

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom

Az észak ír kérdés

Holokauszt oktatás Közép-Európában

Nyelvi kérdés az Európai Unióban

2003/2

SZERKESZTŐSÉG

Bárdi Nándor
Erdősi Péter
Fedinec Csilla
Kántor Zoltán
Kovács Éva
Papp Z. Attila

LAPUNK TÁMOGATÓI

Illyés Alapítvány,
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma –
Nemzeti Kulturális Alapprogram

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓ

1125 Budapest, Szilágyi Erzsébet fasor 22/c
Tel.: 391-5726 E-mail: regio@tla.hu

Szerkesztőségi titkár: Dömök Zsuzsa – Kiadja a TLA –
Teleki László Intézet Közép-Európai Tanulmányok
Központja – Felelős Kiadó: a Teleki László Intézet
főigazgatója – Tördelés és a sokszorosítás: PrinterArt Kkt.

ISSN 0865-557X

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom 14. évfolyam, 2003. 2. szám

AZ ÍR MODELL

PÁL MONIKA

E pluribus unum? –

Az 1998-as Nagypénteki Egyezmény 3

BRENDAN O'LEARY

A Brit-Ír Egyezmény természete 25

BERNADETTE C. HAYES, IAN MCALLISTER

Ki szelet vet: A politikai célú erőszak és a paramilitáris
tevékenységek társadalmi támogatása Észak-Írországbán 62

HOLOKAUSZT OKTATÁS KÖZÉP-EURÓPÁBAN

KOVÁCS MÓNIKA

Holokauszt oktatás Magyarországon 88

PETER SALNER, EVA SALNEROVA

A zsidóság témája a szlovákiai iskolákban 106

ANATOLY PODOLSKY

A holokauszt tanulmányozásának
és oktatásának kérdése a jelenkori Ukrajnában 140

FELICIA WALDMAN

A „zsidókérdés” és a holokauszt
a román tankönyvekben (1998–2002) 150

NADIA BAIESI

A megsemmisítő táborok az emlékezet és a történelmi tudás között 166

LÁTHATÁR

SOMSSICH RÉKA	
A nyelvi kérdés az Európai Unió intézményeinek gyakorlatában	181

SZEMLE

OLÁH SÁNDOR	
Egyoldalú történelemszemlélet a Korunk sztálinizmus-számában	237
KISS TAMÁS	
Jegyzetek egy vitáról	242

KÖNYVISMERTETÉSEK

A roma kisebbségi lét problematikája (<i>Friedery Réka</i>)	250
Magyar kérdés a szlovák politikában (2001–2002) (<i>Boros Ferenc</i>)	258
Románia, Európa határországa (<i>Novák Csaba Zoltán</i>)	267
A különbség, ami számít (<i>Bokor Zsuzsa</i>)	272
Európa arcai (<i>Balogh Brigitta</i>)	286

AZ ÍR MODELL

PÁL MONIKA

E pluribus unum? * – Az 1998-as Nagypénteki Egyezmény

Az ulsteri unionisták, attól tartva, hogy elszigetelődnek a szigeten, egy erős házat építettek, amely azonban rideg otthon volt a katolikusok számára. Nekiünk úgy tűnt, hogy az északi nacionalisták, bár feledél volt a fejük felett, mégis fel akarják gyújtani ezt a házat.

David Trimble, észak-ír miniszterelnök

Az „ír kérdés” alakváltozásai

Az „ír kérdés” 1921 előtt a brit belpolitika terepébe tartozó angol-ír probléma volt, az elszakadni kívánó nacionalista írek és az unióban őket különböző eszközökkel – erőszakkal, megbékítéssel, önkormányzattal – benntartani kívánó brit kormányok számára egyaránt.

Az 1921-es partíció, vagyis az Ír-sziget déli részének függetlenedése és az északi hat megye brit kézen maradását követően Észak és Dél kapcsolata vált az „ír kérdéssé”. A probléma kinőtt a belpolitika keretei közül, s az Ír Szabadállam megszületésével véglegesen a nemzetközi kapcsolatok és viszonyrendszer részévé vált.

Az 1969-es zavargásokkal, a paramilitáris szervezetek aktivizálódásával ismét új jelentéstartalommal gazdagodott az „(észak-)ír kérdés” terminusa: a középpontba az Észak-Írországot belülről feszítő unionista-nacionalista ellentét, vagyis a terület alkotmányos státuszát érintő, etnikai alapú, belső konfliktus került.¹ Az 1998-ban aláírt Nagypénteki Egyezmény a két közösség közötti szembenállást kívánta megoldani, vagy legalábbis békés úton kezelni.

* Sokból egy?

¹ John Darby: „Conflict in Northern Ireland: A Background Essay”. Seamus Dunn (szerk.): *Facets of the Conflict in Northern Ireland*. 2–3. Különböző szerzők a konfliktus kezdetének eltérő időpontot adnak meg: az 1968. október 5-i Derry-ben rendezett polgárjogi

Történelmi visszatekintés

Az 1921-ben hat megyéből megszületett Észak-Írország első ötven évére a többségi protestáns uralom nyomta rá bélyegét. A Londonnal párhuzamosan működő intézmények: az észak-ír helyi törvénykezés, a Belfast melletti Stormont-kastélyból kormányzó végrehajtó hatalom egyaránt unionista hegemoniát tükrözött. A kormányt 1921-től 1972-ig a legnagyobb unionista párt, az Ulster Unionist Party adta.² 1972 azonban vízvonalst az észak-ír kormányzás történetében.

Az 1969 óta megsokasodó emberjogi tüntetések, a katolikusok egyenlő bánásmódot követelő felvonulásai, a válaszként az utcára vonuló protestáns ellentüntetések, továbbá az IRA és a Londonhoz lojális paramilitáris szervezetek összecsapása általános politikai instabilitáshoz vezettek. A helyzet „fokozódására”, a rendkívüli eseményekre reagálva a brit kormány „internment without trial”-t, bírósági eljárás nélküli bebörtönzéseket fogatosított. 1971 augusztusában, a további eszkaláció megakadályozására – tulajdonképpen a katolikusok védelmében –, a brit kormánycsapatokat vezényelt a térségbe. A hadsereg fellépése 1972 elején Londonderryben egy emberjogi felvonulás során tizenhárom katolikus tüntető erőszakos halálát okozta – január 30. azóta „véres vasárnapként”, szégyenfoltként szerepel a brit történelem lapjain.

felvonulást; 1969. augusztus 12-ét a „Bogside-i csata” kezdetét; a brit csapatok kirendelését 1969. augusztus 14-én; vagy 1966-ot, az Ulsteri Önkéntes Erő (UVF) újjászerveződésének évét.

2 A katolikus kisebbség érdekeinek szószólója a mérsékelt SDLP (Social Democratic Labour Party), amelyet 2001-ig Juhn Hume vezetett. Az SDLP belső reformok által kívánja javítani a katolikus kisebbség sorsát Észak-Írországban, és álláspontja szerint az északi többségnek kell döntenie saját sorsa, tehát az elszakadás, vagy az unió fenntartása mellett. Szintén nacionalista erő, a Sinn Féin („Mi magunk”), az Ír Köztársasági Hadsereg (IRA) politikai szárnya, amely csak az utóbbi években vált szalonképes tárgyalópartnerré. A Sinn Féin történelmi okokra hivatkozva sürgeti az Ír-sziget egyesítését és ennek megvalósítása érdekében, tehát a brit jelenlét megszüntetéséért, az utóbbi évek politikai megállapodásáig, nem tartózkodott az erőszak alkalmazásától sem. A nacionalista erők célja az Ír-sziget egyesítése, amelyhez korábban a jogi alapot az Ír Köztársaság alkotmányában találhatták meg. E dokumentum második és harmadik paragrafusai szerint az Ír Köztársaság jogot formál a sziget egyesítésére, Észak-Írország területi integrálására. Az 1998-as egyezség ezt a klauzulát törölte az alkotmányból. A politikai paletta másik oldalán foglalnak helyet az Egyesült Királysággal való 1801-es unió fenntartását támogató legnagyobb politikai pártok, az UUP és a DUP. Az UUP (Ulster Unionist Party) a mérsékelt, kompromisszumra kész politikai vonalvezetés elkötelezettje. Bár a James Molyneux pártvezéri helyét 1995-ben elfoglaló David Trimble-t megválasztásakor keményvonalas unionistának tartották, ő később mégis nyitottnak bizonyult a békeajánlatok felé. Ezért Trimble-t több

A „véres vasárnapot” követő eszkaláció még 1972-ben az észak-ír rezsim – ekkor még ideiglenesnek szánt – felfüggesztéséhez, a Londonból történő „közvetlen kormányzás” (direct rule) bevezetéséhez vezetett. 1973-ban megszületett az Észak-Írország Alkotmánya Törvény (Northern Ireland Constitution Act) és ennek rendelkezése alapján az egykamarás törvényhozás. Az észak-ír pártokat a londoni kormánynak ekkor még sikerült meggyőznie arról, hogy a felálló végrehajtó hatalom az arányosság elemeit beépítve, a katolikusok bevonásával szülessen meg. Azt azonban már nem tudta garantálni, hogy a konstrukció hosszú életű legyen. Az unionisták a határon átnyúló együttműködést az ír dimenzió „becsempészéseként” értelmezték és így ellenezték. Az unionistákkal szimpatizáló sztrájk következményeként az újdonsült politikai konstrukció 1974 elején össze is omlott. A britek 1974-ben alkotmányozó gyűléssel, 1977-ben a szakpolitikai együttműködésre alapozandó „ideiglenes devolúcióval” (interim devolution), majd 1982-ben fokozatosan bevezetendő devolúcióval (rolling devolution) próbálkoztak, de elképzeléseik sorra zátonyra futottak.

Az önálló brit kezdeményezések kudarcán okulva, és a romló biztonsági helyzetre adott válaszként a brit kormány a brit-ír együttműködésben vélte megtalálni a konfliktus-megoldás kulcsát. Ennek jegyében – és az éhség-sztrájkok árnyékában – született meg az 1981-es Haughey–Thatcher kezdeményezés, amely a kormányközi kapcsolatok széles körét ölelte fel, mindekenélőtt a szociálpolitika és a kulturális élet terén. Az ír kormány 1983-ban kezdeményezett Új Írország Fóruma ugyancsak a szélsőséges nacionalisták elszigetelésére irányult – a Sinn Féin nem is vett benne részt –, de ez a kezdeményezés sem bizonyult hosszú életűnek.

oldalról is bíráló érte pártján belül, helyzete máig nem mondható stabilnak. A dörgedelmes hangú Ian Paisley tiszteletes vezette DUP (Democratic Unionist Party), a populista, keményvonalas unionizmus zászlóvivője, a Sinn Féinnek és általában a nacionalista erőknél tett engedmények kéréselhetetlen ellenfele. A DUP azonban nemcsak a nacionalistákkal szemben viseltetik zsigeri fenntartásokkal, hanem a brit kormány az unió iránti elkötelezettségét is kétségbe vonja. A DUP Nagy-Britanniának a föderalizmus felé tartó jelenlegi átalakítása iránt is – mint a skót és walesi devolúció – erős kétséggel viseltetik. Ábrándképük leginkább egy viktoriánus, centralizált, egységes Egyesült Királysághoz áll közel. A DUP vezetése minden, a Sinn Féin-nel a tárgyalóasztalnál eltöltött percet az Egyesült Királyság fennmaradása elleni lépésként lát, ezért nem vett részt a tárgyalásokon, és megalkuvásról, a protestáns érdekek kiárusításáról szónokolt. A politikai paletta kisebb pártjai a PUP (Progressive Unionist Party), az Alliance elnevezésű unionista csoport, valamint az UKUP (United Kingdom’s Unionist Party), továbbá a NIWP (Northern Ireland Women’s Party), és az UDP (Ulster Democratic Party) szintén tagjai az 1998-ban választott helyi törvényhozásnak.

A romló biztonsági helyzet következtében 1985-ben új lendületre kapott a brit-ír kormányközi együttműködés. Ennek eredményeképp 1985. november 15-én a két kormány aláírta a hillsborough-i Angol-Ír Egyezményt (Anglo-Irish Agreement). A dokumentumban a felek kinyilvánították elkötelezettségüket arról, hogy Észak-Írország alkotmányos státuszát csak a terület lakosságának népszavazás útján kinyilvánított véleménye alapján változtatják meg. Ezzel párhuzamosan, az Ír Köztársaság konzultatív jogokat kapott Észak ügyeiben.³ A szerződő felek megegyeztek abban, hogy Észak-Írország két közösségének egyenrangúságát biztosítani kell, ennek megfelelően az emberi jogokat az Emberi Jogok Nyilatkozatába (Bill of Rights) foglalták. A dokumentum célul tűzte ki a terrorizmus elleni közös fellépést, valamint a további együttműködés kereteinek tisztázását.

Az 1985-ös megállapodás azonban nem hozott áttörést. A kudarc oka, hogy a megállapodás a helyi politikusok kihagyásával, fejük felett kötött meg, ezért a dokumentumot az unionista erők teljességgel elfogadhatatlannak tartották. Támogatás híján, a megegyezés sikertelennek bizonyult.⁴ (A közvélemény-kutatói adatok tanúsága szerint a protestánsok mindössze nyolc százaléka támogatta az egyezményt, míg 78–80 százalékuk ellene foglalt állást. A protestálás szimbolikus gesztusaként 1985 decemberében mind a tizenöt westminsteri képviselő lemondott képviselői mandátumáról, hogy ezzel időközi választást kényszerítsen ki. A közhangulattal jól számolva, a választásokon az egyezmény-ellenes erők a szavazatok 43,9 százalékát nyerték el. Ez egyúttal ékesen bizonyította, hogy az egyezményt ellenzők száma meghaladja az unionisták támogatottságát.)⁵

A brit és az ír fél által 1993-ban kiadott Közös Nyilatkozatot (Joint Declaration of Peace – vagy más néven Downing Street Declaration) John Major brit és Albert Reynolds ír miniszterelnök (Taoiseach) látta el kézjegyével. A december 15-én aláírt dokumentumban a brit fél elfogadta, hogy Észak-Írország státuszát a lakosság többségének demokratikus akarata szerint rendezi. Major kormánya arról is biztosította az ír felet, hogy elismeri az Ír-sziget lakosainak önrendelkezését, vagyis Észak és Dél lakosságának kizárólagos jogát a sziget egyesítéséről való döntésre. Viszonzásul Reynolds is elfogadta, hogy a többség egyértelmű akarata nélkül az Ír Köztársaság nem formál jogot az

³ The Anglo-Irish Agreement, 1985. In: <http://cain.ulst.ac.uk/aia.htm>

⁴ Brendan O'Leary-John McGarry: *The Politics of Antagonism. Understanding Northern Ireland*, 250.

⁵ W. Harvey Cox: „From Hillsborough to Downing Street and after”. Peter Catterall and Sean McDougall (szerk.): *The Northern Ireland Question in British Politics*, 183.

északi területre. Mindkét fél egyetértett abban, hogy a paramilitáris erőszakot fel kell számolni, és a béke iránt elkötelezett, demokratikus pártokat be kell vonni a megindítandó többpárti rendezési folyamatba.⁶ Ez jelezte, hogy mindkét kormány hajlandó a többpárti tárgyalások elfogadására.

A következő év legnagyobb eredménye az IRA, majd a protestáns UDA (Ulster Defence Association) által deklarált fegyverszünet volt. A bizalom kialakuló légköre lehetővé tette az 1995-ben kiadott ír-brit Keretegyezmények megkötését, majd a novemberi Párhuzamos Kezdeményezés (Twin Track Initiative) megjelentetését is.

A Keretegyezmények az 1996. június 10-én megkezdődött többpárti békétárgyalások alapjával, vitaanyagául szolgáltak. A két keretegyezmény rögzítette a tárgyalandó témaköröket és a három osztatú tárgyalási menetrendet, amelyben az első pillér Észak-Írország belügyeivel, a második Észak- és Dél-Írország, míg a harmadik kelet-nyugat (Ír Köztársaság – Egyesült Királyság) relációjával foglalkozott.⁷ (Az unionisták szerették volna elérni a brit-észak-ír dimenzió megjelenítését egy negyedik pillérben, de ezt partnereik elfogadhatatlannak tartották.)

A Párhuzamos Kezdeményezés létrehozta az illegálisan tartott fegyverek beszolgáltatását ellenőrző bizottságot George Mitchell amerikai szenátor vezetésével, valamint előterjesztéseket fogalmazott meg az előkészítő tárgyalások struktúrájával, napirendjével kapcsolatban.

A szenátor nevéhez fűződő, 1996. január 24-én ismertetett, „a demokrácia és erőszakmentesség elvei” dokumentum alapján a felek kötelezettséget vállaltak arra, hogy:

1. A politikai kérdéseket demokratikus úton, csakis békés eszközökkel rendezik;
2. A paramilitáris szervezetek teljes mértékben beszolgáltatják fegyvereiket;
3. Független bizottságra bízzák annak megítélését, hogy a paramilitáris erők valóban eleget tettek-e a fenti fegyver-beszolgáltatási kötelezettségnek;
4. Tartózkodnak az erőszaktól és az attól való fenyegetéstől, továbbá nem befolyásolják erőszak alkalmazásával a többpárti tárgyalások kimenetelét;

⁶ Joint Declaration of Peace, 1993.

⁷ Joint Framework Document, 1995.

5. Alávetik magukat többpárti tárgyalásokon elért döntéseknek, és azon pontokat, amelyekkel nem értenek egyet, kizárólag csak demokrati-
kus és békés úton kívánják megváltoztatni;
6. Sürgetik a megtorló gyilkosságok és megveretések beszüntetését.

A paramilitáris erők kezén levő fegyverek beszolgáltatásának ügye a tárgyalások központi témájává vált, az 1996. júniusától a következő év márciusáig eltelt időszakban szinte más témát nem is érintettek a felek. Patrick Mayhew, az észak-ír ügyekért felelős miniszter is ezt állapította meg 1997. márciusi nyilatkozatában: „Nem tudtuk a tárgyalások adta lehetőségeket jobban kihasználni, és a három pillérben foglalt lényeges témákat nem érintettük sem közvetlenül, sem pedig más formában.”⁸ A tárgyalásokra tíz párt kapott meghívót az 1996. május végén tartott „Fórum választások” alapján.⁹ 1996. június 12-én a résztvevő felek aláírták a hat mitchell-i elvet, amelyek betartása a béketárgyalásokon való részvétel feltétele volt.¹⁰

1997. márciusától júniusáig a tárgyalások szüneteltek, a húsvéti szünet, majd a brit és az ír parlamenti választások közeledte miatt. A munka dandárja szeptembertől indult újra, immáron két alapvető változást hozva. A parlamenti választásokat követően mindkét országban új kormányok léptek színpadra. Az ír Bruton-kormány bukása után felálló Fianna Fáil kormány a republikanizmus hagyományos képviselőjeként jelent meg, megnyugtatva ezzel a nacionalista politikusokat. A nacionalista önbizalmat tovább növelte, hogy a westminster-i választásokon a Sinn Féin két vezetője, Gerry Adams és Martin McGuinness is parlamenti mandátumhoz jutott, amellet, hogy az ír Dáil-ban is mandátumot nyertek.

A brit politika átrendeződése alapvetően befolyásolta az események alakulását. Az újdonsült Blair-kormány, választási programjához híven, kiemelt helyen kezelte az észak-ír rendezést, s nagy dinamizmussal fogott hozzá a döcögő békefolyamat felélesztéséhez.¹¹ (Szimbolikus gesztus volt, hogy Blair

8 Patrick Mayhew: *Talks plenary: Valedictory statement by the Secretary State.*

9 A tárgyalásokon résztvevő pártok: Ulster Unionist Party, Democratic Unionist Party, Social Democratic Labour Party, Sinn Féin, Alliance Party of Northern Ireland, United Kingdom Unionist Party, Progressive Unionist party, Ulster Democratic Party, Northern Ireland Women's Coalition és egy Labour (munkáspárti) koalíció, amely nem azonos a nagy-britanniai Munkáspárttal.

10 Az IRA 1996. február 9-én a londoni Canary Wharf-ban elkövetett robbantásával de facto felmondta az 1994 óta fennálló fegyverszünetet, így a Sinn Féin kizárta magát a tárgyalásokról.

11 Harry Barnes - Gary Kent: *Ceasefires and elections.* Accord 1999, No.89. www.c-r.org

vizsgálóbizottságot állíttatott fel az 1972-es „véres vasárnap” eseményeinek rekonstruálására, majd a választások után két héttel Észak-Írországra utazott.) A bizakodással teli légkörben, 1997. július 20-án az IRA tűzszünetet hirdetett – 1994 óta az elsőt –, és így a Sinn Féin a hathetes próbaidő lejárta után, szeptemberben elfoglalhatta helyét a tárgyalóasztalnál. A minden jelentős pártot felölelő, széleskörű konzultáció azonban nem jöhetett létre, mivel a Sinn Féin meghívására reagálva a Democratic Unionist Party (DUP) és a United Kingdom Unionist Party (UKUP) tiltakozásképpen kivonult a tárgyalásokról. Az unionisták pedig azt sérelmezték, hogy a leszerelés ügye „felpuhult”. Az eredeti koncepció a tárgyalások előfeltételeként szabta meg a leszerelést, majd a fegyverek beszolgáltatása jelképes gesztussá vált, majd ígéretté arra, hogy a leszerelés párhuzamosan halad a többpárti tárgyalásokkal.

Az utolsó napok megfeszített munkája ellenére, a kitűzött április 9-i határidőt nem sikerült tartani. Clinton elnök személyes sürgetése, és Blair miniszterelnök fellépése után mégis megszületett az egyezés. A tárgyalások elnöke, moderátora, Mitchell szenátor az elcsigázott újságírókkal április 10-én, nagypénteken közölte, hogy a tárgyalófelek aláírták az egyezményt.

Az 1998-as megegyezés okai

Joggal vetődik fel a kérdés, hogy miért éppen 1998-ban sikerült – mind a résztvevőket, mind a tematikát illetően – ilyen széleskörű megállapodást megkötni, továbbá mely tényezők akadályozták meg korábban hasonló egyezmény létrehozását. A nagypénteki egyezmény a megegyezést kiváltó körülmények szerencsés egybeesése, kombinációja révén születhetett meg. Ezek az indokok az alábbiakban foglalhatók össze:

1. A legfontosabb faktor Észak-Írország és az Ír Köztársaság nagy többségének béke iránti vágya;¹²
2. Háborús kifáradás, amelyet a katonai és politikai téren elhúzódó patt helyzet eredményezett;
3. A kormányok és politikusok bátorsága, amely lehetővé tette, hogy a paramilitáris csoportokhoz közel álló politikusokkal leüljenek tárgyalni;
4. A nemzetközi politikában bekövetkező áttörések és békefolyamatok hatása (Közel-Kelet, Dél-Afrika);

12 Martin Mansergh: „*The early stages of the Irish peace process*” 13–18.

5. A demokratikus nacionalista közmegegyezés szülte politikai alternatívátva létrejötte;
6. A gazdasági igény a békére és a stabilitásra;
7. A brit és ír kormányok között kialakuló aktív partneri viszony;
8. Az amerikai elnök kivételes elkötelezettsége és garanciavállalása.

Kétségtelen, hogy ezen tényezők kedvező egymásra hatása, egymást erősítő természete és természetesen, a politikai akarat volt szükséges ahhoz, hogy létrejöjjön a megállapodás.

A legáltalánosabb és legnyilvánvalóbb, a feleket a béke felé mozdító erő a háborús kifáradás volt. A minden oldalon jelentkező emberi veszteség és az anyagi javakban okozott kár fokozta a normalizálódás iránti társadalmi igényt. Brit részről, a biztonságpolitika növekvő költségei, az egyre kifinomultabb felderítő, titkosszolgálati technikák alkalmazásának szükségessége sem elhanyagolható tényező, különösen miután a Brit-sziget elleni terrorista-támadások közvetlenül is érzékelhetővé tették a veszélyt. (Az IRA előszere-ttel okozott jelentős anyagi károkat, hiszen a kártalanítások, biztosítások kifizetése révén is sújthatta a brit biztosítókat és a büdzsét.)

A hagyományos hadállások legalább részleges feladása, egy másfajta fogal-mi és értelmezési keretben való gondolkodás, a szembenállás helyett a kompromisszumok szükségességének elfogadása a béke előfeltétele volt. Tagadhatatlan egyfajta szemléletváltás mind a négy fél részéről: a brit és ír kormányok, valamint az unionista és nacionalista pártok változtattak a probléma „hagyományos megközelítésén”. Brit részről szükség volt annak a felismerésére, hogy az 1997-es választásokon Észak-Írországbán tizenhét százalékot elérő Sinn Féin nem negligálható vagy írható le „bűnöző csoportként”.¹³ A közvélemény-kutatási adatok is megerősítették, hogy a lakosság hajlott egy nyitottabb észak-ír politikára, a közvetlen kormányzás felszámolására.¹⁴

Az 1997-től a kormányzati politika rangjára emelkedett a regionális egységeknek nyújtott önkormányzat, autonómia-politika, a skót és wales-i devolúció a hatalommegosztás példájául szolgált. A Blair-féle Munkáspárt irányvonala, amely már a Major-kormány alatt csíráiban felfedezhető volt, nem

13 A Sinn Féin sikereit és szalonképessé válását mutatja, hogy választói bázisa már nemcsak a munkásosztályból rekrutálódik, hanem képes megszólítani a középosztály tagjait is. Ezt a trendet, és a párt divatosává válását mi sem mutatja jobban, mint a találó szlogen: „vegyél BMW-t és szavazz Gerry Adams-re!” Az 1997-es önkormányzati választásokon a Sinn Féin 16,9%-ot ért el, míg ugyanabban az évben, a parlamenti választásokon 16,1%-ot ért el.

14 „From process to procession”. *The Economist*, 1998. április 18.

kizárólag a korai Thatcher-féle keményvonalas politika „felpuhulását” jelentette, hanem érdemi politikai szemléletváltást is jelzett. Az észak-ír probléma pusztán kriminalizált és biztonsági kérdésként való kezelésének átértelmezését, a demokratikus kormányzás, a szubszidiaritás, a hatalommegosztás elvének, továbbá az intézményesített kisebbségi jogok szükségességének elfogadását jelentette.

A brit fél szándékai mellett kiemelendők az ír kormány békekötési hajlandóságának indokai is. Az európai integráció által előidézett „ír gazdasági csoda” a kormányt és a lakosságot közvetetten irányította a megegyezés felé. A gazdasági felfutás csökkentette a nacionalista érzelmeket, és az elmaradotabb északi területi igényt. Emellett, a sziget egyesítése – igaz hosszabb távon – természetes úton is megoldhatónak tűnt. A demográfiai mutatók szerint a katolikus lakosság gyorsabb növekedése két évtized távlatában a protestáns többség-katolikus kisebbség képletének felborulásához vezethet, így a nacionalista szavazókat adó katolikusok kerülnek többségbe.

A brit és ír kormányok összefogása, amely már az 1985-ös Sunningdale-i Megegyezés idején meglódult, az 1993-as Downing Street-i Nyilatkozattal vett új lendületet. Az észak-ír pártok elkötelezettsége, és a pártokhoz kötődő paramilitáris csoportok által kinyilvánított fegyvernyugvás a széleskörű és tartós megállapodás alappilléreinek bizonyult, míg a nacionalista Sinn Féin belül a mérsékelték előtérbe kerülése vált a megegyezés zálogává. Az erőszakmentesség melletti elkötelezettség a Sinn Féin háza táján bekövetkezett irányváltást jelezte.¹⁵ A pártpolitika irányváltása a választói preferenciák megváltozására adott válasz volt. A nyolcvanas évek végén elszenvedett visszaesés és a nacionalista táborban a konkurens SDLP előretörése önvizsgálatra kényszerítette a SF politikusait. Világossá vált, hogy a „puskapor és szavazófülke” politikája egyidejűleg nem folytatható, a katolikusok rövidtávú, mindennapi problémáinak megoldása, a diszkrimináció megszüntetése – tehát kézzelfogható eredmények elérése – fontosabb, mint a sziget egyesítésének dédelgetett álma.

Bár a Major-kormány meghatalmazottai és a Sinn Féin közti titkos tárgyalásokról már az 1990-es évek eleje óta több hír keringett, a nacionalista erők közti közeledés lendítette a Sinn Féint a politikai megoldás felé. David Hume SDLP vezér Gerry Adams-et puhító titkos

¹⁵ A Sinn Féin irányváltását és az erőszak politikáját részletesen taglalja: Brian Rowan: *The Story of the IRA and the Loyalist Ceasefires*. Belfast: Blackstaff, 1995. és Malachi O'Doherty: *The Trouble with Guns. Strategy and the Provisional IRA*. Belfast: Blackstaff, 1998.

tárgyalásain vezetett el az út az 1997. október 13-i Blair-Adams kézfogásig, majd 1998. április 10-ig.

A nacionalisták megerősödésével párhuzamosan az unionista erők fragmentálódtak. Bizonyos pártjaik (DUP, UKUP) szkeptikusak maradtak a megegyezést illetően, és távolmaradtak a tárgyalásoktól. Döntő körülmény, hogy Tony Blair miniszterelnök azért tudta meggyőzni Trimble-t és az unionisták nagy részét, mivel az unió hívei az 1997-es parlamenti választások után már korántsem voltak olyan kedvező helyzetben, mint a Major-kormányzat alatt. Major alatt ugyanis kilenc mandátumukkal több szavazásnál eljátszhatták a mérleg nyelvének szerepét, élhettek zsarolási potenciáljukkal, hiszen a konzervatívok padsorai az „átigazolások” miatt jócskán megcsappantak. Mindemellett, a béketárgyalások utolsó hónapja során bizonytalan volt, hogy az UUP végigüli-e a tárgyalásokat. Az UUP vezetése mégis úgy gondolhatta, hogy „belülről” nagyobb befolyást gyakorolhat a megegyezésre, mint a pálya széléről, outsiderként. Így fenntartásai mellett mégsem vonult ki a tárgyalásokról. Kétségtelen, hogy a békekötés sikerében meghatározó szerepet játszott az „emberi tényező” is. Tony Blair személyes elkötelezettsége és az észak-ír ügyekért felelős Marjorie Mowlam miniszter-asszony széles körben elismert diplomáciai érzéke és problémamegoldó képessége egyaránt hozzájárult a Nagypénteki Egyezmény megkötéséhez.

Az Egyezmény tartalmi elemei

A Nagypénteki Egyezményben (NPE) a megegyező felek kiindulópontja az alkotmányos helyzet tisztázása. Az alkotmányos kérdéseket taglaló első fejezet kimondja: Észak-Írország alkotmányos státuszáról csak a lakosság többségének hozzájárulásával lehet dönteni, az „jelenleg az Egyesült Királyság részét képezi”. A terület jövőbeni státuszára vonatkozóan a dokumentum rögzíti, hogy amennyiben Észak-Írország lakosainak többsége egy Egyesült Írország létrehozása mellett szavaz, a brit és ír kormánynak tiszteletben kell tartania a döntést és a változást törvénybe kötelesek iktatni. Ezzel párhuzamosan az Ír Köztársaság módosította 1937-es alkotmányának második és harmadik cikkelyében foglalt, az észak-ír területre megfogalmazott igényt, és helyette beépítette az egyetértés és hozzájárulás fent említett klauzuláját. A megegyezés, a tárgyalási menetrendet követve, a kapcsolatok három dimenzióját érinti, ennek megfelelően három pilléren nyugszik.

Az első pillér: Stormont

Az NPE első pillére az észak-ír kormányzás új intézményi berendezkedésének központi eleméről, a 108 fős, demokratikusan választott észak-ír Közgyűlésről (Assembly vagy az ülésezés helyszíne alapján: Stormont) rendelkezik. A Közgyűlés hivatott garantálni, hogy Észak-Írország ügyeit „maga intézze”, és ne csupán a Westminsterbe küldött tizennyolc képviselő útján képviseltesse magát.¹⁶ A megszülető konstrukcióban a „fékek és ellensúlyok” alkalmazása révén biztosítják azt, hogy ne állhasson elő az 1921 és 1972 közti időszakhoz hasonló állapot, amikor a Stormontot és a „kormányt” a többségi unionisták kizárólagosan uralták. A hatalommegosztást elősegítendő, a proporciónális választási rendszer, tehát egyetlen átruházható szavazat módszerét alkalmazzák, amely a leadott szavazatok arányában juttatja mandátumhoz a pártok jelöltjeit. (Az arányos választási rendszer választása azért is kiemelendő, mivel elüt a Westminsteri választások többségi választási rendszerétől és hasonlóan a wales-i és skót devolúciós intézményekhez, továbbá az Európai Parlamentbe történő választáshoz, proporcionalitást vezet be.)

Kompetenciáját tekintve, a Közgyűlés számos hatáskört vesz át a westminsteri parlamenttől és az Észak-Ír Hivatal – vagyis a londoni kormányzat észak-ír ügyekkel foglalkozó minisztériumának – hat osztályától. Az adópolitika, a külügy, a biztonság- és védelmi politika továbbra is London kompetenciája marad, hasonlóan a klasszikus federális megoldásokhoz, a „kivételes” (excepted vagy „Crown matters”) és a „fenntartott” (reserved) ügyek terén is Whitehall dönt.¹⁷ (Érdekes, hogy amíg a skótok adó bizonyos mértékű megváltoztatására jogot kaptak (tax-varying powers), az észak-ír esetben erre nincs mód. Ennek az oka az, hogy az unionisták ezt már túlságosan nagyfokú önállóságnak tartották, ezért ellene voksoltak a tárgyalóasztalnál.)

A megegyezés szerint a Közgyűlés összeállításánál a legfőbb elv az arányosság széleskörű alkalmazása. Ez nemcsak a képviselők választásának fent ismertetett módjára vonatkozik, hanem a parlamenti bizottsági helyek elosztásánál és a kormány összeállításánál is alapvető vezérelv. Emellett, az arányosság elvét a köztisztviségeket érintő foglalkoztatási és előléptetési kérdéseknél is figyelembe veszik.

16 1948 után tizenkét, 1983 után tizenhét, majd 1997 után tizennyolc képviselő kapott mandátumot a londoni törvényhozásban.

17 1998 Northern Ireland Act/III- Végrehajtási szervek/Funkciók, 25. §

Az egyezmény szabályozza a többséghez szükséges szavazati arányt, abból a célból, hogy a döntések egyaránt bírják mindkét közösség támogatását.¹⁸ A „rendes” ügyek elfogadásához 50 százalék plusz egy szavazat szükséges. Ennek meghatározott arány szerint kell összetevődni. A „párhuzamos beleegyezés” azt jelenti, hogy a szavazáskor jelenlévő unionista és nacionalista képviselők többségének támogatása szükséges a javaslat elfogadásához. A kulcsfontosságúnak ítélt ügyekben, amelyeknek köre előre meghatározott, súlyozott többség (60%) elérése szükséges a javaslat megszavazásához, a két közösség jelenlévő képviselőinek minimum 40–40 százalékának támogatásával.

A kulcsfontosságú ügyek három csoportba sorolhatók: a főbb közjogi méltóságok megválasztását (az első miniszter és helyettese, a törvényhozás feje), a házasabályt, valamint a költségvetés tételeit ölelik fel. A minősített többséget igénylő kérdések köre bővíthető, amennyiben „jelentős kisebbség”, tehát a 108 főből minimum 30 képviselő támogatja a javaslatot, azaz a szavazatok 27,7%-át szerzi meg.

A végrehajtó hatalom feje az első miniszter (First Minister) és helyettese, ők és a mellettük működő tíz miniszter alkotja a „belfasti kormányt”. Az arányosság elve érvényesül a végrehajtó hatalomban köztisztviséget viselők választása, kinevezése kapcsán is: a törvényhozó Közgyűlés elnöke és helyettese mellett kiterjed az első miniszter és helyettesének megválasztására. (Egyes ellenőrzésének és kordában tartásának módja, de egyben a jövőbeli együttműködés próbaköve, hogy a vezetők és helyetteseik más-más közösségből valók. Tehát, ha az első minisztert például az unionista UUP adja, helyettese az SDLP vagy netán a Sinn Féin jelöltje lehet.)

Második pillér: közös intézmények

A második pillér Észak- és Dél-Írország kapcsolatának normalizálását elősegítő intézményi berendezkedésről, döntési kompetenciákról és mechanizmusokról rendelkezik. Az egyezmény létrehozta az Észak-Déli Minisztertanácsot (North-South Ministerial Council), amely Dublin és Belfast miniszteriális szintű egyeztetési, döntéshozói politikai fóruma, az Ír Köztársaságot és Észak-Írországot kölcsönösen érintő kérdésekben konzultációs, együttműködési intézményi keret. Az Észak-Déli Minisztertanácsban az első miniszter és helyettese, míg déli részről az ír miniszterelnök az állandó

¹⁸ A képviselőház megalakulásakor minden képviselő köteles volt kinyilvánítani, hogy melyik közösséghez tartozik, így állapítható meg a közösségek közti szavazati arány.

résztevő, míg a szaktárcák vezetői a tárgyalandó téma szerint vesznek részt a fórum ülésein.

A gyakorlati munka eredményességét, a folyamatos kapcsolattartást háromfajta kapcsolattartási szint hivatott garantálni. A dokumentum szerint évente legalább kétszer sor kerül a legmagasabb, miniszterelnöki szintű találkozókra, plenáris ülés formájában. Folyamatos munkakapcsolat áll fenn, megadott időközönkénti egyeztetésekkel, az egyes minisztériumok között. A szerződő felek a későbbiekben kidolgozzák a „testvér-minisztériumok” egyeztetésein túlmutató, szektorközi kooperáció formáját is.

Harmadik pillér: „kelet-nyugati” kapcsolatok

A harmadik pillér az unionista igények kielégítését szolgáló „kelet-nyugati” kapcsolatok keretében szolgáló brit-ír kooperáció fórumairól rendelkezik. Két alapvető intézményt hozott létre a Brit-Ír Tanács (British-Irish Council, BIC) és a Brit-Ír Kormányközi Konferencia (British-Irish Intergovernmental Conference, BIIGC) megteremtésével.

A BIC-ben a brit, az ír, az észak-ír, valamint Isle of Man és Channel Island képviselői éppúgy helyet kapnak, mint a közelmúltban életre keltett skót és wales-i törvényhozó gyűlések reprezentánsai. Csúcstalálkozó formájában évente kétszer kerül sor konzultációra, egyeztetésre és döntésre, míg a miniszteri együttműködés állandó jelleggel folyik. A testület legfontosabb feladata az információcsere és konzultáció, a közlekedés, mezőgazdaság, a gazdaság, valamint a környezetvédelem, kultúra, oktatás és egészségügy kérdéseiben.

A Brit-Ír Konferencia (BIIGC) az 1985-os sunningdale-i egyezményben életre hívott Angol-Ír Kormányközi Tanács és Kormányközi Konferencia összeolvasztásából született meg. A kormányok hatásköri kompetenciája a Konferencián belül az emberi jogok, az igazságszolgáltatás, a börtön-ügyek és a rendfenntartás témáját öleli fel, mind az egész Ír-szigetre vonatkozó észak-ír, mind pedig brit-ír viszonylatban.

A nagypénteki rendezés utolsó fejezetei a sürgősen rendezendő kérdések körét taglalják, tematikus elrendezésben. Az emberi jogok hatékonyabb védelme kiemelt helyen szerepel. A jogérvényesítés érdekében a brit kormány vállalta, hogy befejezi az Európai Emberjogi Konvenció az észak-ír jogrendbe való átültetését, amely az Észak-Írországnak szánt és a jövőben megalkotandó Emberi Jogok Nyilatkozatának (Bill of Rights) része lesz. Az 1950-es Emberjogi Konvenció hivatalosan 2000. október 2-án lett a brit jogrend része.

Ezen újítások mellett a londoni törvényhozás kötelezte magát, hogy Észak-Írország számára Emberjogi Bizottságot állít fel azzal a céllal, hogy az garantálja és ellenőrizze a törvények és alkalmazásuk betartását és hatékonyságát. Külön fejezet szól („Jogok, biztosítékok és esélyegyenlőség”) a gazdasági, társadalmi és kulturális élet területein észlelhető diszkriminációról és megszüntetésének módozatairól.

A szerződő felek továbbá megerősítették azon álláspontjukat, hogy a paramilitáris szervezetek fegyvereinek teljes beszolgáltatását végre kell hajtatni. A békére való felkészülés jegyében, a felek a közbiztonság „normalizálását”, az erőszakos cselekmények potenciális veszélyéhez mért megfelelő készségi és rendfenntartói jelenlétet tartanak megvalósíthatónak. A „hatékonyabb, hatásosabb, pártatlan és elfogulatlan” rendőri erő létrehozása, mely tükrözi a társadalom megosztását, tiszteli az emberi jogokat, továbbá a büntetőjogi rendszer átalakítása szintén a jövőre váró feladat. Ez tulajdonképpen a Királyi Ulsteri Rendőrség (Royal Ulster Constabulary, RUC) megreformálását jelenti, amely 88 százalékában még mindig protestánsokból állt. (Az egyezmény rendelkezésének szellemében felállított Patten-bizottság jelentése szerint a szervezetnek új nevet kell kapnia (Észak-Írország rendőrsége), 6000 fős állománycsökkentésre van szükség, Biztosítani kell a katolikusok és protestánsok 50–50 százalékos arányát, valamint megerősítésre szorul az emberi jogokkal kapcsolatos képzés és felvilágosítás, végül, fel kell számolni a tartalékos állományt.)¹⁹

A megegyezés rendelkezett azon bebörtönzött személyek két éven belüli szabadon bocsátásáról, akik nem jelentenek veszélyt a társadalomra, és olyan szervezethez tartoztak, amelyek deklarálták és tartják is magukat a „teljes és egyértelmű tűzszünethez”.

Az 1998-as brit-ír nagypénteki egyezmény jogilag az 1985-ös megegyezést váltja fel. Hatályba lépéséhez mindkét kormánynak 1998. május 22-én referendumot kellett tartania, majd az egyezmény elfogadása esetén, el kellett indítani a parlamenti jóváhagyás procedúráját. Az NPE-ben vállalt kötelezettség alapján 1998. június 25-re kitűzték az észak-ír közgyűlési választásokat.

A május végi referendum során Észak-Írország lakóinak 81 százaléka adta le voksát. 71,1 százalékuk „igent” mondott a békére és csupán 28,8 százaléka utasította el azt. Az Ír Köztársaságban a választásra jogosultak 58,3 százaléka voksolt, körülbelül 90 százalékuk az egyezmény mellett. Az 1998. június 25-én tartott közgyűlési választásokon a 108 fős Stormontba a következő arányban kerültek be a pártok:

¹⁹ BBC, 2000. január 19. www.bbc.co.uk

Párt	Mandátumok
UUP	28
SDLP	24
DUP	20
SINN FÉIN	18
ALLIANCE	6
UKUP	5
NIWC	2
PUP	2
UDP	3
Összesen:	108

Az egyezmény értékelése

A Nagypénteki Egyezmény gyökeresen különbözik az 1998 előtti megálapodásoktól, mivel a megoldandó kérdések (diszkrimináció, rendfenntartás stb.) alá immár szilárd alapként helyezte az alkotmányos rendezés négyoldalú konszenzussal elfogadott biztosítékát. Emlékeztetőül: az 1974-es devolúció egyik fő hiányosságának bizonyult, hogy nem foglalkozott az alkotmányosság kérdésével.²⁰ Az alkotmányos tisztázás fő eleme, hogy a közvetlen demokrácia (referendum) többségi elven működő döntésétől tette függővé a terület alkotmányos státuszát. Az egyezményt követően 1998. május 22-én, Észak-Írországban és az Ír Köztársaságban egy időben megtartott referendum egyértelművé tette, hogy a dokumentum olyan törésvonalat jelent, amely átszeli a katolikus-protestáns, nacionalista-unionista megosztottságot.

Mindkét fél engedményeket tett, még hozzá alapvető kérdésekben. A szerződésnek nincsen nyertese, egyik politikai párt vagy közösség sem kerekedett felül a másikon. Az ír alkotmányból törölték a sziget egyesítését célul kitűző részeket, mindazonáltal, az Ír Köztársaság intézményesített formában, az Észak-Déli Minisztertanács fórumán keresztül, beleszólást kapott Észak ügyeibe. Ez nem csupán formális, konzultatív jog az ügyek intézésében, hanem – túllépve az 1985-ös sunningdale-i konstrukción – hatalmat és felelősséget jelent. A felek hozzájárultak ahhoz, hogy Észak-Írország státusza kizárólag többségi, referendum által kinyilvánított akarat által módosítható – ez jelenleg a protestánsoknak kedvez. A szakértői jövendölések azonban előrevetítik, hogy a protestáns többség a népesség természetes szaporulatával

²⁰ Cathall McCall: *Identity in Northern Ireland. Communities, Politics and Change*. London: Macmillan, 1999, 47.

hosszú távon átbillenhet katolikus túlsúlyba, és akkor realitássá válhat az Ír-sziget egyesítése.²¹

A dokumentum a két közösséget nemzetalkotó csoportként ismeri el, illetve kollektív jogokat is nyújt a közösségek tagjainak. (A szabad identitásválasztás példája, hogy a törvényhozás felállásakor a képviselőknek nyilatkoznuk kellett arról, hogy melyik közösséghez tartoznak. A házszabály szerint a közösségi hovatartozás ciklusonként egyszer változtatható meg.)

Az NPE további jellegzetessége, hogy a nagy elvi keretegyezményen kívül számos jelentős részletkérdésben nem sikerült megegyezésre jutni. A részletekbe menő rendezés hiánya ez által a jelenlegi történésekre máig hat. A továbbhaladást egyes kérdésekben és egy minimum „csomagban” való megegyezést éppen az tette lehetővé, hogy a megállapodás nem terjedt ki minden kérdésre. Mivel a felek nem voltak beszorítva egy átfogó, részletes kényszer-megegyezésbe, így mozgásterük maradt a részletek hosszú távú kidolgozására. Ezáltal ugyan sikerült elkerülni az elhamarkodott, gyors szükség-megállapodásokat, ugyanakkor az a súlyos feladat hárult a felekre 1998 tavasa után, hogy úgy rendezzék az NPE által nyitva hagyott kérdéseket, hogy azzal a keretegyezményt és a folyamatot ne veszélyeztessék. A kompromisszumkeresés e módja időzített bombaként olyan alapkérdést is nyitva hagyott, mint a paramilitáris csoportok fegyvereinek beszolgáltatásának problémája. A „konstruktív kétértelműség” hátrányai középtávon egyelőre súlyosabbnak tűnnek, mint előnyei.

A NPE stabilitásának fenntartása annál is nehezebbnek bizonyult, mivel a dokumentum aláírói nem szabták a tárgyalás feltételül a teljes körű előzetes leszerelést, hanem megelégedtek a béke iránti elkötelezettség (fegyvernyugvás, erőszakos cselekmények beszüntetése) ígéretével. A megállapodást a lakosság és a pártok nagy része támogatta, míg az ellenzők tábora megoszlott, amely különösen élesen mutatkozott meg az unionista pártok között.²² (A megosztottság eredményeképpen először fordult elő Észak-Írország történetében, hogy 22 százalékot elérve egy nacionalista párt, az SDLP megelőzte a belülről megosztott UUP-t is.)²³

21 A változást prognosztizálók arra hivatkoznak, hogy az iskolás gyerekek – és ez által a jövő generáció – többsége katolikus. A status quo-t jóvendölők a katolikus és protestáns születési arány hasonlatosságát emelik ki, és hangsúlyozzák, hogy belátható időn belül semmiképp nem lesz katolikus többség.

22 A nacionalisták közül két egyezmény-ellenes csoportosulás említhető: a Republikánus Sinn Féin, amelyet a korábbi SF elnök, Ruairi Ó Bradaigh elnöklétével működő – „32 Megye Szuverenitásának Bizottsága”

23 Uo.

Konklúzió

Végezetül arra keresem a választ, vajon a konszociációs rendszer észak-ír kiadása és annak gyakorlati alkalmazása milyen mértékben támasztja alá a politikai berendezkedés kritikusainak érveit, valamint és a politikai struktúra milyen mértékben járul hozzá a jelenlegi válság-ciklusok továbbéléséhez.

John McGarry szerint a konszocializmus-kritika két ponton tartja támadhatónak a megegyezései demokráciát. Egyrészt e politikai megoldás „beülteti” a megosztottságot az intézményekbe és azt a politikai rendszerbe kódolja, hiszen egyes, elválasztó törésvonalakat felerősít, míg az integráló, egymás keresztbe szelő (cross-cutting) törésvonalaknak nem ad teret. Másodsorban – szól a kritika –, olyan nagykoalíciókat teremt, amelyek instabillá teszik a kormányzást.²⁴

Úgy vélem, az ír problémát vizsgálva a jelenlegi válságot magyarázó mindkét érv elvethető, mivel nem ad választ a kormányzati instabilitás valódi okára. A törésvonalak intézményeken belüli rigiditásának felemlegetése azt sugallja, mintha azok örökké való és megváltoztathatatlan jellemzők lennének, és nem a pártpolitika és a választói magatartás alakítaná őket. A jelenlegi választási rendszer esélyt ad a kisebb pártok bekerülésére, olyan pártoknak is, amelyek az etnikai törésvonalat átszelve, interkommunális, az etnikai csoportokon átívelő programot hirdetnek. Mivel a pártok nem csupán leképezői, hanem formálói is a törésvonalaknak, a közösségeken átnyúló pártok megjelenése hosszú távon átalakíthatja az etnikailag megosztott társadalmat és oldhatja az identitások kizárólagosságát és az arra épülő etnocentrikus politizálást. Igaz, rövid távon nem tűnik megvalósítható forgatókönyvnek az etnikai törésvonal eliminálása, a semleges, vagy poszt-nacionalista észak-ír identitás megvalósulása.²⁵

A jelenlegi válság csupán a felszínen tűnik a nagykoalíció válságának, vagyis a kormányzati instabilitás bizonyítékának. Az intézmények helyett egy

²⁴ McGarry, John: “Democracy” in Northern Ireland: experiments in self-rule from the Protestant Ascendancy to the Good Friday Agreement *Nations and nationalism* 8 (4) 2002. pp. 451–74.

²⁵ Kezdeti, bizalomkeltő jel azonban, hogy a Life and Times Survey 1999-es adatai szerint a lakosság a nacionalizmus-alapú témákat kevésbé tartja fontosnak, mint korábban. A mutatók tanúsága szerint a válaszadókat hidegen hagyják a közjogi-alkotmányos és identitással kapcsolatos kérdések, és jobban foglalkoztatják őket a „kenyérrel”, a mindennapi megélhetéssel, életminőséggel kapcsolatos „issue-k”. A devolúciós intézményekben helyet foglalóktól „kormányzást és nem politizálást” várnak. Roger MacGinty – John Darby: “Government not politics!” Northern Ireland Life and Times Survey, *Research Update*, 1999. június, No. 2., 1.

belső és egy, az Egyezményen kívüli körülmény tekinthető a problémák forrásának. Alapvető instabilitást okoz a békeszerződés által „elkent” belső biztonsági kérdés, továbbá, külső tényezőként a pártrendszer jellege.

2001 októberéig, a negyedik, és már hosszú távúnak értékelhető válságig egyfajta kettős valóság állapota jellemezte Észak-Írországot.²⁶ Immár öt éve tart a Janus-arcú folyamat: a színjáték fenntartása azért, hogy az egyébként felemásan működő intézményi struktúrát körülvevő másik valóság, a biztonsági minimum hiánya ne veszélyeztesse az egész a békefolyamatot. A politikai pártok és félkatonai szervezetek kapcsolatának tisztázására máig nem került sor. A paramilitáris szervezetekkel szemben nem tapasztalható a kemény kéz beígért politikája, vagy legalábbis, átütő sikert legalábbis nem sikerült elérni.²⁷ Pedig a brit kormány számára a 2000-ben elfogadott terrorista-ellenes törvény és a szeptember 11. utáni nemzetközi helyzet kiváló alkalmat teremtett volna a terrorista csoportokkal szembeni leszámolásra. Kérdés, hogy ez máig miért nem történt meg. A jelenlegi bizonytalanságnak és sikertelenségnek több magyarázata is lehet. Ezek közül az első, hogy a brit kormány túlzott kompromisszumokra is hajlandó volt annak a politikai vezérlelőnek az érdekében, hogy az összes valódi támogatottsággal rendelkező politikai tényezőt a politikai rendszeren belül tartsa. Az IRÁ-val szembeni egyértelmű fellépés a Sinn Féin elidegenítésével járhat, és a terroristák további radikalizálódásához vezethet, vagyis a béketáborhoz átigazolt korábbi szélsőségeseket az Egyezmény ellen hangolná.

Hasonlóan nyomós indok lehet a biztonsági megfontolás. Az IRA kolumbiai kapcsolatainak ismeretében nem állja meg helyét a terrorizmus brit és nemzetközi hálózatának szétválasztása. A Blair kormány nem ment bele egy teljes körű kétfrontos háborúba; ideiglenesen a jól ismert, „házi terroristák” biztonsági eszközökkel való kordában tartása még mindig kisebb rossznak tűnt, mint a terroristákkal való leszámolás, akiknek helyébe valószínűleg új, ismeretlen ellenfél állna. Az utóbbi időszakig elsődlegesnek tűnik a nemzetközi terrorizmus hadállásainak felszámolása.

Emellett, a Sinn Féin jelenlegi tényerése a nacionalista választók között tovább erősíti a SF kiebrudalása elleni érveket, amely tovább fokozza az unionista aggodalmakat. (A fegyverek beszolgáltatásának kérdése technikailag is problematikus, nem csupán politikai akarat függvénye. Pontos adat nincs a fegyverek, robbanóanyagok mennyiségéről, így nem mérhető fel, hogy a beszolgáltatott

²⁶ A 2002. végi „Stormontsgate” botránnyról van szó, amikor kiderült, hogy észak-ír kormányhivatalnokok már jó ideje titkos iratokat szivárogtattak ki az IRA számára.

²⁷ Tony Blair beszéde, 2002. október 17.

menntiségek a teljes arzenál mekkora részét képviselik. A beszolgáltatott fegyverek könnyen pótolhatóak a „hagyományos” líbiai kapcsolatoktól kezdve a Balkánon és a FÁK térségén át egészen Latin-Amerikáig.)

Az 2002. októberi bizalmi válság azonban bizonyította, hogy az elodázás politikája aláássa a békét. Újfajta megközelítés szükséges. A sorozatos ígéretek és megszegésük légkörében, 2002. végén született a leszerelési folyamatok „befejezésének” (completion) kifejezése, amely szimbolikusan szakít a lefegyverzés szóhasználatával és elkerüli a republikánusok számára elfogadhatatlan „megadás” kifejezést is, amely a fegyverek letételét, a vereség szimbolikus beismerését jelenti egy valójában el nem vesztett háború után. Az ír-brit politika immár végleges leszerelést követel és egyértelmű elkötelezettséget a béke politikája, az IRA mint terrorista szervezet megszüntetése mellett. A republikánusok számára a leszerelés azonban a brit kormány azon hajlandóságától függ, attól, hogy a rendőri reformról szóló Patten-jelentést, amely az emberi jogok, elszámoltathatóság és az arányos képviselt elvein nyugszik, a kormány teljes mértékben hajlandó-e végrehajtani, megvalósul-e a rendőri erők mélyreható és az emberi jogi és büntetőjog reformja, devolúciója.

A leszerelés nélkül Észak-Írország Rendőrsége (Police Force of Northern Ireland Királyi Ulsteri Rendőrség – Royal Ulster Constabulary – új elnevezése) nevet kapta, nem képzelhető el az unionisták számára. Számukra a leszerelés nélküli reformok elfogadása – az, hogy a katolikus kisebbség képviselői is arányosan helyet kapjanak az új rendőri erőben – az állami integritás védelmében szolgáltatott teljesítő és megölt protestáns rendőrtársaikat gyalázza meg. A katolikusok viszont – a fent említett reformok nélkül – vonakodnak olyan szervezetben tagságot vállalni, amely „katolikusokat gyilkolt”.

Az amnesztia végrehajtása bizonyult talán a biztonsági csomag igazi, nem várt sikerének, amely a azon korábbi terrorista csoportok bebörtönzött tagjaira terjedt ki, amelyek a Nagypénteki Egyezmény idején már fegyvernyugvást hirdettek.²⁸ Az amnesztia az öt évnél hosszabb időre terrorista cselekményért elítéltek büntetését harmadolta, amíg az életfogytiglani büntetésre ítélték egyharmaddal kevesebb időt kötelesek börtönben tölteni, mint a nem-terrorista cselekményért elítéltek.

Világos, hogy a kormány nem az unionisták és a nacionalisták közötti általános megosztottság miatt instabil, hanem a biztonsági kérdés állandó

²⁸ A hírhedtebb terrorista csoportok közül a Continuity IRA, a Real IRA, a Red Hand Defenders és az Orange Volunteers tagjai nem esnek az amnesztia hatálya alá, mivel szervezetük nem hirdetett tűzszünetet a Nagypénteki Egyezmény aláírásáig.

napirenden való szereplése miatt. A biztonsági kérdés 22-es csapdája és a paramilitáris erők és a politika közti kibogozatlan kapcsolat ássa alá a békét. Ebből következik a béke három elemének összekapcsolódása. A leszerelés, a brit csapatok kivonulása és a rendőrségi-igazságügyi reform egymást feltételező lépésekként jelennek meg, és mivel egyik fél sem hajlandó az első kooperáló nyitó lépést megtenni, a hadállások megmerevedtek.

Az instabilitás másik alapja a pártrendszer fragmentáltsága, a törésvonalakon belüli megosztottság. Az intézményi instabilitásnak az ígéretinflációt okozó megosztottság az oka, amelyet a konszociációs megoldás csak csökkenthet, de nem eliminál. Érdekes azonban, hogy Észak-Írország esetében nem a kormányzati instabilitás áthatja alá a rendszerstabilitást, hanem fordítva, a béke törekvése veszélyezteti a kormánystabilitást.

Az intézmények szabályozó jellegűek, becsatornazzák a konfliktust, ösztönzőkkel azt a konszenzus irányába terelik. Egyértelmű azonban, hogy a NPE intézményi struktúrája „kétarcú” megoldás: egyrészt a kooperáció terépe, amely demonstrálja, hogy a közösségek mindennapi együttműködése lehetséges. A hiányos működés üzenet-értéke bizonyítani látszik az intézményi megoldás hiányosságát.

Mivel nem valószínű, hogy rövid távon az etnikai törésvonalat másfajta politikai választóvonal váltja fel, azért a megoldás csupán a kizárólagos identitások felpuhítása és a különböző csoport-értékek és -érdekek politikai képviselete lehet. A békefolyamat válságai és törekvése miatt önkéntelenül felvetődik; újfajta intézményeket kell építeni, vagy a jelenlegiek hatékonyságát kell javítani? Világos, hogy minden fél morálisan és anyagilag is rengeteget elvesztált a jelenlegi politikai konstrukció felépítésébe, míg a „polgárháborús” helyzet egyik félnek sem jövedelmező. Churchill mondását adaptálva, a konszociális berendezkedés nem a legjobb rendszer, de jobbat még nem találtak ki, nincs jobb eredménnyel kecsegtető megoldás. Ahhoz azonban, hogy működőképes legyen, társadalmi konszenzus és a végrehajtás terén megnyilvánuló kölcsönös rugalmasság és bizalom szükséges.

Az észak-ír békefolyamat 1998. májusi aktusa nem csupán egy folyamat lezárása volt, hanem remélhetőleg egy új szakasz kezdete is. Nyilvánvalóvá vált, hogy a nagypénteki megállapodás nem megoldás, amely véglegesen eliminálja a problémákat, hanem egyfajta konfliktuskezelési mód az ír konfliktus évszázados sagájában.

IRODALOM

1998 Northern Ireland Act

The Agreement reached in the multi-party negotiations, 1998. április 10.

The Anglo – Irish Agreement, 1985.

Barnes, Harry – Gary Kent: Ceasefires and elections. *Accord* 1999, No. 89.

Cox, Michael – Adrian Guelke – Fiona Stephen (eds.): *A Farewell to Arms? From 'long war' to long peace in Northern Ireland*. Manchester, New York: Manchester University Press, 2000.

Cox, W. Harvey: "From Hillsborough to Downing Street and after" in Catterall, Peter – Sean McDougall (szerk.): *The Northern Ireland Question in British Politics*. London: St Martin's Press, 1996. pp. 183–211.

Darby, John: "Conflict in Northern Ireland: A Background Essay". Seamus Dunn (szerk.): *Facets of the Conflict in Northern Ireland*. pp. 2–3.

Doherty, Malachi: *The Trouble with Guns. Strategy and the Provisional IRA*. Belfast: Blackstaff, 1998.

"From process to procession" *The Economist*, 1998. április 18.

Government's Statement on the Suspension of Sinn Féin from the talks, 1998. február 20.

Hennessey, Thomas: *The Northern Ireland Peace Process: Ending the Troubles?* Dublin: Gill – Macmillan, 2000.

Joint Declaration of Peace, 1993.

Joint Framework Document, 1995.

McGarry, John: "Democracy" in Northern Ireland: experiments in self-rule from the Protestant Ascendancy to the Good Friday Agreement *Nations and nationalism* 8 (4) 2002. pp.451–74.

MacGinty, Roger – John Darby: "Government not politics!" Northern Ireland Life and Times Survey, *Research Update*, 1999. június, No. 2.

Mansergh, Martin: The early stages of the Irish peace process in Clem McCartney (szerk.) *Accord*, 1999. december, pp.13–18.

Mayhew, Patrick: *Talks plenary: Valedictory statement by the Secretary State*. 1997. március 5.

McCall, Cathall: *Identity in Northern Ireland. Communities, Politics and Change*. London: Macmillan, 1999.

Mitchell, G. – de Chastelain, J. – H. Holkeri: Report of The International Body on Arms Decommissioning, III., *Recommendations: Principles of democracy and non-violence*, 1996.

Morton, Alan: *'The Anglo-Irish Agreement, Background Information'*, www.cain.ulst.ac.

O'Leary, Brendan: The Past, Present and Future of Policing and the Belfast Agreement. A *'Whose Police Service?'* konferencián 2000. január 27-én elhangzott beszéd, Pat Finucane Centre, Pilots Row Community Centre, Rossville Street, Derry.

O'Leary, Brendan – John McGarry: *The Politics of Antagonism: Understanding Northern Ireland*. London: Athlone Press, 2. kiadás, 1996.

Progress in the Northern Ireland Multi-Party Talks (1996. június – 1997. március), Northern Ireland Office

Rowan, Brian: *The Story of the IRA and the Loyalist Ceasefires*. Belfast: Blackstaff, 1995.

Tony Blair beszéde, London, 2002. október 17.

MONIKA PÁL

The 1998 Good Friday Agreement

In the present article the author analyses the ethnic conflict in Northern Ireland and successive attempts that have been made by the political actors to resolve it.

The present article analyses the nature of the conflict in a historical perspective and focuses on the enfolding of the latest, historical peace accord, the Good Friday Agreement (Belfast Agreement) of 1998. The Agreement is scrutinised as an example of consociational conflict management of a special kind. As the new institutions constitute the backbone of the Agreement, the three-pillar institutional set-up is described in detail, while the position of the actors of the political scene is also presented.

In the final section of the article the author evaluates the implementation of the Agreement in the last five years. She describes the problems that have hindered full implementation and have led to the partial break-down of the peace process.

BRENDAN O'LEARY

A Brit–Ír Egyezmény természete^{*}

Az egyezmény elnevezése

Az 1998. április 10-i egyezmény, melyet Írország mindkét részében népszavazással ratifikáltak 1998. május 22-én, fontos eredmény mind a tárgyaló felek, mind pedig Írország és Nagy-Britannia népei számára. Létrejöttéhez számos politikusnak, hivatalnoknak, paramilitáris csoportnak és átlagpolgárnak kellett kiállnia a tárgyalások próbáját. Olyan politikai sivatagból emelkedett ki, melynek útjelzői csupán bukott „kezdeményezések” voltak. A kiemelkedő jelentőségű egyezménynek azonban nincs egyezményes neve. Nem viseli egyetlen személy nevét sem, legyen az brit, ír vagy amerikai, sem valamely szereplő nevét, legyen az miniszterelnök, *Taoisigh* államtitkár, külügyminiszter vagy pártvezér. Vannak, akik az aláírás helye után Belfasti Egyezményként, vagy ellentmondásosabb néven Stormonti Egyezményként ismerik. Azonban nem írta alá minden támogatója, akik jelen voltak az utolsó tárgyalóteremben. Az előkészítés több helyszínen zajlott: Dublinban, Londonban és Washingtonban; kisebb városokban és falvakban; reptülőtereken, repülőgépeken, és nem hivatalos „kommunikáció” során. Mások csak az aláírás dátuma szerint ismerik: az 1998. április 10-i, Nagypénteki Egyezmény (*Good Friday Agreement*). Az előbbi elnevezés túlságosan szűkítő, az utóbbi viszont túl nagy jelentőséget tulajdonít a kereszténységnek – akkor is, ha a megoldás forrásaként, illetve akkor is, ha a konfliktus okozójaként tünteti fel.

Emlegetik Brit–Ír Egyezményként is, utalva a két népre, akik Írország mindkét felében népszavazással erősítették azt meg – bár szigorú értelemben csak az Írországban élő briteket és az Írországban élő íreket kérték fel a ratifikálására. A magam részéről a Brit–Ír Egyezmény elnevezést részesítem előnyben. Ez az elnevezés fontos tényre hívja fel a figyelmet: az egyezmény a korábbi Angol–Ír Egyezmény beteljesülése. De mi, írek és britek már tudjuk, hogy

^{*} Ez a tanulmány az 1998-as viszonyokat rögzíti. A fordítás alapjául szolgáló eredeti írás: O'Leary, Brendan: The Nature of the British-Irish Agreement. *New Left Review*, 1999/233. 66–96.

a nevek sok mindenről árulkodnak, és hogy semmilyen módon ne sértsem senki érzékenységét, egyszerűen Egyezménynek fogom nevezni ezt a dokumentumot.¹

Az Egyezmény intézményes volta

Miféle intézményes Egyezményről van szó? A politikatudomány diákjai számára a válasz az, hogy konszociális egyezmény, vagyis olyan politikai rendezés, mely megfelel az *Arend Lijphart* által rögzített négy kritérium mindegyikének:

1. közösségek közötti végrehajtó hatalommegosztás;
2. a megfelelő kormányzati és közigazgatási szektorok közötti arányossági szabályok alkalmazása;
3. közösségi önkormányzat (vagy autonómia) és egyenlőség a kulturális életben; valamint
4. a kisebbségek vétőjoga.²

A konszociáció közösségek társulása – jelen esetben a közösségek a brit unionisták, az ír nacionalisták és mások. Konszociáció mindenfajta konkrét közösségi vezérelmélet nélkül létrejöhet – mint ahogy ez gyakran meg is történt.³ Gyakoribb eset, hogy a konszociáció különböző etnikai vagy vallási közösségek vezetőinek megállapodása vagy egyezsége nyomán kialakult egyensúly eredménye. Ez az Egyezmény konkrét hallgatólágos konszociális gondolat⁴ és megegyezés, mondhatni egyezkedés gyümölcse.

¹ A hivatkozásokban *Az Egyezmény: Agreement Reached in the Multi-Party Negotiations*, kiadási hely és dátum nélkül, az Egyesült Királyság Kormánya (UK Government).

² Lásd többek között *Arend Lijphart: Democracy in Plural Societies*. New Haven, 1977. és *Michael Walzer: On Toleration*. New Haven, 1977.

³ Lijphart szerint a konszociális szabályokat a holland politikusok 1917-ben, a libanoni politikusok 1943-ban, az osztrák politikusok 1945-ben, a malajziai politikusok 1955-ben, a kolumbiai politikusok 1958-ban, az indiai politikusok az 1960-as és '70-es években, a dél-afrikai politikusok 1993–94-ben, a brit politikusok pedig Észak-Írországgal kapcsolatban, 1972-ben találták fel. Nem kell egyetértünk mindezekkel a példákkal, sőt *egyetlen* példával sem, hogy belássuk, a politikusoknak egyáltalán nincs szükségük az elméleti szakemberek segítségére ahhoz, hogy elméletet csináljanak. Lásd többek között *Arend Lijphart: Foreword: One Basic Problem, Many Theoretical Options – And a Practical Solution? In The Future of Northern Ireland*, John McGarry és Brendan O'Leary (szerk.). Oxford, 1990. 8.; *Prospects for Power-Sharing in the New South Africa*. In *Election „94 South Africa: The Campaigns. Results and Future Prospects*, Andrew Reynolds (szerk.). London, 1994. 221–233.; és *The Puzzle of Indian Democracy: A Consociational Interpretation*. *American Political Science Review*, 90. kötet, 2. szám, 1996. 258–268.

⁴ Az Egyezmény egyik megalkotója, Dr. Mowlam, az Egyesült Királyság észak-ír államtitkára (1997–), akadémikus konszociális örökséget hozott – iskolaévei alatt írt a svájci föderá-

Az Egyezmény azonban nem pusztán konzociális, és olyan jelentős pontokon tér el *Lijphart* előírásaitól, melyeknek gyakorlati következménye van Írországra, és az etnikai és nemzeti konfliktusok más környezetben való kezelésére nézve: fontos külső dimenziói vannak; nem csak etnikai és vallási, de nemzeti közösségek között jött létre; szentesítette a vezetők és a vezetettek többsége. Valójában sejtésem szerint ez az első olyan szövetségi megállapodás, melyet a nyilvánosság azonnali népszavazással szentesített. Formálisan szólva: az Egyezmény megelőlegezi a kon/föderális intézmények között átívelő belső konzociációt; egy elképzelt társ-szuverenitás elemeit tartalmazza; „kettős védelem” újszerű modelljét ígéri; és olyan megegyezésen nyugszik, mely a belátható hosszú távú eredményeihez fűzött ellentmondó reményekből ered, ez azonban nem döntheti meg a stabilitását. Ehhez a terjedelmes formulához egyetlen melléklet tartozik még. Az Egyezmény mind a további egyezkedés, mind pedig a törvényesség oldaláról sérülékeny. Hadd igazoljam ezt a kijelentést.

Végrehajtó hatalommegosztás

Minden konzociális berendezkedés lelke a végrehajtó hatalom megosztása. Az Egyezmény kettős miniszterelnökséget teremt. Valójában kijelenthetjük, hogy két kvázi-elnöki szerepet hoz létre a megalakult északi parlamentben: az első miniszterét és a helyettes első miniszterét. A két poszt elnöki jellege abban áll, hogy megválasztásuk után szinte lehetetlen eltávolítani őket posztjukról a következő országos választásig – az elnökség olyan funkció, melyet a parlament csak vádemeléssel vonhat meg, és a továbbiakban azt kívánom igazolni, hogy az északi parlamentnek nagyon nehéz lesz eltávolítani a két vezető tisztviselőt. Hadd szemléltessem ezt egy aktuális példával. Ha David Trimble-t pártjának tagjai egyhangúan leváltanák is az Ulsteri Unionista Párt (*Ulster Unionist Party*, UUP) vezetői posztjáról, akkor sem kényszeríthetnék arra, hogy lemondjon első miniszteri tisztségéről. Ha nem kívánna posztjáról távozni, csak elegendő számú nacionalista és unionista összefogásával lehetne ezt a szándékot érvényesíteni – ehhez azonban a parlamentben

lis és konzociális gyakorlatokról, és legalább egy tanácsadója kitartó érdeklődést mutatott a téma iránt. A konzociális gondolkodás nem csak az Egyesült Királyság Munkáspártjának háttérgondolkodásában játszott meghatározó szerepet. Hatással volt az 1995-ös Keretdokumentumok megalkotására, és az Egyezménybe foglalt szokatlan kormányalakítási eljárás, mely a D^HHondt szabályon alapul (lásd a Függelék), szintén olyan konzociális koalíciós elveket tükröz, melyeket Európa más részein és az Európa Parlamentben is alkalmaznak.

a nacionalistáknak saját helyettes első miniszterüket is meneszteniük kellene. Ez a lehetőség azért áll fenn, mert az első minisztert és a helyettes első minisztert együtt választják a *párhuzamos jóváhagyás eljárása* során (lásd az I. Mellékletet). Ez az eljárás megköveteli, hogy a parlamenti többség mellett a bejegyzett nacionalisták és unionisták ötven százalékának támogatását is magukénak tudják. Kritikusan szemlélve, ez a szabály igen erős ösztönzést jelent az unionisták és a nacionalisták számára, hogy olyan jelöltet nevezzenek meg a két poszt egyikére, aki a másik blokk parlamenti képviselőinek többségi támogatását élvezzi. Így ha Gerry Adams-nek a jövőben sikerülne is a Sinn Fein az SDLP-nél több parlamenti mandátumhoz juttatnia, az unionisták még mindig megakadályozhatnák a helyettes első miniszteri kinevezését. Hasonlóképpen megvétózhatnak a nacionalisták is egy elfogadhatatlan keményvonalas unionistát. A posztokra kiírt első választáson az UUP és a Progresszív Unionista Párt (*Progressive Unionist Party, PUP*) Egyezmény-párti unionistái egységesen az UUP-beli David Trimble és az SDLP-beli Seamus Mallon párosra szavaztak. Természetesen ugyanígy tett az SDLP is. A Sinn Fein szándékosan tartózkodott, hogy megakadályozza, hogy az első minisztert és a helyettes első minisztert több nacionalista, mint unionista válassza meg – egy ilyen eredmény ugyanis veszélyeztette volna David Trimble pozícióját az unionista közvéleményben; a Sinn Fein ezzel érlelődő provokáció-kezelő attitűdjének adta tanújelét.

A szabályok gyakorlatilag biztosítják, hogy a két első posztot egy unionista és egy nacionalista töltsse be. Az Egyezmény és az Egyesült Királyság törvényei (az 1998-as Észak-Ír Törvény) egyértelművé teszik, hogy a két poszt azonos szimbolikus és külső reprezentációs funkcióval bír. Gyakorlatilag egyenlő hatalmat képviselnek; különbség csak a címekben van. Mindketten elnökölnek például a miniszterek „Végrehajtó Bizottságában”, és koordinálják annak tevékenységét. Az Egyezmény nem teszi egyértelművé, hogy a két funkció betölti-e az Észak-Írországban érvényben lévő minisztériumi feladatkörök valamelyikét – bár logikusnak tűnt volna, ha közösen működtetik a meglévő Pénzügyi és Személyi Minisztériumot, és az szolgálja ki őket. Ehelyett a tisztségeket elsőként betöltők úgy döntöttek, hogy hivatalukban egy Gazdaságpolitikai Irodát és egy Egyenlőségi Irodát állítanak fel.⁵

David Trimble és Seamus Mallon közös megválasztásuk óta egyetlen említésre méltó kivétellel sikeresen és körültekintően koordinálták kijelentéseiket és

⁵ Lásd *Statement of the Office of the First Minister (Designate) and Deputy First Minister (Designate)*, 1998. december 18. Az Észak-ír Törvény (1998) egyértelműen kimondja, hogy a két első miniszter funkcionális tárcákat is vezethet (15 (10) pont).

nyilatkozataikat, különösen július első két hetében, a Drumcree válság kezelésében, és az 1998. augusztusi omaghi megszárlás idején. Megmutatták, hogy ennek a kettős uralomnak kritikus feltétele a két posztot betöltő személyek együttműködése. Az Észak-Ír Törvény elfogadásának utolsó fázisa épp most zárult le a Westminsterben, és ennek előírásai szintén megerősítik a kölcsönös függőséget: „ha az első miniszter vagy a helyettes első miniszter kinevezése lemondása miatt vagy más okból megszűnik, a másik kinevezésnek is meg kell szűnnie” (14 (6) cikk). A kettős uralmi együttműködés rendje alól az egyetlen fontos kivétel a kormányalakítással kapcsolatban merült fel. Az írás keletkezésekor a kormányalakítás válsága még tart.

Egyes elnökökkel és a legtöbb miniszterelnökkel ellentétben sem az első miniszter, sem a helyettes első miniszter nem nevezi ki hivatalosan a Végrehajtó Bizottság többi miniszterét. Az Egyezmény értelmében ezeket a posztokat a parlamentben szerzett mandátumaik arányában kell a pártok között elosztani, a d’Hondt szabály mechanikus algoritmusa alapján. A szerepek egyszerű következményeket vonnak maguk után. Minden párt, amely megfelelő számú mandátummal rendelkezik, és tiszteletben tartja az Egyezményt, jó eséllyel juthat kormányzati posztokhoz, ami egy kifinomult formája annak, amit Lijphart „nagy koalíciós kormányzatnak” nevez – bár ebben az esetben a koalíciós kormány nem koalíciós megegyezésen alapul.

Törvényesen ez a következőképpen működik. A d’Hondt szabály értelmében a pártoknak joguk van mandátumaik arányának megfelelő számú minisztert megnevezni – nincs szükség a parlament bizalmi szavazatára. Ez azt is jelenti, hogy a pártok erősségük sorrendjében választják ki maguknak a minisztériumokat. Egy minisztert a közösségek közti szabályok értelmében le lehet váltani tisztségéről (lásd az I. Mellékletet), de a párt, amelyhez a minisztérium tartozott, kinevezheti utódját saját sorából. A pártok természetesen lemondhatnak valamely minisztériumról, melyre jogosultak, és önként kizárhatják magukat a végrehajtó hatalomban való részvételhez biztosított automatikus jogukból.

A visszahívás zsákutcája

A kormányalakítás jelenlegi válsága politikai és alkotmányos okokra vezethető vissza. Politikailag azért alakult ki, mert David Trimble ragaszkodott ahhoz, hogy a Sinn Fein kezdje meg az IRA leszerelését, mielőtt tagjai elfoglalhatják helyüket a Végrehajtó Bizottságban. Az Egyezmény értelmében nincs alkotmányos felhatalmazása ilyen vétőjog gyakorlására: az Egyezmény

nem írja elő a paramilitárisok előzetes visszahívását a végrehajtó hatalom felállítása előtt – igaz, a pártoknak az Egyezmény értelmében mindent el kell követniük annak érdekében, hogy a leszerelés két éven belül, vagyis 2000. május 22-ig megtörténjen. Trimble lehetőséget kapott arra, hogy gyakorolja ezt az alkotmány által nem biztosított vétőjogot, és ezzel sérültek az Egyezmény formális előírásai, mivel az SDLP nem kötötte a Mallon–Trimble páros helyettes első miniszteri és első miniszteri mandátumának támogatását azonnali és teljes kormányalakításhoz. Az SDLP ezzel Trimble politikai pozícióját kívánta erősíteni. Ezért eddig igen nagy árat fizetett, és ez még nem térült meg.

Trimble manőverét az Egyezmény egyik rugalmas pontja tette lehetővé. Az Egyezmény értelmében legalább hat „másik minisztériumot” kell felállítani, de „legfeljebb” tíz ilyen lehet. A minisztériumok számáról közösségek közti konszenzus alapján döntenek, elvileg azután, hogy az első miniszter és a helyettes első miniszter jóváhagy egy indítványt, és ez tette lehetővé Trimble számára a kormányalakítás elhalasztását. Minél több minisztérium van a Végrehajtó Bizottságban, annál arányosabb a pártok képvisellete a kormányban. 1998. december 18-ig az UUP kitartott a hét fős kormányzat mellett, melyben az unionisták abszolút többséggel rendelkeztek volna.⁶ Az SLDP ezzel szemben nagyobb kormányt szeretett volna elérni, ahol a nacionalisták előnyösebb képviselettel rendelkeznek, és erről egyezség született. A két legnagyobb párt tíz minisztérium felállításában állapodott meg – ami feltehetően tíz minisztert jelent az első és a helyettes első miniszteren kívül. A cikk nyomdába kerülésének idején vita tárgyát képezi, hogy a kormányalakítás „automatikusan” folytatódhat-e, ha egyezség születik a minisztériumok számáról. Elvileg, vagyis alkotmányos értelemben így kellene történnie. Az UUP-nek fel kellene ajánlani az első miniszteri posztot, és ha nem kéri, át kell adnia a választás lehetőségét az SDLP-nek. Egy UUP nélküli kormány azonban értelmetlenné tenné az Egyezményt, így Trimble valószínűleg fenn tudja tartani a Sinn Fein bevonására vonatkozó politikai vétőjét – hacsak a két kormány nem gyakorol nagyon erős nyomást.

Képzeld el most azt, hogy végül is megoldódik a kormányalakítás válsága – Dr. Mowlam miniszter reményei szerint ez 1999. március 10-ig bekövetkezhet. Hogyan fog működni a Végrehajtó Bizottság? Az egyes miniszterek az Egyesült Királyság jelenlegi törvényeinek megfelelő végrehajtó hatalommal rendelkeznek, és kollektív felelősség nélkül működhetnek – kivéve, ha

⁶ A 7 minisztérium lehetősége esetében, ha a DUP nem foglalta volna el a posztokat, az UUP-nek a 7-ből 4 tárcá, vagyis a tárcák többsége jutott volna úgy, hogy a szavazatoknak alig több mint egyötödét szereztek meg, ami igen aránytalan lenne.

a Végrehajtó Bizottság és a parlament átfogó programban állapodik meg, és ha tárcaközi tevékenységben kell részt venniük. A Végrehajtó Bizottságon belüli egyezségek elérésének módszere nincs meghatározva, de a programnak a közösségek együttes támogatását kell élveznie a parlamentben – az egyezségeknek, köztük az első és a helyettes első miniszter egyezségének, a gyakorlatban minimum többségi támogatást kell elérniük.

A kétnemzetűség támaszai

Röviden, az Egyezmény megfelel a végrehajtó hatalom közösségek közötti megosztása konzociális kritériumának – igaz, ennek megvalósítása még hátravan. Vannak azonban az új felállásnak olyan sajátos vonásai, melyek eltérnek a korábbi észak-ír és más szövetségi kísérletektől. A miniszterek „hivatali fogadalmat”, és nem „hűségesküt” tesznek. Ez megszilárdítja az Egyezmény kétnemzetű szellemiségét: a nacionalista minisztereknek nem kell hűségesküt tenniük a Koronához vagy az Egyesült Királysághoz. A fogadalomban a miniszterek az alábbi kötelezettségeket vállalják:

- jóhiszeműen végzik feladataikat;
- kizárólag békés és demokratikus politikát folytatnak;
- részt vesznek a kormány programjának elkészítésében; és
- támogatják és követik a Végrehajtó Bizottság és a parlament döntéseit.

A hivatali feladatok közé tartozik a nép egyenlő szolgálata, az egyenlőség előmozdítása és a diszkrimináció megelőzése – ami a miniszteri felelősség elvei értelmében azt jelenti, hogy a köztisztviselőknek ezen kötelezettségeknek megfelelően kell tiszttségüket ellátniuk. Az első és helyettes első miniszterek hivatalában felállított Egyenlőségi Iroda megerősíti az egyenlőség iránti elkötelezettség későbbi szervezeti és szimbolikus jelentőségét.⁷ A hivatali kötelezettségek közé tartozik az is, hogy a „megfelelő miniszterek” részt vesznek az Észak–Déli Miniszteri Tanácsban (*North–South Ministerial Council*). A többi cikkel együtt ez biztosítja, hogy az Egyezmény e szempontjával szemben álló pártok ne vállalhassanak jóhiszeműen miniszteri hivatalt.

Hogyan ragadható meg az Egyezmény mélyén rejlő kormányzati struktúra? A megalkotók különleges képességgel hoztak létre olyan erős ösztönzőket a végrehajtó hatalom megosztására és elosztására, melyekhez a pártoknak nem kell formális koalíciós egyezményt kötniük. Az Egyezmény ebben a

⁷ *Statement of the Office of the First Minister (Designate) and the Deputy First Minister (Designate)*, 1998. december 18.

tekintetben különbözik az 1973-as Sunningdale-i kísérlettől. Az Egyezmény megalkotói közül azonban egyesek nem látták előre, hogy ha a többi végrehajtó szerv felállítását nem időzítik közvetlenül az első és helyettes első miniszter megválasztása utánra, az elhúzódó kormányalakítási válságot eredményezhet.

Ha az Egyesült Királyság parlamentje vagy az észak-ír parlament az Egyezménnyel összhangban módosítaná az 1998-as Észak-Ír Törvényt, azzal megelőzhető lenne egy újabb hasonló válság kialakulása. A jövőben az első miniszteri és a helyettes első miniszteri posztra jelölteket kötelezni lehetne, hogy nyilatkozzanak a Végrehajtó Bizottságban felállítandó kormányzati tárcák számáról, és a bizottság megalakítására egy hetes határidőt kellene kiszabni. Ellenkező esetben az első miniszter és a helyettes első miniszter megválasztása érvényét vesztené. Ezzel megszűnne az alkotmányos rés. Elképzelhető azonban, hogy erre nem lesz szükség. Nem valószínű, hogy a jövőben egyetlen helyettes első miniszter- vagy első miniszter-jelölt is hozzájárul a jelöléséhez anélkül, hogy a másik fél megerősítését adná a tárcák számához és a kabinet felállításának időpontjához.

Arányosság

A szövetségi berendezkedés rendszerint az arányosság elvén alapul. Az Egyezmény három kézzelfogható módon felel meg ennek a kritériumnak: a kormány összetételében, a fent vázolt módon; a parlamenti választások módjában; és a közigazgatási posztok betöltésében.

A 108 tagú parlament minden jövőbeli megválasztásakor arányos képviseleti rendszert, az egyszeres átvihető szavazat (*Single Transferable Vote*, STV) módszerét fogják alkalmazni a hat választóközrletben – bár a parlament össz-közösségi jóváhagyás (*cross-community consent*) alapján dönthet úgy, hogy később javasolja a rendszer megváltoztatását. A Droop kvóta ezért választókerületenként a szavazatok 14,3%-a, ami visszaszorítja a nagyon kis pártokat, vagy arra ösztönzi őket, hogy alakítsanak választási szövetségeket.⁸ Így a két lojalista párt közül a kisebbik, a Gary McMichael vezette Ulsteri Demokrata Párt (*Ulster Democratic Party*, UDP) nem jutott mandátumhoz az első parlamenti választáson. Elképzelhető, hogy a rivális lojalista pártok, a PUP és az UDP a jövőben szükségét látják, hogy szövetkezzenek az erősebb képviselet elérése érdekében. Azok a nagyon kis pártok, melyek össze tudják gyűjteni az

⁸ Az STV esetében alkalmazott a Droop kvóta az Összes Szavazat $(N+1)+1$, ahol N = a megválasztandó parlamenti tagok száma.

alacsonyabb szintű preferenciákat az unionista és a nacionalista blokkból – ilyen például a Women’s Coalition – megmutatták, hogy a rendszer nem szükségképpen zárja ki a kis pártok képviselőit a „mások” között.

Lijphart nem ezt a szavazási rendszert javasolja a konszociális rendszerek számára – ő a pártlistás arányos képviselői rendszerek híve, mert szerinte ez megerősíti a pártvezetőket, és segíti őket az etnikumok közötti szövetségi egyezségek megtartásában. Azok, akik szeretnék David Trimble-t erősebb pozícióban látni pártjánál, mert szerintük ez a problémája, talán egy ilyen arányos képviselői forma után sóvárognak. Ha azonban 1998 júniusában a területi listás rendszert alkalmazták volna, az UUP-nek kevesebb mandátum jut, és kevesebb a mandátuma, mint az SDLP-nek. Az STV nagy erénye még, hogy ösztönzi a „szavazategyesítést”⁹ azon az elven, hogy a választók az átvihető szavazatokkal jutalmazhatják az Egyezmény-párti jelölteket az Egyezmény-ellenes jelöltek rovására.¹⁰ Az SDLP és a Sinn Fein szavazói közül így egyesek ésszerűnek látták, hogy David Trimble Ulsteri Unionista Pártját azaz jutalmazza az Egyezmény létrehozásáért, hogy jelöltjeinek adják alacsonyabb rendű szavazataikat, így segítsék őket Ian Paisley DUP-jával és Robert McCartney UKUP-jával szemben.¹¹

Az 1. és a 2. táblázat az Egyezmény utáni első, 1998. júniusi parlamenti választás eredményét mutatja. Az eredmények arányossága mind a blokkokra, mind a pártokra nézve nyilvánvaló. Az elnyert mandátumok számának az első rendű szavazatok számától való eltérése elsősorban az Egyezmény-párti pártoknak kedvezett – akiknek a jelöltjei az alacsonyabb rendű szavazatok átvittele révén jutottak támogatáshoz. Az alacsonyabb rendű szavazatok elsősorban az UUP-nek kedveztek, az ő mandátumaik aránya (25,9%) jelentősen meghaladta az első rendű szavazataik arányát (21,3%) – annak ellenére, hogy az alacsonyabb rendű szavazatok vegyesen érkeztek olyanoktól, akik az Egyezményre „nem”-mel és „igen”-nel szavaztak! Alacsonyabb rendű

⁹ Donald Horowitz: *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley, 1985. 628. oldaltól. Az első és első helyettes miniszterek megválasztásánál használt „össz-közösségi jóváhagyási eljárások” során „szavazategyesítést” kell alkalmazni a parlamenti tagok körében.

¹⁰ Ezzel a lehetőséggel az Egyezmény-ellenes szavazók is élhetnek, de a DUP és az UKUP szavazói valószínűleg nem fogják alacsonyabb szintű preferenciáikat a republikánus Sinn Feinnek adni – ha a párt egyáltalán indul valaha a választásokon.

¹¹ Nem lehetetlen, hogy az STV rendszer ösztönözte a Sinn Feint arra, hogy elinduljon jelenlegi útján: korábban kevés szavazatot ruháztak rá más pártok támogatói. Az 1990-es évek eleje óta ez nem igaz, mert az SDLP szavazói jutalmazták a Sinn Feint mérséklődése miatt. Az STV másik komoly érdeme, hogy Észak-Írországból a helyi kormányzati választásokon már 1973 óta, az Európa Parlament választásain pedig 1979 alkalmazták – így a szavazóknak nem kell megtanulniuk egy új rendszert.

szavazatokkal legszélesebb körben az Észak-Ír Női Koalíciót (*Northern Ireland Women's Coalition*) támogatták, akiknek két mandátumot sikerült szerezniük a nagyon alacsony első rendű szavazati arányok ellenére – a lojalista és republikánus mozgalmakkal szembeni befogadó politikájuk egyszerű választási osztalékként tértül meg. Az Egyezmény-párti jelöltekre átvitt szavazatok a vártnál csekélyebb súlyuk ellenére nagyon fontos szerepet tölthettek be. Az unionista blokk szavazóinak első, tiszta Egyezmény-ellenes többségű első szavazatait (25,5%) tiszta Egyezmény-párti unionista mandátumtöbbséggé (27,7%) alakították, és ez az eredmény kulcsfontosságú volt az Egyezmény stabilizálásához.

1. táblázat. Az egyes blokkok aránya az 1998-as parlamentben

<i>Párt</i>	<i>Mandátumok száma</i>	<i>Első preferencia szavazat (%)</i>	<i>Mandátumok aránya (%)</i>
Nacionalisták	42	39,8	38,8
„Igen” Unionisták	30	25,0	27,7
„Nem” Unionisták	28	25,5	25,9
Mások	8	9,4	7,4
Összesen	108	100,0*	100,0*

(A százalékos arányok összege a kerekítés miatt nem 100.)

2. táblázat. A pártok szereplése az 1998-as parlamenti választáson

<i>Párt</i>	<i>Mandátumok száma</i>	<i>Első preferencia szavazat (%)</i>	<i>Mandátumok aránya (%)</i>
SDLP	24	22,0	22,2
Sinn Fein	18	17,7	16,6
Más nacionalisták	–	0,1	–
UUP	28	21,0	25,9
PUP	2	2,5	1,8
UDP	–	1,2	–
Más „igen” unionisták	–	0,3	–
DUP	20	18	18,5
UKUP	5	4,5	4,6
Más „nem” unionisták	3	3	2,8
Szövetség (<i>Alliance</i>)	6	6,4	5,5
Női Koalíció (<i>Women's Coalition</i>)	2	1,7	1,9
Mások	–	1,3	–

(A százalékos arányok összege a kerekítés miatt nem 100.)

Az arányosság szabályai és az alkalmazkodás ösztönzői nem érnek véget a kormányalakítással, a parlamenti bizottságok rendszerével vagy a választási rendszerrel. Az Egyezmény összhangban van a múltbeli és jövőbeli foglalkoztatási esélyegyenlőségi törekvésekkel és pozitív fellépéssel, mellyel remélhetőleg sikerül biztosítani közszolgálatok és bírói testületek arányosságát és diszkrimináció-mentességét. Az Egyezmény megelőlegezi az egyenlő képviselőket a rendőrségben is. Az Észak-Írországot képviselő rendőri szolgálat vagy szolgálatok felállításának biztosítása a Christopher Patten volt Hong Kong-i kormányzó vezette Független Rendőri Bizottság feladata. Az RUC egynemzetű kultúrájának és a rendőri szervek felett gyakorolt valóságos monopóliumának véget kell vetni ahhoz, hogy az Egyezmény összhangban legyen a konszociális modellel. Demokratikus konszociáció nem létezhet ott, ahol valamely közösség rendőrsége szinte kizárólag egy másik közösség sorköteles korú tagjaiból verbuválódik. Ahhoz, hogy az Egyezmény többi politikai intézménye arányos rendőrséggel egészüljön ki, lehetőleg kétszintű, teljes képviselőtű föderális és demokratikus felelősséggel felruházott rendőrségi modellre van szükség.¹²

Közösségi autonómia és egyenlőség

A konszociális berendezkedés kerüli a népek kötelező integrációját; ehelyett a különbségek egyenlő és igazságos kezelésére törekuszenek. Liberális és szociáldemokrata felfogásban az ilyen berendezkedésnek védenie kell azokat is, akik másként, vagy nem közösségi identitásként szeretnék értelmezni identitásukat.

Az Egyezmény érintetlenül hagyja azokat az új észak-ír rendelkezéseket, melyek értelmében a katolikus, protestáns és integrált iskolákat egyaránt finanszírozni kell. Ebben a tekintetben Észak-Írország teljes mértékben szövetségi és liberális – csak a nem keresztény hitű csekély kisebbségek (a lakosság kevesebb, mint 1 százaléka) nem részesülnek teljes és egyenlő finanszírozásban, igazságos gesztus lenne ezért, ha ők is részesülnének ebben az ellátásban, amennyiben számuk ezt megengedi. Az Egyezmény új rendelkezéseket vezet be az ír nyelvnek az oktatásban való használatával, védelmével és közéleti használatával kapcsolatban is – a walesi nyelvvel kapcsolatos

¹² Lásd John McGarry és Brendan O’Leary: *Policing Northern Ireland: A Fresh Start*. Belfast, 1999.

Egyesült Királyság-beli rendelkezések mintájára –, ezáltal biztosítja az ír nemzeti kultúra oktatási és nyelvi védelmét.¹³

Nagyon fontos, hogy az Egyezmény lezárja a két nagy közösség egyenrangú nemzeti közösségként, vagyis brit és ír közösségként való kezelését, és szakít a félrevezető protestáns és katolikus megjelölésekkel. Az Európai Emberi Jogi Egyezmény – melynek gyenge pontja a közösségi és egyenlőségi jogok védelme – olyan rendelkezésekkel fog kiegészülni, melyek a csoportosulásokat és az egyéneket egyaránt védő testre szabott alkotmányos jogokat biztosítanak Észak-Írország számára. A konfliktusban és annak kezelésében érintett londoni, belfasti vagy dublini székhelyű felek legrosszabb illúziója az volt, hogy Észak-Írország stabilitása és demokráciája akár a brit, akár az ír identitás mentén megteremthető. Az Egyezmény kétnemzetűvé teszi Észak-Írországot – és látványos joggyakorlat előtt nyit utat, nem utolsó sorban a különféle felvonulások szabályozása terén.

Az Egyezmény nem hagyja figyelmen kívül a helyi politika nem nemzeti aspektusait sem, és nem zárja ki a „másokat” abból, amit a Szövetség Párt körében hitvány közösségi egyezségnek is szokás nevezni. Az Egyezmény szövege kitér az indokolatlan társadalmi egyenlőség és a nemzeti közösségek közötti egyenlőtlenység minden aspektusára, és valamilyen intézményes jogorvoslatot és megfigyelési formát nyújt ezekkel kapcsolatban. Az Egyezmény foglalkozik a nemzetek egyenlőségével, az ír és a brit nemzethez való hűséggel, és a társadalmi egyenlőséggel az Észak-Írországban élő egyének megkülönböztetésének egyéb dimenzióit illetően – vallási, faji, etnikai, nemi hovatarozás és szexuális orientáció.

Legyen szó nemzeti vagy társadalmi egyenlőségről, a kérdés kezelését és tárgyalását nem bízzák kizárólag a helyi felekre, hiszen ez könnyen patthelyzethez vezetne. Az Egyezmény értelmében ehelyett az Egyesült Királyság kormánya új törvényben szabályozza a közigazgatás új kötelezettségeit: minden funkció ellátásánál tekintettel kell lenni az esélyegyenlőség megteremtésére az emberek vallási hovatarozásának és politikai véleményének megfelelően; valamint nemi és faji hovatarozásuk, fogyatékoságuk, koruk, családi állapotuk és szexuális orientációjuk szerint. Ez az állásfoglalás maga után vonja azt, amit Dr. Christopher McCrudden „az egyenlőség központosításának” (*mainstreaming equality*) nevez. Az Egyesült Királyság kormánya Emberi Jogi

13 Fontos, hogy a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája mind a nacionalisták, mind az unionisták számára elfogadható alapja lehet a nyelvi politika szabályozásának. Lásd *Statement of the Office of the First Minister (Designate) and the Deputy First Minister (Designate)*, 1998. december 18., 2. Függelék.

Bizottságot is fog alakítani, melynek bővített feladatköre kiterjed a megfigyelésre, a peres eljárások ösztönzésére, és Észak-Írország testre szabott Alkotmányának megalkotására.

Egyes új jobboldali libertáriusok és merev szocialisták egybehangzón értelmezik, hogy a konszociális egyezmények szükségképpen intézményesítik és befagyaszttják a nemzeti és szektárius identitásokat. Félelmeik nem teljesen alaptalanok, kritikájuk azonban általában utópisztikus, rövidlátó és hallgatóságos elkötelezettségről árulkodik. Az utópizmus abban az axiómában érhető tetten, hogy az Észak-Írországiakhoz hasonló, hosszú történelmi múltra visszatekintő identitások a klasszikus liberális vagy szocialista ideológia tömeges elfogadtatása révén rövid idő alatt átválthatók kívánatosabb individualista vagy osztályidentitásokra. A rövidlátás nyilvánvaló azoknál, akik nem ismerik fel, hogy a konszociális berendezkedés megvalósítható átmenettel, sőt szükséges, hogy így történjen – a jelenleg domináns identitások védelmével és biztonságuk megteremtésével segíthet markáns közéleti jelenlétük visszaszorításában, és teret engedhet egy mélyebb pluralizmus virágzásának. A hallgatóságos elkötelezettség pedig nyilvánvaló a konszociális berendezkedés olyan bírálóinál, akik Észak-Írországnak a brit politikába való teljes integrálását javasolják, vagy az azonnali ír egyesítést tartják a heves nacionalista vagy szektárius érzelmek legjobb orvosságának.

A kisebbségek vétőjoga

A konszociális berendezkedés utolsó dimenziója a kisebbségek védelme vétőjoguk biztosítása révén. Az Egyezmény eleget tesz ennek a kritériumnak a parlamentben, a bíróságokon, és azzal, hogy lehetővé teszi, hogy politikai kérdésekben akár az Egyesült Királyság, akár Írország kormányához folyamodjanak.

A parlament össz-közösségi eljárásai (párhuzamos jóváhagyás, súlyozott többség és petíciós eljárások – lásd az I. Mellékletet) védik a nacionalistákat az unionista dominanciától. Ezek az eljárások annyira átfogóak, hogy az első és helyettes első miniszter megválasztása előtt tartani lehetett attól, hogy a nacionalista kisebbséget védő szabályokat az Egyezmény keményvonalas unionista ellenzői magának az Egyezmény bevezetésének és fejlődésének meghiúsítására fogják felhasználni. (Ez a lehetőség továbbra is fennáll, de csökkenti az esélyét az, hogy a parlamentben a súlyozott többségi szabály miatt kisebb arányú unionista jóváhagyásra van szükség, mint az első és a helyettes első miniszter megválasztásánál). A „mások” kevésbé védett helyzetben vannak a

parlamentben – egyszerű többséggel vagy bármilyen nacionalista-unionista szupertöbbséggel leszavazhatók, és számuk nem teszi lehetővé, hogy bármilyen petíciót egyedül keresztülvigyenek. A „mások” azonban nem játszottak központi szerepet a konfliktusban, így nem meglepő, hogy nem játszanak központi szerepet az egyezségben sem – bár helytelen lenne azt állítani, hogy ki vannak zárva az Egyezményből.

A bíróságokon a „másoknak” éppúgy, mint az elégedetlen nacionalistáknak és unionistáknak lehetőségük lesz az emberi és közösségi jogukat ért sérelmek orvoslására. Az Európai Emberi Jogi Egyezmény tartalma közismert. Kevésbé világos az, hogy milyen közösségi jogi csomagra tesz majd javaslatot az új, független Észak-Ír Jogi Bizottság. Az Egyezmény nem foglalkozik közvetlenül a helyi bírói testület összetételével sem. Áttekinti a büntető igazságszolgáltatás rendszerét, melynek tartalmaznia kell „a bírói testületbe történő kinevezéssel kapcsolatos intézkedéseket”, de a rendezés megszilárdításának létfontosságú eleme lesz, hogy a bírói testület tükrözze a különböző északi közösségeket, és elkötelezze magát azok mellett az emberi és kisebbségi jogi rendelkezések mellett, melyeket egyre gyakrabban értelmezni fog.

Az Egyezmény nem feledkezik meg a többi nem-nemzeti kisebbségről sem. Az északon létrehozandó civil társadalmi fórum, melynek déli megfelelője is lesz, valamint a brit és ír kormányok Kormányközi Konferenciája révén megvalósultak azok a mechanizmusok, melyek biztosítják, hogy a többiek is hallathassák a hangjukat, és a „jogok kultúrája” ne rekessze ki őket. Segítséget jelentene, ha ezeknek a fórumoknak a megalakulásában sürgős előrelépés történne.

Az Egyezmény konföderális és föderális elemei

Az Egyezmény nem csak belülről konszociális: konföderációra és föderációra törekszik. A belső és a külső intézmények ilyen kereszteződése adja szokatlan jellegét az összehasonlító politikában. Hadd világítsam meg, miért tartom az Egyezményt egyszerre konföderalizálónak és föderalizálónak, bár a hangsúly az előbbin van.

Konföderáció ott jön létre, ahol a politikai igazságszolgáltatás a hatalmat és a funkciókat önkéntesen olyan testületekre ruházzák, melyek az összes igazságszolgáltatásban gyakorolhatják hatalmukat. Az Egyezmény két ilyen konföderációs viszonyt hoz létre. Az Egyezmény kifinomult föderációs dimenziókkal bír, amennyiben elfogadjuk, hogy föderációs viszony ott jön létre, ahol legalább két különálló kormányzati egység van egyazon területen, és

ahol egyik egység sem változtathatja meg egyoldalúan a másik alkotmányos jogait.¹⁴

Az össz-írországi konföderációs viszony

Az első viszony természetét tekintve össz-írországi: az Északi és Déli Miniszterek Tanácsa (*North–South Ministerial Council*, NSMC). Megalakulása után összehozza az Észak-Írországban és a köztársaságban végrehajtó szerepet felruházott személyeket. A parlamenttel egy időben kellett volna megalakulnia, miután az összeállította a Tanács megalakulásának munkatervét – ennek a munkának a befejezésére kitűzött határidő október 31-én lejárt. Az egyezség eddig a napig nem született meg, mivel Észak-Írországban nem alakult meg a köztársaság kormányával együttműködni kész kormány. Ennek következtében az Egyezmény aláírói megszegték szerződéses kötelezettségüket. Ezzel a teljes Egyezmény alkotmányos kihívások elé néz a köztársaságban – szélsőséges esetben így bármely sértett állampolgár követelheti az Ír Alkotmány régi 2. és 3. cikkének visszaállítását azon az alapon, hogy az Egyesült Királyság megszegi szerződéses kötelezettségeit.

Északon a kormányok és a pártok úgy tértek ki a kormányalakítási válság elől, hogy az Egyezmény-párti pártokkal zajló párbeszéd révén folyamatosan foglalkoztak a feladattal. December 18-ig az északi pártok hat végrehajtó testület létrehozásában állapodtak meg a következő feladatkörökkel: belföldi vízi utak, élelmbiztonság-ellenőrzés, kereskedelmi és üzleti fejlesztés, speciális EU-programok, az ír és az ulsteri skót nyelv, mezőgazdasági és hajózási ügyek – és egyezség született hat további funkcionális együttműködési területről, köztük a közlekedés, a mezőgazdaság, az oktatás, az egészségügy, a környezet és a turizmus bizonyos területeiről, ahol közös észak-déli közmvállalatot fognak létesíteni.

Az Egyezmény céljai világosak. A nacionalisták aggodalma az volt, hogy ha a parlament túléli az Észak–Déli Tanácsot, arra ösztönözheti az unionistákat, hogy aláássák az utóbbit. Az unionisták ezzel szemben attól tartottak, hogy ha a tanács túléli a parlament összeomlását, a nacionalisták ennek

¹⁴ Definícióm mindenképpen szükséges eleme a föderális rendszernek. Hogy elégséges feltétel-e, az már ellentmondásosabb. Azt szokás gondolni, hogy a föderális rendszerben olyan alsóbb kormányzati egységek vannak, melyek a központival együtt kormányoznak az adott állam területének nagy részén. Ugyanakkor minden olyan rendszerben, ahol egy régió alkotmányosan megerősített autonómiával bír, az adott régió és a központ közötti viszony funkcionálisan egyenértékű a föderális viszonyal. Köszönöm John Coakley-nak, Robert Hazellnek és Paul Mitchellnek, hogy megosztották a témával kapcsolatos nézeteiket.

elérésére fognak törekedni. Az Egyezmény szigorú szövegezésű szerződés, büntető záradékokkal. A belső konzociáció együtt jár a külső konföderalizmussal. A parlament és a tanács kölcsönösen függ egymástól; egyik sem tud a másik nélkül működni. Az unionisták nem tudják megdönteni a tanácsot a parlament fenntartásával, a nacionalisták pedig nem tudják megdönteni a parlamentet úgy, hogy közben a tanács fennmaradjon.¹⁵ Ha a parlament nem hozza létre a tanácsot, gyakorlatilag megdönti saját magát – szélsőséges esetben bármely észak-ír állampolgár követelheti, hogy az északi parlamentet függeszték fel, amíg nem alakul meg az Észak–Déli Miniszteri Tanács.

A nacionalisták reményei szerint az Észak–Déli Miniszteri Tanács segítségével sikerül meggyőzni az unionistákat az ír egyesítés előnyeiről; a tanács megalakulása után megfelelő kapcsolatot biztosít az északi nacionalistáknak az általuk preferált nemzetállamhoz, igaz, mindazon törekvések nélkül, melyeket az északi nacionalisták előnyben részesítettek volna. Az Egyezmény értelmében az ír kormány hozzájárult alkotmánya megváltoztatásához, így az Észak–Déli Miniszteri Tanács a sziget egészén gyakorolhatja hatáskörét azokban a feladatkörökben, melyekben az unionisták készek az együttműködésre.

Az Észak–Déli Miniszteri Tanács működése hasonló lesz ahhoz, ahogy a Miniszterek Tanácsa működik az Európai Unióban, ahol a minisztereknek jelentős szabadsága van a döntéshozatalban, de el kell számolniuk saját országgyűlésük felé. A tanács évente kétszer ül össze plenáris formában, és „rendszeres gyakorisággal” tart kisebb csoportokban tanácskozásokat az egyes ágazatok – például a mezőgazdaság vagy az oktatás – kérdéseinek megvitatására. A tanácsnak lehetősége van ülésezni tárcaközi témák megvitatása és az ellentétek megoldása érdekében is. Az Egyezmény ezen kívül határon túli és az egész szigetre kiterjedő „végrehajtó” testületek felállítását is lehetővé teszi. Ezek a fent megjelölt hat területen született döntések végrehajtásáért felelnek.

¹⁵ Az Egyezmény nem említi, mi történik akkor, ha mindkét intézmény, így maga az Egyezmény is összeomlik. Véleményem szerint a következő történe: Észak-Írországot, akár csak most, a brit kormány kormányozná, Dublin pedig a brit-ír kormányközi tanácson keresztül venne részt. A két kormány valószínűleg a nemzeti egyenlőségre, a munkanélküliség katolikusok és protestánsok közötti különbségének csökkentésére és a rendőrség reformjára törekedne; végül pedig a régió feletti közvetlen együttes kormányzás felé mozdulnának el. Ha nem jönnek létre az Egyezmény alapintézményei, sikerrel járhat minden olyan törvényes kísérlet, mely a köztársaság alkotmánya 2. és 3. cikkének megváltoztatását veszélyezteti. Az Egyezményt ellenző unionisták jól teszik, ha figyelembe veszik ezeket a szempontokat.

Az Észak–Déli Miniszteri Tanács nem csak nevében különbözik az 1974-es Ír Tanácstól. A Sunningdale-i Egyezménnyel ellentétben itt nincs rendelkezés közös észak–déli parlamenti fórumról, de az északi parlamentnek és az ír *Oireachtas*-nak¹⁶ javasolják, hogy „fontolja meg” egy ilyen fórum megalakítását. A nacionalisták úgy akarták, hogy az Észak–Déli Tanácsot a Westminster és az *Oireachtas* közös törvényben hozza létre – ezzel kívánták hangsúlyozni az északi parlamenttől való függetlenségüket. Az unionisták azt szerették volna, ha az észak–ír parlament és dublini megfelelője hozza létre. Az 1998. április 10-én keletkezett dokumentum megosztotta a két álláspont közötti különbségeket. Az Észak–Déli Tanácsot és a végrehajtó testületeket a brit–ír törvénykezés fogja életre hívni. Az átmeneti időszakban – ami most október 31. utánra tolódik – az észak–ír kormánynak és a Köztársaság kormányának egyezség alapján kell döntést hoznia az együttműködés módjáról, és arról, hogy mely területeken kell az északi és a déli intézményeknek együttműködniük. Ha erről a munkafázisról egyezség születik, az észak–ír parlament nem tudja azt megváltoztatni a két közösség egybehangzó jóváhagyása nélkül.

Egy nyitott kérdés

Nyitva marad az a kérdés, hogy milyen hatáskörrel és hatalommal fognak rendelkezni ezek az észak–déli intézmények. Az Egyezmény ugyanakkor meghatározza a tanács funkcióját. Ennek értelmében a tanács „megjelöl” (és nem „megjelölhet”) hat olyan területet, ahol a „fennálló testületek” biztosítják az együttműködés megfelelő mechanizmusait minden egyes hatáskörben, és hat olyan területet, ahol az együttműködést országok közötti vagy a sziget egészére kiterjedő végrehajtó testületek valósítják meg. Ezekben a kérdésekben már megszületett az egyezség.

Az Egyezmény Írország északi és déli részét egyaránt hozzákapcsolja egy másik konföderációhoz, az Európai Unióhoz is. A tanács feladata az EU politikájának és programjainak, valamint az EU-ban folyamatban lévő javaslatoknak a megvalósítása, és az Egyezmény értelmében a tanács nézeteit figyelembe kell venni a megfelelő EU-találkozókon. Lényeges lehet, hogy az egyik végrehajtó testület hatáskörébe tartoznak a speciális EU-programok.

¹⁶ Ez az ír parlament két házának, a Dáil Éireann-nak, és a Seanad Éireann-nak a közös kelta neve.

Az Egyezmény aláírói ígéretet tettek arra, hogy törekedni fognak az Észak–Déli Tanács létrehozására. A törekvés nem volt elegendő ahhoz, hogy megakadályozza az első törést az Egyezményben meghatározott menetrendben, de ezt a problémát már sikerült megoldani. Az aláíróknak „minden tőlük telhetőt” meg kell tenniük azért, hogy egyezség szülessen, és „eltökélt erőfeszítést” kell tenniük a vitás kérdések eldöntésére azokon a területeken, ahol „az egyes országok és a sziget egészének közös érdeke” ezt kívánja.

A kormányalakítási válságnak azonban lehetnek hosszú távú következményei. Az Egyezmény konkrétan rendelkezett a menetrendről, mely lehetővé tette volna egy ideiglenes északi kormány felállítását a köztársaság minisztereit kötelező szerződések megkötésére. Ha egyezség születne az észak–déli együttműködésről, az unionista parlamenti többség már nem tudná azt formálisan akadályozni – mivel a tanács hatalmának megnyirbálásához a nacionalisták és az unionisták együttes jóváhagyása szükséges.¹⁷ A nacionalisták kezdenek tartani attól, hogy a kormányalakítási válság következtében az észak–déli együttműködés teljes tartalmát fenyegetni fogja a „nem unionisták” és puha „igen unionisták” vétója a parlamentben – ami 1999. márciusában teljes érvényű lesz.

De tételezzük fel ismét, hogy a válság végül megoldódik. Ha ez megtörténik, több aktuális tény is alá fogja támasztani az alkotmányos konföderációt. Ha a köztársaság Kelta Tigrisének sikersorozata mély gyökereket ver,¹⁸ az észak–ír miniszterek és állampolgárok hovatarozásuktól függetlenül egyre

¹⁷ Az a lehetőség, hogy egy unionista miniszter visszautasíthatja a tanácsban való részvételt, sokak szemében nagyon borús kilátásnak tűnhet, mivel az Egyezménnyel szembenálló unionista pártoknak, elsősorban a DUP-nak elvileg adható miniszteri tárca. Ez azonban a gyakorlatban kizárható: az Észak–Déli Tanácsban való részvétel „alapvető” eleme a két közigazgatás „megfelelő” posztjaihoz tartozó feladatköröknek (a „megfelelő” itt feltehetően azt jelenti, hogy minden olyan tárcának, melynek valamelyik része az észak–déli együttműködéstől függ). Ezzel nyitva marad az a lehetőség, hogy az Észak–Déli Tanácsot ellenző valamely politikus elfoglal egy posztot azzal a céllal, hogy tönkretegy. De a minisztereknek „jőhizeműen” kell megalakítaniuk az észak–déli intézményeket, és „minden tőlük telhetőt” meg kell tenniük, hogy egyezség szülessen. Mivel ezek a követelmények minden bizonnyal törvényes felügyelet alá esnek, nem valószínű, hogy olyan potenciális rombolók, mint Ian Paisley vagy Peter Robinson részt vehetnek az Észak–Déli Tanácsban, még akkor sem, ha ezt nagyon akarnák. A kormányban való részvétel egyik követelménye, hogy a minisztereknek „támogatniuk kell a Végrehajtó Bizottság valamennyi döntését”, és ha nem teszik, elbocsáthatják őket – bár ez feltételezi, hogy a Végrehajtó Bizottság döntéseket hoz. Később dől el, hogy számon kérhető-e ezeknek a rendelkezéseknek a betartása.

¹⁸ A köztársaság sikersorozata természetesen nem volt egyenletes, de nem valószínű, hogy egyszerűen véget ér, még akkor sem, ha az Európai Unió strukturális és regionális alapjai szűkösebbek lesznek.

inkább élvezni fogják az észak–déli együttműködés előnyeit. Az Európai Unió erősödő integrációja nyomán pedig Írország mindkét része egyre inkább rákényszerül az együttműködésre, tekintettel közös periférikus helyzetükre, és a mezőgazdaság és a turizmus terén, valamint a régiók finanszírozást fokozó definiálásában képviselt hasonló érdekeikre.¹⁹

A brit–ír konföderációs viszony

Az Egyezmény egy második, gyengébb konföderációs viszonyt is létrehoz. Ez Britannia és Írország valamennyi szigetét érinti. Az új Brit–Ír Tanács keretében a két szuverén kormány, az Egyesült Királyság, valamint az Egyesült Királyság alá tartozó összes környező sziget valamennyi meghatalmazott kormánya találkozhat, megbízásokat adhat funkciók betöltésére, és közös politikát alakíthat ki. Ez a javaslat megfelel az unionisták kölcsönösségi elvárásainak a kapcsolatok terén – és olyan mechanizmust jelent, melynek révén a jövőben kapcsolódhatnak az Egyesült Királysághoz akkor is, ha Írország az Ír Köztársaság része lesz.

Az unionisták eredetileg szerették volna a tervezett Észak–Déli Tanácsot egy Brit–Ír, vagy Kelet–Nyugati Tanács alá rendelni. Ez nem történt meg. Nincs hierarchikus viszony a két tanács között. Sőt, a szöveg rendelkezései két helyen is azt a tézist támasztják alá, hogy az Észak–Déli Tanács fontosabb és nagyobb hatáskörrel rendelkezik, mint brit–ír megfelelője. Az Egyezmény előírja az észak–déli végrehajtó testületek megalakítását, miközben a kelet–nyugati testületek felállítását nem teszi kötelezővé. Egyértelműen kijelenti azt is, hogy a parlament vagy az Észak–Déli Tanács közül egyik sem tartható fenn a másik nélkül, ugyanakkor nem tesz ennek megfelelő kijelentést a Brit–Ír Tanácsra vonatkozóan.

Ennek a konföderációs viszonynak a fejlődését megrekeszthetné, ha az ír kormány nem lenne hajlandó olyan fórumba belépni, ahol legalább hét másik kormány – Westminster, Skócia, Wales, Észak–Írország, Jersey, Guernsey és Man sziget – többségben szerepelne, bár kialakulhatnak olyan szabályok, melyek biztosítják a szuverén kormányok együttes dominanciáját. A Brit–Ír Tanács azonban működhet politikát alakító fórumként, különösen

¹⁹ Az Egyezmény azt sugallta, hogy Észak–Írország elvileg az EMU-ba is beléphet a köztársasággal, ha Britannia maga kívül marad – amennyiben a parlamentben egyezség születik, és az államtitkár, valamint a westminsteri parlament hozzájárul. Az Egyesült Királyság Észak–Ír Törvénye kizárhatta volna ezt a lehetőséget azzal, hogy a valuta ügyét saját hatáskörében tartja.

akkor, ha az Egyesült Királyság meghatalmazott kormányai az Egyesült Királyságon belüli kormányközi egyezkedésre, vagy az ír kormánnyal való szövetség építésére kívánják használni a közös európai politika terén – ebben az esetben további lendületet adhat a többi föderalizációs folyamatnak.

Az Egyesült Királyság és Észak-Írország közötti föderáció alakulásának folyamata

Az Egyezmény adta meg az utolsó előtti dőfést az Egyesült Királyság unitárius unionizmusának – amit már csorbított a skót és walesi parlamentet megalakító 1997–98-as népszavazás.²⁰ De belefér-e az Egyezmény ilyen egyszerűen a „decentralizált unitárius állam felbomlása” kategóriába? Valószínűleg nem. Az Egyesült Királyság két egységből tevődik össze: Nagy-Britannia egységből és Nagy-Britannia és Észak-Írország egységből. Az utóbbi egység alkotmányos alapja most élesen különvált az előbbiétől.

Az Egyezmény két ország közötti szerződés, és egyaránt alapul az ír nemzeti önrendelkezésen, és a brit alkotmányos hagyományon. Az Egyezményben az Egyesült Királyság hivatalosan elismeri, hogy Észak-Írországnak helyi népszavazás alapján joga van csatlakozni a köztársasághoz, és szerződésben ismeri el az ír nemzeti önrendelkezés jogosultságát az Ír sziget egészén. Ezen kívül az Egyezmény intézményeit Írország népeinek akarata hívja életre, az északiak és a déliek együttesen, nem csak Észak-Írország lakói – emlékezzünk csak az Észak-Déli Miniszteri Tanács és a parlament kölcsönös függésére. Ennek következtében az Egyesült Királyság Észak-Írországhoz való viszonya, *legalábbis a nemzetközi jog értelmében*, szigorúan föderációs, hiszen a westminsteri parlament szerződéses kötelezettségei megszegése és az ír nemzeti önrendelkezés tagadása nélkül nem gyakorolhat az Egyezménnyel össze nem egyeztethető hatalmat Észak-Írországban.

Ez a föderalizációs folyamat fokozódhat, ha az Egyesült Királyság és Észak-Írország bíróságai Észak-Írország Westminsterhez való viszonyát a korábbi felségterületekéhez hasonlóan kezelik – aminek föderációs jellege volt –, ahogyan a stormonti parlament idején (1921–1972) tették. Az észak-ír decentralizálódás természete ráadásul nem zárul le az Egyesült Királyság 1998-as Észak-Ír Törvényével. A Törvény olyan nyitott mechanizmust hozott létre, melynek révén Észak-Írország kiterjesztheti függetlenségét az Egyesült Királyság többi részétől – igaz, csak az észak-ír államtitkár jóváhagyásával, és

²⁰ Az angol parlament felállítása lenne az utolsó ütés.

Westminster beleegyezésével. A skót és a walesi parlament számára nem biztosítottak ilyen nyitott lehetőséget. Röviden, lehetőség van a lehető legnagyobb mértékű autonómia megvalósítására az Egyesült Királyságon belül, feltéve, hogy az északi parlament ezt jóváhagyja. A legalista diceyanusok ragaszkodni fognak ahhoz, hogy a Westminster szuverenitása Észak-Írországból érintetlen maradjon, de ha az Egyezmény megszilárdul, az Egyesült Királyság és Észak-Írország föderációs viszonya középtávon biztosított lesz – bármit mondanak is az alkotmány *ancien régime*-jének száraz zugaiban.

Ír föderalizációs folyamatok

Az Egyezmény az eddig Európa legcentralizáltabb államának számító Ír Köztársaság számára is megnyitja az utat a föderalizáció felé. Az Észak-Déli Miniszteri Tanácsot mind az északi, mind a déli nacionalisták a föderális Írország csíra-intézményének tekintik: kezdetben konföderáció, később, a bizalom kiépítése után, föderáció. Ezt az ugródeszka-elméletet elsősorban a „nem unionisták” hangoztatják, de nem tévednek abban, hogy sok nacionalista „átmenetinek” tekinti az Észak-Déli Tanácsot – ezt mondja a Sinn Féin; ezt mondja a Fianna Fáil.

Sem az ír kormány, sem a nép nem mondott le az ír egyesítésről, amikor jóváhagyták az Egyezményt. Ellenkezőleg, az Egyezmény tükrözi „az ír nemzet eltökélt szándékát, hogy harmóniában és barátságban egyesítse mindazokat, akik Írország szigetén élnek, sokféleségükben és tradícióikban, elismerve, hogy az egyesült Írország csak békés eszközökkel valósítható meg, ahol kifejezésre jut a többség jóváhagyása, a sziget mindkét felében” (az új 3. cikk rendelkezése). A módosított Ír Alkotmány ezért hivatalosan elismeri a két törvényes hatalmat, melyek együtt jogosultak részt venni az ír nemzet önrendelkezésének gyakorlásában. Az egyesítés már nem kötődik az „egységesítéshez”, és minden tekintetben összeegyeztethető a teljes konföderációval vagy a föderációval.

Az ír egyesítés nem zárható ki a jelenlegi demográfiai és választói trendek alapján – melyek a nacionalista szavazatok arányának kitartó növekedését eredményezték a különböző választási rendszerekben.²¹ Az átdolgozott Ír Alkotmányban megelőlegezett bármiféle későbbi egyesítés természete most

21 Lásd John McGarry és Brendan O’Leary: *Explaining Northern Ireland: Broken Images*. Oxford, 1995, 10. fejelet. Lásd még Brendan O’Leary és Geoffrey Evans: *Northern Ireland: La Fin-de-Siècle, the Twilight of the Second Protestant Ascendancy and Sinn Féin’s Second Coming*. *Parliamentary Affairs*, 5. kötet, 4. sz. 1997. 672–680.

egészen más. Távrolról sem hasonlít semmiféle asszimilációs programhoz. Az „identitások és tradíciók sokféleségének” tisztelete mind a konzociális, mind a kon/föderációs logikának megfelel. Azt állítom, hogy az Egyezmény kötelezi a köztársaságot törvényei és jogvédelme rendszerezésére, hogy felkészüljön egy kon/föderális vagy egy egységes Írország lehetőségére. Az Egyezmény Észak-Írországot az Ír Alkotmányhoz tartozó törvényes egységként ismeri el. Esetleges beolvasztása vagy politikai egységének megszüntetése tehát már nem lehet a *Bunreacht nah Éireann*²² programjának eleme. Az Egyezmény megelőlegezi Írország mindkét törvényes hatalmának egyazon, az egyéni és csoportos jogokat védő rezsim alá rendelését – ez a helyzet minden tekintetben összeegyeztethető egy későbbi formális konföderációval vagy föderációval.

Talán érdemes elgondolkodni azon, hogy mi történne, ha az egyesítés többségi támogatásra tenne szert Észak-Írországbán. Ha a nacionalisták helyi többségi támogatásra tesznek szert Észak-Írországbán, nem feltétlenül átgondolt érdekük, hogy sürgessék a régió azonnali adminisztratív és jogi asszimilációját a köztársaságba. Érdeklükben állna megőrizni Észak-Írország politikai egységét egy föderális Írországon belül – végül is helyi többségnek számítának. Ugyanez lenne a helyzet a köztársaság kormánykoalíciójával, akiknek a számításait talán összezavarná az északi résztvevők belépése. Az unionisták egy része ilyen kilátások mellett viszont talán az egységes Írországot választaná kisebbségi rosszként – arra számítva, hogy a nagyobb játéktérben a kormányalakítás kulcsszereplőiként védettebb helyzetben lennének, mint Észak-Írország kisebbségeként. Ez azonban pusztán egy lehetséges jövő.

Ugyanakkor tudjuk, hogy az Egyezmény kon/föderális dimenziói nem pusztán pán-ír vagy pán-brit természetűek. Egy olyan Európai Unióban foglalkozni megvalósulni, melynek szintén erős konföderális kapcsolatai és komoly föderalista ambíciói vannak. A kon/föderalizációnak ez az újabb rétege nem feltétlenül vezet szervezeti ellentmondásokhoz, és részben segíthet is az olyan dilemmáknak a feloldásában, ahol az a kérdés merül fel, hogy egy ügy London vagy Dublin irányítása alá tartozik-e.

Kettős védelem és társ-szuverenitás

Az Egyezmény legkifinomultabb része túlmutat a konzociális gondolkodás alapjain. Ez a rész a hallgatóságos „kettős védelmi modell” – a

²² *Constitution of Ireland* (Dublin, 1937) a módosításokkal.

társ-szuverenitás elemeivel átszöve. Ezt az egyezményt úgy állították össze, hogy komoly demográfiai és választói változások mellett is megállja a helyét. Az Egyezmény a kollektív és személyi jogok egyéni védelmét ígéri, a jelenlegi határ mindkét oldalán. Gyakorlatilag olyan feltételek mellett nyújt védelmet most az északi nacionalistáknak, amelyek érvényesek lesznek az ulsteri unionisták esetében is, ha kisebbségbe kerülnek egy egyesült Írországbán. A közösségeket egyaránt védeni kell ha többségben vagy kisebbségben vannak, és ha a szuverenitás az Egyesült Királyságon vagy a köztársaságon múlik – innen a „kettős” védelem kifejezés.

A két állam a jelenlegi és majdani kisebbségek kölcsönös helyi védelmének ígéletén túl két olyan kormányközi szervet is létrehozott, melyek ezen közösségek védelmét szolgálják. Az egyik az Angol–Ír Egyezmény örököse, a kormányközi tanács, mely garantálja a köztársaság részvételét a politikai stratégia kialakításában minden olyan kérdésben, mely (még) nem került az északi parlament vagy az Észak–Déli Miniszteri Tanács elé. A másik a Brit és Ír Tanács. Ha valaha megvalósulna az ír egyesítés, a köztársaság kormánya számára politikailag lehetetlen lenne, hogy ne ajánlja fel a brit kormánynak ugyanezeket a lehetőségeket az említett fórumokon.

Fontos kitérni arra, hogy mi nem történt meg a két szuverén kormány között. A társ-szuverenitást nem helyezték formális alapokra. Az unionisták szerint az 1985-ös Angol–Ír Egyezményt az Észak–Déli Tanács elismerése fejében eltörölték. Ez az állítás legalábbis túlzás. Az új Egyezmény értelmében az ír kormánynak továbbra is beleszólása van azokba az észak-ír ügyekbe, melyek nem kerültek az Északi Parlament elé, az Angol–Ír Egyezmény 4. cikkének megfelelően. Szintén ennek az egyezménynek megfelelően, továbbra is lesz kormányközi tanács az ilyen ügyek intézésére, melynek elnöke az ír külügyminiszter, és az észak-ír államtitkár, és a tanácsot továbbra is állandó titkárság szolgálja ki. Az új Egyezmény ezen felül „intenzívebb együttműködést” ígér a két kormány között az egész szigetre és a határokon túlra terjedő jogok, igazságszolgáltatás, börtönök és rendőrség kérdésében – amíg ezek az ügyek nem kerülnek az északi kormány elé. Az északi parlament képviselőinek valóban van felhatalmazásuk a kormányközi konferenciában való részvételre – ami dicséretes demokratikus törekvés –, nem lesz azonban lehetőségük arra, hogy megakadályozzák a két kormányt a saját hatáskörükben való ténykedésben. Az Angol–Ír Egyezmény teljes egészében megelőlegezte ezt a felállást.²³

23 Lásd Brendan O’Leary és John McGarry: *The Politics of Antagonism: Understanding Northern Ireland*. London, 1996. Második kiadás, 6–7. fejt.

Ezért helyénvalóbb azt mondani, hogy az Angol–Ír Egyezményt beteljesítették, mint azt, hogy eltörölték.

Az Egyezmény katonai és politikai természete

Az Egyezmény intézményes szempontból összetett, de pontosan illeszkedik az itt felvonultatott fogalmi kategóriákhoz. Szükségtelen új terminusokat alkalmazni az egyezség leírásához – kivéve talán ott, ahol a „kettős védelmi” modell kifejezést használtam. Az Egyezmény szerteágazó, többszintű, és minden aláíró számára kínál valamit. Intézményei átfogják az észak-ír nacionalisták és unionisták, Észak-Írország és a köztársaság, és Írország és Británia közötti viszonyok egész rendszerét. Nem jelenti sem a nacionalisták, sem az unionisták győzelmét. Mindkét fél kitarthat központi törekvései és alap-identitása mellett, védheti vagy jobban kinyilváníthatja érdekeit. Az alkotmányos felépítmény leírása azonban egy dolog; az informális politikai valóság gyakran nagyon eltér ettől.

Az Egyezmény lehet végtelenül kifinomult intézményi konstrukció, de mindenkiben felmerül a kérdés: „Vajon kártyavár-e, amely a legapróbb nyomásra felborulhat?” Mi történik, ha a keményvonalas lojalisták vagy republikánusok kijátsszák orániai vagy zöld kártyáikat, vagy a puhább vonalas politikusok elszámítják magukat? Nehezebb lesz-e a sikeres megvalósítása, mint a megalkotása? Ezek messze sem oktalan aggodalmak, ahogy a júliusi drumcree-i zendülés, az augusztusi omagh-i mészárlás, és a kormányalakítás és a leszerelés körüli folyamatos válság is mutatja. A kiterjedt intézményrendszer azonban adhat okot örömmre, ha a rendezés katonai és politikai természetét vizsgáljuk. Adhat okot óvatosságra is.

Egyezség a fegyveres konfliktus végéről

Az Egyezmény olyan politikai rendezés, mely utat nyit a fegyveres konfliktus felszámolása felé, ezzel a békés rendezés megteremtését ígéri – igaz, az Egyezmény formálisan nem tér ki a katonai vagy paramilitáris szervezetekre. Az Egyezmény magába foglalja a leszerelést, a katonaság visszavonását, a rendőrség reformját, és a bebörtönzöttek szabadon bocsátását. A szöveg ebben a sorrendben foglalkozik a kérdésekkel, és egyértelmű, hogy bár ezek egymással összefüggő kérdések, nem kapcsolódnak konkrétan az új politikai intézmények felállításához vagy annak időbeosztásához.

Visszahívás

Az Egyezmény egyértelműen rendelkezik a visszahívásról. Az Egyezményt betartó paramilitárisoknak nem kell formálisan letenniük a fegyvert azok előtt, akikkel a háborúban szemben álltak. Az „összes paramilitáris szervezet teljes lefegyverzésének” megvalósítását a kanadai John de Chastelain által vezetett Független Nemzetközi Leszerelési Bizottság segíti. A paramilitáris szervezeteket a tárgyalásokon (informálisan) képviselő pártoknak „használniuk kell esetleges befolyásukat annak érdekében, hogy az Egyezmény északon és délen történő jóváhagyását követő két éven belül, és a teljes rendezés végrehajtásának kontextusában megvalósuljon az összes paramilitáris szervezet lefegyverzése”.²⁴

A dőlt betűvel szedett szövegrészek a leszerelés befejezésének, és nem a kezdetének időpontját határozzák meg, és világosan kiderül, hogy a leszerelés kapcsolódik a teljes rendezés végrehajtásához – beleértve az (északi, észak–déli, és kelet–nyugati) kormányzati szerkezet kialakítását –, és a rendőrség reformjához. Ez az oka annak, hogy David Trimble arra vonatkozó követelése, hogy a Sinn Fein kezdje el az IRA leszerelését az északi kormány megalakítása előtt sérti az Egyezmény szövegének mindenfajta ésszerű értelmezését. Az északi kormány megalakítása nélkül az Egyezménynek a helyi pártok együttműködését feltételező egyetlen formális intézménye sem jöhet létre. A Sinn Fein megnevezte a Nemzetközi Bizottságba delegálandó képviselőjét; nyilatkozatot tett közzé arról, hogy a háborúnak vége; és most először nyíltan elítélte a többi republikánust – a Valódi IRA (*Real IRA*) tagjait, akik az omagh-i bombázást végrehajtották. Segíti az ETA-t is a spanyolországi tűzszünet és politikai tárgyalások megszervezésében. David Trimble és néhány felső vezetője nem tekinti ezt a tevékenységet a jó szándék elégséges bizonyítékának. Az UUP a Sinn Fein minden lépése nyomán még többet követelt. A jelenlegi helyzetet tekintve a válságra egyetlen lehetséges megoldás mutatkozik: reggel bejelentik a kormányalakítást, délután bejelentik az IRA leszerelésére tett konkrét lépéseket. Ezzel a megoldással mind az UUP, mind a Sinn Fein elmondhatná, hogy tartották magukat az Egyezmény betűjéhez és szelleméhez. Egyelőre azonban mindkét párt fokozódó katasztrófapolitikába zárkózik.

²⁴ *The Agreement*, 20. 3. bek. (a szerző kiemelése)

Demilitarizáció, rendőrségi reform és a bebörtönzöttek szabadon bocsátása

Az Egyezmény Észak-Írország „demilitarizálását” ígéri, és az Egyesült Királyság fokozatos lépésekkel járul hozzá ennek megvalósításához. Konkrét ígéreteket fogalmaztak meg a „normalizálásra”; biztosítja, hogy a fegyverzet fejlesztésének és számának mérséklése, és a biztonsági felszerelés és a készenléti erők felszámolása „megfeleljen az általános veszély mértékének”. Az Egyezmény aláírói elkötelezték magukat a személyi fegyverek szabályozására és ellenőrzésére – az észak-ír állampolgárok, elsősorban a protestáns unionisták szokatlanul magas hányadának a birtokában van hivatalos engedéllyel halálos fegyver.²⁵

A rendőrség reformjának ügyét egy független bizottságra bízták.²⁶ A bizottságnak 1999 nyaráig kell jelentést készítenie. Hatáskörének meghatározásában elvárásként szerepel, hogy javaslatot tegyen olyan rendőrség felállítására, mely „reprezentatív”, „alapvetően fegyvertelen”, „professzionális, hatékony és eredményes, igazságos és pártatlan, részrehajló politikai kontrolltól mentes; elszámoltatható... [és] megfelel az emberi jogi normáknak”.²⁷ Ennek a bizottságnak a leszerelés befejezése előtt egy évvel kell leadnia a jelentését. Nehéz lenne azt gondolni, hogy az Egyezmény készítői véletlenül választották ezt az időzítést. A rendőrség reformjának nyilvános felvázolása egyszerűen bizalomerosztó intézkedésként kell, hogy szolgáljon a nacionalisták számára, mielőtt megtörténhet a republikánus leszerelés nagyobb része. Ennek a tervnek a gyors közzététele lehet a kormányalakítási válság egyik megoldása – bár a rendőrségi reform szükséges radikalizmusát David Trimble és munkatársai nehezen fogják lenyelni.

A terrorista cselekményekért (*scheduled offences*) bebörtönzött paramilitárisok és a civilek meggyilkolásáért bebörtönzött kis számú katonai alkalmazottak korai szabadon bocsátása kevesebb fennakadással zajlott, mint várható lett volna. Az erőszak áldozatainak segítésére tett intézkedések hozzájárultak annak a fájdalomnak az enyhítéséhez, amit ezek a korai szabadon bocsátások okoztak bizonyos körökben. A korai szabadon bocsátások ösztönzést jelentettek néhány ultra-paramilitáris szervezet, például a Loyalist Volunteer Force számára a tűzszünet jóváhagyására, amivel előnyhöz juttathatták bebörtönzött tagjaikat, és az LVF esetében arra, hogy megtegyék az első leszerelési lépést, melyet remélhetőleg újabb lépések sorozata követ.

²⁵ *The Agreement*, 21. 1–4. bek.

²⁶ Lásd McGarry és O'Leary: *Policing Northern Ireland*.

²⁷ *The Agreement*, 22. 1–2. bek.

Az Egyezmény politikai természete

Egyezség született tehát a katonai és paramilitáris konfliktus felszámolásának módjáról. Bizonyos dimenziókban van mozgás, másokban viszont nincs. Mielőtt rátérnénk a végső megoldás akadályaira, vizsgáljuk meg röviden az Egyezmény politikai természetét. Az Egyezmény az elismerés különböző formáin nyugszik – ezek közé tartozik a hatalmi egyensúly elismerése is. Ez diplomáciai aktus, de nem csak jámbor érzelmeken, hanem józan kalkuláción is alapul.

Elismerés. Az Egyezmény államok és nemzeti közösségek közötti elismerési aktus. Az Ír Köztársaság elismerte Észak-Írország státuszát az Egyesült Királyságon belül, amennyiben az Egyezményben foglaltak megvalósulnak. Az Egyesült Királyság elismerte Írország népeinek jogát nemzeti önrendelkezésük gyakorlásához, mind egyetemesen, mind egyénileg. Megerősítette, hogy Észak-Írországnak joga van többségi jóváhagyással elszakadni, és egyesülni az Ír Köztársasággal. Az Ír Köztársaság elismerte az unionisták brit politikai identitását. Az Egyesült Királyság nemzeti kisebbségként, nem pusztán kulturális vagy vallási kisebbségként, és egy lehetséges jövőbeli ír többség részeként ismerte el az északi nacionalistákat. A két állam politikai szereplőként ismerte el azokat a paramilitárisokat, akik megszervezték a tüzszüneteket. Nem kötelezték őket megadásra a hatóságaik előtt, és hozzájárultak a bebörtönzöttek szabadon bocsátásához a szervezetek tüzszünetének biztosítása fejében. A tüzszünetet bejelentő paramilitárisok néhány kivétellel elismerték egymást. Az unionisták nacionalistákként, és nem pusztán katolikusként vagy kisebbségként ismerték el a nacionalistákat. A nacionalisták unionistákként, és nem pusztán protestánsként ismerték el az unionistákat. A nacionalisták és az unionisták elismerték a „másokat” – akik nem unionisták és nem nacionalisták. Az elismerés minden tekintetben hiánytalan: Hegel és Charles Taylor szívet melengetőnek találná a mai Észak-Írországot.²⁸

Hatalmi egyensúly. Az Egyezmény alapját képezi még a hatalmi egyensúly elismerése. Az 1985-ös Angol-Ír Egyezmény újabb, de végső soron termékeny holtponthoz vezetett. A republikánusoknak nem volt azonnali kilátásuk jelentős választási előrelépésre, és korlátozottnak bizonyult a „britek gyengítésére” szolgáló katonai kapacitásuk. A ’80-as évek végén, a ’90-es évek elejéig újrászerveződő lojalisták képesek voltak emelni az erőszak

²⁸ Az elismerés alapos tárgyalását lásd többek között: Erik Ringmar: *Identity, Interest and Action: A Cultural Explanation of Sweden's Intervention in the Thirty Years War*. Cambridge, 1996. és Charles Taylor: *Multiculturalism and the Politics of Recognition*. Princeton, 1992.

fenntartásának árát a republikánus választók körében. Az unionisták felismerték annak a korlátait, ha egyszerűen nemet mondanak, miközben a fejük fölött valósultak meg a brit vagy kormányközi kezdeményezések. Katonai és politikai holtpontra következett. A „fagyos felszín” alatt azonban voltak strukturális változások, melyekre John Whyte is kitért legutóbbi tanulmányában.²⁹ Ezek közé tartozott a nacionalisták nagyobb esélyegyenlősége és magabiztosága, és a demográfiai (így a választói) hatalmi egyensúly eltolódása a közösség között – ezek a változások együtt erősítették azt a tényt, hogy a nacionalistákat semmilyen politikai rendezés nem állíthatja vissza alárendelt helyzetükbe. John Hume és Gerry Adams kezdeményezése konstruktívan reagált erre az új holtpontra. Sok munkába került, míg kezdeményezésük meghozta gyümölcsét.

Az egyezség. Az Egyezmény lelke egy egyezség. A nacionalisták azért fogadták el, mert politikai, jogi és gazdasági egyenlőséget ígér nekik most, a jövőben pedig olyan intézményeket, melyekben erős érdekeltségük van, és lehetőségük nyílik az ír egyesítésre. Részt vesznek Észak-Írország kormányzásában, ahelyett, hogy őket kormányoznák az unionisták vagy a brit kormány. Ezt a kormányzati részvételt ráadásul olyan jövőbeli reformok ígéretével kapják, melyek orvosolják a múltbeli közvetlen vagy közvetett diszkrimináció örökségét. A Sinn Fein és az IRA republikánusai olyan intézmények hosszú sorára válthatják a háborút, melyet sem megnyerni, sem elveszíteni nem tudtak, melyekben joggal állíthatják, hogy csak módszereik változtak, céljuk, a megosztottság eltörlése azonban nem.

Az Egyezmény nacionalista támogatottságát nem nehéz megérteni. Számukra ez nagyon jó kettős kimenetelű tét. De miért fogadta el az UUP és a lojalisták ezt a több mint konszociális alkut, ezt az egyezséget a nacionalista démmonnal? Tony Blair és Bill Clinton ígérete és látens fenyegetései, George Mitchell diplomáciája, és az összes párt bevonásával zajló tárgyalások nem magyarázzák elég meggyőzően, miért vezette David Trimble olyan útra a pártját, melyre legkevésbé sem akart rálépni, és ezek a tényezők az intelligenciáját sem ellensúlyozzák.

Meglátásom szerint az Egyezményt támogató unionistákat nem annyira az IRA hosszú háborúja, mint az Egyesült Királyság védelme és biztosítása érdekelte. Számításaik azt sugallták, hogy csak nagyvonalúsággal tudják már megnyerni a nacionalistákat az Egyesült Királyság számára, és megvédeni

²⁹ John Whyte: *Dynamics of Political and Social Change in Northern Ireland*. In *Northern Ireland and the Politics of Reconciliation*, Dermot Keogh és Michael Haltzel (szerk.) Cambridge, 1993. 103–116.

magukat a demográfiai hatalomban bekövetkező várhatóan földrengésszerű eltolódástól. Az unionisták most részt kaphatnak az önkormányzatból, megelőzhetik azt, hogy a brit kormány további egyezéseket kössön az ír állammal a fejük fölött, és van némi esélyük arra, hogy meggyőzzék az ír nacionalistákat, hogy egy újjáalakult Egyesült Királyság biztonságos hazát kínál nekik. Megkötötték az Egyezményt, hogy elhárítsanak valami rosszabbat.

Elképzelések. Az identitások és érdekek elismerése szükséges, de nem elégséges feltétele az alkotmányos rendezésnek. A tágan értelmezett vagy rugalmasan kifejtett elképzelések azonban szintén fontos szerepet játszottak az Egyezmény elkészítésénél. Fejlődésüket, elterjedésüket és hatásukat nehezebb nyomon követni, de ez nem jelenti azt, hogy a feladat kivitelezhetetlen. Az Egyezmény készítése során nyilvánvaló volt a megújult nyelv és politika tanulása – ugyanakkor érzékelhető volt a makacs politikai ellenállás a haldokló Major-kormány és az 1995–97-es dublini sovinizta szívárvány koalíció legfelső köreiből. Az elképzelések sok és sokféle elmétől származnak – politikusoktól, köztisztviselőktől, és számos nem hivatalos tanácsadótól. Alapvető fontosságú volt a konfliktus nemzeti alapokon – és nem a vallási szélsőségek vagy terrorizmus folyamánként – való definiálása. Ilyen váltás nélkül nem jöhetett volna létre az Angol–Ír Egyezmény, az 1995-ös Keretdokumentumok, és maga az Egyezmény sem. A máshol bekövetkező változások – a Hidegháború vége és ennek utóhatásai, a Dél-Afrikában és a Közép-Keleten zajló politikai változás – szele és nyoma helyi szinten is érezhető volt. A konfliktus okainak hagyományos magyarázatai egyre kevésbé hatottak a helyi szereplőkre – sokan nyitottak a kompromisszumok, és olyan politikai intézmények felé, melyek távolodást jelentettek a helyes kormányzás londoni vagy dublini elképzelésétől.

Az Egyezmény mint alku szépsége abban rejlik, hogy mind a nacionalistáknak, mind az unionistáknak jó okuk van felmérni annak erejét, és úgy vélni, hogy hosszú távon igazuk van. Nem lehetnek biztosak az igazukban, ezért hajlandóak most erre az alapos rendezésre. De vajon, Yeats szavaival élve, „szörnyű szépség”-e ez? Elsorvad és meghal-e az Egyezmény, ha kiderül, kinek van igaza hosszú távon? Nem zárható ki a lehetőség, de ezért kifizetődő az Egyezmény felépítésének gondos tanulmányozása. Nem akármilyen konzociális modell ez, mint például a libanoni, amely a választói közösségekben végbemenő legapróbb demográfiai átalakulásra is érzékeny.

Mindkét blokk számára tartalmaz ösztönzőket az alkalmazkodásra, épp azért, hogy jövőképét valószínűbbé tegye: más szóval, mindkettőnek oka van kreatívan cselekedni az önbeteljesítő jóslatok alapján. A kettős védelmi

modell áldása, hogy enyhíti a fájdalmát annak, aki tévedett a jövőt illetően. Az Egyezményben foglalt konföderációs és föderációs lehetőségek biztosítják, hogy, történjen bármi, mindkét nemzetközösség kapcsolatban marad az általa preferált nemzetállammal. Ráadásul az Egyezmény nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a pártok egy jövőbeli fordulat hatására hozzájáruljanak egy teljes brit és ír társuralkodó modellhez Észak-Írországnak és felette.

Természetesen számítani kell nehézségekre, de Észak-Írországnak új, bár kissé ingatag és kiegyensúlyozatlan kétnemzetű szupertöbbsége van. A parlament és végrehajtó bizottsága dolgozhat, és az észak sokféle népe összebékítésének mechanizmusává válhat. Nehézségek lesznek a költségvetés és a tágabb kormányprogram elfogadása körül, és a vaskalaposok vagy vasöklűek ezeknek a kihasználásában fognak reménykedni. Az ír történelem második protestáns hatalomátvételének és a militáns republikánizmus újbóli fel-támadásának kezelése nem könnyű feladat, de az Egyezmény még első születésnapja előtt sok mindent lehetetlenné tehet.

*Az átmenet politikája: valószínűtlen partnerek játszmái,
és a legalizmus kísértése*

Mielőtt az optimista kép testet ölthet, sok munkát el kell végezni. Az Egyezmény politikai megerősítéséhez el kell kerülni néhány rövid távú kísértést az előnyök maximalizálására és a játszmázásra. Az egyezmény közép-pontjában négy belső politikai erő áll – a történelmileg mérsékelt nacionalisták és unionisták közül az SDLP és az UUP, a mára mérsékelt republikánusok és lojalisták közül pedig a Sinn Féin és a PUP/UDP.³⁰ Az Egyezmény megtartásához ezeknek a politikai erőknek alapjaik megőrzése mellett informális koalíciós partnerként kell fellépniük. A rövidség érdekében most csak két ilyen lehetőséget fogok megvizsgálni.

Legnagyobb eséllyel az UUP fog a rövidtávú előnyökre és a játszmákra törekedni. Ebben a pártban okozta a legnagyobb szakadást az Egyezmény megalkotása. Szavazatokat veszített a „nem unionisták” javára, és elveszített további elégedetlenséget a saját platformján megválasztottak közül. Vezetői számára kísértést jelent, hogy újratárgyalják az Egyezményt a megvalósítás során. Ettől pártjuk újbóli megerősítését remélhetik, támogatást vonhatnak el

30 A mostani új elrendezésben nyolc kisebbség van: közülük öt támogatja az Egyezményt: a nacionalisták, a republikánusok, az „igen unionisták”, az „igen lojalisták” és a „mások”. Hárman vannak ellene: a „nem unionisták”, a „nem lojalisták” és a „nem republikánusok”. Az utóbbiak a marxisták kifejezésével élve „objektív reakciós szövetséget” alkotnak.

a „puha nemek” táborából az unionisták körében. Az UUP olyan Egyezményt szeretett volna, amely nagyrészt Észak-Írországon belül marad, és amelyben az SDLP-vel közösen kormányozták volna Észak-Írországot. Sokkal jobban szeretné Észak-Írországot a Sinn Fein formális részvétele nélkül kormányozni. Ennek következtében az UUP számára a legnagyobb kísértés egy olyan játszma, amelyben a leszerelés ügyét felhasználva megoszthatnák a híveik által párnacionalista blokknak tekintett tábort. Ha elérik a leszerelést, arra számíthatnak, hogy megosztják a Sinn Fein republikánus bázisát – és ezzel beérik; ha nem érik el a leszerelést, gondolhatják, hogy szabotálják az Egyezmény radikálisabb napirendi pontjait, ha sikerül megtartani a brit támogatást a leszerelés kérdésében. Az UUP számára a kísértés az, hogy utólagos tárgyalásokba bocsátkozzanak az Egyezményről, amit a vélt politikai gyengeségükkel súlyosbított opportunizmus motivál. Ennek a játszmának a jelei a mesterkélt „legalizmus”, az Egyezmény ellenséges és kicsinyeskedő értelmezése, a halogatás és kertelés, és a katasztrófa politika lesznek. Ismerősnek fognak tűnni a jelek.

A másik lehetőség a republikánusoké. A republikánusok számára szintén kísértést jelent majd egy másik fajta játszma. Ragaszkodhatnak és ragaszkodni fognak az Egyezmény minden betűjéhez, hogy fenntartsák választótáborukat és politikai stratégiájukat, még akkor is, ha ez a ragaszkodás nagy nehézségeket okoz informális partnereik, az UUP és az SDLP számára. Gondolhatják, hogy kettős kimenetelű tétjük van. Ha az UUP teljesíti az Egyezményt, az nekik jó; ha nem teljesíti, akkor a Sinn Fein olyan pozícióba kerülhet, hogy ezért az unionistákat terhelje a felelősség. A keményvonalas republikánusok számára az egyezmény megvalósításának elmaradása ürtügyet szolgáltathat a háború újrakezdésére. A puhább vonalások ezzel szemben úgy érvelhetnek, hogy az erőszakhoz való visszatérés csak akkor szankcionálható, ha az első katonai akcióért a kormányzati vagy a lojalista erők tehetők felelőssé, és sok puha vonalú úgy vélné, hogy a republikánusok több választót nyernének Észak-Írországon és a köztársaságban is, ha a halott Egyezmény minden tekintetben alkotmányos ellenzékéként lépnének fel. Ironikus módon a Sinn Fein számára is kísértés a kemény legalizmus – az UUP-vel kötött szerződés minden betűjének számon kérése, az Egyezményt életre hívó informális politikai koalíció kockáztatásával.

Ennek az alkotmányos és kon/föderációs egyezménynek az életben maradásához ezért három dolog szükséges. Egyrészt azonnali, mindennapos, alapos és folyamatos felügyeletre van szükség brit és ír részről annak érdekében, hogy az Egyezmény megvalósuljon, még mielőtt áldozatul esne egy dublini

bíróság alkotmányos időzített bombájának. Bár a köztársaság népszavazásának eredménye alapján az Ír Kormány beiktathat néhány halasztást az Egyezményt beteljesítő szerződések megvalósításába – és ezzel elindíthatja Alkotmánya 2. és 3. cikkének tervezett módosításait – a Legfelsőbb Bíróság valószínűleg úgy vélekedik, hogy az ír polgárok szándékával nem összeegyeztethető az északi parlament és az Észak–Déli Miniszteri Tanács felállításának határozatlan ideig történő elhalasztása. A két kormánynak a retorikai fogásoktól a politikusok fizetéséig és költségvetésükig minden rendelkezésre álló eszköz fel kell használnia az ilyen rendezetlen jogi helyzet elkerülésére. Másrészt a haladás érdekében azonnal véget kell vetni annak az észak-ír hivatal tisztviselői által hangoztatott látszólagos magasabb közigazgatási elvnek, mely szerint az Egyezmény jelentésével és az Egyesült Királyság törvényeiben elfoglalt helyével kapcsolatos összes vitát közösségek közti jóváhagyási eljárás útján kell eldönteni. Ha ez a tétel hivatalos bölcsességgé válik, legalizmusra fogja csábítani azokat a pártokat, akik folyamatos kísértést éreznek az Egyezmény újratárgyalására. Harmadszor, a siker érdekében nagyobb elfogadásra van szükség az informális koalíciós partnerek körében különösen az UUP és a Sinn Fein köreiből, így hosszú távon többet nyerhetnek azon, ha nem keresik a maximális rövid távú előnyöket a másik nehézségei árán, és a sajátjuk túlhangsúlyozásával. Gondolnunk kell arra, hogy az északi parlament választását nem kell 2002 előtt megtartani. Ezeknek a feltételeknek az előnyei láthatóvá válnak, ha megoldódik két válság. Az egyik a jelenlegi válság, mely a leszereléshez és a kormányalakításhoz kötődik; a másik a rendőrségi reform széles körben megelőlegezett jövőbeli válsága. Ha ezek nem oldódnak meg, olyan rendezetlen alkotmányos és rendőri helyzet áll elő, mely szükségessé teszi egy új, az összes eddigi Egyezményt eltörölő Egyezmény elkészítését. Ennek nem feltétlenül kell bekövetkeznie. Ha meg kell tenni ezeket a dolgokat, jobb minél gyorsabban megtenni őket.

1. FÜGGELÉK

Viktor d’Hondt rejtélyes belfasti ténykedése

Az egyszerű eljárás kihívására a legjobb válasz Viktor d’Hondt, hogy egy híres belgát említsünk. Matematikus volt, és kidolgozott egy arányszámítási módszert, melyet számos célra, többek között az Európa Parlament politikai hivatalainak az egyes pártok mandátumainak arányában történő elosztásánál alkalmaznak. A módszer iteráción alapul, egy egyszerű osztósor (1, 2, 3 stb.) alkalmazásával. Ilyen szabályokra azért van szükség, mert a parlamenti tagok hányadával dolgozni kényelmetlen. Az alábbi táblázat szemlélteti, hogyan működik az elosztás, feltéve, hogy az egyes pártok a 2. táblázatban (fent) látható mandátumokkal rendelkeznek, és minden párt hajlandó és jogosult elfogadni a mandátumait. A legnagyobb számú mandátummal rendelkező párt, az UUP kapja az első minisztériumot, azután mandátumainak számát el kell osztani 2-vel. Azután megkeressük a második legnagyobb számú mandátumot, ami az SDLP-é, és ők kapják a második minisztériumot. A 3. táblázatban 10 minisztériumot osztottunk el. Az M oszlopokban szögletes zárójelben található számok jelzik, milyen sorrendben nyerik el a pártok a választott minisztériumokat, az S oszlop pedig azt mutatja, hány mandátuma van az adott pártnak az elosztás egy-egy szakaszában (3. táblázat).

Ebben a forgatókönyvben az unionisták öt minisztériumra jogosultak (3 az UUP és 2 a DUP részéről), és a nacionalisták is ötöt kapnak (3-at az SDLP, és 2-t az SF). Ha viszont az első Miniszter és a helyettes első miniszter úgy döntött volna, hogy csak hat minisztériumra van szükség, hármat kapnának az unionisták (2-t az UUP, és 1-et a DUP) és hármat a nacionalisták (2-t az SDLP, és 1-et az SF). Ha hét minisztérium mellett döntöttek volna – ezt szerették volna elérni az unionisták a tárgyalásokon –, négy unionista és három nacionalista minisztérium lenne. Mi történik, ha a DUP nem foglalja el a minisztériumokat, mert nem fogadja el a hivatallal járó kötelezettségeket? Az eredményt az alábbi táblázat mutatja. Ha tíz minisztérium lesz, az UUP eggyel több minisztériumot nyer el, és a szövetség is nyerne egy minisztériumot. A nacionalistáknak ugyanannyi minisztérium jutna, mint korábban, de javulna a helyzetük a válogatás sorrendje miatt (4. táblázat).

Egyetlen fontos kétértelműség van az Egyezményben a d’Hondt-szabály alkalmazásának módjával kapcsolatban. Két lehetőség van. Az egyik, hogy az első és helyettes első miniszterek számítanak-e a minisztériumok

3. táblázat. A minisztériumok megoszlása (feltéve, hogy minden párt él a jogával)

	UKUP		DUP		PUP		UUP		APNI		NIWC		SDLP		SF	
	Ma	Mi	Ma	Mi	Ma	Mi	Ma	Mi	Ma	Mi	Ma	Mi	Ma	Mi	Ma	Mi
1	5	-	20	[3]	2	-	28	[1]	6	2	-	24	[2]	18	[4]	
2			10	[7]			14	[5]				12	[6]	9	[9]	
3			6,6				9,3	[8]				8	[10]	6		
4			5				7					6		4,5		
Összes			20	2			28	3				24	3	18	2	

4. táblázat. A minisztériumok elosztása (a DUP bojkottja vagy kizárása esetén)

	UKUP		DUP		PUP		UUP		APNI		NIWC		SDLP		SF	
	Ma	Mi	Ma	Mi	Ma	Mi	Ma	Mi	Ma	Mi	Ma	Mi	Ma	Mi	Ma	Mi
1	5	-	20	n/érv.	2	-	28	[1]	6	[10]	2	-	24	[2]	18	[3]
2			10	n/érv.			14	[4]					12	[5]	9	[7]
3			6,6	n/érv.			9,3	[6]					8	[8]	6	
4			5				7	[9]					6		4,5	
Összes			20	n/érv.			28	4					24	3	18	2

Magyarázat: Ma = Mandátum, Mi = Minisztérium

elosztásánál, a másik, hogy nem. Ha beleszámítanak, akkor a fenti példában az UUP 27 mandátummal, az SDLP pedig 23 mandátummal kezdi az elosztást. Néhány lehetséges forgatókönyvben ennek a módszernek fontos következményei lehetnek, melyek segítik a többi pártot. De ha nem számítanak, és úgy gondolom, hogy ez a szöveg legésszerűbb olvasata, akkor az elosztás a fenti példa szerint zajlik.

A bizottsági elnöki és helyettes elnöki tisztségek elosztásánál szintén a d'Hondt-szabályt kell alkalmazni. Úgy lenne igazságos, ha a miniszterek számának kivonása után kapott mandátumszámokat használnák az egyes pártok esetében, de az Egyezmény ebben a tekintetben nem ad egyértelmű választ. Nem tiszta az sem, hogy az összes bizottsági tisztség elosztásánál a d'Hondt-szabályt kell-e alkalmazni. Feltételezésem szerint ez fog történni – ebben az esetben nem minden bizottság lesz unionista többségű.

Az UUP és az SDLP provizórikusan hozzájárult a helyettes miniszteri posztok kialakításához – feltehetően ezeket is a d'Hondt-szabály alapján fogják elosztani. Ebben az esetben minden nagyobb Egyezmény-párti párt tagjainak többsége „nyerhet” valamit – ami csak segíthet az Egyezmény megszüntetésében, és álláspontjuk megváltoztatására fogja ösztönözni az ambiciózus Egyezmény-ellenes parlamenti tagokat. Ez azt is jelenti, hogy az új parlamentben a tagoknak várhatóan csak egy kis része engedheti meg magának, hogy a Westminsterből ismert klasszikus ellenséges parlamenti vitákba bonyolódjon. Talán ez is használni fog.

1. MELLÉKLET

Hogyan fog működni a parlament,
és mik lesznek az össz-közösségi szavazás szabályai?

A parlament és a kormány teljes törvényes hatáskörrel fog rendelkezni a gazdasági fejlődés, az oktatás, az egészségügy és szociális ellátás, a mezőgazdaság, a környezetvédelem és a pénzügy terén (beleértve az észak-ír közszolgálatot is). A parlament egyezség alapján bővítheti ezeket a funkciókat; és szintén egyezség alapján, az államtitkár és a westminsteri parlament jóváhagyásával, a parlament törvényben új funkciókat is beiktathat. Ha tehát a parlament jól működik, lehetséges a lehető legnagyobb mértékű önkormányzat; és előállhat egy olyan rendszer, melyben az államtitkár és Westminster automatikusan jóváhagyja a parlament által közösségi jóváhagyással hozott törvényes intézkedéseket. Nyitva áll az út egy olyan jövő előtt, melyben az állami politikát

Írország északi és déli felében egyaránt közvetlen brit miniszteri részvétel nélkül alakítják – bár a brit költségvetési hozzájárulás kulcsfontosságú lehet addig, amíg Észak-Írország az Egyesült Királyság része marad.

A parlament tagjai kötelesek magukat „nacionalistaként”, „unionistaként” vagy „mások”-ként meghatározni. Ez a szabály nehéz kérdés elé állítja a középosztálybeli Szövetség Pártot, és más össz-közösségi pártokat, köztük az Észak-Ír Női Koalíciót, melyek képviselői helyhez jutottak az új parlamentben. Ha unionistaként jelölik meg magukat, növelik a mérsékelt unionisták számát a parlamentben, de ez azzal a kockázattal jár, hogy elveszítik néhány katolikus szavazójuk támogatását. Ezzel szemben, ha „mások”-ként jelölik meg magukat, kisebb súllyal szerepelnek a parlamentben bizonyos kritikusszavazásoknál, és elveszíthetik néhány protestáns szavazójuk támogatását. A jelenlegi parlamentben a „mások” kategóriát választották, de később megváltoztathatják besorolásukat.

A parlament a többségi szabály alapján „rendes törvényeket” hozhat, de lehetőség van arra, hogy a kisebbség, vagyis a 108 parlamenti tagból 30 speciális eljárást kezdeményezzen. A közösségek együttes hozzájárulását igénylő „kulcsfontosságú döntésekről”, vagyis a vitás törvényekről, köztük a költségvetésről azonban automatikusan ilyen speciális eljárással szavaznak. Erre két szabályt dolgoztak ki.

Az első a „párhuzamos jóváhagyás”. Ebben az esetben egy javaslat elfogadásához a jelenlévő szavazók parlamenti többsége mellett mind az unionisták, mind a nacionalisták többségi jóváhagyására szükség van. A 2. táblázat adatai, melyek az 1998. júliusi választáson elnyert mandátumok számát mutatják blokkonként, azt jelzik, hogy a párhuzamos jóváhagyáshoz az összes képviselő jelenlétében 22 nacionalista és 29 unionista támogatására van szükség a parlamenti többség mellett. A második szabály a „súlyozott többség”. Ebben az esetben a jelenlévő szavazók 60 százalékának a támogatása szükséges, ez az összes képviselő jelenlétében 65 képviselőt, vagy az elnök kizárásával 64 képviselőt jelent. Szükséges még a nacionalista képviselők 40 százalékának, és az unionista képviselők 40 százalékának a támogatása. A 2. táblázat adatai alapján ennél az eljárásnál legalább 17 nacionalista, és legalább 24 unionista jóváhagyása szükséges. A táblázatból kiderül még, hogy az összes nacionalista (42) és a szükséges legkisebb számú unionista (24) együttes támogatása elegendő a parlamenti többséghez (65) az ilyen szavazással hozott intézkedések esetében. A számokat tekintve nagyon valószínűnek tűnik az is, hogy az első Parlamentben az Egyezmény-párti mérsékelt unionisták érzelkenyek lehetnek az Egyezmény-ellenes unionisták erős nyomására. Akár úgy is

dönthetnek, hogy nem vesznek részt a párhuzamos jóváhagyás szabályához szükséges túlnyomóan nacionalista szupertöbbségben. De a parlament ki van párnázva. Végül is David Trimble talpon maradhat, és még hat párttagja elvesztésével is megnyerheti a közösségek életképes arányú többségét – amennyiben biztos lehet a PUP támogatásában (ami valószínű), és amennyiben nem zavarja a Sinn Fein támogatása (ami egyértelműen jóval kellemetlenebbül érintené).

Az össz-közösségi szabályok létfontosságúak, következményeik azonban nem teljesen kiszámíthatóak. A törvény értelmében először a párhuzamos jóváhagyási eljárást kell megpróbálni, azután alkalmazható a súlyozott többség eljárás. Ezt azonban akkor kell tisztázni, amikor az átmeneti Parlament dönt az eljárás szabályairól – össz-közösségi jóváhagyással! Az össz-közösségi szabályok működése nem csak a pártok képviseleti arányán múlik, hanem azon is, hogy mennyire fegyelmezettek a pártok a Parlamentben – az UUP fegyelmeivel és egységével kapcsolatos széles körben hangoztatott félelmek jelzik ennek a ténynek a közismert voltát.

Az egyes miniszterek által vezetett tárcákat parlamenti bizottságok fogják felügyelni. A bizottsági elnökök és helyettes elnökök posztjait szintén a d'Hondt-szabály alapján osztják el. Az egyes bizottságoknak jóvá kell hagyniuk a hatáskörükbe tartozó új törvényjavaslatokat, melyeket a miniszterek benyújtanak, és a bizottság maga is tehet törvényjavaslatokat. Ennek következtében az a bizottság, melyben más pártok vannak többségben, megakadályozhatja egy határozott miniszter törvényhozó kezdeményezéseit; és kezdeményezhet a miniszternek nem tetsző törvényeket – bár az ilyen javaslatok sikere az össz-közösségi speciális eljárásoktól függ!

Fordította: *Kéri Rita*

BERNADETTE C. HAYES – IAN McALLISTER

Ki szelet vet: A politikai célú erőszak és a paramilitáris tevékenységek társadalmi támogatása Észak-Írországbán

Ezeket Aetes igába fogta és parancsolta, hogy vessenek a földbe sárkányfogakat; mert Athénétől ő kapta azon sárkányfogak felét, melyeket Kadmosz Thébában elvetett... És mikor elveté a fogakat, a föld fegyveres férfiakat szült...

Jászón és az argonauták

Az 1968 utáni észak-ír konfliktus legfeltűnőbb és legdrámaibb megnyilvánulása a politikai célú erőszak. Összehasonlító tanulmányok szerint Észak-Írország a legintenzívebb erőszakos konfliktus Európában, amely az európai terrorista akciók túlnyomó részéért felelős (Az USA külügyminisztere, 2001.). A tartományban működő különböző paramilitáris szervezetek a legjobban szervezettek és felszereltek egész Európában, különösen a republikánus oldalon. Az erőszakos cselekmények statisztikai adatai azt mutatják, hogy a konfliktust elhúzódása és a lakosságszámhoz viszonyított intenzitása inkább háborúhoz teszi hasonlatossá, mint helyi zavargásokhoz, hiszen a lakosság nagyon nagy része van kitéve az erőszak sokféle formájának: a megfélemlítéstől kezdve a testi erőszakon át egészen a bombamerényletekig vagy zavargásokig.

Az észak-ír problémával foglalkozó kutatások nagy része abból indult ki, hogy az erőszak a politikai konfliktus következménye; mihelyt tehát létrejön a közösségek közötti tartós rendezés, az erőszak irrelevánssá válik, és gyorsan megszűnik. Kevesebb figyelmet szenteltek azonban annak a kérdésnek, hogy az erőszaknak való mindennapos kitettség hogyan segíti az erőszak politikai

* A fordítás alapjául szolgáló tanulmány: Bernadette C. Hayes – Ian McAllister: Sowing Dragon's Teeth: Public Support for Political Violence and Paramilitarism in Northern Ireland. *Political Studies* 2001 Vol. 49. 901–922.

eszközként való alkalmazásának közéleti jóváhagyását, és így hogyan szül további politikai célú erőszakot. Más szóval, elképzelhető, hogy az erőszak nem csupán más (főleg politikai jellegű) tényezők következménye lehet, hanem egy szüntelen és folytonos ciklusban saját magát generálja, akárcsak a sárkányfogak legendájában. A paramilitáris szervezetek nyilvánvaló széleskörű támogatása (de legalábbis bizonytalan megítélésük) arra utal, hogy egy jelentős kisebbség hajlamos szemet hunyni a politikai célú erőszak fölött, sőt részt is venni abban. E cikk témája nem más tehát, mint a politikai célú erőszak szerepe a paramilitáris szervezetek támogatásának fenntartásában.

Az erőszak jelenségében kirajzolódó minták

Az 1968 óta Észak-Írországból tapasztalható politikai célú erőszak az ír szigeten dúló erőszakos konfliktus több évszázados hagyományának folytatása. A 18. század Írországi titkos társaságok szerveződtek, amelyek tettelesen léptek fel az agrárproblémák kifejezése érdekében. E társaságok nagy része délen alakult, de esetenként északon is felléptek, főként népszerűtlen földesurak ellen (Williams, 1973). Az évszázad végére ezeket a titkos köröket északon már két szekta-jellegű csoport képviselte: a protestáns Peep O'Day Boys és a katolikus Defenders (Clark és Donnelly, 1983). Később ezeket a csoportokat felváltotta két, nyíltan politikai célok érdekében fellépő szervezet: a protestáns Orange Order és a katolikus United Irishmen (Senior, 1966; Elliott, 1982). Az 1968 óta politikai célú erőszakot alkalmazó lojalista és republikánus szervezetek tehát közvetlen leszármazottai ezeknek az agrár-csoportoknak, akik évszázadokkal korábban hasonló célok érdekében hasonló eszközöket alkalmaztak.

Belfast 19. századi gyors iparosodása ezeket a vidéki konfliktusokat városi környezetbe helyezte. Belfast, főleg a textiliparával, később hajógyártásával és gépiparával a brit szigetek egyik legelső iparvárosává vált. Az új iparágak ki-elégíthetetlen munkaerőigénye protestánsokat és katolikusokat egyaránt a városba vonzott szerte az északi területekről, akiknek együttélése a munkásnegyedekben azóta is az erőszakos konfliktusok forrása. A 19. század folyamán Belfast ismétlődő közösségi zavargások helyszíne volt, melyek összesen 60 áldozatot követeltek (Budge és O'Leary, 1973). Az 1886-os Home Rule törvénytervezet 86 emberéletet követelt szerte a tartományban, közülük sokat Belfastban (O'Leary és McGarry, 1993, 21.). A konfliktust figyelemmel kísé-
rők mindig is fontosnak tartották a két közösség városi érintkezési felületeit,

és a konfliktus fontos ismértvének tekintették (Boal et al, 1976); ezek a felületek a legnagyobb részét a 19. században alakultak ki.

Az 1968 utáni erőszak mellett eltörpül minden megelőző konfliktus, úgy méretében, mint intenzitásában és időtartamában. Észak-Írországból az elmúlt negyedszázadban több ember halt meg közösségi erőszak folytán (1998 végére mintegy 3 289 áldozat¹), mint az elmúlt két évszázad bármely más hasonló időszakban Írországból; kivételt talán csak az 1922–23-as ír polgárháború képezhet (1. táblázat).² Ezenkívül a több, mint 40 000 sérült a lakosság mintegy 3%-át teszi ki. Ha ezeket a számokat a teljes Egyesült Királyságra vonatkoztatjuk, akkor ott a konfliktus 111 000 halálos áldozatot, és 1,4 millió sérültet követelt volna. Ez majdnem fele a második világháború brit áldozatainak számának (265 000). Az Egyesült Államokra extrapolálva az adatokat ez mintegy 526 000 halálos áldozatot jelentene, ami több mint a második világháború amerikai áldozatainak száma (405 000), és négyszer annyi, mint ahány amerikai Vietnámban halt meg.

1. táblázat. A politikai célú erőszak mértéke, 1968–1998

	Észak-Írország	Extrapolált számítások (ezer fő)	
		Egyesült Királyság	USA
Halálos áldozatok	3 289	111	526
Sérültek	41 837	1 406	6 673
Lőtt sérülések	35 669	1 188	5 161
Pokolgépes merényletek	15 246	503	2 388
Terrorista cselekményekkel vádoltak száma	18 258	589	2 797

Megjegyzés: A terrorista cselekményekkel vádoltak számára vonatkozó adat 1972. július 3-i.

Forrás: Elliott és Flackes (1999).

1 A politikai célú erőszak áldozatainak számára vonatkozó becslések különbözőek. Az Észak-Írországból történt halálesetek számára vonatkozó legmegbízhatóbb adatok a Royal Ulster Constabulary-től származnak (<http://www.ruc.police.uk/main/dept.htm>). Ezek azonban nem tartalmazzák a konfliktus következtében, de Észak-Írországon kívül bekövetkezett haláleseteket, az erőszakos cselekmények miatt közvetetten bekövetkezett haláleseteket (pl. szívroham), és nem tartalmaz információt az áldozat hovatartozására és arra nézve, hogy melyik fél felelős az illető haláláért. Ezeket a kiegészítő információkat Sutton-nál találjuk (1994, valamint frissítések: <http://cain.ulst.ac.uk>).

2 Az ír polgárháborúban elesettek számát a különböző becslések 600 és 4000 közé teszik. (O’Leary és McGarry, 1993, 21.).

Az incidensek nagy száma, közöttük a több mint 35 ezer lőfegyveres és több mint 15 ezer pokolgépes támadás kihangsúlyozza a konfliktus intenzitását. A pokolgépes akciók nagy része Belfastban és Londonderry-ben történt; ezek a városok a '70-es években az IRA intenzív és hosszan tartó robbantásos hadjáratának kiemelt célpontjai voltak.³ Az erőszak hosszú időn át tartó ilyen magas intenzitása szükségszerűen sok embert vonzott a paramilitáris szervezetekbe. E szervezetek tagságának méretére pontos becsléseket nehéz készíteni, de a rendőrségi statisztikák szerint 1972 óta több mint 18 ezer embert vádoltak terrorista cselekményekkel. Indokolt tehát a következtetés, hogy ezen időszakban több ember vett részt paramilitáris szervezetekben, mint az 1798-as United Irishmen vezette felkelés óta bármikor. Az Egyesült Királyságra és az USA-ra extrapolálva ezeket az adatokat világosan megmutatkozik az erőszak mértéke: csupán a lőfegyveres akciók száma az Egyesült Királyságban meghaladná az egymilliót, az USA-ban pedig az ötmilliót. Mintegy félmillió brit és közel 2,8 millió amerikai állampolgár nézne szembe a terrorista akciókban való részvétel vádjával. Akárhogy is nézzük, a konfliktus, amit az észak-ír emberek eufemisztikusan „a bajok”-nak (the Troubles) neveznek, valójában nem más, mint háború.

A konfliktus által követelt halálos áldozatokért, különböző módon, három fő „oldal” felelős.⁴ Messze a legtöbb áldozat (1998 végéig mintegy 1 696 fő, azaz majdnem az áldozatok fele – lásd 2. táblázat) a Provisional IRA száműzöttjei terhére.⁵ A konfliktus korai szakaszában az Official IRA aktívan részt vett az erőszakban, de akcióit „védekező jellegűeknek” tekintette és meg sem közelítette a Provisional IRA '70-es évek eleji, válogatás nélküli autórobbantásos hadjáratát, amely sok civil áldozatot követelt. Az Official IRA 1972-ben tüzszünetet hirdetett, és csökkentette fegyveres erejét, majd a '70-es évek

3 1984-ben a brit kormány a városi tanács nevét „Londonderry”-ről „Derry”-re változtatta, jöllehet a város és a megye hivatalos neve Londonderry maradt. Bár a nacionalisták túlnyomó többsége, köztük John Hume is a várost Derry-nek hívja, az unionista közösség továbbra is a hivatalos, Londonderry nevet használja (Elliott és Flackes, 1999, 229.).

4 Lásd még Fay *et al.* (1999), ahol a halálozási minták részletes elemzése található. A halálozások és azok családokra és barátokra gyakorolt hatásainak minőségi elemzése megtalálható: McKittrick *et al.* (1998) és Van Voris (1975).

5 A Provisional IRA (PIRA), az észak-ír konfliktus meghatározó szereplője, gyakorlatilag 1969 decemberében alakult, amikor a republikánus mozgalom két ágra szakadt: azokra, akik folytatni kívánták a fegyveres harcot (Provisional IRA), és azokra, akik politikaibb jellegű stratégiát kívántak folytatni, mint például párttagok képviselőnek megválasztása a dublini, belfasti és londoni parlamentekbe (Official IRA). Ezt az eseményt követve 1970 januárjában a Sinn Fein is két részre szakadt: az Official Sinn Fein-re és a Provisional Sinn Fein-re. A Provisional Sinn Fein első elnöke Ruari O. Bradaigh volt, akit 1983-as lemondásakor Gerry Adams követett (lásd White, 1997).

végére tisztán politikai szervezetté alakult (O’Brian, 1999). Ezzel egyidőben az Official IRA azon elhajló tagjai, akik folytatni akarták az erő alkalmazását, megalapították az INLA-t (Irish National Liberation Army – Ír Nemzeti Fel szabadító Hadsereg), amely ismert közszereplők meggyilkolására szakosodott; ők tehetők felelőssé például a Konzervatív Észak-Írország szövívőjének, Airey Neave 1979-es meggyilkolásáért (lásd Taylor, 1997). Az IRA-n kívüli republikánusok számláját terhelő 335 áldozat egyharmada, 117 ember az INLA célpontja volt.

2. táblázat. A politikai célú erőszak áldozataiért felelős szervezetek, 1969–1998

Áldozat ho- vatarozása	Áldozatokért felelős szervezet								Egyéb	Össz.
	Biztonsági erők			Republiká- nusok		Lojalisták				
	Hadsereg	RUC	UDR	IRA	Egyéb	UDA	UVF	Egyéb		
Civil	153	33	6	509	212	209	378	273	53	1826
Biztonsági erők										
Hadsereg	5	2	–	475	34	–	1	–	4	521
RUC	2	1	–	308	23	2	4	4	2	346
UDR	1	–	–	222	10	1	2	1	1	238
Republikánus										
IRA	108	12	2	132	4	8	13	8	13	300
Egyéb	17	5	–	5	37	3	8	1	10	86
Lojalista										
UDA	6	2	–	21	6	28	6	4	1	74
UVF	5	1	–	11	5	3	27	3	–	55
Egyéb	–	–	–	–	1	–	–	4	–	5
Egyéb	–	–	–	13	3	–	–	–	1	17
Összesen	279	56	8	1696	335	254	439	298	85	3468

Megjegyzés: A tagság a korábbi és a jelenlegi tagságot is jelenti. A „civiliek” a civil politikai aktivistákat jelentik.

Forrás: Fay et al., (1999); RUC; Sutton (1994) és frissítések a <http://cain.ulst.ac.uk> oldalról; szerzők becslései.

A következő fő tényező, a különböző lojalista szervezetek 991 áldozatért, a halálesetek 29 százalékáért felelősek. A legaktívabb csoport az Ulster Volunteer Force (azaz Ulster-i Önkéntes Erő), az UVF, amely, történelmi neve ellenére csupán 1966-ban alakult, amikor szektáriánus gyilkosságok sorát tervezte meg és hajtotta végre Belfastban (Bruce, 1992; Nelson, 1984). Az UVF számláját 439 áldozat terheli, azaz a lojalisták által meggyilkolt minden tíz emberből négy. Bár az Ulster Defence Association (Ulster-i Védelmi Társaság), az UDA számszerűleg viszonylag kevesebb áldozatért felelős, ők a betiltás elkerülése érdekében általában egy fedőszervezet, az Ulster Freedom Fighters (Ulster-i Szabadságharcosok), az UFF alatt működtek (Guelke, 1999).⁶ Az UDA és az UFF együtt 254 áldozatért felelős. A többi lojalisták által meggyilkolt áldozat egy sor marginális szervezetnek tulajdonítható, illetve azoktól független egyéneknek.

A harmadik oldal, a biztonsági erők – ide tartozik a brit hadsereg, az Ulster Defence Regiment (UDR – Ulster-i Védelmi Ezred), valamint a Royal Ulster Constabulary (RUC – Ulster-i Királyi Rendőrség) – felelősek a legkisebb számú áldozatért.⁷ A brit hadsereget 297 áldozat azaz az összes áldozat 9 százaléka terheli, míg az UDR-t és az RUC-t összesen 64 áldozat. A biztonsági erők által meggyilkolt emberek nagy része civil volt, bár jelentős kisebbséget alkotnak ezek között a különböző politikai aktivisták. A hadsereg összesen 125 áldozata volt az IRA vagy valamely más republikánus szervezet tagja. Ez a tény nagyban alátámasztja azt a nézetet, mely szerint a hadsereg a rendőrség védelmében lépett fel; és bár a rendőrség volt az IRA sok akciójának célpontja, ez a szervezet azonban csak a biztonsági erők által meggyilkoltak kis részéért felelős.

A harci cselekmények fő résztvevői általában fiatal férfiak, és ez alól az észak-ír konfliktus sem kivétel (3. táblázat). A két fő fegyveres csoport, a brit hadsereg és az IRA kor és nem szerinti összetétele meglepően hasonló. Például a konfliktus során meggyilkolt brit katonák átlagéletkora 24,6 év, míg az IRA esetében ez 24,9 év. A helyi biztonsági erők közül meggyilkoltak átlagéletkora ennél sokkal magasabb – 36 és 37 év között van. A harcban résztvevők túlnyomó többsége férfi, és a lojalista szervezetekben pedig kizárólag férfiak tevékenykednek. A civil áldozatok 85 százaléka férfi; a jelentősen alacsonyabb számú nő főleg robbantások illetve tűzpárbajok véletlen áldozata volt.

⁶ Az UDA-t végül 1992 augusztusában betiltották.

⁷ Ez nem cáfolja azok nézetét, akik szerint az állam felelős a konfliktus fenntartásában. E véleményt támogató átfogó érvelést lásd: Ni Aolain (2000)

3. táblázat. A halálos áldozatok adatai, 1969–1998

	Cívil	Szervezeti hovatartozás									Össz.
		Biztonsági erők			Republikánusok			Lojalisták			
		Hadsereg	RUC	UDR	IRA	Egyéb	UDA	UVF	Egyéb		
<i>Életkor (átlag)</i>		35,2	24,6	36,2	36,8	24,9	27,5	29,6	30,4	29,0	32,5
	N	1821	518	346	238	295	86	74	55	5	3455
<i>Nem (százalék)</i>											
Férfi		85	99	98	98	96	97	100	100	100	91
	N	1826	521	346	238	300	86	74	55	5	3468
<i>Vallás (százalék)</i>											
Protestáns		34	n.a.	90	95	0	3	100	100	1	54
Katolikus		66	n.a.	10	5	100	97	0	0	0	46
	N	1658		345	237	282	79	74	55	5	2755
<i>Elhalálozás helye</i>											
Észak-Írország		93	92	100	100	97	93	100	100	100	94
Egyesült Királyság		4	8	0	0	1	0	0	0	0	3
Egyéb		3	0	0,3	0	2	7	0	0	0	2
	N	1820	513	346	238	300	86	74	55	5	3455

Megjegyzés: A csoportokra vonatkozó további megjegyzéseket lásd 2. táblázatban. A számok változhatnak hiányzó adatok miatt, kivéve a vallási hovatartozást, amely csak az Észak-Írországban megölt észak-ír származású áldozatokra vonatkozóan tartalmaz becslést.

Forrás: Lásd 2. táblázat.

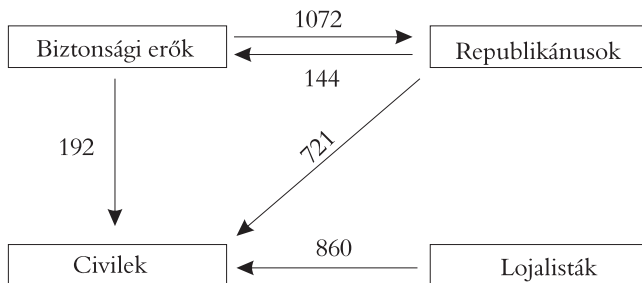
Bár a katolikusok a lakosság kisebb részét teszik ki a protestánsokkal szemben, az áldozatok valamivel több, mint fele közülük került ki; az észak-ír származású áldozatok 54 százaléka katolikus volt. Nem meglepő, hogy a biztonsági erők halottjai szinte kivétel nélkül protestánsok, az IRA halottjai pedig kizárólag katolikusok voltak. A konfliktus minden tíz áldozata közül 9 Észak-Írországban vesztette életét, de figyelemre méltó adat, hogy a brit hadsereg halottjainak 8 százaléka, a civil áldozatoknak pedig 4 százaléka Nagy-Britanniában vesztette életét. Ez az IRA Nagy-Britannia ellen intézett ismétlődő hadjáratainak volt köszönhető.

A konfliktusban résztvevő három fél egymás közti páros konfliktusainak tulajdonítható az áldozatok nagy része (1. ábra). A legpusztítóbb konfliktus a biztonsági erők és a nagyrészt az IRA által dominált republikánusok között zajlott (Sullivan, 1998; O'Duffy, 1995). A republikánusok a biztonsági erők

1072 tagját gyilkolták meg, akik közül 475-en a hadsereg kötelékébe tartoztak, 308-an az RUC tagjai és 222 az UDR tagjai voltak (2. ábra). Másrészt viszont a biztonsági erők az IRA és más republikánus csoportok tagjai közül 144-et öltek meg, valamint 192 civilt. A biztonsági erők és a republikánusok közötti küzdelem az IRA által meghirdetett tűzszüneti időszakok kivételével állandóan jelen volt a konfliktusban, mégis legintenzívebben az 1970-es évek elején, amikor a legtöbb haláleset történt.

A konfliktus második dimenziója a különböző lojalista szervezeteknek a civil lakosságot, leginkább a katolikusokat támadó küzdelme volt. Végig az 1970-es évek során, a lojalisták szekta-jellegű merényleteket hajtottak végre a katolikusok ellen az IRA támadásaira válaszolva, illetve időnként megtorolva a katolikusok protestánsok elleni szektáriánus támadásait (Taylor, 1999). Ez a viszály 860 áldozatot követelt, amelyek nagy része a 70-es évek közepén történt. Csupán 1975-ben a lojalisták majdnem ugyanannyi áldozatot szedtek, mint a republikánusok. 1976 után a támadások nagyrészt leálltak, részben mert hatástalannak bizonyultak az IRA tevékenységének visszaszorítására, részben mert a lojalista vezetőket letartóztatták és börtönbüntetésre ítélték (O'Duffy, 1995). A támadások azonban újraindultak az 1990-es évek elején (lásd 2. ábra), jóllehet a korábbinál alacsonyabb intenzitással. 1993 és 1994 között a lojalisták az áldozatok több mint feléért voltak felelősek.

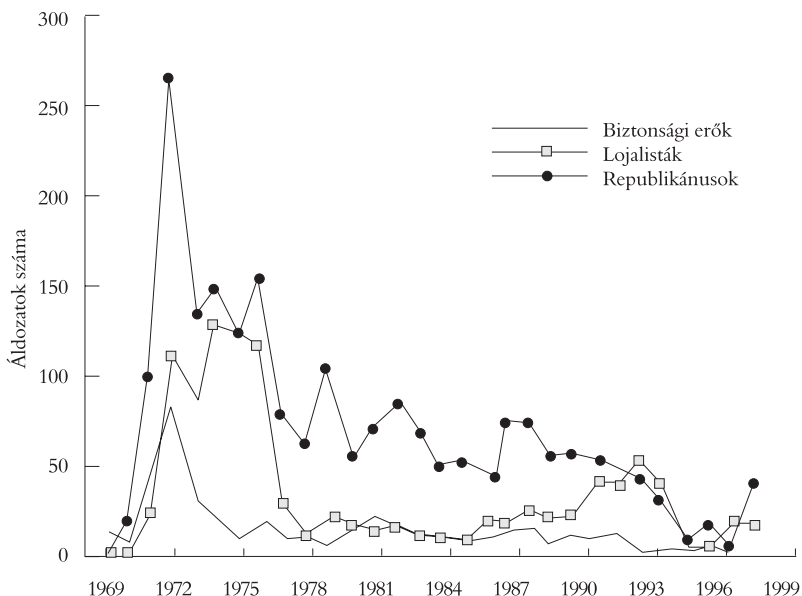
1. ábra. A konfliktus három dimenziója, 1969–1998

Megjegyzés: A csoportok a 2. táblázatnak megfelelően kerültek meghatározásra.

Forrás: lásd 2. táblázat.

2. ábra. Az áldozatokért felelős három fél, 1969–1998

Forrás: lásd 2. táblázat.

A harci cselekmények harmadik dimenziója az IRA és más republikánus szervezeteknek a civil lakosság elleni támadásait öleli fel, ami véletlenszerű bombamerényletekben és lövöldözésekben nyilvánult meg; a konfliktus korai szakaszában a legtöbb civil nagyrészt olyan, nem célzott cselekményeknek esett áldozatul, mint amilyenek például a városközpontokban végrehajtott autóröbantások voltak, amelyeket nem megfelelő vagy félrevezető figyelmeztetések előztek meg. Az utóbbi években az IRA nyíltabban szektáriánus merényleteket is végrehajtott, gyakran a lojalistáknak a katolikusok ellen intézett szektáriánus támadásaira válaszul, jóllehet továbbra is meglehetősen vitatott kérdés, hogy az IRA mennyire tekinthető szektáriánus szervezetnek (ebben a kérdésben két ellentétes álláspontot képvisel például White (1997) és Bruce (1997)).

Az erőszakos cselekmények fenti mintáiban két további megjegyzést érdemes tenni. Először is, nyilvánvaló szembenállásuk ellenére, a republikánusok és a lojalisták egymás ellen csupán szórványosan hajtottak végre

támadásokat. A konfliktus során a republikánusok mindössze 44 lojalistát gyilkoltak meg, azaz az ő számlájukra írható áldozatoknak csupán 2 százalékát. Hasonlóan, a lojalistákat csupán 41 republikánus halála terheli, azaz összes áldozataik 4 százaléka. Összességében ez nem a szándék hiányát jelenti – különösen nem a lojalista oldalon –, hanem annak köszönhető, hogy az efféle akciókhoz szükséges logisztika gyakran sokkal nagyobb vakmerőséget és tervezést követel, mint ami bármelyik fél számára rendelkezésre állna. Másfelől viszont igen nagy számú republikánust és lojalistát saját társaik gyilkoltak meg. A republikánusok például négyszer annyi embert öltek meg az övéik közül, mint ahány lojalistát, és a lojalisták is kétszer annyit, mint republikánust. Ezen esetek némelyike véletlen lőfegyveres balesetek és idő előtt felrobbantott pokolgépek számlájára volt írható (ez utóbbi különösen gyakori volt a republikánus oldalon – lásd National Graves Association, 1976), de jelentős számú áldozatot követeltek a besúgást vagy korrupciót büntető, esetleg személyes ellentétekből fakadó statáriális jellegű kivégzések.

Az politikai célú erőszaknak való személyes kitettség

A legtöbb fejlett ipari országban az emberek viszonylag kis hányada kerül közvetlen kapcsolatba a politikai célú erőszakkal. Az oklahomai merénylet, jóllehet sok emberéletet követelt, mégis az USA lakosságának csupán töredékét érintette közvetlenül. Hasonlóképpen, az 1970-es és 1980-as években néhány európai repülőtér ellen végrehajtott, az arabokkal összefüggésbe hozható merényletek szintén kevés embert érintettek. A második világháború óta egyetlen fejlett ipari ország sem nézett szembe olyan szintű politikai célú erőszakkal, ami akár csak megközelítette volna az észak-ír konfliktus során tapasztaltat. Az észak-ír konfliktus elhúzódása, intenzitása és kiterjedtsége miatt a lakosság nagy részének közvetlen tapasztalatává vált a politikai célú erőszak. A sok sérült mellett még jóval többen voltak szemtanúi erőszakos cselekményeknek a pokolgépes merényletektől és tűzpárbajoktól kezdve a gépeltérítéseken át az utcai zavargásokig.

A lakosság a politikai célú erőszak három formájának lehet kitéve.⁸ Elsőként említendő az *erőszak közvetlen megtapasztalása* – amikor valaki egy erőszakos cselekmény áldozatává válik, esetleg maga is sérülést szenved. A 4. táblázat mutatja, hogy 1998-ra a felnőtt lakosság egy hetede számolt be arról, hogy

⁸ A politikai célú erőszak két másik formáját, a házkutatást és autók erőszakos eltulajdonítását itt nem vizsgáljuk, mert ezekről a főbb felmérések nem mindegyike gyűjtött adatokat.

4. táblázat. A politikai célú erőszaknak való kitettség, 1973–1998

	Erőszaknak való kitettségről beszámolóók aránya			
	1973	1978	1995	1998
<i>Közvetlen tapasztalat</i>				
1. Megfélemlítés	5	–	19	18
2. Erőszakos cselekmény áldozata	3	–	10	14
<i>Közvetett tapasztalat</i>				
3. Család/rokon meghalt/megsebesült	8	–	18	21
4. Ismerős meghalt/megsebesült	26	–	69	56
<i>Kollektív kitettség</i>				
5. Robbantás szemtanúja	12	20	21	25
6. Zavargások szemtanúja	34	14	20	23

Megjegyzés: A kérdések a következők voltak:

- 1973: Tartózkodott-e olyan épületben, ahol és amikor bomba robbant?
Jelen volt-e utcai zavargásban vagy összetűzésben?
Szenvedett-e Ön [családtagja/barátai] bármilyen sérülést a konfliktus során?
Halt-e meg [családtagja/barátja] a konfliktus során?
- 1978: Volt-e Ön szemtanúja terrorista cselekménynek, pl. tűzpárbajnak, robbantásnak, géprablásnak vagy zavargásoknak?
- 1995: Szemtanúja volt-e Ön [robbantásnak/zavargásnak] a konfliktus során?
Megfélemlítették-e Önt valaha a konfliktus során?
Volt-e Ön bármilyen erőszakos cselekmény áldozata?
Megsebesült vagy meghalt-e Önnek családtagja vagy közeli barátja az erőszak következtében?
Ismert Ön valakit (családtagjain és barátain kívül), aki megsebesült vagy meghalt az erőszak következtében?
- 1998: Szemtanúja volt-e Ön [robbantásnak/zavargásnak] a konfliktus során?
Megfélemlítették-e Önt valaha a konfliktus során?
Volt-e Ön bármilyen erőszakos cselekmény áldozata?
Megsebesült vagy meghalt-e Önnek családtagja vagy közeli barátja az erőszak következtében?
Ismert Ön valakit (családtagjain és barátain kívül), aki megsebesült vagy meghalt az erőszak következtében?

Forrás: Ír társadalmi mobilitási felmérés, 1973; Észak-Írországi attitűdvizsgálat, 1978; Társadalmi identitás felmérés, 1995; Észak-Ír népszavazási és választási felmérés, 1998.

erőszakos cselekmény áldozatává vált. A konkrét fenyegetés és megfélemlítés a konfliktus során végig gyakori jelenség volt; annak korai szakaszában a megfélemlítés komoly népességmozgásokat idézett elő, melyek során sok család elhagyta vallásilag kevert összetételű lakóhelyét, és saját vallástársai által dominált helyre költözött, ahol nagyobb biztonságban érezhette magát (Whyte,

1990, 33–34.). Szintén elterjedt volt a konkrét fenyegetés alkalmazása annak érdekében, hogy az egyes közösségek ne sűgják be a paramilitáris szervezetek köztük élő tagjait, illetve bizonyos alapvető közrend kialakítását elősegítendő, különösen a kábítószer-kereskedelemmel és a vandalizmussal kapcsolatban (Thompson és Mulholland, 1995). 1973-tól kezdődően (amikor az erőszaknak való kitettséget vizsgáló első felmérés elkészült) minden ötödik ember beszámol arról, hogy a konfliktus valamely szakaszában megfélemlítés áldozatává vált.

A második dimenzió az *erőszak közvetett megtapasztalása*, amikor valakinek például közeli családtagja, barátja, vagy ismerőse halt vagy sérült meg erőszakos cselekmények során. A nagy, kiterjedt családokra és az erősen összetartó közösségekre épülő észak-ír társadalom jellegéből adódik, az erőszakos halálos esetek vagy sérülések meglehetősen erős hullámokat vetnek az egyes közösségekben és a társadalomban. 1998-ban már minden ötödik ember arról számolt be, hogy közeli családtagja sérült vagy halt meg az erőszak következtében, és az emberek több mint fele ismert olyan valakit, aki megsérült vagy meghalt. Az erőszak közvetett megtapasztalásának egy további formája a *kollektív kitettség*, amikor az ember szemtanújává válik erőszakos cselekményeknek, például robbantásnak vagy utcai zavargásoknak. A megkérdezettek pontosan egynegyede volt szemtanúja robbantásos merényletnek, és majdnem ugyanennyien keveredtek utcai zavargásokba. Az 1970-es évek elején azonban, amikor az utcai zavargások sokkal gyakoribbak voltak, a kitettség is erősebb volt, és a megkérdezettek egyharmada számolt be ilyen tapasztalatokról.⁹ Olyan konfliktusról van tehát szó, amelynek hatásai messze túlnyúlnak az erőszakban résztvevő személyeken és azokon, akik az erőszak sújtotta területeken élnek: a konfliktus az egész társadalomra kihat.

⁹ Az 1998-as felmérésben az ezen tényezők közötti korrelációk a következők:

	1	2	3	4	5	6
<i>Közvetlen tapasztalat</i>						
1. Megfélemlítés						
2. Erőszakos cselekmény áldozata		48				
<i>Közvetett tapasztalat</i>						
3. Család/rokon meghalt/megsebesült		16	21			
4. Ismerős meghalt/megsebesült		21	27	28		
<i>Kollektív kitettség</i>						
5. Robbantás szemtanúja		19	29	18	27	
6. Zavargások szemtanúja		32	39	23	34	38

Az erőszaknak való kitettség nem egyenlően oszlik meg a két közösség között. A protestánsokhoz képest a katolikusok lényegesen magasabb arányban számolnak be az erőszak közvetlen megtapasztalásáról; az 5. táblázat megmutatja, hogy a katolikusok körében kétszer olyan magas a megfélemlítés gyakorisága, mint a protestánsok körében, és kb. egyharmadával nagyobb eséllyel váltak erőszakos cselekmények áldozatává. Az erőszak közvetlen megtapasztalásának nagyobb gyakorisága a katolikusok részéről a konfliktus jellegének tulajdonítható. Ahogyan az előző fejezetből kiderült, a konfliktus három dimenziójából kettőben a küzdelem az IRA és a brit hadsereg, valamint a lojalisták és a katolikus közösség között zajlik. Mindkét esetben a katolikusok jobban ki vannak téve a közvetlen erőszaknak, mint a protestánsok.

A katolikusok a közvetett erőszak megtapasztalásáról is nagyobb arányban számoltak be, mint a protestánsok, ami szintén a konfliktus jellegéről árulkodik, jöllehet itt a különbségek nem annyira markánsak. 1995-ben például a két közösség tagjai közül egyenlő arányban számoltak be arról, hogy ismernek olyan személyt, aki meghalt vagy megsérült a konfliktus során – ami jelzi az erőszak célpontjainak néha véletlenszerű kiválasztását, különösen a pokolgépes merényletek esetében, melyek célpontjai között gyakran szerepeltek olyan sörözők, üzletek és más nyilvános helyek, amelyek nem tartoznak az egyik vagy másik közösség kizárólagos körébe. Végül, az erőszak kiterjedtsége miatt mindkét közösség tagjai egyenlő arányban voltak részesei robbantásos merényleteknek. A katolikusok azonban nagyobb arányban számolnak be utcai zavargásokban való részvételről, ennek oka a zavargások nagyobb száma a katolikus negyedekben.

5. táblázat. A politikai célú erőszaknak való kitettség

	Erőszaknak való kitettségről beszámolók aránya							
	1973	1978	1995	1998	1973	1978	1995	1998
<i>Közvetlen tapasztalat</i>								
Megfélemlítés		24	–	–	12	27	12	23
Erőszakos cselekmény áldozata	92	4	–	–	8	11	13	16
<i>Közvetett tapasztalat</i>								
Család/rokon meghalt/megsebesült	7	9	–	–	17	22	21	22
Ismerős meghalt/megsebesült	21	34	–	–	69	69	54	59
<i>Kollektív kitettség</i>								
Robbantás szemtanúja	13	10	18	24	22	19	24	26
Zavargások szemtanúja	31	39	12	18	16	26	19	28

Forrás: lásd: 4. táblázat.

Az erőszaknak való kitettség nem csupán a két vallási közösség között oszlik el egyenlőtlenül, hanem az egyes közösségeken belüli különböző csoportok is markánsan eltérő mértékben részesednek belőle. Messze a legmeghatározóbb tényező a földrajzi elhelyezkedés. Számos tanulmány rögzítette, hogy a városiasodás elsődleges jelentőségű, és hogy ha valaki Belfastban vagy Londonderry-ben él, az egyéb tényezők kiszűrése után is jóval nagyobb eséllyel hal vagy sérül meg az erőszakos cselekmények következtében (Schellenberg, 1977; Murray, 1982; Poole, 1983, 1993). Ezt megerősítik a 6. táblázat adatai, amelyek az 1998-as észak-ír népszavazás és választási felmérés adatai alapján végzett regresszió-analízis segítségével igyekeznek megbecsülni az 5. táblázatban szereplő hat különböző típusú erőszaknak való kitettség mértékét. A katolikusoknál különösen nagy rizikófaktor az, ha valaki Belfastban él; ők, az egyéb tényezők kiszűrése után 20 százalékkal nagyobb mértékben vannak kitéve az erőszaknak, mint a két nagyvároson kívül élő katolikusok.

A nem és az életkor is jelentős tényezőnek bizonyult. Mint bármely más konfliktusban, itt is a fiatal férfiak vesznek részt a legnagyobb arányban, őket toborozzák be a paramilitáris szervezetek, és ebből adódóan ők hálnak és sebesülnek meg a legnagyobb arányban. Az általunk vizsgált erőszak jellegéből adódóan, amely széles skálán mozog a megfélemlítéstől egészen addig, hogy az illető ismer-e olyan embert, aki meghalt vagy megsérült a konfliktus során, ezeknek az összefüggéseknek gyengébbeknek kellene lenniük. A 6. táblázat mindazonáltal azt mutatja, hogy a férfiak nagyobb arányban vannak kitéve az erőszaknak, mint a nők, és hogy a legnagyobb kitettségről az összes csoport között a harmincas éveikben járó protestánsok számolnak be. A szociálisan hátrányos helyzet nem tűnik szignifikáns tényezőnek, legalábbis a munkaerővel kapcsolatos adatok alapján. A vegyes iskolába járó protestánsok azonban nagyobb kitettséget mutatnak. Ennek két magyarázata lehetséges. Egyrészt az ilyen iskolák általában a két közösség közötti határzónákban helyezkednek el, ahol az erőszak intenzívebb. Másrészt azok, akik vegyes iskolába járnak, közvetlen kapcsolatba kerülnek a másik vallásbeliekkel, ami az esetleges bosszú könnyebb célpontjaivá teheti őket.¹⁰ (6. táblázat)

¹⁰ A három különböző típusú erőszakra lebontva és külön vizsgálva a modelleket az adódott, hogy a hatás a személyes kitettségön keresztül fejlődik ki, ami a második magyarázat érvényességét támasztja inkább alá.

6. táblázat. Az összes típusú politikai célú erőszaknak való kitettséget befolyásoló tényezők, 1998

	OLS regresszió becslés			
	Protestáns		Katolikus	
	b	béta	b	Béta
Nem	0,08**	0,13**	0,07*	0,13*
Életkor				
18–29	-0,03	-0,05	0,03	0,05
30–39	0,09*	0,14*	0,08	0,12
40–49	0,06	0,09	0,08	0,11
50–59	0,05	0,07	0,05	0,06
Vegyes iskolába jártak	0,07*	0,11*	-0,04	-0,05
Munkaerő				
Foglalkoztatott	0,05	0,09	0,04	0,07
Munkanélküli	0,09	0,07	-0,08	-0,05
Lakóhely				
Belfast	0,09**	0,14**	0,20**	0,30**
Londonderry	0,11	0,08	0,16**	0,23**
Konstans	0,12		0,13	
Módosított R-négyzet	0,07		0,14	
(N)	(468)		(332)	

Megjegyzés: * = $p < 0,05$; ** = $p < 0,01$.

Közönséges legkisebb négyzetes regresszió-egyenletek, melyek a politikai célú erőszaknak való kitettség valószínűségét becslik. A politikai célú erőszak az 5. táblázatban részletezett aspektusokat foglalja magában, és kumulatív skálán 0 és 1 közti értékeket vehet fel. Az összes független változó 0 vagy 1 értéket vesz fel, a kimaradó kategóriák: nem, nő; életkor, 60+; munkaerő, nem regisztrált; lakóhely, nagyvároson kívül él.

Forrás: Észak-Ír népszavazási és választási felmérés.

A politikai célú erőszak társadalmi támogatása

Az észak-ír konfliktus elhúzódásához talán mindennél jobban hozzájárult a politikai célú erőszak nem egyértelmű társadalmi megítélése. Az erőszak alkalmazásának felszín alatti támogatása gyakori jelenség olyan társadalmakban, amelyek politikai intézményrendszere háborút vagy polgárháborút követően alakult ki. Ez a fajta támogatás azonban általában átmeneti jellegű, és amint a demokratikus választásokat követő hatalomátadás elve elfogadásra kerül, az erőszak támogatása is elhal. Az ír állam az angolok elleni sikeres háborút követő, de súlyos megosztottságot szülő polgárháborút követően jött létre; 1932-ben a polgárháborút elvesztő republikánusok demokratikus

választások útján ismét hatalomra kerültek, és a parlamentáris hagyomány szilárdan állt a lábán (Farrell, 1973; Munger, 1975).

Észak-Írorszáiban, ezzel szemben, a politikai változásokat kikényszerítő két különböző hagyomány épült be szervesen a politikai életbe. Az alkotmányosság kereteit tisztelő tradíció a politikai változásokat demokratikus választásokon egymással vetélkedő politikai pártok révén, valamint nyomásgyakorlással és politikailag aktív civil szervezeteken keresztül kívánja elérni. Ezek a működő demokráciák ismerős (és kizárólagos) politikai tevékenységi formái. Az alkotmányosság keretein kívüli hagyomány az erő alkalmazásával kívánja elérni politikai céljait, vagy tiltakozások szervezésével (és egyben a fizikai erő alkalmazásának burkolt fenyegetésével), vagy fegyveres erő használatával (a fizikai erő alkalmazásának nyílt fenyegetésével). Ez a két hagyomány egymás mellett, váltakozó dominanciával működött két évszázadon keresztül. A késő tizenkilencedik században például az a tény, hogy az Ír Pártnak sikerült az ír kérdést a brit politika előterébe emelni, az alkotmányos hagyomány dominanciáját eredményezte; a harmadik Home Rule törvénytervezet bukását követően a fizikai erő alkalmazása lett domináns, ami az 1916-os Húsvéti Felkeléshez, majd 1921-ben az ír állam megalakulásához vezetett.

E két hagyomány észak-írországi működésének két jellemzője emelendő ki. Egyrészt annak eldöntése, hogy alkotmányos vagy alkotmányon kívüli eszközök kerüljenek alkalmazásra, nem annyira morális, sokkal inkább gyakorlati kérdés; ha a kívánt politikai cél eléréséhez a legnagyobb esélyt az erőszak alkalmazása nyújtja, akkor azt fogják használni. Másrészt, míg a kétféle hagyomány elméletileg kizárja egymást, a névlegesen egyik vagy másik hagyományhoz tartozó egyének vagy csoportok felhasználhatják a másik hagyomány eszközeit is politikai céljaik elérésére. Charles Stewart Parnell például egy népes és politikailag igen heterogén tábor toborzott maga mögé azzal, hogy nem határozta meg pontosan, mennyire lenne hajlandó eltávolodni az alkotmányos politikálástól követelése elérése érdekében (Lyons, 1973, 193.). A mai Észak-Írorszáiban hasonló stratégiát követ a republikánus mozgalom, fenntartva egyrészt egy politikai szervezetet, a Sinn Fein-t, másrészt egy fegyveres szervezetet, az IRA-t – ami a „gépfegyver és szavazócédula” stratégiájá-ként vonult be a történelembe.¹¹

¹¹ Az eredeti kijelentést Danny Morrison tette a Sinn Fein 1981-es pártgyűlésén: „Ki gondolja itt közülünk komolyan, hogy pusztán a szavazócédulával meg tudjuk nyerni a háborút? De vajon fog-e bárki is tiltakozni, ha egyik kezünkben a szavazócédulával, másik kezünkben a gépfegyverrel hatalomra kerülünk Írorszáiban?” (Idézi Taylor, 1997, 328.).

7. táblázat. Az erőszak alkalmazásának társadalmi támogatása, 1968–1978

	Egyetért (%)	
	Protestáns	Katolikus
1968		
A [protestánsoknak/katolikusoknak] joga van fegyveresen küzdeni	51	13
1973		
Az erőszak a célok elérésének legitim eszköze	16	25
1978		
Az IRA tagjai alapvetően hazafiak és idealisták	35	46
A lojalista paramilitáris akciók jogosak	44	25

Megjegyzés: A kérdések a következők voltak. 1968: „Az ember időnként azt hallja, hogy jogos lenne bármilyen eszközzel kikényszeríteni, hogy [Észak-Írország protestáns ország maradjon / Ulster az Ír Köztársaság részévé váljon].” 1973: „Egészében véve az erőszak a célok elérésének legitim eszköze.” 1978: „Az IRA tagjai alapvetően hazafiak és idealisták; A lojalista paramilitáris akciók valójában jogos reakció arra, ami Észak-Írországban történik.”

Forrás: Lojalitási felmérés, 1968; Ír társadalmi mobilitás felmérés, 1973; Társadalmi attitűdvizsgálat, 1978.

A fizikai erő megítélésének kétértelműsége, ami nyilvánvalóan jelen van sok vezető észak-ír politikai szervezet és vezető viselkedésében, a lakosság körében is érzékelhető. Felmérések révén mérni az erőszak társadalmi támogatottságát meglehetősen problémás dolog; a legtöbb válaszoló ugyanis egy személyes interjú során nem hajlandó beismerni, hogy támogatja a fizikai erőszakot, másrészt az ilyen jellegű támogatás általában mindig az adott pillanatban az adott körülmények függvénye. Ugyanaz az ember valószínűleg kevésbé támogatja az erőszakot tüszünet idején, amikor a társadalom az alkotmányos politizálás áldásait élvezi, és sokkal jobban akkor, ha úgy érzi, hogy a politikai fejlődés akadozik, és a közösséget, amelyben él szektáriánus támadások fenyegetik. Az 1968-ban, 1973-ban és 1978-ban végzett felmérésekben szereplő kérdések (7. táblázat) a fizikai erő alkalmazása látens társadalmi támogatottságának mértékét különböző nézőpontokból mutatják meg.

1968-ban, a Bajok előestéjén, a vizsgálatban résztvevőktől azt kérdezték, hogy egy adott politikai elérése érdekében jogos és helyes-e „bármilyen szükséges eszköz alkalmazása”. A protestánsoknál ez a cél Észak-Írország „protestáns országgént való fenntartása” volt; ez a protestáns közösség politikai hatalomban élvezett monopóliumának és a brit örökség fenntartását jelentette. Sőt, a „bármilyen szükséges eszköz” alkalmazására való utalás szó szerinti idézet az 1912-es Ulsteri Egyezményből, amely aláíróit arra kötelezte, hogy „bármely szükségesnek ítélt eszköz” alkalmazásával megakadályozzák a Home

Rule-t (Bardon, 1992, 438.). A történelmi párhuzamok fényében nem meglepő, hogy a megkérdezett protestánsok fele támogatta az erő alkalmazását ennek a konkrét célnak az érdekében. A katolikusok kevésbé voltak hajlandók támogatni az erő alkalmazását az ország egyesítése érdekében; mindazonáltal 13 százalékuk egyetértett azzal. Ez utóbbiak háromnegyede elmondásuk szerint azért értett egyet az erő alkalmazásával, mert hittek az ír egységben (Rose, 1971, 193.).

Az erőszak legitimitásáról feltett nyíltabb, és a történelmi körülményektől függetlenül megfogalmazott kérdés 1973-ban eltérő eredményeket produkált. Arra a kérdésre, hogy az erőszak legitím eszköze-e az ember céljainak elérésére a protestánsok 16 százaléka, ellenben a katolikusok 25 százaléka válaszolt igennel. Nyilvánvaló, hogy a konfliktus korai szakaszában az erőszak, amely aránytalanul nagymértékben sújtotta a katolikus közösséget, az embereket az erőszak elfogadásának irányába mozdította el, hiszen így volt lehetséges lakóhelyüket a protestánsok támadásaitól megvédeni. A felmérést szintén elvégezték az észak-ír (stormont-i) parlament feloszlata és a közvetlen brit irányítás bevezetése után, ami általános vélekedés szerint a folyamatos republikánus erőszaknak volt köszönhető. 1978-ban a kérdés úgy jelent meg, hogy a felmérésben résztvevőket arról kérdezték, mi a véleményük a két közösség paramilitáris szervezeteiről. A megkérdezett katolikusok majdnem fele gondolta úgy, hogy az IRA tagjai „hazafiak és idealisták”, és szinte majdnem ugyanennyi protestáns vélte úgy, hogy a lojalista paramilitáris szervezetek akciói jogosak.

A legutóbbi, 1998-as felmérésben feltett, az erőszak támogatására vonatkozó kérdés az egyes közösségek paramilitáris szervezetei iránt érzett szimpátiával foglalkozik.¹² A kérdés megfogalmazása lehetővé tette, hogy a megkérdezettek anélkül fejezzék ki szimpátiájukat, hogy ezzel nyíltan támogathassák az erő alkalmazását. A 8. táblázat adatai ismét azt mutatják, hogy mindkét közösség jelentős méretű kisebbsége támogatja saját paramilitáris csoportjait. A protestánsok összesen 31 százaléka fejez ki valamilyen szintű szimpátiát a lojalista paramilitáris csoportokkal, és hasonló számú katolikus érez szimpátiát a republikánus csoportokkal, összesen 28 százalék. Mindkét közösségen belül kb. minden 14 emberből egy fejez ki erős szimpátiát a saját oldalán álló paramilitáris csoportokkal. Bármilyen mércével mérve is, ez azt jelenti, hogy a társadalomban nagyon sok ember viseltetik megértően a terrorszervezetek

¹² 1978 és 1998 között a felmérések nem tartalmaztak az erőszak alkalmazásának támogatására vonatkozó kérdéseket. Több felmérés firtatta a menetelések jogosságát, de ezek nem feltehetőek meg a 7. és 9. táblázatban szereplő kérdésekkel.

8. táblázat. Az erőszak alkalmazásának társadalmi támogatása, 1998

	Százalék	
	Protestáns	Katolikus
<i>Lojalisták</i>		
Erős szimpátia	7	1
Enyhe szimpátia	24	20
Nincs szimpátia	69	79
Összesen	100	100
N	462	327
<i>Republikánusok</i>		
Erős szimpátia	0	7
Enyhe szimpátia	11	21
Nincs szimpátia	89	72
Összesen	100	100
N	465	326

Megjegyzés: A kérdés a következő volt: „Ha arra gondol, hogy bizonyos [lojalista/republikánus] csoportok miért alkalmaztak erőszakot s konfliktus során, együtt érez-e valamilyen mértékben az erőszakot kiváltó okokkal – még ha az erőszakot nem is támogatja?”

Forrás: Észak-Írországi népszavazási és választási felmérés, 1998.

módszereivel és céljaival. Ha ezeket az adatokat a teljes lakosságra vetítjük, akkor kb. 60 000 protestáns szimpatizál erősen a lojalista paramilitáris csoportokkal, és mintegy 40 000 katolikus érez ugyanígy a republikánus csoportokkal szemben.¹³

Mindkét táblázatban figyelemre méltó mintaként jelenik meg a másik fél paramilitáris szervezeteivel kapcsolatban kifejezett szimpátia. A 7. táblázatban a protestánsok 35 százaléka értett egyet azzal, hogy az IRA tagjai „hazafiak és idealisták”, és a katolikusok 25 százaléka azzal, hogy a lojalista csoportok akciói jogosak. Hasonlóan, a 8. táblázat szerint bár szinte egyetlen megkérdezett sem érzett „erős szimpátiát” a másik oldal paramilitáris csoportjaival szemben, mégis a katolikusok egyötöde fejezett ki „bizonyos fokú szimpátiát” a lojalista csoportokkal, és a protestánsok egytizede érzett „bizonyos fokú szimpátiát” a republikánus csoportokkal. Ez a minta még furcsább, ha figyelembe vesszük, hogy milyen véres küzdelem zajlik a két fő paramilitáris csoport között. A magyarázat vélhetően abban rejlik, hogy a konfliktust mindkét fél aktivistái háborúnak tekintik, saját magukat pedig igaz ügyért harcoló

¹³ A számítás 1 280 000 felnőttestet feltételez, melynek 57%-a protestáns, 43%-a katolikus (ez az 1991-es népszámlálása adatokon alapszik, ahol a 11 százaléknyi nem válaszoló a két közösség között a válaszolók arányában került felosztásra).

katonáknak; börtönbüntetésüket töltő tagjaikat mindkét fél hadifoglyoknak tekinti. Saját szerepüket a konfliktusban ezek a „katonák” és támogatóik az ellenfelek motívumainak elismerésével legitimálják (Bairner, 1996, 161.).

A fizikai erő alkalmazásának támogatását vizsgáló felmérések eredményeiből, noha az egyes felmérések közt több év telt el, mégis mindkét közösség esetében igen konzisztens – és megdöbbentő – kép bontakozik ki. Az eredmények azt mutatják, hogy bárhogyan is voltak megfogalmazva a kérdések, mindkét oldalon jelentős kisebbség támogatja a az erőszak politikai célok elérése érdekében való alkalmazását. Talán nincs is más fejlett ipari ország, ahol a lakosság ilyen nagy arányban elfogadná a paramilitáris tevékenységet. A jelenség okai között szerepel az ír történelem során végig jelenlevő bonyolult kapcsolat az alkotmányos és az alkotmányon kívüli politizálás között, valamint az a tény, hogy a republikánusok az erő alkalmazása révén vívták ki politikai függetlenségüket, ugyanúgy, ahogy az unionisták az új politikai megegyezésekből az erő fenyegetésével biztosították kimaradásukat. Mindkét közösség számára a mai paramilitáris csoportok tevékenysége felidézi történelmük ikonikus alakjait.¹⁴ Talán még helyénvalóbb azt mondani, hogy a Bajok egyik üzenete az, hogy a fizikai erő alkalmazása igenis hozhat politikai eredményeket, és erre bizony az alkotmányos kereteket betartó politikusok is rájöttek.

A politikai célú erőszak következményei

A politikai célú erőszak sokféleképpen érinti azt a társadalmat, amelyben megjelenik. Nagy hatása van az emberek mindennapi életére, testi sérülésekkel, esetleg halállal fenyegetve őket, rokonaikat, barátait; kárt okozhat tulajdonukban, fenyegetheti állásukat, megélhetésüket; és megváltoztathatja az emberek politikai nézeteit és viselkedését. Mindenekelőtt azonban feltételezhetjük, hogy az erőszak további erőszakot szül egy folytonos ördögi körben mozogva; aki szelet vet, vihart, azaz erőszakot arat, vagy ahogy a sárkányfogak legendája tartja, az elvetett sárkányfogak újra és újra katonákat, azaz erőszakot szülnék. Számos paramilitáris aktivista elmondása szerint az erőszak megtapasztalása fontos szerepet játszott abbéli döntésében, hogy maga is fegyvert ragadjon. A Gerry Adams, a Sinn Féin vezetője például arra az incidensre

¹⁴ Ahogy egy katolikus megjegyezte: „Egyrészt, tényleg éles helyzetben, az ember elítéli, amit csinálnak – de a dalok és indulók lehetővé teszik, hogy bizonyos tevékenységeikben érzelmi alapon részt vegyen az ember. Gondolom ez a lázadó dalok célja: részei az ember örökségének, olyan érzelmi kettősséget hordoznak, ami révén az ember mégiscsak részt tud venni...” (idézi O’Connor, 1993, 106.).

vezeti vissza csatlakozását a republikánus mozgalomhoz, amikor az 1964-es általános választások megelőző kampány során az RUC megpróbálta megakadályozni az ír trikolór kitűzését a Sinn Fein nyugat-belfasti irodájának falára. Elmondása szerint ez az élmény értette meg vele, hogy „Írország északi része olyan állam, amely a politikai ellenzék erőszakos elnyomására épül” (Adams, 1996, 51.). Hasonló élményeket említettek a lojalista csoportok tagjai is (Lásd Crawford, 1999; Taylor, 1999).

Az erőszak maga után vonja a demokratikus politikai intézmények működésének zavarát. Bár Észak-Írország 1921 és 1972 között formálisan fenntartotta demokratikus intézményrendszerét, a tartomány mégsem működött hagyományos értelemben vett, versenyen alapuló demokráciaként, hiszen nem fordulhatott elő, hogy a protestáns és unionista többség valaha is elveszítse, vagy a katolikus és nacionalista ellenzék valaha is megnyerjen egy választást. Egy hegemónikus államról volt tehát szó, ahol a vallás és a politika összefonódását a mindig jelenlévő erőszak fenyegetése tartotta fenn (O’Leary és Arthur, 1990). A közvetlen irányítás 1972-es bevezetése még ezt a részleges helyi önrányítást is megvonta a tartománytól. Ez alól csupán az 1973-as Nemzetgyűlés, az 1975-ös Alkotmányozó Konvent és az 1982-es Nemzetgyűlés voltak részleges és rövid életű kivételek, ezeket azonban a politikai célú erőszak széleskörű fellángolása juttatta zátonyra, így nem valósulhatott meg céljuk, a hatalom újbóli helyi szintre delegálása. Az a tény, hogy az IRA leszerelési kötelezettségvállalásának halogatása jelenleg az észak-ír kormányzat jövőjét veszélyezteti, jól mutatja, hogy az erőszakszervezetek milyen mértékben képesek akadályozni a demokratikus intézményrendszer működését még akkor is, amikor egyébként betartják a meghirdetett tüzszünetet.

A paramilitáris szervezetek fegyverzetének leszerelése körül kialakult vita jól mutatja a politikai célú erőszak alkalmazásának bizonytalan megítélését. A kérdés az 1994. augusztusában ill. októberében meghirdetett IRA ill. lojalista tüzszünet után került előtérbe. Az alkotmányos politizálást képviselők szerint a tüzszünet mindaddig nem tekinthető végleges rendezésnek, amíg a paramilitáris csoportok be nem szolgáltatják fegyvereiket. A brit kormány álláspontja az volt, hogy a fegyvereket még a tárgyalások folytatása előtt be kell szolgáltatni; a republikánusok szerint viszont leszerelés csak a végleges rendezés után képzelhető el. A független nemzetközi leszerelési bizottság 1996 januárjában George Mitchell amerikai szenátor elnökelete alatt azt a döntést hozta, hogy míg az összes félnek el kell köteleznie magát a demokratikus alapelvek és a teljes leszerelés mellett, addig a gyakorlati leszerelés csupán a megállapodás aláírása után kezdődne meg

(Mitchell, 1999). A brit kormány nem fogadta el ezt a javaslatot, és a leszerelés alternatívájaként választásokat hirdetett.

A Nagypénteki Egyezmény nem fogalmaz egyértelműen a leszerelést illetően. Arra kötelezi aláíróit, hogy „vessék latba minden befolyásukat annak érdekében, hogy a paramilitáris szervezetek birtokában lévő összes fegyver leszerelésre kerüljön az egyezmény népszavazások általi jóváhagyását követő két éven belül, a teljes rendezés végrehajtásának keretén belül”. A republikánusok mindezt elérendő célnak tekintették; mihelyt a Sinn Fein-t is magában foglaló demokratikus intézmények létrejönnek és elfogadásra kerülnek, megkezdődne a fegyverek fokozatos leszerelése (Ruane és Todd, 1999, 25.). Az unionisták ezzel szemben alapvető feltételnek tekintették, hogy a leszerelés még a kormány megalakulása előtt megkezdődjön, és hogy ez a folyamat előrehaladt állapotba kerüljön 2000 májusára, a Nagypénteki Egyezményben rögzítettek értelmében. Sok unionista becsületbeli kérdésnek tekintette, hogy nem vehetnek részt olyan kormányban, amelyben fegyveres erővel rendelkező szervezet is helyet kap.

A kérdésben a Nagypénteki Egyezmény George Mitchell-féle felülvizsgálata idején, 1999. szeptembere és novembere között került kenyértörésre sor. Kiterjedt és alapos megbeszéléseket követően Mitchell arra a következtetésre jutott, hogy „megvan az alapja a hatalom helyi szintre delegálásának, az intézmények kiépítésének és a leszerelés mielőbbi végrehajtásának (*The Times*, 1999. november 19.). Mitchell gyakorlatilag azzal érvelt, hogy a két folyamatnak párhuzamosan kell zajlania. Ez nagy dilemma elé állította az UUP-t (Ulster Unionist Party): ragaszkodjanak eddigi politikájukhoz, mely szerint leszerelés nélkül nem vesznek részt a tárgyalásokban, ezzel zátonyra futtatva az Egyezményt, vagy vegyenek részt a tárgyalásokban és közben várják az IRA leszerelését az Egyezmény értelmében? 1999. november 27-én a párt küldöttgyűlése 480 igen szavazattal 349 ellenében úgy határozott, hogy David Trimble, a párt vezetőjének ajánlását követve az utóbbi lehetőséget választja. Trimble azzal állított sokakat maga mellé, hogy aláírt egy előre-dátumozott lemondólevelet, mely megszüntette volna pozícióját a létrejövő új kormányban abban az esetben, ha 2000 februárjáig a leszerelés nem kezdődött volna meg. A kormány 1999. december 2-án megalakult ugyan, de csak a UUP azon világos feltételével, hogy az egyből megbukik, amennyiben a leszerelés nem kezdődik meg azonnal.

A közmondás szellemében mi is azt feltételeztük, hogy a politikai célú erőszaknak való kitettség az erőszak további támogatását erősíti, amely a paramilitáris szervezetek támogatásában fejeződik ki. Feltételeztük továbbá,

9. táblázat. A paramilitáris fegyverek leszerelésének támogatottsága, 1998

Százalék	Protestáns	Katolikus
Erősen támogatja	62	34
Támogatja	33	54
Sem nem támogatja, sem nem ellenzi	3	7
Ellenzi	2	5
Erősen ellenzi	0,3	1
Összesen	100	100
N	472	324

Megjegyzés: A kérdés a következő volt: „Most a Nagypénteki Egyezményben foglalt néhány javaslatról szeretném kérdezni Önt. Mi a véleménye a... paramilitáris fegyverek leszereléséről?”

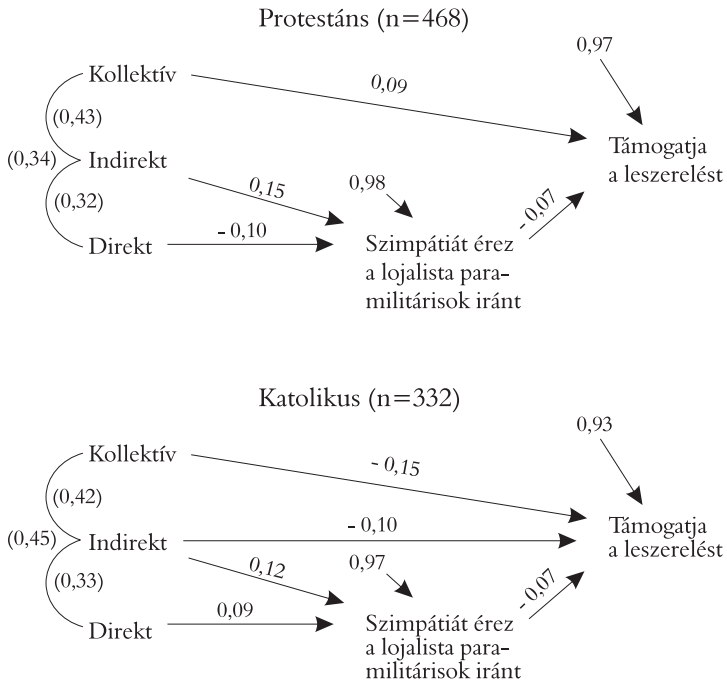
Forrás: Észak-Írországi népszavazási és választási felmérés, 1998.

hogy az erőszak szorosan összefonódik a társadalomban a fegyverek leszerelésével kapcsolatosan kialakult nézetekkel. Amikor az ezzel a kérdéssel kapcsolatos nézeteikről kérdezték őket, mindkét közösség túlnyomó többségben támogatta a leszerelést, mint a Nagypénteki Egyezmény egyik legfontosabb összetevőjét: a protestánsok 95 százalékban, a katolikusok pedig 87 százalékban (9. táblázat). Az adatok azonban azt is elárulják, hogy a protestánsok között kétszer annyian támogatják erősen a leszerelést, mint a katolikusok között, amely jelzi a protestánsok mélyebb elkötelezettségét ebben a kérdésben. Ezzel szemben csupán a protestánsok 2, a katolikusok 6 százaléka ellenezte a leszerelést. Sőt, az Egyezmény nyolc főbb javaslata közül a leszerelés kapta a legerősebb társadalmi támogatást.¹⁵

A többváltozós értékelés, melyben az erőszaknak való kitettség alapján próbáltuk meg előre jelezni a paramilitáris csoportok iránti szimpátiát, majd az általuk birtokolt fegyverek leszerelésének igényét, igazolta feltevéseinket (3. ábra). A politikai célú erőszaknak való kitettség mindkét közösségen belül hatással van a paramilitáris szervezetek iránt érzett szimpátiára és a fegyverek leszerelésének igényére, de fontos különbségek is tapasztalhatók. Az erőszak közvetett megtapasztalása, vagy ha valaki olyan embert ismer, aki

¹⁵ A javaslatok támogatásának sorrendje a következőképpen alakult (zárójelben a támogatók aránya): leszerelés (92%); annak garantálása, hogy Észak-Írország az Egyesült Királyság része marad mindaddig, míg az emberek többsége úgy kívánja (89%); az Észak-Ír Parlament felállítása (87%); annak követelménye, hogy az új kormány hatalommegosztáson alapuljon (77%); az Ír Köztársaság mondjon le Észak-Írországra vonatkozó alkotmányban rögzített követeléséről (69%); északi-déli testületek felállítása (67%); egy az RUC jövőjét vizsgáló bizottság felállítása (54%); a bebörtönzöttek idő előtti szabadon bocsátása (19%).

3. ábra. Az erőszaknak való kitettség, a paramilitáris tevékenység és a leszerelés, 1998

Megjegyzés: OLS regresszió modellek, melyek a standard regressziós együtthatókat mutatják. A zárójelben lévő értékek a korrelációs együtthatók. Minden irány figyelembe veszi az életkort, nemet, képzettséget és munkavállalói státuszt, és statisztikailag szignifikánsak $p < 0,10$ mellett.

Forrás: Észak-Írországi népszavazási és választási felmérés, 1998.

megsebesült vagy meghalt a konfliktus során, ez a két dimenzió mindkét közösségben növeli a szimpátiát a paramilitáris csoportok iránt. Ezzel szemben az erőszak közvetlen, személyes megtapasztalása a protestánsok körében csökkenti a lojalista csoportok iránt érzett szimpátiát, de a katolikusok körében növeli a republikánus csoportok támogatását. Ennek lehetséges oka a paramilitáris szervezetek eltérő szerepe a két közösségben. Az elszenvedett erőszak megtorlását a protestánsok nagyrészt inkább a biztonsági erőktől várják és kapják meg. A katolikusok azonban, egyrészt mivel az IRA a „közösség védelmezője” szerepben lép fel, másrészt a biztonsági erők irányában érzett

ellenszenv miatt inkább a republikánus paramilitáris szervezetektől várja a megtorlást (Brewer, 1999).

Az erőszaknak való kitettség és a paramilitáris csoportok támogatása előrejelzésünknek megfelelően a fegyverek leszerelésének igényét is befolyásolja. A paramilitáris csoportok iránti szimpátia mindkét közösségen belül a leszerelés gyengébb támogatását eredményezi. Világosan kitűnik, hogy a paramilitáris csoportokkal szimpatizálók úgy gondolják, hogy ezeknek a csoportoknak meg kell tartaniuk a fegyvereiket és a fizikai erőt képviselő szerepüket; ez a kapcsolat különösen erős a katolikusok körében. Az erőszak kollektív formáinak való kitettség – például robbantásos merényletek vagy zavargások személyes megtapasztalása – szintén hatással van a leszerelésről alkotott nézetekre, de ezúttal is eltérőképpen a két közösségen belül. Az ilyen típusú kitettség a protestánsok körében a leszerelés támogatottságát növeli, a katolikusok körében azonban csökkent. Ezek a különbségek újfent a biztonsági erőknél a két közösségen belül játszott eltérő szerepét jelzik, hiszen az erőszaknak való kollektív kitettség révén az egyének kapcsolatba kerülhetnek a biztonsági erővel, és megerősödhetnek a róluk korábban kialakult nézeteik. A katolikusok számára a biztonsági erővel való kapcsolat inkább negatív. Az erőszak közvetett megtapasztalása szintén gyengíti a leszerelés támogatását, de csak a katolikusok körében.

Következtetések

Az észak-ír probléma a huszadik század egyik legnehezebben kezelhető politikai konfliktusának bizonyult. Az okok értelmezéséről, és a lehetséges megoldásokról is megoszlott és megoszlik a tudósok véleménye – a jelenséget McGarry és O’Leary (1995, 355.) „a konfliktussal kapcsolatos konfliktus”-ként aposztrofálta. Mostanra azonban kialakult egyfajta óvatos egyetértés abban, hogy valójában a két vallási közösség közötti belső konfliktusról van szó, és hogy a külső hatások – mint például a brit és ír kormányok szerepe – viszonylag csekély hatással vannak annak pályájára. A konfliktust egy sor társadalmi jelenség és folyamat segít fenntartani, például a családszerkezet, az oktatási rendszer vagy a társadalmi érintkezések rendszere, amelyek mind megerősítik a két közösségre jellemző sajátos értékeket és beállítódásokat. Ezek az értékek és beállítódások nemzedékről nemzedékre öröklődnek, ezért a fiatalok azok, akiknek politikai beállítódásait leginkább befolyásolja az, hogy erőszakkal telített környezetben és társadalmi zavarok közepette nőnek fel (Hayes és McAllister, 1999).

Ezen értelmezések folyamatosan figyelmen kívül hagyták a konfliktus egyik aspektusát, mégpedig a politikai célú erőszak jelenségét. Az erőszakot a politikai megegyezés hiánya következményeként kezelték; feltételezték, hogy mihelyt az összes főbb szereplő részvételével létrejön a tartós rendezés, az erőszak is eltűnik. Ha minden fél (és különösen a republikánusok) elismerik, hogy az észak-ír állam legitim, akkor nem lesz szükség az ellene irányuló fegyveres küzdelem fenntartására (Todd, 1999, 66.). Ez az optimista forgatókönyv két tényezőt hagy figyelmen kívül. Egyrészt Észak-Írországból a politikai változások kivívásának két különböző hagyománya él: az egyik az alkotmányos, a másik az alkotmányon kívüli hagyomány, melyek közül ez utóbbit a két közösség közötti évszázados ellentétek, valamint 1972 óta a republikánus erőszak eredményezte komoly politikai nyereségek is táplálják. Mivel az alkotmányon kívüli módszerek politikai célú alkalmazása nem erkölcsi, hanem gyakorlati kérdés, így jövőbeni alkalmazásuk sem zárható ki. Másrészt, amint e dolgozat keretében megmutattuk, a politikai célú erőszaknak való kitettség gyakran további erőszakot eredményez, a paramilitáris csoportok irányában érzett szimpátián és a leszerelés nem eléggé intenzív támogatásán keresztül.

Ezt az ördögi kört valószínűleg csak egy hosszabb ideig tartó békés időszak törheti meg. Az Ír Köztársaság nemzetépítő példája azt jelzi, hogy a kizárólag parlamentáris hagyományra való áttérés egy évtized alatt bekövetkezhet, bár ez az adott esetben nem kis részben az IRA kegyetlen elnyomásának volt köszönhető minden kormányzat alatt. Észak-Írországból azonban, a politikai célú erőszaknak kitett és az általa érintett emberek nagy száma miatt a fizikai erő hagyományának elhalása valószínűleg ennél csak hosszabb idő alatt történik majd meg. A paramilitáris fegyverek leszerelése körül jelenleg kialakult patthelyzet is azt mutatja, hogy bár minden fél aláírta az általuk hosszú távú megoldásnak tartott egyezményt, a legtöbben (és különösen a republikánus paramilitáris csoportok) továbbra is fenn kívánják tartani katonai erejüket arra az esetre, ha a tárgyalások zátonyra futnának. Bárhová is fusson ki a most kialakult helyzet, mindenesetre jól látszik, hogy a paramilitáris csoportok látens támogatásával még jó ideig számolni kell Észak-Írországból.

Fordította: *Komlósi Péter*

HOLOKAUSZT OKTATÁS KÖZÉP-EURÓPÁBAN

KOVÁCS MÓNIKA

Holokauszt oktatás Magyarországon

A rendszerváltás óta eltelt tizenhárom évben – és különösen igaz ez az utóbbi pár évre – mind a magyar nyilvánosságban – beleértve a politikai életet, az intézmények szintjét, a könyvkiadást, a közszolgálati és populáris médiát egyaránt –, mind az iskolai oktatásban sokkal nagyobb figyelmet kap a holokauszt, mint bármikor korábban.

A következőkben arra keresünk választ, vajon a „holokauszt oktatás” gyökeret eresztett-e – egyáltalán gyökeret eresztethet-e – a jelenlegi magyar közoktatásban, milyen oktatási rendszeren belüli és azon kívüli folyamatok segítettek elő vagy hátráltatták, hogy az amerikai és nyugat-európai holokauszt oktatáshoz hasonló programok Magyarországon is meghonosodjanak.

A holokauszt oktatás kialakulása az USA-ban és Nyugat-Európában

A holokauszttal kapcsolatos oktatás igénye elválaszthatatlan a nyugati demokráciákat és az USA-t a hatvanas évek végén megrázó társadalmi változásoktól. Ekkorra felnőtt a háború után születettek új generációja, akik a tradicionális értékek és normák egész sorát utasították el, többek között a tekintélyelvűség minden intézményét – beleértve a tekintélyelvű oktatási rendszert –, valamint az emberek közötti megkülönböztetés minden ideológiáját – többek között a rasszizmust és az antiszemitizmust. Ennek az elutasításnak egyik legfontosabb érve ezen értékek és normák Auschwitzba torkolló csődje volt. A hetvenes évekre kiforró új értékrend a multikulturális, egyenlőség elvű és autonóm – ugyanakkor másokkal szolidáris – egyénekből álló társadalom ideálját fogalmazta meg, amelynek negatív szimbóluma maga Auschwitz lett. (van Vree, 2002)

Az USA-ban és Nyugat-Európában a nyolcvanas években a holokauszttal a céllal került be az iskolai oktatásba, hogy annak negatív példáját a demokrácia értékeinek átadására használják fel. A holokauszttanításra való igény olyan társadalmi-kulturális közegben jelent meg, ahol aránylag magas a társadalmi konszenzus a holokauszttanítással kapcsolatban, ahol különböző időpontokban és különböző mélységben a szellemi elit „szembenézett” a felelősség kérdésével, és ahol folyamatosan jelen van a holokauszttanítás a médiában és kulturális alkotásokban.

A tananyagok olyan témák „illusztrációjaként” dolgozzák fel a holokauszttanítást, mint előítéletek versus tolerancia, totalitárius rendszer versus demokrácia, emberi jogok versus az emberi jogok megsértése, autonóm döntések versus engedelmesség, kritikai gondolkodás versus konformizmus, passzivitás versus cselekvés, empátia versus közömbösség. (Strom, Sleeper és Johnson, 2001)

A holokauszttörténetével foglalkozók mindenképpen szembesülnek azokkal, hogy a náci rendszer uralomra jutásában és fennmaradásában milyen fontos szerepe volt a tekintélyelvű nevelésnek, a kirekesztő ideológiák normává tételének és az agymosásra emlékeztető propagandának. Nem meglepő tehát, hogy a holokauszttananyagok olyan nagy súlyt fektetnek a módszerre: nemcsak a tananyag tartalma a fontos, hanem maga a megközelítés, a módszer válik a kritikai gondolkodás kialakításának eszközévé. Hiteltelessé válna mindaz, amit tanítunk, ha azt a „hagyományos” módszerrel tennénk: ha kritikai gondolkodást és autonómiát prédikálunk és ugyanakkor azt sugalljuk, hogy csak egyetlen szempont, egyetlen válasz helyes, a miénk. (Heyl, 2001; Kössler, 2001; Abram, 2001; Mattson, 2001)

A nyugat-európai és amerikai iskolai tananyagok többsége nem az áldozatok szenvedéseit állítja a középpontba, hanem azoknak az embereknek a döntéseit, akik valamilyen szerepet játszottak abban, hogy a holokauszttörténetet: az elkövetők és különösen hangsúlyos módon a be nem avatkozók viselkedését. Kiemelt figyelmet kapnak azok az emberek, akik megpróbáltak másokon segíteni, akik emberek életét mentették meg, gyakran saját életük kockáztatása árán is.

Az áldozatokra való emlékezés és az áldozatokkal való azonosulás magától értetődően nagyobb szerepet kap az izraeli tananyagokban és a Yad Vashem tevékenységében. (Budd-Caplan, 2001) Itt különböző iskolai projektek valamint európai tanulmányutak keretében jobban elmélyülnek a holokauszttörténet előtti zsidó élet hétköznapijaiban is. (Baruch, 2001) Más országokban az áldozatok története a holokauszttanításhelyein – korábbi koncentrációs táborok és megsemmisítő táborok helyén – létrehozott oktatási intézményekben,

valamint az USA-ban és Nyugat-Európában egyre szaporodó holokauszt múzeumokban kap nagyobb figyelmet.

Az áldozatokat a középpontba helyező megközelítések első sorban az egyéni sorsok bemutatására helyezik a hangsúlyt, hiszen az elérni kívánt azonosulás csak az egyes emberek történetének megismerésén keresztül valósulhat meg. Ilyen megközelítést alkalmaznak az egyes emberekről vagy családokról szóló kiállítások, mint az Anna Frank Ház Amszterdamban, vagy a washingtoni Holokauszt Múzeum külön gyerekeknek szóló kiállítása a „Daniel szobája”. Az egyéni sorsok megismertetésére szolgálnak a túlélőkkel való találkozások, valamint – a különböző korosztályoknak, akár már kisiskoláskorú – gyermekeknek szóló irodalmi művek feldolgozás. Németországban például legalább kétszáz gyerekeknek szóló könyv hozzáférhető ebben a témában. (Deckert-Peaceman, 2001)

Az USA-ban és Nyugat-Európában tehát a holokauszt oktatás – amely nyolcvanas évektől kerül be az iskolákba – célja elsősorban a nyugati demokrácia eszményeinek átadása, csak másodsorban az áldozatokkal való azonosulás kiváltása és az emlékezés. Éppen ezért ezek a tananyagok jól be tudnak illeszkedni az iskolai oktatás hétköznapijaiba, és nem csak a történelemórák, hanem a társadalomismereti, az irodalom- és más órák keretébe is. Az amerikai és nyugat-európai iskolák többségében a magyar iskoláknál sokkal kevésbé adatcentrikus az oktatás, a „projekt módszer”, a „történelmi nyomkeresés” – azaz a helyi és családörténet felhasználása a történelemoktatásban –, a szerepjáték vagy a naplóírás – a tanár és diák egyéni párbeszédének eszköze – gyakrabban alkalmazott módszerek más témák feldolgozásában is. Így a holokauszt-tananyagok módszerei nem térnek el radikálisan a „normális” iskolai órákon alkalmazott módszerektől.

A holokausztról Magyarországon a rendszerváltás előtt

Az ötvenes-hatvanas években Magyarországon a holokausztról való hallgatás, illetve a holokauszt kommunista szempontú stilizálása éppúgy jellemző volt, mint a kommunista blokkhoz tartozó más közép-kelet-európai országokban. (Lengyelországról van Vree, 2002; Csehországról Munk és Blodig, 2001; az NDK-ról Fulbrook, 2001, 39–41., 53–59., 118–19.) A holokausztot elsősorban mint a kommunista és fasiszta világrend összezapásának egyik átlomását mutatták be, és egyáltalán nem került említésre az áldozatok többségének zsidó mivolta.

Magyarországon, az említett országokhoz hasonlóan, mind a zsidósággal, mind a holokauszttal kapcsolatos oktatást teljes mértékben meghatározta a „hivatalos” történelemszemlélet: az 1948–56-ig tartó időszakban a holokausztot teljesen elhallgatták, majd a hatvanas és hetvenes években a „kommunista verzió” került be a történelem tankönyvekbe. Ez az „olvasat” elsősorban az osztályharcot hangsúlyozta. Karsai szerint egyfajta „sajátos szenvedés- és hiánylicitjáték” figyelhető meg, „amelynek során a magyar tankönyvek írói is igyekeznek a zsidó soá egyediségét, lényegét és sajátosságait elhallgatni, figyelemre méltó szerepet játszik az a furcsa „rangsor”, amelyben az áldozatokat fősorolják. Az osztályharcos szemléletnek megfelelően az áldozatok között első helyen a kommunistákat, a politikai foglyokat, a szovjet hadifoglyokat sorolják föl”. (Karsai, 1994, 534.) Végül a tankönyvírók a nyolcvanas években valamivel nagyobb terjedelemben és a tényekhez jobban közelítő módon kezdtek el beszélni a holokausztról (lásd Karsai, 1997), de holokauszt előtti zsidó vagy cigány kultúra és történelem továbbra sem került említésre a történelemkönyvekben.

A rendszerváltást közvetlenül megelőző évtizedben Magyarországon egyre inkább megjelent a holokausztot túlélő magyar zsidóság identitás keresésének témája és ezzel együtt magának a holokauszt zsidó és nem-zsidó feldolgozásának–feldolgozatlanágának problémája is (először inkább ellenzéki publikációkban: Kende, 1984; Karády, 1984; Kovács A., 1984; Sanders, 1984; Várady, 1984, majd a hivatalos nyilvánosságban is: Száraz, 1984; Hanák, 1984; Erős-Kovács-Lévai, 1985; Kovács Mária, 1985; Karády, 1985; Váradi, 1985; Schmidt, 1985).

Amíg tehát Nyugat-Európában a nyolcvanas évekre a holokauszt oktatás intézményesült és a társadalomismeret oktatás egyik fontos témájává és egyben esz-közévé is vált, addig Magyarországon más kommunista országokhoz hasonlóan csak a nyolcvanas években kezdődött meg egyáltalán a holokauszt tényének megjelenése először a nyilvánosságban, majd a tankönyvekben, de a holokausztnak szentelt néhány – sokszor még ekkor is torzított információkat tartalmazó – bekezdés csak a korábbi teljes elhallgatáshoz képest tekinthető eredménynek.

A rendszerváltás és a holokauszt: szembenézés vagy historizálás?

Míg nyilvánvaló ok-okozati viszony van a baloldali diktatúrák kelet-európai uralomra kerülése és a holokauszt témájának nyilvánosságból való kiűzése között, addig a diktatúra fokozatos felszámolódása együtt járt a holokauszt feldolgozására irányuló igény megfogalmazódásával.

Azonban a rendszerváltás földcsuszamlás-szerű ideológiai változása, a korábbi tabuk és értékrend hirtelen érvénytelenné válása – a békés átmenettel járó kontinuitás fennmaradása mellett – nem kedvezett a történeti traumák feldolgozásának, társadalmi konszenzusok kialakításának. A kommunista rendszer által elfojtott és a kommunista rendszer által okozott traumák egyszerre kerültek a felszínre a holokauszt feldolgozatlan traumájával, egy olyan társadalmi légkörben, ahol nem alakult még ki az a konszenzuális értékrend, amelyhez ezek a traumák mérhetőek lettek volna.

A rendszerváltáskor alakult új pártok némelyike természetes politikai legitimitáció és kontinuitás híján, a kommunista – és náci – rendszer előtti, azaz a harmincas évek Magyarországnak politikai és szellemi életében keresett lehogonyzási pontot. Nem kerülhették ki azonban a holokauszttal való szembeesülést, és ez gyakran vezetett különböző „elhárító mechanizmusokhoz”.

A leggyakrabban alkalmazott stratégia a felelősség tagadása volt, amelynek lényege az, hogy a zsidóüldözések német nyomásra következtek be, és hogy a fasizmussal való szövetség geopolitikai kényszer volt, tehát sem az előbbiért, sem az utóbbiért nem lehet és nem kell felelősséget vállalni.

A másik népszerű stratégia a holokauszt relativizálása volt, egyrészt olyan érveléssel hogy a nem-zsidókkal is szörnyűségek történtek mind a háború alatt, mind a kommunista rendszer idején, és a holokauszt nem érdemel semmiféle külön bánásmódot ezen események között, másrészt megpróbálták újra meg újra lefaragni a zsidó áldozatok számát, mintha csökkenthető lenne a felelősség, ha mondjuk 50 ezerrel kevesebb zsidó áldozatot sikerül kimutatni.

Így a legitimitációjukat a történeti hagyományban megtalálni igyekvő – ám a holokauszttal szembeesülni képtelen – politikusok és értelmiségiek könnyen kerültek egy táborba azokkal, akik tudatosan vagy kevésbé tudatosan a harmincas évek antiszemita gondolkodásmódjában vélték megtalálni politikai identitásuk kifejezésének legjobb eszközét. Ezért a rendszerváltást követő néhány évben a ’zsidókérdés’ olyan fontos szerepet kapott közéletben, mintha a harmincas évek éledtek volna újjá negyven évi Csipkerózsika álom után, nem kis – és néha talán eltúlzott – riadalmat keltve az érintettekben. (Kovács Mónika, 1993; Komoróczy, 2000, 158–182.)

Bár a holokauszttal kapcsolatos konszenzus nem alakult ki a nyilvános diskurzusokban, mégis lényeges változások következtek be a holokauszt kulturális hozzáférhetőségében a rendszerváltás után. Az elmúlt évtizedben Magyarországra éppúgy eljutottak a holokauszttal foglalkozó nagy sikerű filmek és könyvek, mint Európa bármely országába, a *Schindler listája*, az *Élet szép*, a *Napfény íze*, az *Életvonat* vagy legutóbb *A zongorista* című filmek megtekintése

révén egész generációk szereztek nagyon is személyes élményt a holokauszt-tal kapcsolatban.

A magyar szerzők művei gyakran éppen a nemzetközi elismerés által keltenek itthon is figyelmet. Jó példa erre az az érdeklődés, amely Kertész Imre művei felé irányul, mióta átvette munkásságának elismeréseként az irodalmi Nobel-díjat. A korábban csak igen kevesek által olvasott Kertész hónapok óta a bestseller listák vezető szerzője, több városban a diákok ajándékba kapták meg a *Sorstalanságot*, és valószínűleg a korábbinál sokkal több tanár fog ezzel a könyvvel foglalkozni az irodalomórákon is – a Nobel-díj hatására. (Györi, 2003) A nemzetközi elismerés tehát elősegítette, hogy a magyar közvélemény súlyának megfelelően foglalkozzon egy olyan életművel, amelynek középpontjában éppen a holokauszt-tapasztalat áll.

Azonban nemcsak a magyar szerzők holokausztról szóló művei állnak rendelkezésre, hanem – a könyvkiadás robbanásszerű fejlődése révén – elérhetővé váltak a korábban le nem fordított és még könyvtárakban sem hozzáférhető szakkönyvek éppúgy, mint számtalan memoár, valamint a zsidó vallással és tradícióval foglalkozó könyvek sora.

Ugyanakkor feltűnő, hogy még mindig milyen kevés gyerekeknek szóló irodalmi feldolgozás jelent meg. A ma már az egész világon „klasszikusnak” számító *Anna Frank naplóján* kívül csak két gyerekeknek szóló irodalmi mű jelent meg az utóbbi években. A *Számláld meg a csillagokat* című amerikai gyerekkönyv, amely a holokauszt nagyon speciális fejezetét dolgozza fel, a dániai zsidók Svédországba való kimenekítését (Lowry, 2001), valamint az egészen kicsi gyerekeknek szóló mese, *A Rettentő Valamik. A Holokauszt allegóriája*, amelynek segítségével már ilyen életkorban fel lehet vetni olyan problémákat, mint a szolidaritás vagy a részvétel szükségessége. (Bunting, 2001)

Összegezve, a rendszerváltás felszínre hozta a kommunizmus alatt elfojtott történelmi traumákat, de a holokausztról még nem alakult ki az elmúlt évtizedben a nyugat-európaihoz hasonlatos konszenzus. Így egyszerre vannak jelen a kulturális és a társadalmi nyilvánosságban mind a holokausztot, mint a huszadik század legnagyobb történelmi-társadalmi traumáját ábrázoló filmek és könyvek – például Kertész Imre művei, amelyekre a Nobel-díj átadása óta a korábbinál sokkal nagyobb figyelem irányul –, mind a – nem utolsósorban a kommunista múlt feldolgozásának elmaradása miatt – a holokausztot relativizáló ábrázolások.

A holokauszt az iskolákban a rendszerváltás után

a) Holokauszt Emléknep bevezetése a középiskolákban

Az oktatás szempontjából a legfontosabb esemény a Holokauszt Emléknep beiktatása volt a középiskolai emléknepok sorába a 2000/2001-es tanévvel kezdődően. Az első alkalommal az iskolai emléknepen a Parlamentben is emléknepot tartottak. Az emléknep az első lépés lehet abban az irányban, hogy a holokauszt oktatás gyökeret eressen a magyar iskolákban. Az emléknep célja, hogy „szembenézzünk a múlt tanulságaival [...] nem büntudatot, de felelősségtudatot akarunk ébreszteni [...] hogy minden korosztályban létrejöhöz az [az] erkölcsi tartás, az egyéni morális felelősségtudat”. (Pokorni, 2001, 5.)

Ez a cél nehezen valósítható meg a hagyományos – más iskolai emléknepokon megszokott – műsorokkal, megemlékezésekkel. Valószínűleg nem is ezen a napon kellene elérni a kitűzött célt, az emléknepot meg kellene hagyni az emlékezésnek, az áldozatok gyászolásának. Azonban az emléknepot előkészíthetik, körül foghatják olyan iskolai vagy iskolán kívüli tevékenységek, amelyek a holokauszt-tananyagok tematikáját használják fel. (Kovács Mónica, 2001) Például a Holokauszt Emléknep bevezetésének évében az Országos Középiskolai Tanulmányi Verseny egyik választható témája a holokauszt helyi története volt, amely arra ösztönözte a diákokat, hogy megpróbálják feltárni az elpusztított zsidó közösségek emlékét, megtalálni a túlélőket. Hajdúböszörményben egy ilyen dolgozatot más hasonló témájú tanulmányokkal együtt publikált a helyi gimnázium. (Török, 2002)

b) Tankönyvek és tananyagok

A rendszerváltás után az iskolai tananyagok és maga az iskolarendszer is lassan változni kezdett, évről évre új tankönyvek jelennek meg, és a tanárok sokkal nagyobb szabadságot élveznek a tananyag kiválasztásában, mint bármikor korábban. A rendszerváltást követő évtizedben megjelent tankönyvek többsége egyszerre tükrözte a kommunista korszak „hagyományát”, és a rendszerváltás utáni historizálási hajlamot. (Kovács Mónica, 2000; Karsai, 2001) A holokauszt relativizálására legjellemzőbb példa – az egyetemi felvételi követelmények miatt szinte minden gimnáziumban tananyagként használt – Salamon Konrád-féle negyedik osztályos tankönyv, amely nem szentel külön fejezetet a magyar holokausztnak, és szó sem esik benne a magyar felelősség kérdéséről. Az elmúlt évtizedben a gimnazisták nagy többsége által tanult

tankönyv szerint „nemcsak a németek bántak kegyetlenül *ellenfeikkel*. [Kiemelés tőlem. – K. M.] Legendássá vált a japánok hadifoglyaikkal szembeni embertelensége. Sztálin pedig [...] egész népeket hurcoltatott Szibériába”. (Salamon, 1997, 143–144.)

Az utóbbi években számos kiváló munka is megjelent, amelyek többek között a holokauszt előtti zsidóság – eddig a tankönyvekből szinte teljesen kihagyott – történetével is foglalkoznak. Az ókor történetét bemutató munkák közül ezek közé tartoznak Herber és munkatársai, valamint Stefany és munkatársai könyvei, a középkorról szóló munkák közül Herber és munkatársai sorozatának következő kötete, a legújabb korról pedig Hosszú könyve. (Hosszú, 1996) Szintén ő a szerzője annak a 2002-ben megjelent tankönyvnek, amely teljes egészében a holokauszttal foglalkozik.

A képi és írásos dokumentumokban is igen gazdag könyv minden szakmai elvárásnak megfelel. A bevezető fejezet az antiszemitizmus történetével, különböző korokban betöltött társadalmi funkcióival és tartalmi változásaival foglalkozik általában, majd a következő két fejezetben az asszimiláció és az antiszemitizmus történetével az Osztrák-Magyar Monarchiában, és a zsidóság történetével Magyarországon. Ezt követően a nemzetiszocializmus németországi hatalomra kerülését mutatja be a szerző, majd rátér a népiertás ideológiájára és megvalósítására. A könyv fennmaradó része a magyar zsidóság vészorszak alatti sorsával foglalkozik, a zsidótörvények bevezetésével, azok gazdasági és emberi következményeivel, a munkaszolgálat, a vidéki zsidóság deportálásával, a budapesti gettóval és a nyilas uralommal.

Hosszú könyvének legnagyobb érdeme, hogy a szerző – a fő szöveg mellett – nagyon jól kiválasztott – megfelelő terjedelmű – szövegrészleteket és képeket közöl, amelyek hiteles képet adnak a kor szereplőiről, az elkövetőkről, az áldozatokról éppúgy, mint a be nem avatkozókra és az embermentőkre. Ilyen sok szempontú bemutatást alkalmaznak az Amerikában és Nyugat-Európában megjelent holokauszt-tananyagok is. Így ez a könyv alkalmas arra, hogy az amerikaihoz és nyugat-európaihoz hasonló módon használják a tanárok. Ráadásul a könyv nagy terjedelemben foglalkozik a magyar zsidóság történetével és vészorszak alatti sorsával, és így minden lefordított könyvnél jobban megfelel a magyar oktatás igényeinek.

A Lauder Javne Világi Zsidó Iskola tanárai és diákjai évek óta foglalkoznak különböző projektek keretében mind az elpusztított zsidó közösségek emlékeinek megörökítésével, mind az áldozatok történeteinek összegyűjtésével. Ezeknek a projekteknek a keretében készült már fotókiállítás a kelet-magyarországi zsidó közösségek emléknymairól, gyerekek által készí-

tett videó-interjú a holokauszttal egy túlélőjével és azzal a nénivel, aki neki és családjának 1944-ben menedéket adott. (Gyárfás, 2001) Egy másik – szintén a gyerekek által készített videó – arról az osztályról szól, amelyik egy elhagyott vidéki zsidó temetőt hozott rendbe. (Oláh J., 2003)

A legújabb projekt, aminek folyamatosan bővülő gyűjteménye bárki számára hozzáférhető az interneten,¹ családi fotókból, levéltári kutatásokból, korabeli dokumentumokból áll. A gyűjtemény arról szól, hogyan érintette az egyes zsidó családokat a holokauszttal, hogyan éltek, mit csináltak ezek az emberek a holokauszttal előtt – és amennyiben túléltek – azután. (Simon és Oláh L., 2003)

A Lauder Iskola projektjei nemcsak azért fontosak, mert olyan témákkal foglalkoznak – például az egyes emberek történeteivel, vagy hogy mi maradt meg az elhurcolt vidéki zsidók közösségeiből, épületeiből, temetőiből –, amelyek nélkül elképzelhetetlen, hogy valóban bekerüljön a holokauszttal a köztudatba, hanem azért is, mert maguk is dokumentumok arról, hogyan próbálják megmenteni a Zsidó Iskolába járó tanulók és tanáraik egy elpusztított kultúra és közösség – sokuk számára személyes családtörténetet is jelentő – emlékét. Amikor más iskolák megnézik a Lauder Iskola diákjai által készített fotókat, videókat és – a kivételében is magas színvonalú – dokumentumgyűjteményt, akkor egyszerre szembesülnek majd azzal, hogy mi történt, és azzal, hogy ezek a történetek nagymamákról, dédnagymamákról, hozzájuk hasonló gyerekek családjáról szólnak, és nem távoli idegenekekről.

A túlélőkkel való személyes találkozásra egyre kevesebb lehetőség lesz, ezért fontos szerepet tölthetnek be az oktatásban azok a videó-interjúk, amelyeket az amerikai Shoah Alapítvány készített Magyarországon. Több ezer ember történetét vették videofilmre azzal a céllal, hogy ezek az interjúk megőrizze a holokauszttal tapasztalatát azoknak a generációknak, akik már nem találkozhatnak a túlélőkkel. Az USA-ban és Németországban oktatási segédletként használják az interjúkból készült CD-ROM feldolgozást. Ezeknek egyelőre nincs magyar interjúkon alapuló változata. A magyar túlélőkkel készített interjúkból eddig két megszerkesztett film készült, melyek a Shoah Alapítványtól² kikölcsönözhetők és felhasználhatók az oktatásban. (Illy, 2001; 2003a; 2003b)

Összefoglalva, a rendszerváltás óta pluralizálódott tankönyv piacon egyszerre vannak jelen magas színvonalú, a holokauszttal érdemben foglalkozó tankönyvek, és a holokauszttal relativizáló, valamint a magyar felelősséget

1 Az internet oldal címe: www.lauder.hu/~judarchivum/1944_november/alap-3.htm

2 E-mail cím: shoah@elender.hu

csökkenteni igyekvő könyvek. A Holokauszt Emléknap bevezetése mögött a nyugat-európai holokauszt-tananyagokhoz hasonló értékrend körvonalai rajzolódnak ki – az emléknap célja a „morális felelősségtudat kialakítása” – és a jövőben az emléknap körül – annak előkészítéseként és feldolgozásaként – a holokauszt-tananyagok – például Hosszú Gyula 2002-ben megjelent tan-könyve, a Lauder Iskola internetes archívuma és a Shoah Alapítvány túlélőkkel készült interjúi – bekerülhetnek a magyar közoktatásba.

c) Továbbképzés és tanárképzés

Mint az amerikai és nyugat-európai holokauszt oktatás körvonalazása-kor említettük, a holokauszt-tananyagok nagy súlyt fektetnek a módszerre. Nemcsak a tananyag tartalma a fontos, hanem maga a megközelítés, a módszer is. A magyar iskolák többsége a nyugati iskoláknál még mindig tekintély-elvűbbek és adatcentrikusabbak, a tananyag kiválasztását pedig elsősorban az egyetemi felvételi követelményei határozzák meg. Valószínűleg éppen ez az oka annak, hogy nehezebben tud meghonosodni a holokauszt-tananyag is: a hagyományos oktatási módszerekhez képest radikálisan más – és időigényes – megközelítésről van szó.

Könnyebb dolguk van azoknak az ún. alternatív középiskoláknak, ahol más tantárgyakat is inkább ezen a módon közelítenek meg. Nem véletlen, hogy ezekben az iskolákban – például az Alternatív Közgazdasági Gimnáziumban, vagy a Közgazdasági Politechnikumban – könnyebben találnak időt és keretet ezekre a témákra is. (Diósi és mtsai, 2003) Ugyanakkor, éppen a tanárok korábbinál sokkal nagyobb fokú szabadsága miatt, sok olyan példát találhatunk az országban, ahol egy-két tanár fogott hozzá ahhoz, hogy bevezesse a holokauszt-tananyagot vagy a történelemoktatás keretei között, vagy a Holokauszt Emléknap alkalmából, vagy órákon kívüli iskolai foglalkozásokon. (pl. Domokos, 2001; Vojcsik, 2003; Győri I., 2003) Egy vidéki tanár például évek óta viszi diákjait Auschwitzba. Az út előkészítése és az élmények feldolgozása több hetes felkészülést igényel a gyerekektől és tanáraiktól, és ennek révén igen mélyen foglalkoznak a holokauszttal és az egyes emberek történeteivel. (Mátraházi, 2001)

A tanárok többsége mégis időhiányra panaszkodik azzal kapcsolatban, hogy miért nem tudja beiktatni a holokauszt-tananyagot az oktatásba. A Holokauszt Emléknapot sok iskolában játékfilmek megnézésével „oldják meg”. Valószínűleg sok tanár nem elég biztos abban, hogy milyen módon közelítsen a témához. Ennek oka egyrészt az lehet, hogy többségük a kommunista rendszer alatt szerezte diplomáját és tanítási gyakorlatát, és nem

jártas a nem-tekintélyelvű pedagógiai módszerek alkalmazásában. Másrészt a hiányzó társadalmi konszenzus elbizonytalaníthatja a tanárokat azal kapcsolatban, hogy mit is kellene tanítaniuk a 20. századi diktatúrákról. Azt, hogy a tanárok igénylik a segítséget ezzel a témával kapcsolatban jól látható a holokauszt oktatással kapcsolatos továbbképzések és konferenciák népszerűségéből.

Az akkreditált továbbképzési programok között két holokauszt oktatással kapcsolatos program van jelenleg: a Holokauszt Dokumentációs Központ és a Hannah Arendt Egyesület továbbképzései. Ezenkívül minden évben egy alkalommal magyar tanárok kéthetes izraeli továbbképzésen is részt vehetnek.

Továbbképzések. A Yad Vashem minden évben kéthetes továbbképzésen lát vendégül magyar tanárokat (20 fős csoportokat). Ez idő alatt a tanárok megismerkednek a Yad Vashem gyűjteményével és módszereivel, találkoznak Izraelben élő magyar túlélőkkel és természetesen személyes tapasztalatokat szereznek az élő zsidó kultúráról és vallásról is, a Zsidó Állam hétköznapjairól. A több éve működő programon már több mint száz tanár vett részt, akiket az Oktatási Minisztérium és a Holokauszt Dokumentációs Központ választott ki. Megalakították a Yad Vashem Baráti Kört, amely különböző holokauszttal kapcsolatos rendezvényeket szerveznek. 2003-ban például prózamondó versenyre került sor Miskolcon a Holokauszt Emléknapi alkalmából. A Baráti Kör tagjai évről évre egynapos továbbképzésre is összejönnek.

A Holokauszt Dokumentációs Központ akkreditált tanárképzése a hagyományos továbbképzés kereteit megtartva – elsősorban előadások és irányított beszélgetések során – foglalkozik a holokauszt előzményeivel, történetével, az embermentési akciókkal és az áldozattá válás pszichológiai folyamatával, valamint a holokauszt-trauma feldolgozásának módjaival. (Nuber, 2002)

Bármilyen motiváltak is a tanárok egy-egy továbbképzés, vagy tanulmányút után, ha nem adunk kezükbe olyan tananyagokat, amelyekkel valóban be tudják vinni ezeket a témákat az oktatásba, akkor ez a motiváltság hamar elmúlik. Ez jól megmutatkozik a Dokumentációs Központ továbbképzésének értékelésében is, ahol a tanárok „a jövőben nevelési célkitűzésekhez több ötletet, elképzelést” vártak, és „módszertani segítséget [...] az előítéletek, az intolerancia, a fajgyűlölet elleni 'küzdelemben'”. (Nuber, 2002, 115–116.)

A Hannah Arendt Egyesület ezt az igényt ismerte fel 1997-es megalakulásakor, amikor úgy döntött, hogy elsősorban arra fog törekedni, hogy a más országokban már kifejlesztett tananyagok adaptálását és megismertetését helyezi tevékenysége homlokterébe. Az USA számtalan iskolájában bevált *Szemtől*

szemben a történelemmel és önmagunkkal. A *holocaust és az emberi természet* című program a Hannah Arendt Egyesület tolmácsolásában került be akkreditált tanári továbbképzésként a magyar továbbképzések közé. Az elmúlt öt évben több mint ötszáz tanár vett részt ezen a továbbképzésen. (Kovács Mónika, 2000; Beró, 2001)

A továbbképzés valószínűleg azért vált be olyan jól az amerikai tanárok között, mert a módszert helyezi a középpontba: a tanárok saját bőrükön tapasztalhatják meg, hogyan közelíthetik meg a különböző témákat – például az identitást, a kirekesztést, az áldozattá válást, a be nem avatkozást, az embermentést, az ítélkezést, az emlékezést – olyan szövegek, filmek, sajátélményű gyakorlatok, mesék, versek, vagy akár kollázs-készítés segítségével, amelyek elgondolkodásra és beszélgetésre ösztönöznek. A résztvevők az amerikaiból adaptált és kiegészített szöveggyűjteménnyel (*Szemtől szemben a történelemmel és önmagunkkal*, 1997) és filmösszeállítással ismerkednek meg a továbbképzésen, és maguk is kipróbálják a feldolgozáshoz ajánlott pedagógia módszereket.

Annak ellenére, hogy a tanárok részéről nagyon pozitív a *Szemtől szemben* program fogadtatása, nehézségekbe ütközik, hogyan lehet bevezetni a programot a magyar közoktatásban, hiszen legalább 10–11 tanóra szükséges ahhoz, hogy minden témára sor kerüljön. Több iskolában ezért szakköri vagy önképzőköri keretekben foglalkoznak vele.

A Hannah Arendt Egyesület a Goethe Intézettel közösen két tanár-továbbképzési konferenciát rendezett: 2001-ben a *Holokauszttanítás és állampolgári felelősség nemzetközi oktatási fórumot* és 2003-ban az *Engedelmesség és ellenállás: alternatívák a nemzetiszocialista diktatúra idején* címűt,³ ahol a holokauszttanítás módszereit és tananyagait mutatták be magyar, amerikai, izraeli, német és svéd előadók. Ezeken az alkalmakon hetven-hetven tanár vett részt, a nyilvános kerekasztal-beszélgetésekre pedig több százan voltak kíváncsiak.

A 2001-es konferencia után jelent meg a *Holokauszttanítás és autonómiára nevelés* című kötet, amely részben az előadók cikkeit tartalmazza. Az első írás Kertész Imre szövegének újraközlése, amely azzal foglalkozik, hogy egyáltalán alkalmas-e nyelvünk visszaadni és átadni a holokauszttanítás élményét. (Kertész, 2001) Ezt a szöveget az író a konferenciát záró kerekasztal-beszélgetés bevezetőjeként olvasta fel, amelynek keretében Kertész Imre, Kende Péter, Szántó T. Gábor és Kovács András a holokauszttanítás magyarországi feldolgozásáról-feldolgozatlanságáról beszélgetett. Ennek a beszélgetésnek a szövege is

3 A konferencia programja, és a work-shopokat bemutató módszerek és tananyagok megtalálhatóak az interneten: www.hae.hu/ellenallas.htm

megtalálható a kötetben. Itt jelent meg először magyarul a Nyugat-Európában széles körben ismert és idézett Adorno-cikk a *Nevelés Auschwitz után*, amit a különböző nyugat-európai, amerikai és izraeli tananyagokról és megközelítésekről szóló cikkek sora követ.

Pár évvel ezelőtt indult útjára az a kezdeményezés, hogy túlélők és mentők – és családjaik – együtt dolgozzák fel az átélteket. A résztvevőkben hamar felmerült az igény, hogy tapasztalataikat tovább adják a következő generációknak. Az elmúlt két évben több budapesti iskolába elmentek – párban: egy embermentő és egy túlélő –, hogy tapasztalataikról meséljenek a gyerekeknek a Holokauszt Emléknapon. (Ben-David, 1999; László, 2001)

Tanárképzés. Az egyetemi tananyag a középiskolainál sokkal rugalmasabban képes befogadni új kurzusokat, elég nagy az oktatók szabadsága abban, hogy milyen témájú speciálkollégiumokat hirdetnek meg. Így legkönnyebben éppen a jövőben tanárok képzésének tanmenetébe illeszthető be a holokauszt oktatásra való felkészítés.

Az ELTE-n például több éve választható pszichológia szeminárium a *Holokauszt és az emberi természet* című kurzus, amelyet minden bölcsész szak hallgatója felvehet, nemcsak a történelem szakosok. A szemeszter tizenöt hete alatt lehetőség van mindazokkal a témákkal foglalkozni, amelyek elengedhetetlenek a holokauszt-tananyag későbbi tanításához: például a társadalmi és nemzeti identitással, a kollektív emlékezet és amnézia folyamataival, az előítéletek és diszkrimináció szociálpszichológiájával, az áldozatok, az elkövetők, a be nem avatkozók és az embermentők pszichológiájával, a népirtás „logikájával”, a modern társadalom népirtásra is felhasználható jellemzőivel, a holokauszt kulturális reprezentációjával.

d) A holokauszt oktatás mai helyzete és a továbblépés perspektívái

Elmondhatjuk, hogy Nyugat-Európa-hoz és az USA-hoz képest jó húsz éves késéssel a rendszerváltás utáni Magyarországon is megszülető-félben van a holokauszt oktatás. Míg tőlünk nyugatabbra annak kialakulása egy szélesebb társadalmi értékválság-értékváltás eredménye volt, amely magát a – korábban tekintélyelvű – iskolarendszert is megváltoztatta, addig Magyarországon az iskolák nagy többségében csak az Holokauszt Emléknep bevezetése után merült fel az igény a holokauszt-tananyagok iránt. Bár még sok iskolában „kiváltják” az Emléknepet egy-egy játékfilm megnézésével, rendelkezésre állnak már olyan tananyagok, amelyekkel a nyugati holokauszt oktatáshoz hasonló többszempontú, elmélyültebb megközelítés is lehetővé válik.

A kommunizmus évtizedei alatt a holokauszt nem volt jelen sem a nyilvánosságban, sem az iskolai – akár főiskolai vagy egyetemi – oktatásban. Csak az elmúlt években váltak magyarul hozzáférhetővé olyan szakkönyvek, amelyek a holokauszt történetével és társadalompszichológiájával foglalkoznak. A tanárok járatlanok azokban a módszerekben is, amelyek lehetővé tennék a nem-tekintélyelvű megközelítést. Éppen ezért szükség és igény van a továbbképzésekre és konferenciákra, amelyeknek elég nagy számú tanárt sikerült elérniük az elmúlt években. A felsőoktatásban könnyebb beilleszteni a holokauszttal kapcsolatos kurzusokat, hiszen a tanárok sokkal nagyobb szabadságot élveznek a tananyag összeállításában, és egyre több szakkönyv hozzáférhető magyarul is, ami megkönnyíti azt a folyamatot, hogy a tanárképzésbe bekerüljön ez a téma.

Azt, hogy a holokauszt oktatás valamilyen módon megkerülhetetlenül a középiskolai oktatás része legyen, az iskolai emléknappal biztosítja. Ugyanakkor az, hogy az emléknappot hogyan rendezik meg – előkészítik-e különböző órákon, bevonják-e a gyerekeket iskolai projektekbe, meghívják-e túlélőket, akikkel a gyerekek beszélgethetnek, iskolai megemlékezést szerveznek-e vagy egy játékfilmre viszik el a gyerekeket – az a tanároktól és az iskolák vezetőségétől függ. Amennyiben a tanárok felismerik, hogy a holokauszt oktatás nem csak történelmi ismeretekről szól – és éppen ezért nem csak a történészek és történelem tanárok területe –, hanem a demokrácia értékeinek átadásáról is – ami fontosabb a társadalom számára, mint bármilyen „hagyományos” tananyag –, akkor valószínűleg a magyar iskolások is olyan megközelítésekkel fognak találkozni az iskolákban, mint nyugati társaik. A tananyagok és továbbképzések rendelkezésre állnak, csak a tanároktól függ, élnek-e a lehetőséggel.

IRODALOM

- Ido Abram (2001): Nevelés Auschwitz után – kisebb gyerekeknek is! In: Kovács Mónika (szerk.): *Holokauszt oktatás és autonómiára nevelés*. Hannah Arendt Egyesület. 155–161.
- Mirjam Ben-David (1999): Túlélők és mentők ivadékai – fantázia egy dialógusról. In: Virág T. (szerk.): *A társadalmi traumatizáció hatásai és pszichoterápiájának tapasztalatai*. Animula Kiadó. 95–96.
- Beró László (2001): Tanári kézikönyv a szemtől szemben a történelemmel és önmagunkkal című tananyagcsomaghoz. In: Szabolcs O. (szerk.): *Történelempedagógiai Füzetek* 10. 59–76.

- Chava Baruch (2001): Zsidó tanárok és tanítványok szembesülése a holokauszttal. In: Kovács Mónika (szerk.): *Holokauszt oktatás és autonómiára nevelés*. Hannah Arendt Egyesület. 113–123.
- Richelle Budd-Caplan (2001): Oktatási vezérelvek a Soa oktatásában. In: Kovács Mónika (szerk.): *Holokauszt oktatás és autonómiára nevelés*. Hannah Arendt Egyesület. 161–165.
- Eve Bunting (2001): *A Rettentő Válamik. A Holokauszt allegóriája*. Hannah Arendt Egyesület.
- Heike Deckert-Peaceman (2001): Mit mesélhet a Kisnyuszi a magyar gyerekeknek a holokausztról? A holokauszt tanítása általános iskolásoknak a gyermekirodalom segítségével. In: Kovács Mónika (szerk.): *Holokauszt oktatás és autonómiára nevelés*. Hannah Arendt Egyesület. 141–155.
- Diósi Alojzia, Nyíri András, Puskás Aurél (2003): Iskolai projekt – ajánlások a holokauszt-téma iskolai feldolgozásához. In: Nuber István és mtsai. (szerk.): *Megemlékezés a holokauszt áldozatairól*. OM – Holokauszt Dokumentációs Központ. 59–72.
- Domokos Zsuzsa (2001): Hogyan tanítom a holocaustot? In: Szabolcs O. (szerk.): *Történelempedagógiai Füzetek* 10. 38–59.
- Erős Ferenc, Kovács András, Lévai Katalin (1985): „Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?” Interjúk. In: *Medvetánc*, 1985/2–3. 129–145.
- Mary Fullbrook (2001): *A német nemzeti identitás a holokauszt után*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Gyárfás Katalin (2001): *Lili és Anikó. Micve. Filmbemutatók*. Előadás a Hannah Arendt Egyesület és a Goethe-Institut Inter Nationes közös konferenciáján. Holokauszt és állampolgári felelősség nemzetközi oktatási fórum.
- Győri Izabella (2003): Jeruzsálem Café. In: Nuber István és mtsai. (szerk.): *Megemlékezés a holokauszt áldozatairól*. OM – Holokauszt Dokumentációs Központ. 43–46.
- Győri János (2003): „Felejtés az emlékezés által” - Tanítható-e, tanítandó-e Kertész Imre művészet az iskolában. Előadás a Hannah Arendt Egyesület és a Goethe-Institut Inter Nationes közös konferenciáján. Engedelmesség és ellenállás: alternatívák a nemzetiszocialista diktatúra idején.
- Hanák Péter (1984): A lezáratlan per. In: Hanák P. (szerk.): *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*. Gondolat Kiadó, Budapest, 355–379.
- Herber Attila, Martos Ida, Moss László, Tisza László (folyamatosan kiadva): *Történelem I. és III. Reáltanoda Alapítvány*.
- Hosszú Gyula (1996): *A század fele 1914–1945*. AKG Kiadó.
- Hosszú Gyula (2002): *Utak a holokauszthoz, történetek a holokausztról*. Pedellus Tankönyvkiadó.
- Mátraházi Ferenc (2001): Kirándulás Auschwitzba. Az auschwitzi kirándulás előkészítésének főbb fázisai. In: Szabolcs O. (szerk.): *Történelempedagógiai Füzetek* 10. 84–117.

- Matthias Heyl (2001): Nevelés Auschwitzról, Auschwitz után. Az oktatás változzék szociológiává. In: (Kovács Mónika szerk.): *Holokauszt oktatás és autonómiára nevelés*. Hannah Arendt Egyesület. 43–63.
- Illy Luca (2001): *Türelő interjúk*. Előadás: a Hannah Arendt Egyesület és a Goethe-Institut Inter Nationes közös konferenciáján. Holokauszt és állampolgári felelősség nemzetközi oktatási fórum.
- Illy Luca (2003a): *Vizuális történelem a tanórán*. Előadás a Hannah Arendt Egyesület és a Goethe-Institut Inter Nationes közös konferenciáján. Engedelmesség és ellenállás: alternatívák a nemzetiszocialista diktatúra idején.
- Illy Luca (2003b): A holokauszt szemei. In: Nuber István és mtsai. (szerk.): *Megemlékezés a holokauszt áldozatairól*. OM – Holokauszt Dokumentációs Központ. 87–85.
- Karády Viktor (1984): Szociológiai kísérlet a magyar zsidóság 1945 és 1956 közötti helyzetének elemzésére. In: Kende P (szerk.): *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Párizsi Magyar Füzetek, Párizs. 37–181.
- Karády Viktor (1985): A magyar zsidóság helyzete az antiszemita törvények idején. In: *Medvetánc*, 1985/2–3. 41–91.
- Karsai László (1992): Tankönyveink a Shoáról. In: *Világosság*, 7. 533–537.
- Karsai László (1997): Tankönyvek a Holocaustról. In: R. L. Braham és A. Pók (szerk.): *The Holocaust in Hungary. Fifty Years Later*. Columbia University Press. 717–833.
- Karsai László (2001): Új magyar egyetemi és középiskolai tankönyvek a holokauszt-ról. In: Randolph L. Braham (szerk.): *Tanulmányok a Holocaustról*. I. Balassi Kiadó, Budapest. 123–159.
- Kende Péter (1984): Bevezetés a „Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon” című kötethez. In: Kende P (szerk.): *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Párizsi Magyar Füzetek, Párizs. V–XV.
- Kertész Imre (2001): *A száműzött nyelv*. Beszéd a berlini Renaissance-Theaterben, 2000. Magvető Kiadó, Budapest. 274–297.
- Komoróczy Géza (2000): *Holokauszt. A Pernye beleég a bőrünkbe*. Osiris, Budapest.
- Kovács András (1984): A zsidókérdés a mai magyar társadalomban. In: Kende P (szerk.): *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Párizsi Magyar Füzetek, Párizs. 1–37.
- Kovács M. Mária (1985): Ügyvédek az árral szemben. Antiszemitizmus és liberális ellenállás a Horthy-korszakban. In: *Medvetánc*, 1985/2–3. 91–99.
- Kovács Mónika (1993): Kategorizáció és diszkrimináció. Az antiszemitizmus mint csoportnyelv. In: *Világosság*, 5. 52–62.
- Kovács Mónika (2000): *Zsidóság a magyar tankönyvekben*. AJC, NY.
- Kovács Mónika (2001): Holocaust oktatás: tankönyvek és emléknep. In: Szabolcs O. (szerk.): *Történelempedagógiai Füzetek* 10. 120–146.

- Gottfried Kössler (2001): Perspektívaváltás. Javaslatok a holokauszt történetének és hatásának tanítására. In: Kovács Mónika (szerk.): *Holokauszt oktatás és autonómiára nevelés*. Hannah Arendt Egyesület. 73–89.
- László Klára (2001): *Túlélők és mentők párbeszéde*. Előadás: a Hannah Arendt Egyesület és a Goethe-Institut Inter Nationes közös konferenciáján. Holokauszt és állampolgári felelősség nemzetközi oktatási fórum.
- Lois Lowry (2001): *Számláld meg a csillagokat*. Animus Kiadó.
- Christer Mattsson (2001): Holokauszt oktatás: a svéd modell. Az „Élő Történelem” program. In: (Kovács Mónika szerk.): *Holokauszt oktatás és autonómiára nevelés*. Hannah Arendt Egyesület. 63–73.
- Jan Munk és Vojtech Blodig (2001): A Terezini Emlékhely oktatási programjai. In: Kovács Mónika (szerk.): *Holokauszt oktatás és autonómiára nevelés*. Hannah Arendt Egyesület. 165–167.
- Nuber István (2002): Összefoglaló és program „A holokauszt-téma pedagógiai feldolgozásának elméleti és gyakorlati kérdései” című tanári továbbképző tanfolyamról (2000. április). In: Kozáry A. és mtsai (szerk.): *Holocaust Füzetek* 15. 113–119.
- Oláh Lajos (2003): A legnagyobb micve. In: Nuber István és mtsai (szerk.): *Megemlékezés a holokauszt áldozatairól*. OM – Holokauszt Dokumentációs Központ. 72–80.
- Pokorni Zoltán (2001): Előszó. In: Szita Sz. (szerk.): *A Holokauszt áldozatainak emléknapja*. Oktatási Minisztérium, 5–6.
- Sanders Iván (1984): Magyar-zsidó életélmény a kortárs magyar irodalomban. In: Kende P. (szerk.): *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Párizsi Magyar Füzetek, Párizs. 221–234.
- Schmidt Mária (1985): Magyar zsidó önmentési akciók a második világháború alatt. In: *Medvetánc*, 1985/2–3. 111–129.
- Simon Mária és Oláh Lajos (2003): *Embermentés a Holokauszt idején a Judaisztikai Archivum virtuális levéltárának anyagai alapján*. Előadás: a Hannah Arendt Egyesület és a Goethe-Institut Inter Nationes közös konferenciáján. Engedelmesség és ellenállás: alternatívák a nemzetiszocialista diktatúra idején.
- Stefany Judit, Bíró Gábor, Lőrinc László (1998): *Őskor, ókor, középkor*. AKG Kiadó.
- Margot S. Strom, Martin Sleeper, Mary Johnson (2001): Szentől szemben a történelemmel és önmagunkkal. A történelem és az etika szintézise a hatékony történelemoktatásban. In: Kovács Mónika (szerk.): *Holokauszt oktatás és autonómiára nevelés*. Hannah Arendt Egyesület. 89–113.
- Száras György (1984): Egy előítélet nyomában. In: Hanák P. (szerk.): *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*. Gondolat Kiadó, Budapest, 295–355.
- Szentől szemben a történelemmel és önmagunkkal*. Társadalomismereti szöveggyűjtemény középiskolások számára. Facing History and Ourselves National Foundation, 1994. Magyar kiadást szerkesztette: Gáspár Zsuzsa. Korona Nova Kiadó, 1997.

- Török Julianna (2002): A holokauszt hatása Hajdúböszörményben visszaemlékezések és írott források alapján. In: Tóth J. (szerk.): *Fejezetek a hajdúböszörményi zsidóság történetéből*. Hajdúböszörményi honismereti kézikönyv. II. Hajdúböszörmény. 185–200.
- Váradai László (1985): Külföldi diplomáciai mentési kísérletek a budapesti zsidóságért. In: *Medvetánc*, 1985/2–3. 99–111.
- Várdy Péter (1984): A magyarországi zsidóüldözések a hazai történetírásban. Szemléleti problémák és a kérdés aktualitása. In: Kende P. (szerk.): *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Párizsi Magyar Füzetek, Párizs. 181–221.
- Vojcsik József (2003): Sablonok nélkül. In: Nuber István és mtsai (szerk.): *Megemlékezés a holokauszt áldozatairól*. OM – Holokauszt Dokumentációs Központ. 35–43.
- Frank van Vree (2002): Auschwitz and the Origins of Contemporary Historical Culture. Memories of World War II in a European Perspective. In Pók et al. (szerk.): *European History: Challenge for a Common Future*. Körber Stiftung. 202–221.

MÓNIKA KOVÁCS

Holocaust Education in Hungary

Holocaust education, having been introduced in the USA, western Europe and Israel in the 1970s and 1980s, is primarily aimed at teaching the most important values of western democracy, with which the Holocaust constituted a negative element of comparison. In addition to the “traditional” approaches, focussing on empathy for the victims, curricula increasingly tend to analyse the Holocaust as a negative example of modern society, concentrating on the decision-making of the perpetrators and the non-intervening majority, as well as the victims. These curricula pay special attention to those who took the risk of intervening and tried to help the persecuted.

Since the changes of 1989-90, much greater attention has been paid in Hungary to the history of the Holocaust than was the case previously. Yad Vashem, the Hannah Arendt Society, the Holocaust Documentation Centre and other bodies have organised several teacher-training courses where, in addition to historical approaches, socio-psychological perspectives, and the curricula and teaching methods used in western Europe, the USA and Israel have also been introduced. The Holocaust Memorial Day was established in the academic year of 2000-2001 and aims to ensure that the Holocaust curriculum becomes integrated in Hungarian schools. The fact that several good textbooks and films have been produced recently may also facilitate this.

PETER SALNER – EVA SALNEROVA

A zsidóság témája a szlovákiai oktatásban*

A *Zsidóság témája a szlovákiai oktatásban* című tanulmány az Amerikai Zsidó Bizottság (American Jewish Committee) megbízásából készült *Az iskolai tantervek áttekintése Közép-Kelet-Európa országaiban* című projekt keretében. A szlovákiai helyzetet bemutató dolgozat a sorozat harmadik része. (Az előző kettő Csehországot és Lengyelországot térképezte fel.) A kutatás a posztkommunista országok iskolai oktatását vizsgálva arra keresi a választ, milyen lesz a jövőben a zsidók helyzete ezekben az országokban. Ebben pedig meghatározó szerepet fog kapni az oktatás, amely alapvető módon befolyásolja a fiatalok világnézetét.

Mit tanulnak ezen országok diákjai az iskolákban a zsidók vallásáról, történelméről, a holokausztról és Izrael államról? Lehetővé teszik-e az érvényes tantervek azt, hogy a fiatalok elfogadják a zsidókat és életmódjukat, vagy épp ellenkezőleg, zsidóellenes érzelmeiket erősítik e tantervek? Megismerkedhetnek-e a tanulók a zsidó történelem gazdagságával, s főleg saját nemzeti történelmük és a zsidó történelem kapcsolatával? Képesek-e arra, hogy a judaizmust egy, az évszázadokat átívelő vallásként értékeljék? Megmagyarázza-e nekik valaki a zsidók náciik általi kiirtásának szörnyűségét? Elegendő és objektív információt kapnak-e Izrael államról, s a világ zsidóságának jelenlegi problémáiról?

A szerzők, Peter és Eva Salner ezekre a kérdésekre a szlovák oktatási rendszer kontextusában keresik a választ. A kutatás célja az, hogy a jelenlegi helyzet feltárásával mindazon országokban befolyásolja a tanterveket, ahol erre szükség van, hiszen a nevelés célja elsősorban az emberek közötti kapcsolatok javítása kell hogy legyen, nem pedig ennek ellenkezője. A projektben Magyarország, Ukrajna, Horvátország és Románia következik.

David Singer kutatásvezető

* A fordítás alapjátúl szolgáló tanulmány: Knowledge and Remembrance of the Holocaust in Slovakia, American Jewish Committee, New York, 1993.

I. AZ ÁLTALÁNOS ISKOLÁK

Az általános iskolák tanulói a *zsidó, judaizmus, holokauszt, Izrael* fogalmakkal különböző tantárgyak keretében találkozhatnak, így a földrajz, az irodalom, társadalomismeret és a történelem órákon, mégpedig először az ötödik osztályban. Konkrétabb képet a zsidó vallásról egy évvel később, a hatodik osztályban, a társadalomismeret órán kaphatnak. A holokauszt a tantervek szerint a 8. osztályos történelem és kisebb mértékben az irodalom tananyagában szerepel. Izraelről a földrajz órán hallanak. A témával kapcsolatos különböző szempontból megfogalmazott információkkal a diákok tanulmányaik befejezéséig folyamatosan találkoznak általános, majd középiskolás éveik során. Ezek az ismeretek azonban legtöbbször parciálisak, rendszertelenek, sokszor egymásnak ellentmondóak, így nem teszik lehetővé egy komplex szemlélet kialakulását.

I.1. A zsidók vallása, történelme

A zsidósággal kapcsolatos információkat szinte valamennyi vizsgált tantárgy – a földrajz, az irodalom, az állampolgári ismeretek és a történelem – tartalmaz.

I.1.1. Földrajz

A zsidó tematikával első esetben a földrajz órán, az ötödik osztályban – paradox de egyben szimbolikus módon – épp annak elhallgatása kapcsán találkozhatnak a tanulók.¹ Az *Ember a Földön* című tankönyvben ugyanis ezt olvassuk: Földünk legjelentősebb vallásai közé a kereszténység, az iszlám, a hinduizmus és a buddhizmus tartozik.” A judaizmusra, feltételezhetően, az érintett fejezet utolsó mondata utal: „A felsoroltakon kívül, az emberek még több más vallásban hisznek.” (15.) A hatodikos tankönyv második része a Délkelet-Ázsiáról szóló fejezetben megemlíti, hogy a Holt-tenger a szárazföld legalacsonyabban fekvő helye, miközben a szöveget egy múholdról készült felvétel egészíti ki. Az Izrael állammal kapcsolatos további információkkal a megfelelő helyen foglalkozunk.

1 Kolektív: *Clovek na Zemi* [Ember a Földön] Földrajz az alapiskolák 5. osztálya számára. SPN, Bratislava, 1996.

I.1.2. Irodalom

Az iskolákban használatos tankönyvek egy része még 1989 előtt készült, így ezekben csupán elvétve találkoztunk a zsidó tematikával. Az *Irodalmi nevelés az 5. osztály számára* című tankönyv a legendákkal foglalkozó fejezetben a bibliai teremtéstörténetet is ismerteti.² A szerzők közlik a tanulókkal, hogy „az Ószövetség könyveit héber nyelven írták” majd arra szólítják fel a diákokat, hogy mélyüljenek el annak tanulmányozásában, „hogyan meséli el a világ teremtését a keresztények szent könyve az ószövetségi történetekben”. (113.)

A következő rész, amely az *Imádságok* címet viseli, a legismertebb keresztény imádságokkal (Miatyánk stb.) foglalkozik. Ebben a részben egyetlen alkalommal fordul elő a *zsidó* szó. A Világ Enciklopédiájából származó részlet konstatálja, hogy Jézus zsidó volt, Jeruzsálemben született, s „tanításával felháborította a zsidó vallási vezetőket, akik arra kérték a római helytartót, Pontius Pilátust, hogy ítélje halálra Jézust. Pilátus azonban ártatlannak találta őt, s szabadon akarta engedni. A tömeg azonban Jézus halálát követelte, akit Pilátus végül keresztthalálra ítelt”. (113.)

Rudolf Jasík *Szent Erzsébet tér* című regényének értékelésével (a nyolcadikos irodalomkönyv tartalmazza) más helyen foglalkoztunk.

I.1.3. Társadalomismeret

Az általános iskolák hetedik osztályában a tananyag részét képezi a *Vállásos és nem vallásos világnézet* című rész, melyben elsősorban a világvallásokat tárgyalják, de a tantervek a „különbéle világnézetű emberek közötti toleranciára” is súlyt helyeznek. A tanulók a *Polgári nevelés az alapiskolák 7. osztálya számára* című tankönyvből a zsidó vallást is megismerhetik.³ Az ezt érintő szöveg nem túl terjedelmes ugyan, de objektív és megfelelő mennyiségű információt tartalmaz. Definálja a Törát, megemlíti az Úr és Ábrahám közötti szerződést, a zsidó nép kiválasztottságát és a messiásvárást. Érdekes az utolsó fejezet: „A vallási élet központja a zsidó szertartások színtere, a zsinagóga. Itt kötnek házasságot, és itt avatják férfivá a fiúkat. A zsidók nagyon fontos szerepet tulajdonítanak a családnak és a családi életnek, ezért számos zsidó ünnep egyben a család ünnepe is.” (40.) Az idézett szövegrészt a legfontosabb zsidó

² Kolektív autorov: *Literárna výchova* [Irodalmi nevelés az 5. osztály számára] SPN, Bratislava, 1997.

³ Kolektív autorov: *Občianska výchova pre 7. ročník základných škôl* [Polgári nevelés az alapiskolák 7. osztálya számára] SPN, Bratislava, 1998.

ünnepek (Jóm Kippúr, Peszáh, Ros Há-sáná, Szukkót, Hanukka, Púrim) ismertetése egészíti ki.

I.1.4. Történelem

Jelen elemzésünkben főleg a történelemtankönyvekkel foglalkozunk. Ismereteinket elsősorban az iskolákban használatos tankönyvekből merítettük, de figyelembe vettük a kiegészítő irodalmat is. Azokat a kiadványokat vizsgáljuk, amelyeket az oktatási minisztérium jóváhagyott, vagy amelyeket használnak a pedagógusok.⁴

Szlovákiában, de Csehországban is az ókor bemutatása során tradicionálisan Egyiptom, illetve Görögország és Róma története kapja a legnagyobb teret. A pedagógusok számára készült módszertani kézikönyv az ókori kelet államaira 4 fejezetet (a hangsúly Egyiptomon van), míg a görög és római történelemre 8–9 fejezetet javasol. Az ötödikes tankönyvben a zsidókról az első említés *A Közel-Kelet és a Földközi-tenger térsége* című fejezetben bukkan fel, ahol néhány sort olvashatunk az önálló zsidó állam megalkulásáról és az Egyiptom, illetve Mezopotámia általi állandó veszélyeztetettségéről. A Bibliával kapcsolatban megemlíti a tankönyv, hogy az „a zsidó történelemből vett mondákat és zsidó vallási előírásokat tartalmaz”. A szerzők szerint a Biblia, amely „a zsidó és a keresztény vallás szent könyvévé vált, máig értékes irodalmi alkotásként és a zsidók történetének fontos forrásaként van számon tartva”. (64.)

A holokauszt időszakáig azonban hiányoznak a Szlovákia területén kívüli élő zsidókkal, Palesztinával, vagy a zsidó vallással kapcsolatos információk. A zsidók Szlovákia területén való jelenlétéről csupán néhány esetleges

⁴ Dvořák, P. – Mrva, I. – Kratochvíl, V.: *Slovensko v stredoveku a na začiatku novoveku* [Szlovákia a középkorban és az újkor kezdetén] Orbis Pictus Istropolitana, Bratislava 1998.; Kováč, D. – Kopčan, V. – Kratochvíl, V.: *Slovensko na prahu nového veku* [Szlovákia az újkor küszöbén] Orbis Pictus Istropolitana, Bratislava 1995.; Kováč, D. – Lipták, L.: *Učebné texty z dejepisu (1939–1945)*. [Fejezetek a történelemből (1939–1945)] SPN, Bratislava, 1990.; Kováč, D. – Kamenec, I. – Kratochvíl, V.: *Slovensko v novom storočí*. [Szlovákia az új évszázadban.] Orbis Pictus Istropolitana, Bratislava, 1997.; Letz, R.: *Slovensko v 20. storočí*. [Szlovákia a 20. században] Slovenske pedagogicke nakladatelstvo, Bratislava, 1997. Alternatív tankönyv: Tkadlečková, H. – Skladaný, M. – Kratochvíl, V.: *Na prahu moderného sveta* [A világ az új évszázadban] Orbis Pictus Istropolitana, Bratislava, 1995.; Michovský, V.: *Dejepis. Pravek a starovek*. Učebnica pre základné školy I a II. [Történelem. Az őskor és az ókor. Az alapiskolák 5. osztálya számára, I. II.] Slovenské pedagogické nakladatelstvo, Bratislava, 1992.; Mucska, V. – Skladaný, M. – Kratochvíl, V.: *Európa v období stredoveku* [Európa a középkorban] Orbis Pictus Istropolitana, Bratislava, 1996.; Kratochvíl, V. – Cangar, J. – Kováč, D.: *Metodická príručka dejepisu pre základné školy* [Módszertani kézikönyv történelemből az általános iskolák számára] SPN, Bratislava, 1994.

megjegyzést találunk, melyeket az alábbiakban teljes terjedelemben közlünk. A hatodikos tankönyvben a *Szlovákok, szomszédok, idegenek* című tananyagban két információt találtunk. A bevezető részben a tankönyv szerzője megállapítja, hogy „Magyarországon magyarok, horvátok, szlovákok, ruszinok, szerbek, zsidók, csehek stb. éltek”. (52.) Az ezt követő szöveg 2 mondatot szentel a zsidóságnak: „A 16–17. században megnőtt a zsidók száma is. Ők főleg kereskedelemmel és pénzügyekkel foglalkoztak, hasonlóképpen a görögök és örmények is”. (Uo.)

A hetedikes tankönyv II. József reformjaival kapcsolatban a *Türeلمي rendeletről* is említést tesz, megállapítva, hogy „II. József tudatosította, hogy a tolerancia hasznos az állam szempontjából. Ezért kiadta a Türeلمي Rendeletet, amellyel lehetővé tette minden kereszténynek a vallásszabadságot. [...] A zsidók számára is lehetővé tette a birodalomba való szabad betelepedést, ami a gazdaság felélénkülésével járt”. (22.)

A tankönyvekben a zsidósággal kapcsolatban nem találtunk további információkat, még az olyan jelentős történelmi események kapcsán sem, mint a nagy francia forradalom, az 1848/49-es forradalmi időszak, s nem említik a vizsgált könyvek sem a Dreyfuss-pert, sem bármelyik jelentős zsidó személyiséget. A tanulók egyáltalán nem kapnak információkat arról, hogyan kerültek a zsidók a diaszpórába, miért éltek a középkori keresztény társadalom periferiáján, miért részesítettek előnyben bizonyos tevékenységeket. A történelemtankönyvek vizsgálata alapján megállapíthatjuk, hogy a tanulók a zsidóságról nagyon keveset tudhatnak meg. Részben pótolhatják ezt a hiányt a pozsonyi vagy az eperjesi Zsidó Múzeumba tett látogatások, hiszen ezáltal megismerhetik a diákok a szlovákiai zsidóság történetét, és elsősorban a zsidó kultúrát és életmódot. A szlovákiai zsidó közösség asszimilációja és kis létszáma miatt más városokban erre nincs módjuk.

1.2. A holokauszt

A holokausztot, mint a zsidóság szisztematikus kiirtására tett kísérletet 1989 előtt a tankönyvek gyakorlatilag nem említették. A világháború közzétett statisztikáiban a holokauszt áldozatait nem különítették el a háború többi áldozatától. (L. Lipták, a neves szlovák történész szerint ezt pozitívan kell értékelni, hiszen a holokauszt áldozatainak külön feltüntetése a Tiso-rezsim gyakorlatát igazolta volna, amely a zsidókat nem tekintette polgároknak és embereknek.) A koncentrációs táborokat is inkább a kommunista és egyéb ellenállók szenvedéseinek helyszínéként említették. A tankönyvek tartózkodtak

a Szlovák Köztársaság (1939–1945) átfogó értékelésétől, megelégedtek azzal, hogy klerikális és antikommunista jellegét hangsúlyozzák. Egyáltalán nem vették figyelembe, hogy a szlovák államiság első megnyilvánulásáról van szó, amely államban a lakosság egy része részben annak köszönhetően élt jobban, hogy a zsidók kénytelenek voltak hátrahagyni otthonaikat és vagyonukat.

Az 1989-es fordulat után az 1939 és 1945 közötti szlovák államhoz való viszony kulcsproblémává vált. A választóvonalat azonban nem csupán a szlovák zsidóság pusztulásának elítélése vagy megbocsátása jelentette. A viták leginkább a szlovák nemzeti felkelés körül éleződtek ki. Augusztus 29. (a felkelés kitörésének napja) hivatalos állami ünnep. A lakosság és a politikai pártok döntő többsége a felkelést pozitívan értékeli. Mások azonban (közte az 1994 és 1998 között a kormánykoalícióban lévő Szlovák Nemzeti Párt) hazaárulásnak tartják ezt az eseményt. S erre oda kell figyelnünk, hiszen az SZNP kezében volt az oktatási tárca, s szemléletét a tantervekbe is megpróbálta átültetni. Az említett párt és az oktatási minisztérium, valamint a Matica Slovenská álláspontja az új történelem tankönyvek kapcsán is megnyilvánult. A kedvező lektori vélemények ellenére is mindent megtettek például azért, hogy a *Szlovákia az új évszázadban* című tankönyvet egy, a Tiso-rezsimet jobban toleráló tankönyvvel váltsák fel. Még nyilvánvalóbbá vált szándékuk M. S. Durica *Szlovákia és a szlovákok története* című antiszemita irányultságú könyve kapcsán,⁵ amelynek második kiadása az oktatási minisztérium égisze alatt jelent meg, s kötelező olvasmánynak szánták mind az általános, mind pedig a középiskolások számára. (Erről a könyvről a későbbiekben még szólunk.)

1989 után szükségessé vált a régi kommunista tankönyvek gyors lecserélése. Az első tankönyvek már 1990-ben megjelentek, habár – főleg grafikai megoldásaikat tekintve – inkább ideiglenesnek tarthatjuk ezeket. A korábbi tankönyvektől eltérően már teret szenteltek a zsidók sorsának és foglalkoztak a holokauszttal is. 1996-ban hosszú viták után végre elfogadták a 20. századdal foglalkozó új általános iskolai tankönyvet. Az iskolákban ezt az 1997/98-as tanévben kezdték használni. Az új tankönyvek a régiektől már színes és figyelemfelkeltő grafikai megoldásaikban is különböznek. A publikált forrásokat pozsonyi és vidéki diákokkal és pedagógusokkal folytatott beszélgetéseinkből származó információkkal egészítjük ki.⁶ Az 1997/98-as tanévig a *Fejezetek a történelemből* című, 1990-ben, a kommunizmus bukása után nem sokkal

5 Durica, M. S.: *Dejiny Slovenska a Slovákov* [Szlovákia és a szlovákok története] SPN, Bratislava, 1995.

6 Kováč, D. – Lipták, L.: *Učebné texty z dejepisu (1939–1945)* [Fejezetek a történelemből (1939–1945)]. SPN, Bratislava, 1990.

kiadott tankönyvet használták az általános iskolák 8. osztályában.⁷ A szerzők – mindketten neves történészek – elsősorban a második világháború Csehszlovákiát érintő eseményeire helyezték a hangsúlyt. Csupán a bevezető részben (3–8.) foglalkoznak a nyugati és keleti fronttal. A további fejezetek a háborús Szlovákia, a Cseh-Morva Protektorátus és a bécsi döntés által Szlovákiától Magyarországhoz került területek helyzetét mutatják be. A tankönyv a következő hét fejezetre van felosztva: *A második világháború; A Szlovák Köztársaság; Szlovákia megszállt területei; Csehország és Morvaország a háború éveiben; Az antifasiszta ellenállás; A szlovák nemzeti felkelés; Szlovákia felszabadítása.*

A szerzők, ha csak érintőlegesen is, de figyelmet szentelnek a zsidóság helyzetének. A bevezető rész első oldalán a következő megállapítás olvasható: „A megszállt területen a náci terrorizálták a lakosságot. Hozzáálltak az egész nemzetek, főleg a szlávok kiirtását célzó gonosz terveik megvalósításához. A lakosságot jog nélküli rabszolgává kívánták változtatni, akik az uralkodó német nemzetet szolgálják. Főleg a zsidó lakosság volt kitéve a szörnyű terornak és népirtásnak a koncentrációs táborok gázkamráiban”. (3.)

A Szlovákia politikai rendszerét bemutató részben a szerzők felhívják a figyelmet a Hlinka Gárdának az államban betöltött szerepére, s az alábbi megállapítással fejezik be ezt a részt: „A Szlovák Köztársaság politikai jellege a korszak letragikusabb eseménysorában, a zsidó lakosság kiirtásában mutatkozott meg”. (12.) A holokauszttal egy tananyagrészt foglalkozik, amely a következő szavakkal kezdődik: „A náci a zsidókat, de a szlávokat és színes bőrűeket is alacsonyabb rendűnek, kevésbé értékes fajnak tartották. A zsidó polgárokat üldözték, megalázták, elvették vagyonukat, majd megkezdték fizikai megsemmisítésüket.” (Uo.)

A szerzők röviden jellemzik a zsidók vagyonának árjásítását és más zsidóellenes intézkedéseket. A deportálásokról a következőképpen írnak: „1942 elején a pozsonyi kormány elfogadta azt a német ajánlatot, hogy a zsidóságot Lengyelország megszállt területeire viszik kényszermunkára. 1942 márciusától vasúti szerelvények indultak, amelyek férfiakat, nőket, gyerekeket, öreg és beteg embereket vittek a koncentrációs táborokba. Az elhurcoltak nagy része a gázkamrákban lelte halálát, vagy a kimerültség, éhezés, betegségek áldozata lett. [...] A zsidók üldözése és elhurcolása ellen, mint antihumánus cselekedetek ellen a Vatikán magas rangú tisztségviselői is tiltakoztak. A transzportok 1942 őszén való leállítását azonban későn jött – az elhurcoltak döntő többsége már halott volt. Az antifasiszta koalíció államai a zsidók üldözését

⁷ Kováč, D. – Lipták, L.: *Učebné texty z dejepisu (1939–1945)*. SPN, Bratislava 1990.

emberiség elleni cselekedetnek nyilvánították, s a bűnösöket a háború után bíróság elé állították és elítélték. [...] A zsidóság üldözése és a zsidók kiirtásában való résztvállalás a Szlovák Köztársaság fasiszta jellegének egyik legfőbb bizonyítéka.” (13.)

A fenti szöveghez négy kérdés tartozik, amelyek jól tükrözik a szerzők álláspontját: „1) Mivel indokolták a zsidók elleni intézkedéseket? Miért helytelenek ezek a nézetek? 2) Mit jelent az árjásítás? 3) Miben korlátozták a zsidók emberi jogait Szlovákiában 1939 után? 4) Mikor és hová hurcolták el a szlovákiai zsidóságot, s mi lett az elhurcoltak sorsa?”

A továbbiakban a zsidóságról már nem szól a tankönyv. A korábbi tankönyvekkel összehasonlítva pozitívumként értékelhetjük, hogy a szerzők foglalkoznak a holokauszttal, egyértelműen elítélik a zsidóellenes politikát, és pozitívan viszonyulnak a szlovák nemzeti felkeléshez. Hiányoznak azonban az információk arról, hogy a felkelésbe zsidók is bekapcsolódtak és, hogy a német megszállás a deportálások felújítását vonta magával, amely újabb 13 ezer embert érintett.

A vizsgált tankönyv csupán szöveges részeket tartalmaz, képeket, térképeket nem. Ebből a szempontból nem vonzó a tanulók számára. Viszont a fentiekben felsoroltak miatt a holokauszt korábbi bemutatásához képest jelentős előrelépést jelent, hiszen bíráló, ugyanakkor nem mindig teljes információkat nyújt a Szlovák Köztársaságról és annak zsidóellenes politikájáról. Éppen a zsidóság példáján keresztül jellemzik a szerzők a szlovák államot, s figyelmen kívül hagyják, hogy a lakosság bizonyos rétegeinek kissé emelkedett az életszínvonala.

Az érintett tankönyv ideiglenes jellege azonban új tankönyvek elkészítését tette szükségessé, amelyek jobb minőségűek, modernebbek és a tanulók számára vonzóbb módon tárlják az ismereteket. Ennek a szándéknak az eredményeként született meg az a tankönyvcsalád, amelyet az Orbis Pictus Istropolitana Kiadó jelentetett meg.

Az általunk vizsgált téma szempontjából az általános iskolás tankönyvek közül a *Szlovákia az új évszázadban*⁸ és *A világ az új évszázadban*⁹ című tankönyvek érdemelnek nagyobb figyelmet, melyek szerzői mindannyian neves történészek.

8 Kováč, D. – Kamenec, I. – Kratochvíl, V.: *Slovensko v novom storočí* [Szlovákia az új évszázadban] Orbis Pictus Istropolitana Kiadó, Bratislava, 1997.

9 Tkadlečková, H. – Skladaný, M. – Kratochvíl, V.: *Na prahu moderného sveta* [A világ az új évszázadban] Orbis Pictus Istropolitana Kiadó, Bratislava, 1997.

Az első tankönyvet nyolcadikosoknak szánták és már 1994-ben nyomdakész állapotban volt. Az ekkor hatalomra kerülő kormánykoalíció – melyben az oktatási tárca a Szlovák Nemzeti Párté volt – azonban megpróbálta megakadályozni a megjelentetést, mivel abban nem kapott eléggé hangsúlyos szerepet „a szlovák nemzetnek a függetlenségért és saját államiságért folytatott harca” (J. Benka bírálata).¹⁰ Ez a recenzius bírálta a szerzőknek a Szlovák Köztársasághoz és a holokauszthoz fűződő viszonyát is, és feltette a kérdést, „vajon tényleg szlovák és nemzeti volt-e a szlovák nemzeti felkelés?” A szakemberek és a laikus közvélemény viharos vitáit követően az oktatási minisztérium végül két éves késéssel engedélyezte a tankönyv megjelenését, amely a 1997/98-as tanévben került az iskolákba.

Ez a tankönyv – az Orbis Pictus Istropolitana Kiadó más tankönyveivel hasonlóan – elődeitől főleg grafikus megoldásaiban tér el. A tanulók szívesen használják a tankönyvet, mivel súlypontjai nem kizárólagosan a szerzői szövegek vannak. A tankönyv tananyagrészei monotematikusak, grafikai felépítésük állandósított. Minden tananyag a szöveg elé kiemelt 2–3 jelentősebb évszámmal kezdődik, s minden anyaghoz tartozik egy, a kor jelentős alakjait felvonultató *Személyiségek arcképcsarnoka* című rész. Ezután következik a szerzői szöveg, amely általában nem több, mint egy oldalnyi, majd forrásrészletek, fényképek, térképek színesítik a tananyagrészt. A *Szótárba* a történelmi fogalmak magyarázatai kerültek. A diákok önálló véleményalkotását segítik elő az *Átgondoljuk, megvitatjuk* című részben található feladatok. Nyilvánvaló, hogy a szerzők teret engednek a diákok saját véleményének is, s ez olyan jelenség, amely a múltban elképzelhetetlen lett volna.

A bennünket érdeklő időszakkal a *Szlovákia 1938–1945 között* című fejezet foglalkozik (34–46.), amelyet a szerzők hét tanagra osztottak: *Viharfelhők Csehszlovákia fölött; Az autonómiától a függetlenségig; Az új állam megalakulása; A Szlovák Köztársaság Európa térképén; Milyen volt a Szlovák Köztársaság?; Élet a Szlovák Köztársaságban; és A szlovák nemzeti felkelés*. A szövegben kevés szó esik a zsidóságról. A *Szlovák Köztársaság Európa térképén* című fejezetben egy diplomáciai jegyzék-részlet olvasható forrásként, amelyben a Vatikán elítélően reagál az ún. zsidó kódex kihirdetésére: „A Szentszék fájdalommal vette tudomásul, hogy Szlovákiában, melynek szinte az egész lakossága a legszebb katolikus hagyományoknak örvend – 1941. szeptember 9-én kihirdették azt a kormányrendeletet, amely faji törvényeket léptet életbe, és több olyan

¹⁰ Forrás: Nem publikált hivatalos szakvélemény.

rendeletet tartalmaz, amelyek homlokegyenest ellentmondanak a katolikus elveknek.” (41.)

A Milyen volt a Szlovák Köztársaság? című tananyagban a kiemelt két évszám közül kettő érinti a holokausztot: „1941 – megjelent az 1941/198 sz. kormányrendelet, az ún. zsidó kódex, amely a zsidók ellen irányuló rasszista törvényeket tartalmazott. 1942 – Márciustól októberig folyamatosan deportálják a zsidó lakosságot.”

A szerzők a szövegben bemutatják és bírálják a rezsim antiszemita jellegét: „A polgári és emberi jogok korlátozása az ún. zsidókérdés megoldásakor mutatkozott meg. A zsidókat fokozatosan megfosztották a vagyonuktól, de az alapvető politikai, polgári és végül emberi jogaitól is. Kiltották őket az iskolákból, munkahelyükről, kiűzték lakásukból. Munkatáborokba gyűjtötték őket, és hogy megkülönböztetésül hatágú sárga csillagot (Dávid-csillagot) kellett viselniük. Több ezer zsidó polgárt részesítettek ugyan munkahelyi, vállalási vagy elnöki kivételben, ez azonban nem tudta megakadályozni a tragédiát. 1942-ben a szlovák kormány erőszakkal a haláltáborokba internált 58 000 szlovákiai zsidót. 1944 őszén, Szlovákia német megszállása után további 13 000 zsidó polgárt vittek el. A kormány embertelen zsidóellenes lépésének következményeit az sem mérsékelte, hogy a polgárok egy része szimpatizált a zsidókkal és megpróbált segíteni nekik.” (42.)

A 43. oldalon két forrásrészlet is kapcsolatos a témával. Az első a Hlinka Gárda 1943-as egyik szórólapjáról való, és jól mutatja a zsidósággal szembeni korabeli hivatalos álláspontot: „Bennünket nem tesznek lóvá buta frázisokkal, hogy a zsidó is ember. A zsidók a sátán képviselői és ügynökei. A zsidó nem Isten teremtménye, a zsidó nem ember, csak úgy néz ki, mint az ember. Aki a zsidókat bármilyen formában támogatja vagy védi, az nem kerül el Isten büntetését.” (43.)

A másik idézet a rabbiknak a köztársaság elnökéhez 1942-ben írt leveléből származik: „A szlovákiai zsidóság nagy részét idegen országba való deportálás fenyegeti, ami egyet jelent a pusztulással. Ebben az utolsó, sorsdöntő órában az Ön keresztény és emberi lelkiismeretére apellálunk: vesse be befolyását, és akadályozza meg az embereknek ilyen módon történő elpusztítását.” (Uo.)

A szöveg melletti illusztráció egy korabeli antiszemita karikatúra „a zsidó a mi ellenségünk” felirattal; a zsidók deportálását lehetővé tevő törvény fakszimiléje; egy a nyitrai munkatáborból készült fénykép és egy a deportálást bemutató fénykép. A tananyaghoz 4 kérdés kapcsolódik, melyekből a harmadik és negyedik kapcsolatos a holokauszttal. A kérdések jól mutatják a szerzők álláspontját: „3. Mikor és hová deportálták a szlovákiai zsidókat, és mi lett

a sorsuk? 4. Kitől kellett védenie Tiso elnöknek saját polgárait, amikor kivételeket adott nekik?” (Uo.)

Amint látni, az elemzett tankönyv szóban és képen is elegendő információt nyújt ahhoz, hogy a tanulók tudatosíthassák a szlovákiai zsidóság tragédiáját. S mivel a következő fejezetek a Szlovák Köztársaság kulturális, gazdasági és politikai fejlődését mutatják be, a tanulók komplex képet kaphatnak a korszakról.

Egy másik tankönyv a *Szlovákia a 20. században* címmel jelent meg.¹¹ Fülszövege szerint „a Szlovák Köztársaság Oktatási Minisztériuma 1997. augusztus 13-án kelt 3899/97–151-es sz. határozatával az általános iskolák 8. osztálya számára alternatív történelemtankönyvként fogadta el.” A könyv szerzője, a fiatal, de egyértelmű orientációjú történész a következőket írja a bevezetőben: „A tankönyv célja, hogy hűen és igaz módon mutassa be történelmünk legújabb, sokszor még élő és lezáratlan fejezeteit. [...] a politikusokkal együtt nehéz helyzeteket fogtok megoldani, megismerkedtek olyan életpályákkal, véleményekkel és álláspontokkal, amelyek a kort mozgatták. Megismerkedhettek a jó, az igazságosság a személyes bátorság harcával az aljasság, a harag, a gyűlölet és a becstelenség ellen. Tanúi lesztek, hogyan harcolta ki a szlovák nemzet az őt megillető helyet a világ többi nemzetei között. Ez a tankönyv nem törekszik a 20. századi szlovák történelem egyedül érvényes kifejtésére, hiszen a témáról a történészeknek is egymástól eltérő véleményük van.” (4.)

A tankönyv, mely formájában másolja az Orbis Pictus fentebb említett kiadványait, tartalmilag azok hivatalos alternatívájának számít. A bennünket érdeklő időszakkal a III. fejezet foglalkozik, amely a *Szlovákia 1938–1945 között* címet viseli. A fejezet 7 tananyagából csupán néhány érinti a holokausztot. A szerző leszögezi ugyan, hogy a szlovák állam fejlődése autoritatív irányt vett, kiemeli azonban a pozitívumokat is, például: „a bíróságok megőrizték nagyfokú függetlenségüket, ami az államellenes és politikai vétségekért kirott alacsony büntetésekben is megmutatkozott. Egyetlen politikai indíttatású halálos ítélet sem volt végrehajtva”. A szerző igyekszik mérsékelni a zsidóellenes politika következményeit (például a miniszteri vagy elnöki kivételek kihangsúlyozásával), vagy legalább néhány személyre, vagy Szlovákián kívüli tényezőkre (a náci Németországra) akarja hárítani a felelősséget. Tiso elnök, a kormány (Tuka miniszterelnök és Mach belügyminiszter kivételével), a parlament pozitívan van lefestve. A zsidókérdés megoldásáért egy kis csoport

11 Letz, R.: *Slovensko v 20. storočí*. Dejepis pre 8. ročník základných škôl. [Szlovákia a 20. században] SPN, Bratislava, 1997.

radikális felelősségét hangsúlyozza: „Tuka és radikális támogatói elégedetlenné voltak a szlovákiai viszonyokkal. A cseh- és zsidókérdés gyors megoldását és a volt politikai pártok képviselői elleni fellépést követelték.” (46.) A szerző álláspontját az alábbi részletek is illusztrálják: „A salzburgi tárgyalások döntő fordulatot hoztak a zsidó lakossághoz való viszonyulásban. Addig a zsidókérdést szociális problémaként kezelték, s a kormány csupán korlátozó intézkedéseket rendelt el, s a zsidó vállalatok korlátozott mértékű árszámítását engedte csupán. Németország azonban elégedetlen volt ezzel. A salzburgi tárgyalásokat követően kibővült a V. Tuka vezette szlovák kormány lehetősége a zsidókkal kapcsolatos intézkedéseket illetően. 1941-ben jelent meg a zsidó kódex néven ismert kormányrendelet, amelynek célja a zsidóságnak a társadalomból való teljes kizárása, politikai és polgári jogaik és vagyonuk megvonása volt. Tiso elnök kivételeket adott a zsidóknak. Az elnöki kivételek mellett miniszteri kivételeket is adtak. Azokat a zsidókat, akik nem kaptak kivételt, a nyitranováki, szeredi és vyhnyei munkatáborokba gyűjtötték össze. A zsidó kódex ellen katolikus és evangélikus püspökök is tiltakoztak. A németekkel kötött titkos megállapodás után V. Tuka és A. Mach az elnök és a többi kormánytag tudomása nélkül megkezdték a zsidók lengyelországi német táborokba való deportálásának előkészítését. Az első transzport 1942. március 25-én hagyta el Szlovákia területét. Október végéig 58 000 zsidó deportálására került sor. Németország garantálta, hogy a szlovákiai zsidóságnak jó bánásmódban lesz része. Azok a táborok azonban, ahová a zsidókat szállították, nem munkatáborok voltak, hanem haláltáborok, ahol az odaérkezőket a biztos halál várta. A közvélemény egyre erősödő tiltakozása és a táborokból érkező hírek hatására a kormány 1942 októberében a zsidók deportálását leállította. A transzportok indítását a megszálló német erők újították fel 1944 őszén. Összességében Szlovákiából 70 000 zsidót deportálva, közülük kb. 67 ezren lelték halálukat a táborokban. A keresztény egyházak képviselői tiltakoztak a deportálások ellen is. Az antiszemita propaganda hatása alá elsősorban a lakosságnak az a része került, amely a meggazdagodás lehetőségét látta az eseményekben. A lakosság másik része azonban a zsidók megmentésére törekedett, sokszor élete kockáztatásával is. A zsidóság Szlovákiából való deportálása nem volt egyedi jelenség, hanem a zsidókérdés ún. végső megoldását megcélzó náci tervek részét képezte.” (48.)

Összességében elmondható, hogy R. Letz céltudatosan törekszik arra, hogy a Szlovák Köztársaságban uralkodó rezsimet pozitív színben tüntesse fel, s politikai vezetőit felmentse a felelősség alól. A tankönyv tendenciózusá-

ga nem olyan feltűnő, mint a Durica-könyvé, a két szerző álláspontja között azonban inkább csak formai, nem pedig lényegi a különbség.

*A világ az új évszázadban*¹² című, nyolcadikosok számára készült tankönyv a világtörténelmet foglalja magába. Számunkra a II. és III. fejezet érdekes. Közülük az első a *Két háború közötti Európa* címet viseli, s két tananyagban (*Mussolini és feketeingesei; Hitler Európa ellen*) mutatja be a fasiszmus európai térhódítását. Az Olaszországgal foglalkozó részben nem találunk utalást a zsidókérdésre, a másik tananyag azonban már tartalmaz ilyeneket. A szöveg összehasonlítja az oroszországi, az olaszországi és a németországi viszonyokat: „Hitler hasonlóan járt el, mint Lenin Oroszországban vagy Mussolini Németországban. Betiltott minden politikai pártot, egyesületet, szervezetet és klubot. Az állami hivatalokat, az oktatást, a tudományt, a kultúrát és törvénykezést pártja alá rendelte. Az egész államot behálózta a titkosrendőrséggel. A rendszer ellenzőit bebörtönözték vagy koncentrációs táborokba zárták. Valamennyi diktátornak ez a kormányzási módszere. A németországi diktatúrának azonban két jellegzetessége is volt. Az egyik, hogy faji törvényeket hozott, amelyek alapján értékes és kevésbé értékes csoportokra osztották az emberiséget. Magukat – az ő elnevezések szerint az északi fajt – a piramis csúcsára helyezték. Szerintük a német népnek, a »tiszta fajnak« modern rabszolgákká kell tenniük vagy meg kell semmisíteniük a többieket, pl. a szlávokat, a zsidókat, a cigányokat.” (22.)

A *Személyiségek arcképcsarnokában* Hitlerről, Goebbelsről és Himmlerről található portré. A forrásdokumentumok közé a nürnbergi törvényekből került be egy részlet, így a tanulók közvetlenül megismerkedhetnek annak szellemiségével, és összehasonlíthatják a szlovákiai ún. zsidó kódexszel: „Zsidó nem lehet a birodalom polgára. Nem rendelkezik választójoggal, hivatali funkcióba nem kerülhet... Zsidó az a személy, akinek az ősei között legalább harmadíziglen mindenki zsidó.” (23.) Ezt a tananyagrészt F. Nussbaum *Önarckép, zsidó útlevelemmel* című festménye illusztrálja. A festőről megtudhatjuk azt is, hogy Auschwitzban halt meg.

A holokauszttal kapcsolatban *A második világháború* című fejezet tartalmaz több információt. A fejezetet négy tananyag alkotja: *Európa, a diktátorok áldozata; Élet a megszállt Európában; A nagyhatalmak Hitler ellen; Végre béke*. Témánk szempontjából az *Élet a megszállt Európában* című fejezet fontos, hiszen a bevezetésben közölt mindhárom évszám kapcsolódik a holokauszthoz: „1933 – Németországban felállítják az első koncentrációs táborokat. 1942 –

12 Lásd a 9. jegyzetben.

A Berlin-Wannsee-ben tartott konferencián intézkedéseket hoznak a zsidó lakosság módszeres kiirtására. A konferencia egyik eredménye az éheztető táborok, »halálgyárak« (Auschwitz, Treblinka, Majdanek stb.) létrehozása. 1939–1945 – A második világháborúban csaknem 6 millió zsidót irtottak ki.» (34.)

A szerzői szövegben a megszállt és a szatelit államok közötti különbségről olvashatunk. A szerzők hangsúlyozzák a lengyelországi és szovjetunióbeli viszonyokat. A megszállt Európában élő zsidók helyzetéről az alábbi sorok szólnak: „A náci minden megszállt és csatlós országban két embercsoportot jelöltek ki, amelyekre halál várt. 1941-ben a náci vezetés eldöntötte, hogy a zsidókat mindenhol szállításra koncentrációs táborokba. Ezek többségét Lengyelországban építették. A táborokban az éhhalál, az alultápláltság, a nehéz munka vagy egyéb kínzások végeztek velük. Sőt külön haláltáborokat is felállítottak, amelyek a zsidók lemészárlására szolgáltak. Hasonló sors várt a cigányokra. Csak Dánia, Bulgária és Olaszország mert ellenszegülni e rendelkezésnek. Bár a zsidókat itt is üldözték, nem hajtották halálba őket. A halál fenyegette azonban azokat a nemzeteket és népcsoportokat, akik ellenszegültek a náci önkényuralomnak.» (Uo.)

A holokauszt fogalmát a szerzők így határozták meg: „Holokausztnak nevezük a zsidó lakosság irtását a második világháború idején. Az ókori Görögországban ezzel a kifejezéssel jelölték a tűzáldozatot (holokausztum – teljesen elégni).» (35.)

A szerzői szöveg általánosító jellegű, hiányoznak az egyéni szenvedésekről szóló konkrét információk, melyeket a kvantitatív adatok sem pótolhatnak. Ezeket táblázatba foglalták, amelyből kiderül, hogy a deportálások során 800 000 ember halt meg, a koncentrációs táborokban pedig 3 millió. Ezek a számadatok hűen illusztrálják a holokauszt közvetlen áldozatainak számát. Kérdéses azonban az, hogy a tanulók milyen mértékben látják a csupasz számok mögött az emberi szenvedést. Segítségét ebben a fejezet fotóanyaga nyújthat: egy-egy kép a varsói gettóról és Auschwitzról, kettő a deportálások menetéről. Szintén közli a tankönyv a koncentrációs táborokban a rabok megkülönböztetésére használatos színes jelzéseket is.

A tananyagban egy forrásrészlet is található, amelyben egy német politikai fogoly meséli el a koncentrációs táborban átélteket. Ez a részlet többek között bemutatja azt is, hogy a Gestapo emberei rosszabbul bántak a zsidókkal, mint más foglyokkal.

Habár a tantervek szerint a pedagógusok csak két tanítási órát szentelhetnek a holokausztnak, a tankönyvek lehetővé teszik, hogy objektív képet alkossanak a fasiszmus hatalomra jutásáról és tetteiről Szlovákiában éppúgy, mint

Európa más országaiban. Főleg az új általános iskolai tankönyvek azok, amelyek nemcsak pusztán információkat nyújtanak, hanem lehetőséget adnak a diákoknak és tanáraiknak a vitára, a szubjektív ítéletalkotásra.

Noha ezt a megoldást egyértelműen helyesnek kell tartanunk, Szlovákiában, amely a holokauszt megítélése szempontjából megosztott, bizonyos buktatókat is észre kell vennünk. Annál inkább, minthogy a tanárok különféle segédkönyveket használnak a tanítás során (például Durica könyvét), s egy részük a szlovák államot (a zsidókkal történetek ellenére) pozitívan értékeli.

I.3. Izrael

A tankönyvek Izraelhez fűződő viszonya ambivalensnek mondható. A kommunizmus idején Csehszlovákia (a többi szocialista országhoz hasonlóan) agresszióknak minősítette a hatnapos háborút, s megszakította diplomáciai kapcsolatait Izraellel. Az utóbbi időben azonban Izrael megítélése megváltozott. Megújultak a diplomáciai kapcsolatok, s főként a gazdasági és kulturális kapcsolatok fejlődnek ígéretesen. Ennek ellenére a tankönyvekben alig található említést a zsidó államról, s helyenként még ezekben is a múlt retorikája érezhető (habár tompább élel).

I.3.1. Földrajz

A tanulók a 6. osztályban a Délkelet-Ázsiáról szóló fejezetben találkoznak Izraellel. A *Földrajz az alapiskolák 6. osztálya számára* című tankönyv a térség alapvető természetföldrajzi ismeretei mellett a lakossággal kapcsolatban is közöl néhány adatot.¹³ A szerzők szerint a térség lakossága „gyorsan növekszik. Az arabok mellett a törökök és a perzsák száma a legnagyobb. A lakosság csaknem valamennyi tagja mohamedán (muzulmán) vallású. Egyedüli kivétel a zsidó állam – Izrael.” (66.)

Izrael a mezőgazdasággal kapcsolatban is említésre kerül, s található még információk *A további államok áttekintése* című részben. Megemlítik nyersanyagkészleteit is (kőolaj, foszfátok), elsősorban azonban azt értékelik, hogy „Izraelnek a legfejlettebb az ipara az összes délnyugat-ázsiai állam közül”. Azt is szóba kerül, hogy „idegenforgalmi szempontból nagyon vonzó ország. Ehhez az üdülési lehetőségeken kívül vallási okok is hozzájárulnak.” (72.) A szerzők egy kibuc szerkezetének rajzát is közreadják, mégpedig a következő szöveggel: „Az egyik vidéki jellegű település Izraelben – a kibuc. A kibuc lakói közösen

¹³ *Zemepis* 6, 2. část. [Földrajz az alapiskolák 6. osztálya számára] SPN, Bratislava, 1993.

gazdálkodnak és művelik meg a mezőket, gyümölcsösöket és veteményesker-
teket. Munkájukért csak nagyon szerény jutalmat kapnak, viszont az élelmisze-
rekért és a szolgáltatásokért a kibucban nem kell fizetniük.” (71.)

Az utolsó bekezdés a lakossággal foglalkozik. A fentebb már említett el-
avult retorika használatát igazolja, s ezért teljes terjedelemben leközöljük:
„A lakosság többsége zsidó. Az eltérő vallás és az eltérő politikai viszonyok
(az arab területek Izrael általi megszállása – 65. ábra) feszültséget okoznak Iz-
rael és a többi arab ország között, sőt Izraelen belül is. A megszállt területek-
hez tartozik Izrael fővárosának, Jeruzsálemnek egy része. A külföld túlnyo-
mórészt Tel Avivot tekinti fővárosnak.” (72.) A szövegben említett 65. ábra Iz-
rael színes térképét tartalmazza a következő térképmagyarázattal: „Izrael
eredeti területe; Izrael által megszállt vagy ellenőrzött területek; ENSZ-csa-
patok által ellenőrzött területek.” A térkép alatt az alábbi magyarázat találha-
tó: „Izrael és a palesztinok. Izrael a megalapítása óta eltelt 50 év alatt jelentő-
sen bővítette saját területét a szomszédai rovására. Egy ideig a Sínai-félszige-
tet is megszállva tartotta.” (71.)

A fejezet végén 5 kérdés található, amelyekből 2 érinti Izraelt. Közülük
az egyik ismét negatív fényben tünteti fel Izraelt: „Mely országok szomszédok
sok Izraellel? A felsorolt országok közül melyiknek a területét nem tartja meg-
szállva Izrael?” (72.)

I.3.2. Történelem

A már többször említett a *Világ az új évszázadban*¹⁴ című tankönyv *A világ
a második világháború után* című fejezete 8 tananyagrésze van felosztva. Ezek
a következők: *Európa felosztása; Új tervek, új szövetségek; A 'vasfüggönytől' keletre;
A gyarmatosítás vége; A félelem egyensúlya; A mozdulatlan vége; A civilizáció napos
és árnyékos oldalai; A 'szalonok' és az 'utca' művészete*. Egyikben sincs azonban
megemlítve Palesztina, sem pedig a zsidó állam megalakulása vagy léte, pedig
A gyarmatosítás vége című tananyag, amelyben szó esik a brit birodalom felbom-
lásáról, erre jó lehetőséget adott volna.

Összességében tehát elmondható, hogy Izrael állammal az általános isko-
lák tanulói csak a földrajz órákon találkozhatnak. Az itt szerzett ismeretek
részben pótolják a hiányzó történelmi információkat is. Az Izraelre vonatko-
zó információkat azonban a mérsékelt ellenséges hangvétel jellemzi.

¹⁴ Lásd a 9. jegyzetben.

II. A GIMNÁZIUMOK

A gimnáziumi oktatás elemzése több szempontból is nehezebb feladat, mint az általános iskolaké, hiszen míg néhány tantárgy esetén már új tankönyvek használatosak (irodalom, részben a társadalomismeret), más tantárgyak (történelem) esetén azonban a pedagógusok a régi tankönyvekből vagy más elérhető szakirodalomból tanítanak. Emiatt nagyon nehéz komplex képet adni a témáról. A gimnázium négy éve alatt a tantervek számos lehetőséget nyújtanak arra, hogy pedagógusok foglalkozzanak a zsidókérdéssel.

II.1. A zsidók vallása és történelme

Ezzel a problematikával számos tantárgy óráin találkozhatunk. A földrajztanítás során a világ lakossága vallási megoszlásának bemutatásakor kerül említésre a judaizmus. Viszonylag nagy teret szentel neki az irodalom és a társadalomismeret is. A történelemtanításban leginkább a holokauszt bemutatása kap teret.

II.1.1. Földrajz

A *Földrajz a gimnáziumok 1. osztálya számára* című tankönyv II. része a humánföldrajzzal foglalkozik.¹⁵ Egyik fejezete a Föld és Szlovákia vallási megoszlását tárgyalja. A zsidó vallást az ún. etnikai vallástípusba sorolja, amely a vallás és a szociális etika egységeként jellemezhető. A közzétett adatok szerint a zsidó vallásnak 18 millió követője van. A tankönyv végén található fogalomtárban további adatok is találhatóak, így a tanulók alapvető képet alkothatnak a vallásról. A zsidó vallás a közölt definíció szerint a legősibb vallás, amelyet Ábrahám és Mózes alapított: „A zsidók vallásának alapja az egyetlen Istenben való hit (monoteizmus), aki mindenható, transzcendens (megismerhetetlen) és láthatatlan, a világmindenség teremtője és egyedüli irányítója. Tanításának alapja (Biblia, Talmud): hit az emberi gondolkodásban, a jóban és rosszban, a halottak feltámadásában, az öröklétben, és az isteni megtorlásban (büntetésben).” (101.) Szlovákia lakosságának vallási megoszlásával kapcsolatban (az 1991-es népszámlálás adatai alapján) viszont semmiféle adatot nem közöl a tankönyv a zsidó vallásról.

¹⁵ Kolektív: *Geografia pre I. ročník gymnázií, II*, [Földrajz a gimnáziumok 1. osztálya számára] SPN, Bratislava, 1999.

II.1.2. Irodalom

A huszadik század irodalmával a diákok a harmadikos és negyedikes tankönyvekben találkozhatnak.¹⁶ Ha nem is rendszerezett formában, de mindkét tankönyvben találkozhatunk zsidó szerzőkkel és a zsidókérdéssel. A harmadik évfolyamban a tanulók a két háború közötti korszakot tanulják, s már a tankönyv bevezető sorai bemutatják az 1933-as berlini könyvégetéseket.

Érdekes információkkal szolgál a *Két háború közötti világirodalom* című fejezet. A zsidó problematika első ízben Thomas Mann kapcsán merül fel, akiről a tankönyv a következőket írja: „a náciizmus elől Svájcba, majd az USA-ba emigrált, ahol megírta a József és testvérei című regényét, amelyben a bibliai történetet és saját korát kapcsolja össze. Az ószövetségi zsidó, József alakjával az antiszemitizmus és rasszizmus ellen tiltakozott.” (26.) F. Kafka életének és műveinek viszonylag terjedelmes bemutatása során az író zsidó származása nincs megemlítve. Nem úgy Isaak Babel esetében, akinek a *Lovshadsereg* című műve kapcsán a következő olvasható: „Lírizálást és iróniát használ az Odesszai történetek című kötetében, amelyben gyerekkorának zsidó Odesszáját ábrázolja.” (30.) A cseh Ivan Olbracht művei közül zsidó tematikájú műve, a *Gólem a völgyben* kerül megemlítésre.

Hogy a két háború közötti szlovák irodalom kapcsán a zsidók témája alig kerül elő, annak az az oka, hogy a nem tartozott a kedvelt témák közé, másrészt a tankönyvek szerzői sem hangsúlyozzák ki. Martin Rázus *Korcsmaki-rály* című, antiszemita elemeket tartalmazó művével kapcsolatban azt hangsúlyozzák a tankönyvírók, hogy a mű „kritikus és moralizáló jellegű.” (51.)

Vámos Géza, aki „egy zsidó vasúti hivatalnok családjába született a Magyarországhoz tartozó Dévabányán”, egyike a kisszámú zsidó származású szlovák íróknak. A tankönyv szerint a *Letörött ág* című művére az „autobiografikus jegyek a jellemzők. [...] A mű a letörött ág, vagyis a zsidók problémáját, a többségi lakossággal való együttélését mutatja be.” (123.)

Az érettségiző évfolyamban a diákok a jelenkor világ- és szlovák irodalmával ismerkednek meg. Viszonylag nagy teret kap Saul Bellow *Herzog* című műve. Az amerikai zsidó író regényével kapcsolatban a tankönyv a következőt írja: „Moses Herzog az íróhoz hasonlóan Chicago-ban élte le gyerekkorát, ahová zsidó ősei Oroszországból költöztek.” (26.)

Joseph Heller életművével kapcsolatban a „22-es csapdája” mellett a *Good as Gold* című művét is említi a könyv, Arthur Millerről pedig

¹⁶ Kolektív: *Literatúra 3 pre 3. ročník gymnázií a stredných škôl*. Litera, Bratislava, 1995.; *Literatúra 4 pre 4. ročník gymnázií a stredných škôl*. Litera, Bratislava, 1997.

megtudhatják a diákok, hogy az *Üvegfigurák* a Kristályéjszaka időszakának amerikai zsidó közösséget ábrázolja.

A cseh szerzők műveiben a zsidókérdés elsősorban a holokauszt kapcsán merül fel. Ján Otčenášek *Rómeó, Júlia és a sötétség* című novellájában „a Pavol és a bujkálni kényszerülő zsidó lány szerelme tragédiába torkollik. Esztert agyonlövik a németek...” (71.) A zsidó szerzők közül Ludovik Askenázy és Ivan Klíma van megemlítve, aki „gyerekként élt három évet a terezíni koncentrációs táborban és ez az élmény visszatükröződik műveiben.” (74.)

Az 1945 utáni szlovák irodalmat elsősorban a szlovák nemzeti felkelés ihlette meg. A zsidókérdés csak elvétve bukkan fel benne. Kivételnek Rudolf Jašík *Szent Erzsébet tér* című műve számít, amely a zsidó Éva és Igor tragikus szerelmének története. A legújabb művek közül Ján Johanides *Elefántok Mathausenben* című művében bukkan fel a holokauszt témája. Leopold Lahola zsidó származását ugyan a tankönyv nem említi, de azt leírja, hogy „faji okokból ne tudta befejezni tanulmányait. Internálták majd a nyitránováci koncentrációs táborba került. Innen megszökött és csatlakozott a partizánmozgalomhoz.” 1949-ben Izraelbe emigrált. Életművéről sokáig hallgattak. Műveiben több nézőpontból mutatja be a háborút, a holokausztot és a zsidók jelenlegi életét. 1967-ben visszaköltözött Szlovákiába. A drámai műfajban Peter Karvaš *Antigoné és mások* című, koncentrációs táborban játszódó művét kell megemlíteni.

II.1.3. Társadalomismeret

A tantárgy célja az, hogy a tanulókat megismertesse a fontosabb társadalomtudományok (filozófia, jog, közgazdaságtan, politológia, pszichológia, vallási alapismeretek) alapjaival. Új tankönyvek azonban csak a filozófiához és a közgazdaságtanhoz vannak. A zsidók vallása a vallási etika keretén belül kerül említésre. A tantárgy célja az, hogy különböző vallási értékeket vonulasson fel, s toleranciára, az „eltérő világnézetű emberek elfogadására” nevelje a diákokat. A meghatározó szerep azonban a pedagógusoké, hiszen ők saját elképzeléseik szerint alakíthatják a tananyagot. Természetes tehát, hogy a pedagógusok azokra a témákra helyezik a hangsúlyt, amelyeket magukhoz közeleink éreznek. Ahogy az egyik tanárnő nyilatkozta, „ha valaki csak a kereszténységet tanítja, az az ő dolga”.¹⁷ A különböző gimnáziumok diákjaival folytatott beszélgetésekből azonban az derül ki, hogy a zsidó vallásról is kapnak alapvető információkat. A negyedik tanévben fakultatív tantárgy a társadalomtudományi szeminárium. Ennek része a vallástan is, amely a vallások

¹⁷ Forrás: általános és középiskolai tanárokkal készült interjúk.

struktúrájával és értékelésével foglalkozik. A tantárgyhoz azonban még nincs tankönyv.

II.1.4. Történelem

A megfelelő új tankönyvek a mai napig hiányoznak, a kommunizmus idején készült régi könyvek pedig nem felelnek a mai igényeknek. A tanárok ezért más szakirodalmat használnak (kiegészítő irodalmat és csehországi tankönyveket, amelyekben megfelelő teret kap a zsidóság témája). Egyedül a szakközépiskolák és szakiskolák részére készült tankönyvek jelentik a kivételt, amelyek az 1997/98-as tanévben kerültek az iskolákba.¹⁸

A régebbi kiadású tankönyvek közül csak a Jílek és munkatársai által írt *Történelem a gimnáziumok I. osztálya számára* címűben található a zsidó vallással kapcsolatban két adat.¹⁹ Az első az *Ókori Görögország* című fejezetben található, a második a kereszténység keletkezésével kapcsolatos: „Palesztinát a zsidók sémita eredetű törzsei szállták meg, akik ie. 1000 körül egységes királyságot hoztak létre Jeruzsálem központtal. A zsidó állam önállóságát Egyiptom és Mezopotámia felől jövő támadások fenyegették. A zsidók történelmében óriási jelentősége van a vallásnak, amely az egyistenhitre (Jahve) épül – monoteizmus. A zsidó vallás és később a kereszténység szent könyvévé a Biblia (Ószövetség) vált.” (53.) A második információ a kereszténység szertartásának egyszerűségével és a megváltóban, Jézus Krisztusban való hitükben különböztek a zsidó szektáktól.” Néhány sorral lejjebb a tankönyv megállapítja, hogy „a keresztény tanítás magyarázatát a Biblia második része, az Újszövetség adja. Az első részt, az Ószövetségi könyveket a keresztények a zsidóktól vették át.” (93.) Más információt a tankönyvben a zsidóságról nem találtunk.

Kevés adatot tartalmaznak a zsidók történetével kapcsolatban a fent említett szakközépiskolák tankönyvei is. Az első ilyen információ a legrégebbi civilizációkkal foglalkozó fejezetben található. Az Újbabiloni Birodalomról

¹⁸ *Dejepis pre stredne odborne skoly a stredne odborne ucilistia 1: Od praveku k novoveku*. [Történelem a szakközépiskolák és szakmunkásképző iskolák számára. 1. Az őskortól az ókorig] Orbis Pictus Istropolitana, Bratislava, 1997., ill. *Dejepis pre stredne odborne skoly a stredne odborne ucilistia 2: Dejiny novoveku do revolucnych rokov 1848/1849*. [Történelem a szakközépiskolák és szakmunkásképző iskolák számára. 1. Az újkor története az 1848/49-es forradalmakig] Orbis Pictus Istropolitana, Bratislava, 1998.

¹⁹ Jílek i kol.: *Dejepis pre I. ročník gymnázia* [Történelem a gimnáziumok I. osztálya számára] SPN, Bratislava, 1984.

szóló részben a következő olvasható: „Legnagyobb uralkodója, Nabukodonozor elfoglalta Jeruzsálemet, a héberek fővárosát és Kr. e. 587-ben fogságba hurcolta a zsidókat.” (12.) A következő oldalon megtudhatjuk, hogy „Palesztina területén egyetlen Isten, Jahve hite alakult ki, amely a zsidó, majd később a keresztény vallás alapja lett. Szent könyvük, az Ószövetség (a Biblia része) több mint 3000 éves és 40 részből áll. Az emberiség kultúrkincsei közé tartozik.”

Tanulmányunk további részében azokat a lehetőségeket kívánjuk bemutatni, amelyeket a történelemre vonatkozó tantervek kínálnak a zsidó vallás és a holokauszt bemutatására. Eközben megpróbáljuk felhasználni mindazokat az információkat, amelyeket a pedagógusoktól szereztünk.

A gimnázium első osztályában *Az ókori kelet államai* című fejezet lehetővé teszi, hogy megmagyarázzuk a zsidó állam, Dávid birodalmának kialakulását. *A Római Birodalom története* lehetőséget ad arra, hogy a keresztény vallás kapcsán bemutassuk annak zsidó gyökereit. A Lateráni zsinat kapcsán sok tanár beszél a zsidóellenes törvényekről, kihangsúlyozva az antiszemitizmus mély gyökereit.

A második osztályban IV. Fülöp francia király kapcsán beszélhetünk a zsidók elleni pogromokról. A II. József által kiadott *Tűrelmi rendelet* közvetlenül érintette a zsidó közösséget.

A harmadik osztály tananyaga a 19. és 20. század történelmével foglalkozik. A zsidóság későbbi sorsának megértése szempontjából különleges jelentősége van a Dreyfuss-pernek. A régebbi kiadású tankönyvekből hiányzik, s ha a tanár beszélni akar róla, más forrást kell választania. A per lehetőséget ad az egész Európát, s nemcsak Németországot, eluraló nacionalizmus bemutatására. A fasizmus jelenségének a bemutatásához nagy segítséget jelentenek azok a segédanyagok, amelyeket angol eredetiből fordítottak le, s amelyek kiadását a SAUD (a Történelemtanárok Szlovákiai Szövetsége) biztosította.

A tantervek szerint a holokauszt a III. gimnáziumi év tananyagában kap helyet. A második világháború keretén belül azonban kevés idő marad rá. Nagyobb lehetőséget nyújt a negyedikben választható történelmi szeminárium, amelynek tananyaga részben a holokausztra épül. A Szlovák Köztársaság témája gyakran vitákat vált ki a tanárok és diákok körében. A különböző helyekről érkező információk szerint Közép- és Észak-Szlovákia (Besztercebánya, Turócszentmárton, Eperjes) iskoláiból gyakran szerveznek tanulmányi kirándulást Auschwitzba. Pozsonyban viszont ez ritka. Ha szerveződik is ilyen kirándulás, akkor az a pedagógusok önálló kezdeményezése alapján történik.

II.2. A holokauszt

A diákokkal és tanárokkal folytatott beszélgetések alapján elmondható, hogy van érdeklődés a holokauszt témájára iránt, s ezt a jelenlegi tankönyvek nem tudják kielégíteni. Hiányzik a megfelelő szintű irodalom, főleg a szlovákiai zsidók tragédiájáról. Emellett a pedagógusok is különféle nézeteket vallanak a témáról. Sokan megkerülik a vitatott időszakot, esetleg szakmailag kétségbe vonható szakirodalmat használnak (ld. Durica). S mivel új történelem-tankönyvek nincsenek, maradnak a régiek, vagy a cseh könyvek.

A *Fejezetek a történelemből a középiskolák számára* c. könyvet ideiglenes használatra szánták.²⁰ A holokauszt témájával a IV. fejezet két tananyaga foglalkozik (*A német náci felépése, Harc a köztársaság védelmében; München. Csehszlovákia szétzúzása*). Még több információt tartalmaz az V. (*A második világháború*), a VI. (*A Szlovák Köztársaság Hitler árnyékában*), a VII. (*A fasiszmus ellen*) és a VIII. fejezet (*A szlovák nemzeti felkelés*). Külön figyelmet a VI. fejezetnek kell szentelnünk.

A bevezetésben a szerzők hangsúlyozzák, hogy „a Szlovák Köztársaság léte (1939–1945) elválaszthatatlan a második világháború történetétől” (40.). A náci Németország terveit a következőképpen mutatják be: „Hitler Európa közepén egy olyan nagynémet életteret szeretett volna kiépíteni, melyben a »magasabb rendű« német faj uralkodott volna az »alacsonyabb rendű«, nem tiszta fajú népek, szlávok, zsidók és más nemzetek fölött, amelyeknek azt a szerepet szánták, hogy dolgozzanak az uralkodó nemzetre, s elvégezzék a kevésbé értékes, szakmailag alábecsült munkát. Hitler elképzelései sajnos fokozatosan megvalósultak. Ezt bizonyítják az európai haláltáborok – amelyekben 6 millió zsidót, lengyeleket, fehéroroszokat, ukránokat, oroszokat, délszlávokat, szlovákokat, cseheket és más nemzetek millióit gyilkolták meg – vagy az ún. gettók. [...] Szlovákia történelmének elemzésekor is ezekből a szempontokból kel kiindulnunk, abból, milyen szerepet játszott Szlovákia a második világháború idején.” (44.)

Az idézett sorok a tankönyv alapállást tükrözik: elítéli a náciizmust, a szlovák és szláv történelemre helyezi a hangsúlyt, a zsidóság tragédiáját a megtörtént „rossz” illusztrálására használja fel. A szerzők nagy figyelmet szentelnek a szlovák állam ideológiájának, megmagyarázzák a „kisebbik rossz elméletének” gyökereit és negatívumait. (Ez a teória arra szolgál, hogy szlovák állam népszerűtlen intézkedéseit ábrázolhassák.) Bemutatják a Tiso-rezsim

²⁰ Kováč, D. – Lipták, L.: *Originaltitel* [Fejezetek a történelemből a középiskolák számára] Szlovák Pedagógiai Kiadó, Bratislava, 1990.

konkrét politikáját is: „A ludák rezsim már az autonómia elnyerésekor is hozott zsidóellenes törvényeket, 1939. március 14-e után pedig már egyik törvény követi a másikat. A zsidókat először megfosztották a vagyonuktól, elbocsátották állásukból. A zsidó ipari üzemek, üzletek, kézműipari létesítmények, műhelyek házak csaknem ingyen mentek át a keresztény cégek kezébe, versenytársaiknak vagy a politikai elit egyes képviselőinek a tulajdonába. A szabadfoglalkozású zsidókat, ügyvédeket, orvosokat stb. eltiltották foglalkozásuk gyakorlásától. Egyes állásokat (például szerkesztő, tanító, katonatiszt) zsidók nem pályázhattak meg. Minden állami hivatalból és intézményből elbocsátották őket. A zsidókat örök időkre szerették volna eltiltani a szakképzettséget megkövetelő tevékenységektől, az elemi iskolák közül csak azokat látogathatták, amelyeket a zsidók számára szerveztek, korlátozták a zsidó fiatalok tanoncviszonyba kerülését is. A ludák rezsim ugyanazokkal az intézkedésekkel korlátozta a zsidók szabadságát, emberi érvényesülést, amelyekkel a németek korlátozták a lengyeleket, így próbálván bizonyítani az »alacsonyabb rendű« szláv fajjal szembeni fölényüket. [...] A törvény büntette azokat az árjakat, akik a zsidókkal bármilyen kapcsolatba kerültek, bűn volt még a kölcsönös látogatás is. Hogy a zsidók könnyebben ellenőrizhetők legyenek, sárga csillagot kellett viselniük. Tilos volt a városok, falvak fő utcáin lakniuk, moziba, színházba járniuk, vagy kávéházakban, kiállításokon, nyilvános helyeken megjelenniük. Nem tarthattak például fényképezőgépet, távcsövet, kerékpárt, telefonjuk sem lehetett. Leveleiket, kérelmeiket csillaggal kellett megjelölniük, és csak külön engedéllyel, s a számukra kijelölt kupéban utazhattak. Csak szigorúan megszabott időszakokban vásárolhattak és közlekedhettek. 1941-ben a kormány az így megnyomorított és a társadalomból kitaszított több mint százezer zsidót gettókba zsúfolta.” (48.)

A tankönyv elítélően értékeli a „végső megoldás” megtervezését és Szlovákia felelősségét ennek végrehajtásában. A szerzők kihangsúlyozzák a miniszterelnök, V. Tuka és a belügyminiszter, A. Mach felelősségét, aki „kikényszerítette a zsidók Lengyelországba telepítését. Az első szerelvény 1942. március 25-én indult a poprádi állomásról. 1942 októberéig 58 ezer zsidót hurcoltak el a szlovák állam területéről. Legtöbbjük elpusztult. A népiirtást csak a gazdasági szempontból nélkülözhetetlen zsidók éltek túl, meg azok, akik az elnöktől ún. kivételt kaptak, vagy akiknek sikerült külföldre menekülniük. Szinte leírhatatlan az az erőszak, amelyet a zsidó szerelvények összeállításakor, az éjszakai rajtaütésekkel a gárdisták vagy az FS-legények fosztogatásai során alkalmaztak. A rasszista törvények és a kitelepítések ellen a Vatikán is tiltakozott Tisonál.” (Uo.)

A szerzők a továbbiakban megemlítik a „szlovákiai rabbik Tiso elnökhöz intézett kérelmeit”, amelyben „felhívták az elnök figyelmét arra, hogy a zsidók elhurcolása egyenlő a halállal.” Majd konstatálja a könyv, hogy „a kérések és figyelmeztetések süket fülekre találtak. A Szeredről, Zsolnáról, Novákyból, Pozsonyból, Poprádról induló minden egyes szerelvény százszoros, ezerszeres halált jelentett.” (49.) A végső értékelés egyértelmű: „A zsidó állampolgárok meggyilkolásában, a »holokauszt«-ban való aktív részvétel a pozsonyi kormányt német védelmezői kiszolgálójává, foglyává degradálta. Ez a kérdés végül elzárta a ludák mozgalom útját a háború utáni politikai életbe való visszatéréstől.” (Uo.)

Pozitívan értékeli a tankönyv a szlovák nemzeti felkelést, a szerzők azonban a felkeléssel kapcsolatban nem említik a zsidókérdést (a zsidók részvételét, a zsidók deportálásának újbóli megindítását a német megszállás után). Ugyanígy nincsenek a zsidók megemlítve a háború utáni újjáépítés kapcsán sem.

II.3. Izrael

Izraellel kapcsolatos tényeket a földrajz- és a történelemtankönyvekben találhatunk.

II.3.1. Földrajz

A gimnáziumok 1. osztály számára készült földrajz tankönyv 2. része különféle összefüggésekben említi Izraelt. A zsidó államot globális nézőpontból ábrázolják, s noha ez pozitív fényben történik, mégsem teszik lehetővé, hogy a tanulók határozott elképzelést alakítsanak ki az országról.²¹ Több konkrétumot közöl viszont a másodikos földrajzkönyv 1. része,²² amelyben Izraelt az első említések a vallási ellentétek példájaként hozza fel a szerző: „A muzulmán világban Izrael jelenléte örök forrása a zsidó-arab ellentéteknek, a hinduk és muzulmánok közötti feszültség pedig oda vezetett, hogy Pakisztán és Banglades elszakadt Indiától.” (50.) A továbbiakban Izrael Japánnal és Törökországgal együtt Ázsia fejlett országai közé van sorolva. Pozitív kicsengése van a zsidó állam jellemzésének is: „A kis Izrael 1948-ban alakult, a zsidók kétezer éves területi követelése alapján. A zsidók virágzó gazdaságú országot alapítottak, amelynek egy lakosra eső

²¹ Kolektív: *Geografia pre 1. ročník gymnázia*, 2. diel. Orbis Pictus Istropolitana, Bratislava, 1990.

²² Kolektív: *Geografia pre 2. ročník gymnázia*, 1. diel [Geográfia a gimnáziumok 2. osztálya számára] Orbis Pictus Istropolitana, Bratislava, 1991.

hazai nyerstermelése négyyszerese a környező arab országokénak.” (51–52.) A tankönyv hangsúlyozza, hogy „Izrael a világ leghatékonyabb vízfelhasználója: az ivóvizet csaknem 100%-ban hasznosítja, ezen kívül sótlantítja a tengervizet.” (52.) A szerzők megemlítik a magas műveltségi színvonalat is: „Izrael az egyedüli ázsiai ország, ahol a művelt fők száma nagyobb, mint a tudomány igényelné, ezért sokan nem tudnak elhelyezkedni.” (Uo.) Érdekes, hogy a könyv két fővárost – Tel Aviv-Yafo, ill. Jeruzsálem – is említ.

Az európai kultúra gyökereinél említésre kerül a kereszténység, amely „Palesztina területén jött létre”. Hiányzik azonban a zsidó vallás hatásának felüntetése, annál is inkább, mivel az arab kultúra és az iszlám meg van említve ebből a szempontból.

II.3.2. Történelem

Ahogy már elmondtuk, új középiskolás történelemtankönyvek nincsenek. Az utolsó, 3. évfolyamon ennek ellenére tananyag Izrael megalakulása (amelyet a holokauszt következményeképpen interpretálnak) és az arab-izraeli háborúk. Tankönyvek híján nagy a pedagógusok szerepe, s sok esetben tovább él az a régi retorika, mely szerint Izrael agresszorként és megszálló államként van beállítva.

A *Világtörténeti lexikon*,²³ amely kiegészítő irodalomként használatos a középiskolákban, több címszóban is érinti Izraelt. A kronológiai részben 1948 eseményeinél a következő olvasható: „Izrael, Tel Aviv, május 14. – Izrael állam kikiáltása. A következő nap kitört az első izraeli-arab háború, amelyet az okozott, hogy az arab lakosság elutasította Palesztina két önálló államra való felosztását.” (134.) Meg van említve a hatnapos és a jóm-kippúri háború is. Az összes címszó semleges hangnemben van megírva.

A lexikonban külön címszót kaptak az „arab-izraeli háborúk”. A stílus tömör, enyhe negatív felhanggal Izraellel szemben. Az 1948-as győzelmet a következő szavakkal írja le: „Izrael ezzel biztosította létét és kiszélesítette szárazföldi katonai hátterét. Nem jött viszont létre a palesztin állam és kialakult a menekültek problémája.” A hatnapos háború a lexikon szerint „Izrael preventív háborúja volt Egyiptommal szemben, amely az ENSZ-csapatok kivonását követelte a Sínai-félszigetről, s elzárta az izraeli utánpótlási vonalaktól Eilat kikötőjét.” Majd így vonja meg a háború mérlegét: „Izrael az arabok által

²³ Kamenický, M. - Mrva, I. - Tönková, M. - Valachovič, P.: *Lexikon svetových dejín* [Világtörténeti lexikon] SPN, Bratislava, 1997.

lakott megszállt területek urává vált. Elveszítette viszont presztízsének egy részét.” (218.)

III. SEGÉDKÖNYVEK

A bevezetőben említettük, hogy a hivatalos tankönyvek mellett fontosnak tartjuk értékelni az oktatási minisztérium által ajánlott, vagy a pedagógusok által gyakrabban használt kiegészítő irodalmat is. Ez a szlovák állam megítélésében annyira megosztott szlovák társadalom miatt is fontos. Ezt támasztják alá a tanárokkal folytatott beszélgetések is. Egy katolikus gimnázium tanárnője azt fejtegette, hogy szeretné, ha órái minél objektívabbak lennének, ezért mindkét oldal véleményét meg akarja ismertetni a diákokkal, mielőtt azok véleményt mondanának. Ő a vitatott Durica-féle könyvet is használja, elsősorban a koraközépkori anyagrészek kiegészítéséhez, főleg a könyv információgazdagsága miatt. A szlovák állam problémáját azonban más források alapján tanítja. Ő elítéli a zsidóellenes törvényeket, és diákjainak is beszél Tiso elnök negatív szerepéről. Az antiszemitizmust a múlt jelenségének véli, s meglepőnek tartja, hogy Szlovákiában még mindig vannak hívei. Az interjú idején éppen a második világháborút és a holokausztot tanította. Pozitívan értékelt a Zsidó Kultúra Múzeumát, amelyet többször felkeresett már diákjaival. Sajnálja viszont, hogy a tantervek kevés teret adnak az ilyen aktivitásoknak. Egy másik pozsonyi gimnázium tanárnője is igyekszik felhívni a diákok figyelmét az antiszemitizmusra. A holokauszt témáját a fakultatív jellegű szemináriumi órán veszi részletesebben. Főleg Ivan Kamenec és Vladimir Lipscher munkáit dicséri, a Durica-könyvet viszont tendenciózusnak tartja. Elmondása szerint a Szlovák Köztársaság (1939–1945) időszaka éles vitákat vált ki, mivel sok történelemtanár vall más véleményt, mint ő. Egy másik tanárnő elmondta, hogy családja a nacionalizmusból fakadó tragédia átéelője, s ezért fontosnak tartja, hogy a diákjaival megértesse a holokauszt szörnyűségét. Hosszú ideig készült egy auschwitzi tanulmányútra diákjaival, s az ott átéltek hatására újabb utat tervez.

A szlovák társadalom megosztottsága a tankönyvek, illetve a történeti irodalom kiadásának gyakorlatában is megnyilvánul. A tárgyalt témát érintő kiadványok automatikusan éles viták tárgyaivá válnak. Ilyen vitát váltott ki M. S. Durica műve is,²⁴ amelynek szerzője a közép- és kelet-európai történelem tanáraként tevékenykedik a páduai egyetemen és a pozsonyi Comenius

²⁴ Durica, M. S.: *Dejiny Slovenska a Slovákov* [Szlovákia és a szlovákok története] SPN, Bratislava, 1995.

Egyetem Teológia Tanszékén. Könyve első kiadása nem keltett különösebb visszhangot. 1996-ban azonban az EU Phare támogatását felhasználva az oktatási minisztérium kiadványaként 90 000 példányban jelent meg a könyv, amely kronologikus rendben írja le Szlovákia történetét időszámításunk kezdetétől napjainkig. A könyv 274 oldal terjedelmű, ebből a szlovák állam hat éves időszaka 70 oldalt tesz ki, tehát a mű negyedét. A szerző minden eszközt felhasznál arra, hogy közvetlenül vagy közvetett módon csökkentse a Szlovák Köztársaság felelősségét a zsidók deportálásáért, s felmentse Tiso elnököt. A teljes felelősséget Tukára és Machra hárítja: „A pozsonyi német követ, Hans Bernard jelentése szerint Alexander Mach Tiso elnöknel járt, s a zsidókérdés radikális megoldását sürgette, amit Tiso elutasított. Ezért Tuka kormányfő Berlinből kért instrukciókat és erkölcsi támogatást.” (154.)

A zsidóellenes törvényeket először a 210/1940-es törvénnyel kapcsolatban említi, „amely egy év időtartamra felhatalmazta a kormányt, hogy rendeletek útján rendezze a zsidó vagyon átjásításának kérdését. Ezzel a törvénnyel a parlament nemcsak saját, hanem az elnök kompetenciáját is szűkítette, s megerősítette a kormány pozícióját.” (156.) Nem szól azonban az 1938 végétől életbe léptetett zsidóellenes intézkedésekről. A zsidó kódex elfogadását (1941. szeptember 9.) Durica így kommentálja: „A kormány kiadta a zsidók jogállásáról szóló 198/1941. sz. rendeletet (zsidó kódex), amely csaknem szó szerinti másolata volt a német zsidóellenes törvényeknek. Csupán a 255. paragrafus adott lehetőséget az államfőnek a rendelet alól felmentést kiadni. Tiso elnök ezt a kormányrendeletet sohasem írta alá.” (159.)

A következő fontos dátum szeptember 11., amikor „a Német Birodalomban (így a Cseh-Morva Protektorátusban is) sárga Dávid-csillag viselésére kötelezték az összes zsidót.” Habár ez nem függ össze a szlovák történelemmel, Durica mégis megemlíti, arról viszont nem ír, hogy nem egész 10 nappal később a sárga csillag viselését Szlovákiában is kötelezővé tették. Kifejezetten félrevezető az az állítás is, amely szerint „1942 elején Szlovákiában 64 zsidó iskola volt (korábban kb. 24), amelyet 8000 tanuló látogatott.” (161.) Nincs azonban említés arról, hogy a zsidó gyerekeknek ekkor már tilos volt nyilvános iskolákba járni.

Durica gyakran hangsúlyozza, hogy a németek nyomást gyakoroltak a parlamentre és Tiso elnökre a zsidók deportálása érdekében: „1942. március 17-én (8 nappal az első transzport indulása előtt – P.S.): A Hlinka-féle Néppárt elnöksége Dr. Jozef Tiso vezetésével a zsidókérdés keresztény elvek szerinti megoldása mellett döntött. Munkatáborok kiépítését javasolta a zsidók számára és adó kivetését a zsidó vagyon után. Ez alapján Zsolnán, Nyitraonákon,

Szereden és Vihnyén hoztak létre táborokat, majd később Zsolnán, Ilván és Nyitrán munkaközpontokat. Ezek gazdasági jellegű intézmények voltak, amelyek megrendelésre dolgoztak. A szeredi asztalosműhelyek a legmodernebbek és legproduktívabbak voltak Szlovákiában. Minden tábor saját mezőgazdasági részleggel rendelkezett, ahol a táborlakók ellátására állatokat tenyésztettek. A gyerekek számára iskolák, tanonciskolák működtek. A szünidő egy részét a gyerekek a táboron kívül tölthették, olyan zsidó családoknál, akik nem éltek táborokban. A táborlakók egészségéről zsidó orvosok gondoskodtak. A fogorvosok a protézisekhez még aranyat is kaptak, amit akkoriban Szlovákia lakosságának nagy része nem engedhetett meg magának. A táborok gazdasági vezetői gyakran kaptak engedélyt, hogy Szlovákia különböző részeibe utazhassanak, ezt azonban gyakran államellenes akciók szervezésére használták ki. A Nemzetközi Vöröskereszt képviselője 1944-ben meglátogatta a táborokat, s jelentésében arról számolt be, hogy az ottani életkörülmények megközelítik az átlagos szlovákiai életkörülményeket.” (162.) A korabeli források és azoknak a visszaemlékezései, akik a tábori körülményeiket saját tapasztalataik alapján ismerik, kevésbé idillikus képet mutatnak...

A könyv további részében Durica a deportálások tényét így magyarázza: „1942. március 25. – Poprádról Zsolnán keresztül elindult Lengyelországba a zsidókat szállító első transzport. Körülbelül 1 000 fiatal munkaképes lányt szállított. A következő transzportok felváltva vittek lányokat és fiúkat, kb. 8 000 személyt. A zsidók kitelepítése, s főleg néhány gárdista kemény bánásmódja Szlovákia lakosságának nagy részében, az egyházak képviselőiben és az államtanács tagjai között éles kritikát és ellenállást váltott ki, miközben leginkább arra hívták fel a figyelmet, hogy családokat szakítanak szét. Ezért Tuka és Mach arra kérték a németeket, hogy az elszállított fiatalok családtagjait is vegyék át. A Birodalmi Biztonsági Hivatal IV. B4 ügyosztályának vezetője, Adolf Eichmann ezt először elutasította, később azonban álláspontja megváltoztatására kényszerült. Így április 11-től már egész családokat szállítottak ki. Az elnöki hivatal irodája kivételek adományozásával avatkozott be ebbe a folyamatba. Hasonlóan az egyes minisztériumok is igazolások sorát adta ki zsidó személyek részére, akik gazdasági szempontból nélkülözhetetlenek, ami felmentette őket a kitelepítés alól.” (162–163.)

Szintén elfogult az 1942. március 15-i törvény értékelése, amely utólagosan legalizálta a deportálásokat és megfosztotta a zsidókat állampolgárságuktól. A törvény bevezetése kimondta: „A zsidókat ki lehet telepíteni a Szlovák Köztársaság területéről.” Durica kommentárja ehhez a következő: „a törvény fő célja az volt, hogy törvényes hátteret biztosítson legalább

bizonyos zsidó csoportoknak a deportálástól való megmentéséhez.” (163–164.) A transzportok 1942 októberében történt leállítását a következőképpen értékeli: „G. Reitlinger zsidó történésznek erről az a véleménye, hogy a szlovák kormány volt az első, amely fellázadt a zsidókérdés hitleri végső megoldása ellen.” (165.) A könyvből még sok hasonló szemléletű részletet ragadhatnánk ki, de az eddigiék is hűen tükrözik, miért tiltakozott a közvélemény nagy része, hogy ezt a kiadványt tankönyvként használják. A heves vitába a médián kívül a kormány képviselői is bekapcsolódtak (pld. Mečiar kormányfő, aki ígéretet tett a könyv visszavonására, vagy Slavkovská oktatási miniszter asszony, aki a sajtó előtt állandóan azt nyilatkozta, hogy nem írja alá a visszavonó határozatot, s hogy e könyv teljesíteni fogja küldetését), de hallatták hangjukat az egyházak (A zsidó Hitközösségek Központi Tanácsa, a Pozsony-Nagyszombati Érseki Hivatal, Korec bíboros, az Evangélikus Egyház vezetői stb.), a politikai pártok, a humanitárius szervezetek, a pedagógusok, a történészek és a laikus közvélemény is. A könyv ma nem minősül hivatalos kiadványnak, a legtöbb iskolában azonban ott van, és sok helyen használják is.

A *Világtörténeti lexikon* mellett a történelemtanítás másik fontos segédkönyve *A szlovák történelem lexikonja*.²⁵ A könyv két szerkezeti egysége: egy kronologikus és egy enciklopédikus rész. A holokauszt-értékelése megközelíti Durica holokauszt felfogását, sőt egész fejezeteket vesz át tőle. A kronologikus rész 5 oldalon át tárgyalja a szlovák állam időszakát. A holokausztot több címszó is érinti. Zsidóellenes intézkedések először az 1940-es földreform kapcsán kerülnek említésre (tehát a Durica-könyvinél korábban). A következő említés 1940. szeptember 3-hoz kapcsolódik, amikor „V. Tuka kezdeményezésére a szlovák parlament törvényt fogadott el, amely felhatalmazta a kormányt, hogy tegyen meg mindent a zsidók kizárására a gazdasági és szociális életből.” (145–146.) Ez 1941-ben teljesült be a zsidó kódex elfogadásával. A szöveg inkább a felmentést szolgálja, mint az informálást: „szeptember 9-én a szlovák kormány rendeletet adott ki a zsidók jogi helyzetéről, amelyet zsidó kódexként ismerünk. A katolikus püspökök egy 1941. október 7-én kelt memorandummal tiltakoztak e rendelet ellen.” (146.) Az 1942-re vonatkozó első adat a deportálások megindulására vonatkozik, s nyilvánvaló célja az, hogy a kormány bizonyos tagjaira hárítsa a felelősséget, s felmentsen ez alól más politikusokat és intézményeket, főleg az elnököt: „Március 25-én

25 Škvarna, D., – Bartl, J., – Čičaj, V., – Kohútová, M. – Letz, R. – Segeš, V.: *Lexikon Slovenských dejín* [A szlovák történelem lexikonja] SPN, Bratislava, 1997.

megkezdődött a zsidók deportálása a koncentrációs táborokba. Erre parancsot a kormányfő, V. Tuka adott a Németországgal való egyezség után és a köztársasági elnök, a parlament és a kormány többi tagjának beleegyezése nélkül. Szlovákia az első független ország volt, amely deportálta zsidó lakosságának döntő többségét. Ugyanakkor az első olyan állam is volt, amely a koncentrációs táborokból érkező hírek hatására 1942 októberében leállította a deportálásokat. (1942 végéig 58 000 személyt deportáltak.) A deportálásokat 1944 októberében Szlovákia német megszállása után újból megindították. Összesen kb. 70 000 zsidó volt deportálva, ebből 67 000 német koncentrációs táborokban vesztette életét.” (146–147.)

A könyv enciklopédikus részében csupán elvétve találni utalást a zsidó vallásra. A zsidóság külön címszót nem kapott, hanem az inkvizícióval, Izraellel, II. József reformjaival, az Aranybullával kapcsolatban említik őket. A holokauszttal kapcsolatban több információt is találunk: Hlinka Gárda; 1942. március 25.; munkatáborok; zsidó kódex. Ezeknek a címszavaknak a szerzője Robert Letz, a már említett alternatív tankönyv szerzője, aki a szlovák államhoz és Tiso elnökhöz fűződő pozitív kapcsolatáról ismert. (Kerüli például a szlovák nemzeti felkelés kifejezést, amelyet az 1944-es felkelés kifejezéssel helyettesít.) Habár a szlovák állammal kapcsolatban elítélő véleményeket is megfogalmaz, értékelése mégis tendenciózus. A Hlinka Gárdát például „1938 és 1945 között működő honvédelmi szervezetnek” minősíti.

A munkatáborok minősítése a következő: „ezek a zsidók és a munkakerülők részére kialakított központok voltak, amelyek kiépítését 1941 őszen kezdték meg. A zsidó lakosság azon részének készült, amely a zsidó kódex értelmében elveszítette állampolgárságát és vagyonát. A zsidók lengyelországi német koncentrációs táborokba való deportálásának 1942. március 25-i megindulása a munkatáborok kiépítésének gyors befejezéséhez vezetett, amelyek menedékként szolgáltak a deportálások elől.” A szöveg további részében a táborok jó körülményei kapnak hangsúlyt (önkormányzat, kulturális intézmények, bölcsőde, iskola, könyvtár, színház).

Érdekes a zsidó kódex címszó magyarázata is, amely viszonylag nagy terjedelmű: „Zsidó kódex – kormányrendelet a zsidók jogállásáról. Szlovákia 1939. március 14-i megalakulása után a zsidókérdés olyan megoldását keresték, amely rendezte volna a zsidók gazdasági, politikai és kulturális helyzetét. Szlovákiában, ahol a zsidók asszimilációja kisebb volt, mint Magyarországon vagy Csehországban, általában idegen elemként voltak elkönnyelve. Ebbe főleg régebbi történelmi tapasztalatok és előítéletek játszottak közre, valamint az előzékenység, a kapcsolatok hiánya. A Tiso-kormány az ún. 4%-os kulcs

(a zsidó lakosság aránya az összlakossághoz képest) alapján kívánt eljárni. 1940-ben 88 951 zsidó élt Szlovákiában. Az első korlátozó kormányrendelet 1939. április 18-án jelent meg. A zsidó fogalmát vallási, nem pedig faji alapon határozta meg, s behatárolta érvényesülésüket bizonyos szabad foglalkozásokban. 1940 szeptemberéig 47, a zsidókat korlátozó rendelet született, többségük azonban engedélyezett kivételeket. Vagyonukat fokozatosan vonták meg tőlük (pl. a földreform 1940. február 29-én, az első árjásítási törvény 1940. áprilisi 15-én). Ezek a törvények ugyan érzékenyen érintették a zsidó lakosság gazdasági hátterét, de nem zárta ki őket teljesen az ország gazdasági életéből. 1939 márciusától 1941 végéig 6 194 zsidó hagyta el az országot. Alapvető fordulatot helyzetükben az 1940. július 28-i salzburgi tárgyalások hoztak. A Eichmann javaslatára a zsidók vagyonának elkobzása és a zsidók deportálása céljából Pozsonyba utazott D. Wisliczeny, aki a szlovák kormány zsidó ügyekben illetékes tanácsadója lett. Az új kormányfő, V. Tuka és a belügyminiszter, A. Mach a zsidókérdés gyors megoldását követelték. 1940. szeptember 3-án a parlament felhatalmazást adott a kormánynak az árjásításra – a zsidó vagyon elvételére és nem zsidók kezébe adására. A zsidó vagyon összeírása szerint 54 667 személy összesen 4 322 239 ezer korona vagyont birtokolt és 1 134 582 ezer korona adóssággal rendelkezett. A nürnbergi faji törvények mintájára készült zsidó kódexnek nevezett kormányrendelet 1941. szeptember 9-én jelent meg. A 270 paragrafusból álló törvény megszövegezésére az a H. Globke felügyelt, aki a nürnbergi törvények megalkotásában is részt vett. A zsidó fogalmát faji kritériumok alapján határozták meg: az minősült zsidónak, akinek legalább 3 zsidó nagyszülője volt. A vegyes házasságban születettek nem minősültek zsidónak. Zsidó és nem zsidó között tilos volt házasságot kötni. A zsidóknak megjelölve kellett járniuk. Radikálisan korlátozva voltak személyi szabadságukban. J. Tiso elnöknek köszönhetően a kódexbe bekerült a 255. paragrafus, amely alapján részleges vagy teljes felmentést lehetett adni a rendelet alól. Megkezdődtek a munkálatok a zsidók számára készülők munkatáborok létesítése érdekében. A német politikusok bizalmas wannsee-i konferenciája 1942. január 20-án a zsidókérdés „végleges megoldásáról” döntött. Amikor a németek több szlovák vendégmunkás Németországba küldését kérték, a szlovák belügyminisztérium a kért munkaerő helyett 20 000 zsidó kitelepítését ajánlotta fel. A zsidó kérdés kitelepítéssel való megoldását a német kormány is szisztematikusan szorgalmazta. A zsidók Szlovákiából való deportálása 1942. március 25-én kezdődött. A kormány minden egyes elszállított zsidóért 500 márkát fizetett a németeknek.” (337–338.)

Az elszállítottakért fizetett 500 márkát Durica is megemlíti; szerinte „az letelepítésükért és átképzésükért fizetett illetéket” volt, de egyik írásában kifogásolja a Lexikon megfogalmazását: „A zsidó kódex címszó utolsó mondata nem felel meg a valóságnak. A szerző azt állítja, hogy a kormány minden elszállítottért 500 márkát fizetett. A német forrásokból nyilvánvaló, hogy a szlovák kormány kezdetben elfogadta a németek kérését, hogy illetéket fog fizetni minden elszállított zsidó letelepítéséért és új munkakörbe való átképzéséért. Erre a célra 100 millió szlovák koronát, tehát kb. 10 millió márkát mutatott fel. Amikor azonban különböző diplomáciai forrásokon keresztül megtudták, hogy a horvátoktól a németek sokkal alacsonyabb összeget kértek, egyezkedni kezdtek a németekkel, s csak az első részletet fizették ki. Történelmi tény tehát, hogy a Szlovák Köztársaság kormánya minden elszállított személyért kb. 160 márkát fizetett, tehát csak kb. harmadát annak, amit a szerző állít.”

A további kiegészítő irodalomból meg kell említeni a *Történelem. Segédkönyv az érettségizők és a felsőoktatási intézményekbe felvételizők részére*²⁶ című kiadványt, amelyben a vizsgált témával a *Szlovák Köztársaság (1939–1945)* című fejezet foglalkozik. A zsidók üldözésére 16 sorban tér ki, arról informálva, hogy nem tölthettek be bizonyos munkaköröket, sárga csillagot kellett viselniük, tilos volt az árjakkal való kapcsolattartásuk. A könyv megemlíti a végső megoldás tervét és végrehajtását is. A könyv záró részében lévő kronológia viszont a holokauszthoz kapcsolódó egyetlen dátumot sem említi meg.

Figyelmet érdemel még a *Historická revue* [Történelmi revü] c. havonta megjelenő folyóirat, amely 1991-es elindulásától kezdve rendkívül népszerű. Sok pedagógus használja segédanyagként. Szerkesztője – a holokauszttal foglalkozó Katarina Hradská – törekvése az, hogy minden számban jelen legyen a zsidó tematika. Ezek az írások főleg az első időben jelentős visszhangot váltottak ki. A legérdekesebb leveleket a szerkesztőség közzétette, s így lehetőséget adott a vitára. Mára az olvasók hozzászórtak ehhez a témához, így az ilyen írások már jóval kevesebb érzelmet váltanak ki.

Fordította: *Simon Attila*

IRODALOM

²⁶ Kolektív: *Dejepis. Pomocka pre maturantov a uchadzacov o studium na vysokých školách* [Történelem. Segédkönyv az érettségizők és a felsőoktatási intézményekbe felvételizők részére] SPN, Bratislava, 1997.

- Tolmáči, L. és koll.: *Človek na Zemi* [Ember a Földön] Földrajz az alapiskolák 5. osztálya számára, SPN, Bratislava, 1996.
- Literárna výchova* [Irodalmi nevelés az 5. osztály számára] SPN, Bratislava, 1997.
- Dříza, J. és koll.: *Občianska výchova pre 7. ročník základných škôl* [Polgári nevelés az alapiskolák 7. osztálya számára] SPN, Bratislava, 1998.
- Dvořák, P. – Mrva, I. – Kratochvíl, V.: *Slovensko v stredoveku a na začiatku novoveku* [Szlovákia a középkorban és az újkor kezdetén] Orbis Pictus Istropolitana, Bratislava 1998.
- Kováč, D. – Kopčan, V. – Kratochvíl, V.: *Slovensko na prahu nového veku* [Szlovákia az újkor küszöbén] Orbis Pictus Istropolitana, Bratislava, 1995.
- Kováč, D. – Lipták, L.: *Učebné texty z dejepisu (1939–1945)*. [Fejezetek a történelemből (1939–1945)] SPN, Bratislava, 1990.
- Kováč, D. – Kamenec, I. – Kratochvíl, V.: *Slovensko v novom storočí*. [Szlovákia az új évszázadban.] Orbis Pictus Istropolitana, Bratislava, 1997.
- Letz, R.: *Slovensko v 20. storočí*. [Szlovákia a 20. században] Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava, 1997.
- Tkadlečková, H. – Skladaný, M. – Kratochvíl, V.: *Na prahu moderného sveta* [A világ az új évszázadban] Orbis Pictus Istropolitana, Bratislava, 1995.
- Michovský, V.: *Dejepis. Pravek a starovek. Učebnica pre základné školy I a II*. [Történelem. Az őskor és az ókor. Az alapiskolák 5. osztálya számára, I. II.] Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava, 1992.
- Mucska, V. – Skladaný, M. – Kratochvíl, V.: *Európa v období stredoveku*. [Európa a középkorban] Orbis Pictus Istropolitana, Bratislava, 1996.
- Kratochvíl, V. – Cangar, J. – Kováč, D.: *Metodická príručka dejepisu pre základné školy*. [Módszertani kézikönyv történelemből az általános iskolák számára] SPN, Bratislava, 1994.
- Durica, M. S.: *Dejiny Slovenska a Slovákov*. [Szlovákia és a szlovákok története] SPN, Bratislava, 1995.
- Kováč, D. – Lipták, L.: *Učebné texty z dejepisu (1939–1945)*. [Fejezetek a történelemből (1939–1945)]. SPN, Bratislava, 1990.
- Kováč, D. – Kamenec, I. – Kratochvíl, V.: *Slovensko v novom storočí*. [Szlovákia az új évszázadban] Orbis Pictus Istropolitana Kiadó, Bratislava, 1997.
- Tkadlečková, H. – Skladaný, M. – Kratochvíl, V.: *Na prahu moderného sveta* [A világ az új évszázadban] Orbis Pictus Istropolitana Kiadó, Bratislava, 1997.
- Letz, R.: *Slovensko v 20. storočí. Dejepis pre 8. ročník základných škôl*. [Szlovákia a 20. században. Történelem az alapiskolák 8. osztálya számára.] SPN, Bratislava, 1997.
- Zat'ková, M. és koll.: *Zemepis 6, 2. časť*. [Földrajz az alapiskolák 6. osztálya számára. 2. rész.] SPN, Bratislava, 1993.
- Literatúra 3 pre 3. ročník gymnázií a stredných škôl*. [Irodalom az gimnáziumok 3. osztálya számára] Litera, Bratislava, 1995.
- Literatúra 4 pre 4. ročník gymnázií a stredných škôl*. [Irodalom az gimnáziumok 4. osztálya számára] Litera, Bratislava, 1997.

- Dejepis pre stredné odborné školy a stredné odborné učilištia 1: Od praveku k novoveku.* [Történelem a szakközépiskolák és szakmunkásképző iskolák számára. 1. Az őskortól az ókorig] Orbis Pictus Istropolitana, Bratislava, 1997.
- Dejepis pre stredné odborné školy a stredné odborné učilištia 2: Dejiny novoveku do revolučných rokov 1848/1849.* [Történelem a szakközépiskolák és szakmunkásképző iskolák számára. 1. Az újkor története az 1848/49-es forradalmakig] Orbis Pictus Istropolitana, Bratislava, 1998.
- Jilek i kol.: *Dejepis pre I. ročník gymnázia.* [Történelem a gimnáziumok I. osztálya számára], SPN, Bratislava, 1984.
- Kováč, D. – Lipták, L.: *Kapitoly z dejín pre stredné školy* [Fejezetek a történelemből a középiskolák számára] Szlovák Pedagógiai Kiadó, Bratislava, 1990.
- Mičian, L. és koll.: *Geografia pre 1. ročník gymnázia, 2. diel.* [Földrajz a gimnáziumok 1. osztálya számára. 2. rész] Orbis Pictus Istropolitana, Bratislava, 1990.
- Lauko, V. – Tolmáči, L.: *Geografia pre 2. ročník gymnázia, 1. diel* [Geográfia a gimnáziumok 2. osztálya számára. 1. rész] Orbis Pictus Istropolitana, Bratislava, 1991.
- Kamenický, M., Mrva, I., Tönková, M., Valachovič, P.: *Lexikon svetových dejín* [Világ-történeti lexikon] SPN, Bratislava, 1997.
- Durica, M. S.: *Dejiny Slovenska a Slovákov* [Szlovákia és a szlovákok története] SPN, Bratislava, 1995.
- Škvarna, D., – Bartl, J., – Čičaj, V., – Kohútová, M. – Letz, R. – Segeš, V.: *Lexikon Slovenských dejín* [A szlovák történelem lexikona] SPN, Bratislava, 1997.
- Hečková, J. – Marci, L. – Nagy, Z. – Slneková, V.: *Dejepis. Pomocka pre maturantov a uchadzacov o studium na vysokých školách* [Történelem. Segédkönyv az érettségizők és a felsőoktatási intézményekbe felvételizők számára] SPN, Bratislava, 1997.

ANATOLY PODOLSKY

A holokauszt tanulmányozásának és oktatásának kérdése a jelenkori Ukrajnában

A független Ukrajna valamivel több mint egy évtizedében komoly figyelem irányult a zsidók második világháború alatti sorsára. E témakörben önálló intézményes vagy egyéni tudományos kutatások indultak meg, számos monográfia, tanulmány és cikk látott napvilágot. A holokauszt történetét tanítani kezdték az ország közép- és felsőfokú tanintézeteiben, legyen az zsidó vagy nem zsidó. Egyértelmű tény, hogy a holokauszt története immár önálló irányzata az ukrán történettudománynak.

A Szovjetunió széthullása után Ukrajnában a második világháború történetével foglalkozó kutatók önálló területként kezdtek foglalkozni a holokauszt problémakörével. Reális lehetőség nyílt arra, hogy megírják az igazat a zsidók sajátos helyzetéről a nácik által megszállt ukrán területeken az 1939 és 1944 közötti időszakban, arról, hogyan irtották ki az ukrán zsidókat csupán etnikai hovatartozásuk, zsidóságuk miatt. Végre a totalitárius rendszerek fel-tétlen velejáróinak tekinthető eufemizmusok nélkül beszélhettünk a kérdés-ről: a gyilkosságot nem kellett „áttelepítésnek”, a zsidókat pedig „békés szov-jet polgároknak” nevezni. Hannah Arendt joggal állította, hogy bármely, de különösen a sztálini és a hitleri típusú totalitarizmusnak kötelező attribútu-mai az eufemizmus és a xenofóbia. Kutathatóvá váltak olyan bonyolult és még letisztulatlan problémakörök, mint a zsidók és nem zsidók – ukránok és zsidók, lengyelek és zsidók, magyarok és zsidók stb. – kapcsolata a nácizmus éveiben az ukrán területeken. A holokauszt történetét kutató jelenkori (1991 utáni) ukrán historiográfia megítélésem szerint már három fejlődési szakasz-t ért meg. Fontosnak tartom e szakaszok rövid ismertetését.

Az első szakaszban (1991–1995 között) az egyes ukrain régiók katasztrófátörténetét kezdték feldolgozni.¹ A téma megjelent mint kutatási irány és megindult a publikálás. Ezek az első írások még nem tekinthetők okvetlenül tudományos igényűeknek, mivel ekkor még csak kialakulóban voltak a holokauszt tanulmányozásának koncepcionális alapjai, a megközelítési lehetőségek, valamint elindult a tudósok számára végre hozzáférhetővé vált levéltári anyagok rendszerezése.

A második szakasz sajátossága (1996–1999 között), hogy véglegesedik a holokauszt történeti kutatásának koncepciója. E koncepció fő elvei a következők:

- a holokauszt ukrain története része az európai zsidóság katasztrófájának;
- az ukrain zsidók sorsa a náci megszállás idején integrált része az ukrán nép sorsának ugyanebben az időszakban;
- a holokauszt története – a második világháború történetének és Európa 20. századi történetének része.

Ebben a szakaszban megjelentek az első komoly történeti munkák, disszertációk készültek a témában, illetve napvilágot láttak az ukrán területek holokauszt történetének első dokumentumgyűjteményei.²

A harmadik szakasz a holokauszt kutatás ukrán historiográfiájában 2000-ben vette kezdetét és napjainkban teljeseedik ki. E szakasz minőségileg különbözik az előző kettőtől, magas színvonalú kutatás folyik, alpművek jelennek meg, levéltári anyagokat adnak közre, és a tudományos köztudatba emelnek nagy mennyiségű új forrást.

Az ukrán területeken elszenvedett holokauszt kutatásának alapvető formái:

¹ С. Елисаветский: *Бердичевская трагедия*. Киев, 1991.; Я. Хонигсман: *Катастрофа львовского еврейства*. Львов, 1993.; Н. Губенко: *Книга печали*. Симферополь, 1995.; Ю. Ляховицкий: *Попранная мезуза*. Харьков, 1994.; Д. Гошкис: *О чем трубит шофар*. Славута, 1992.; О. Деко: *Кедойшим*. Київ, 1993.; Ф. Левитас: *Бабий Яр. Страницы трагедии*. Киев, 1991.

² *Желтая книга. Сборник документов*. Харьков, 1994.; *Катастрофа (Шоа) и Сопротивление евреев Винницкой области* (составитель Ф. Винокурова). Киев-Тель-Авив, 1994.; *Еврейский геноцид на Украине в период оккупации в немецкой документалистике 1941–1944 гг.* Харьков-Иерусалим, 1996.; А. Подольский: *Нацистский геноцид щодо євреїв України (1941–1944)*. К., 1996.; Ф. Левітас: *Євреї України в роки Другої світової війни*. К., 1997.; Ж. Ковба: *Людяність у безодні некла*. Київ, 1998.; С. Елисаветский: *Полвека забвения. Евреи в партизанском и подпольном движении на Украине в 1941–1944 годах*. Киев, 1998.; Я. Хонигсман: *Катастрофа єврейства Західної України*. Львов, 1999.; *Катастрофа та опір українського єврейства*. Київ, 1999.; *Живыми остались только мы. Свидетельства и документы*. К., 1999.

- tudományos munkák, monografikus irodalom;
- forráskutatás, dokumentumgyűjtemények megjelentetése;
- memoáriróladom, a túlélők visszaemlékezései.

Az ukrainai zsidók második világháború alatti történetének kutatásában kiemelkednek a következő ukrán történészek: Ster Elisavetskij, Faina Vinokurova, Feliks Levitas, Aleksandr Kruglov, Mihail Tăglov, Žanna Kovba, Vladislav Grinevič, Ākov Honigsman és mások.

Ám ha más európai és amerikai kutatók teljesítményét nézzük, akkor egy olyan ország, mint Ukrajna nem elégedhet meg azzal, hogy a témában megvédtek két disszertációt és megjelent néhány tucat könyv, de például az oktatás módszertani szakirodalma teljes egészében hiányzik. A holokauszt történetének kutatását illetően ma Ukrajnában kezdünk másfajta minőségi és mennyiségi paraméterekben gondolkodni.

Az ukrainai humán tudományos értelmiség egyfajta pietista érzéssel, tisztelettel és mély etikai megfontoltsággal viszonyul az európai zsidók, közte az ukrainai zsidók által a náciizmus éveiben megélt tragédiához. Készek a párbeszédre (nagyon fontos, hogy a konstruktív párbeszédre) a holokausztról a zsidó értelmiséggel, átérzik a katasztrófa egyedi és univerzális voltát. Itt kell megemlítenem Miroslav Popovič professzort, Āroszlav Gricak történész doktort, valamint Miroslav Marinovič, Ivan Dzŭba ismert jogvédőket. Ezek az emberek, akik etnikai hovatartozásukat illetően ukránok, nyilvános felszólalásaikban, cikkeikben, monográfiáikban arra törekednek, hogy objektíven mutassák be az ukrán–zsidó kapcsolatok történetét a náciizmus és a második világháború éveiben, nem leplezik el a náci rezsimmel való kollaborálás tényeit. Āroszlav Gricak például jogosan hívja fel a figyelmet arra, hogy a megszállás alatt Ukrajna területén a nem zsidó lakosság (szándékosan kerülöm a „helyi” lakosság definíciót, mert ilyen értelemben a zsidók nem volnának helyi lakosoknak tekinthetőek, és igazolódna kiirtásuk mint fölösleges, „idegen” elemeknek, teljesen Hitler terveinek megfelelően), elsősorban az ukránok igen különböző módon viszonyultak a zsidókhöz: a náci rezsimmel való nyílt kollaborációtól a zsidók megsemmisítésén át, a zsidó nőknek és gyermekeknek akár a saját életük árán való megmentéséig terjed a skála. Ugyanő mutat rá, hogy a holokauszt közepette egy zsidó élet megmentése hőstett volt, a hősiesség pedig nem lehet hétköznapi. Mindebben véleményem szerint az a rendkívül fontos, hogy az ukrán kutatók objektivitásra törekednek, noha ez nem mindig könnyű. Viszont ha ez nem így lenne, semmiben sem különböznének a „totális eufemizmusok” korszakának képviselőitől.

Ugyanennek az ukrán értelmiségnek egy másik részét (és a kultúra, a tudomány és az oktatás területén működő hivatalnokok egy bizonyos rétegét) ingerli az a nagy figyelem, mellyel ma Ukrajnában (szerintük) a zsidó stúdiók, köztük a holokauszt tanulmányozásához viszonyulunk. Megtélésük szerint ezzel diszkrimináljuk az ukrán kultúra és történelem területeit. Nem akarják belátni, hogy az ukrán zsidóságnak többek között a második világháború alatti története, az ukrán és a zsidó kultúra kölcsönhatása integrált összetevője az ukrán történelemnek és kultúrájának (mint ahogyan a kérdést az ukrán humán értelmiség fentebb bemutatott része értelmezi). E második csoport nyomasztónak tartja a zsidók körüli hírverést, mely konferenciák, szemináriumok szervezésében, szakirodalom megjelentetésében nyilvánul meg a zsidó szervezetek, a zsidó humán értelmiség, valamint a zsidó értékek ukrain megőrzésében és propagálásában velük közös célt követők részéről. Felborzolja a kedélyeket az a tény is, hogy a judaizmussal kapcsolatos tudományos és felvilágosító projektekre az ukrain zsidó szervezetek megtalálják a pénzügyi forrásokat, az ukrán hasonszervezetek viszont nem, vagy csak kis mértékben, illetve nem is próbálkoznak vele.

Igen bonyolult és kényes kérdés, hogyan viszonyul az ukrain zsidó etnikum a holokauszt történetének kutatásához és oktatásához. Ukrajna függetlenné válása óta a különböző zsidó szervezetek sokat tettek a nácik és a kollaboránsok által megsemmisített ukrán zsidók emlékének megőrkítéséért.³ Az emlékmegőrző munka hovatovább állami kereteket ölt, ami dicsőségére válik az ukrán államnak. Ugyanakkor a zsidó vezetők egy része, miközben belátja az emlékműállítás, a múzeumlétesítés, a kutató- (sokkal inkább feltáró) munka jelentőségét a holokauszt és az európai zsidóság ellenállása történetének megőrkítésében, igen harciasan fellép az ellen, hogy a kérdéskört tanítsák az ukrain zsidó, de különösképpen nem zsidó oktatási intézményekben.

³ Példaként említhetjük a lvivi gettó foglyainak emlékművét, melyet 1992-ben állítottak fel, az ukrán és jiddis felirattal ellátott emlékművet Lvivben a janovi láger területén, Kijevben a Babij Árt, Dnyipropetrovskban a Gagarin parki emlékművet, Harkovban a Drobickij Árt, valamint az emlékjeleket Nyugat-Ukrajnában (Strij, Sambor, Rafalivka, Drohobič), Podóliában (Starokonstantinov, Hmel'nik, Bersagy), Bukovinában, Odeszában és Odesza megyében stb. Fontos megjegyezni, hogy ezeket az emlékműveket és emlékjeleket nem az ukrán állam pénzén, hanem magánadakozásból, a zsidó közösségek segítségével, valamint lelkes segítők közbenjárására állították fel. Az utóbbiak között megemlíthetjük Boris Gidalevičet Odeszából, Il'ja Kabančikot Nyugat-Ukrajnából, Isaak Abovičot Podóliából. Az államnak csak annyi szerepe volt, hogy engedélyezte az emlékhelyek kialakítását, nem górdított akadályokat az útjába.

A zsidó szervezetek és vezetők másik része tevékenyen támogatja, mi több, részt vesz holokauszt oktatásában, e témakörnek az ukrainai oktatási intézmények tanterveibe való beépítésében. Ennek érdekében oktatási-módszertani szemináriumokat szerveznek a különböző szintű tantestületek tagjai, a tanulók és a diákok részére. Ezeknek a szemináriumoknak rendszerint nagy a visszhangja, a nem zsidó hallgatóság körében élénk érdeklődést váltanak ki. E hallgatói réteg érdeklődésének motiválása széles körű, de további módok feltárásán is fáradozunk. A szemináriumok nemes célja, hogy informálja, felvilágosítsa a hallgatóságot, formálja a toleranciaképességet (jelen esetben nem csak a türelmet, hanem, megítélésem szerint, a dolog fontosságának belátását) az ukrán társadalomban, valamint, hogy demonstrálja az ukrán kultúra és történelem multietnikus jellegét. Magam is híve vagyok ennek a szemináriumi formának, részt veszek a szervezésben, a témakörök kialakításában, előadásokat tartok. Eközben azt figyeltem meg, hogy kollégáink, az ukrán iskolák történelemtanárai lelkiismeretesen befogadják és megtanulják azt a tényanyagot, amit a magunk részéről szintén lelkiismeretesen adunk át, és reprodukálják (már amennyire ez lehetséges és megengedett az állami szervek, Ukrajna Oktatási és Tudományos Minisztériuma részéről) tanítványaik számára. Miért teszi ezt ma sok pedagógus? Azért, mert hivatalosan szólítják fel őket a szemináriumokon való részvételre és a tanteremben tartaniuk kell magukat a tantervhez, mely hál' istennek tartalmazza ezt a témakört. Illetve egyeseket merkantilista megfontolások vezetnek. Mindez érthető. De tegyük fel a kérdést, hogy megváltozott-e a kollégák, a történelemtanárok világszemlélete, képesek-e másként viszonyulni a 20. századi történelem, a második világháború történetének, a holokauszt történetének megértéséhez és oktatásához, tisztában vannak-e valójában azzal, mit is tanítanak, vajon milyen álláspontot képviselnek – antiszemiták vagy filozemiták, toleránsak vagy intoleránsak, humánusak vagy antihumánusak? Meggyőződésem, hogy ma a nem zsidó hallgatóságnak nem csak meghallani, hanem megérteni kell a holokauszt problematikáját. A narrátori és az egyszerű felmondás kora lejáráóban van. Ez egyértelműen megmutatkozik azokon a pályázatokon, amiket iskolások és diákok részére írunk ki a holokauszt témakörében. Az értékes munkák alkotó módon születnek, nem reproduktyvak, ám, sajnos, ezek még elég kis számúak.

Az ukrainai egyetemeken már néhány év óta jelen van *A holokauszt története* c. szakkollégium. Bevezetését Ukrajna Oktatási és Tudományos Minisztériuma engedélyezte 2002-től kezdődően. Ma Lviv, Csernivci, Luck, Kijev, Zaporizsja, Donyeck, Nyikolajev, Szimferopol, Odesza, Harkov és néhány más

város egyetemének történelem karán oktatják. A diákok a legkülönbözőbb módon fogadják e szakkollégiumot, de gyakorlatilag nincs olyan, aki számára közömbös lenne. Ez pozitív fényt vet az új ukrán társadalomra. A diákok körében végzett felmérések arról tanúskodnak, hogy a holokauszttal kapcsolatban a mai ukrán diákokat leginkább foglalkoztató kérdés, hogy: miért éppen a zsidók? Miért van az, hogy a zsidó nép a világtörténelem és az európai történelem folyamán időről-időre vagy permanens módon üldözés és gyűlölet tárgyává lett? Miért van az, hogy Hitlernek viszonylag könnyen sikerült az antiszemitizmust a náci ideológia alapjává tenni? Ezek és az ehhez hasonló kérdések azt bizonyítják, hogy a zsidók történetének oktatását nem a holokauszttal kell kezdeni, hanem a zsidókról is beszélni kell az ókor, a középkor, az újkor történelmében és ez teljességgel legitím egy olyan multikulturális, multietnikus államban, mint Ukrajna. Ez esetben nyilvánvalóvá válik, hogy a zsidó nép története nemcsak üldözések és az elemi emberi jogok megtagadásának végtelen sora – ahogy Nikolaj Bergyajev orosz filozófus írta, hanem egy bibliai nép hatalmas szellemi és kulturális története, amely nagyban hozzájárult többek között az európai civilizáció és kultúra fejlődéséhez.

Szólnom kell arról is, hogyan fogadják ezt a témát a zsidó gyerekek. Tudományos vezetője voltam a *Soá oktatása Ukrajna zsidó iskoláiban* c. projektnek, melynek védnöke és finanszírozója Izrael állam ukrainai követsége és Izrael Oktatási Minisztériuma volt. A projekt 2001 decembere és 2002 februárja között zajlott Ukrajna nappali tagozatos zsidó iskoláinak felső osztályos tanulói részvételével. Kétnapos szemináriumokat tartottuk a soá történetéből Kijevben és Lvivben, melyek során előadások hangzottak el, dokumentumfilmeket és művészfilmeket vetítettek és vitattak meg, a résztvevők a holokauszttal kapcsolatos helyeket kerestek fel.⁴ A projekt tervezésében és szervezésében segítségemre voltak a munkatársaim, akik ismert történészek és pedagógusok: Il'â Kabančik, Mihail Tâglyj, Il'â Medvinskij, Artur Fredekind. Tehát a zsidó befogadásról beszélünk. Kétségtelen, hogy az elsősorban a családi emlékezésen, a zsidó nép kollektív történelmi emlékezetén alapszik. Igaz, hogy a zsidó gyerekek képesek az erőteljes átélésre és együttérzésre, többségük a szemináriumok anyagát nem csak gnoszéológiai, hanem érzelmi szinten is

⁴ E szemináriumok résztvevői megtekinthették a következő játékfilmeket: Steven Spielberg *Schindler listája*, *Az utolsó napok*, Andzej Vajda *Tájkép csata után*, Roberto Benigni *Az élet szép*, Dmitrij Astrahan *Pokolból pokolba*, valamint dokumentumfilmeket: *Yad Váshem*, Simon Wiesenthal *Genocide*, Lena Riefenstahl német filmkrónikái. A kijevi és a lvivi szemináriumok résztvevői felkeresték az ukrainai zsidóság pusztulásának helyszíneit: Babij Árt, a janovi lágert, a lvivi gettót.

befogadta. Erről tanúskodnak a foglalkozások végén született rajzok, versikék. Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy az ukrainai zsidó gyerekek egy része a holokausztot valami nagyon régi, szinte legendába illő dolognak tartja, az emlékezetet szimbolikusan fogja fel és azt mondja: „Megint Babij jarba megyünk, mi már többször voltunk ott...”. A többség életkori sajátosságokból eredően kategorikusan és egyöntetűen értékeli a zsidókat és a nem zsidókat a holokauszt idején. Vagyis van min elgondolkodnunk. E szemináriumok során megbizonyosodtunk arról, hogy nagyon fontos arra törekedni, hogy feltárjuk a holokauszt emberközeli oldalát.

Véleményem szerint Ukrajnában elérkezett az idő, amikor a holokauszt témáját ki kell vonni a politikai, pénzügyi és más konjunkturális körökből, s a magas szintű tudományos, pedagógiai vizsgálódás és feldolgozás körébe kell emelni. Példának okáért ma oroszországi kollégáink (történészek, tudósok, zsidó és nem zsidó értelmiségiek általában) úgy gondolják, hogy a jelenkori Ukrajnában a szerintük igen nagy érdeklődés a holokauszt tanulmányozása és oktatása iránt azért van, mert az ukrainai politikai establishment arra törekszik, hogy mihamarabb integrálódjon a különböző európai struktúrákba. Ismeretes, hogy Európa nagy tisztelettel viszonyul a holokauszt kutatásához, ezt a kontinens a toleranciára nevelés egyik kulcsösszetevőjének tartja, mivel az elmúlt század (azaz a 20. század!) közepe tájt lealacsonyította és megbélyegezte magát az európai zsidóság katasztrófájával, amikor irracionális, elborzasztó és tragikus türelmetlenséget tanúsított a zsidók iránt. Oroszország számára szerintük ez a kérdés nem aktuális, mivel Oroszország előtt a mai világban egyéb geopolitikai feladatok állnak, az orosz politikában az európai vektor nem élvez prioritást és így tovább, azaz a holokauszton nincs különösebb tanulmányozni való, annál is inkább, mert a második világháború (pontosabban, ott még ma is mindenféle kompromisszum és átgondolás hiányában – Nagy Honvédő Háború) Oroszország számára nem kizárólag a zsidóság genocídiuma; az orosz társadalomnak van elég saját problémája. Ez azt jelentené, hogy az orosz kultúra nem vállal közösséget az európai kulturális hagyományokkal, Európával, Oroszország nem visel erkölcsi felelősséget az európai történelem eseményeiért?

Íme, ez a helyzet. Ma számomra fontosnak tűnik feltenni a kérdést: miért kell ma tanulmányozni (értsd: kutatni és oktatni) a holokausztot? A kérdésre adott választól sok minden függ. A zsidó kulturális hagyományban mindig fontos volt, hogy a gyermeket megtanítsák arra, hogy jó és bölcs kérdést tudjon feltenni. A válasz már más kérdés... Véleményem szerint adott esetben nekünk, zsidóknak és nem zsidóknak egyaránt nagyon fontos, hogy a

katasztrófa eseményeit emlékezetünkbe vessük és tovább adjuk az eljövendő nemzedékeknek (bármilyen banálisan is hangozzék ez, ezt meg kell tennünk!), történelmi tényekre és tudományos kutatásokra alapozva végig kell gondolnunk, miért történt mindez, miért volt lehetséges, miért az európai kultúrában esett meg, miért történhetett meg emberekkel egyáltalán. A világ-történelemben a holokauszt miért a zsidósággal kapcsolódott össze? Miért éreztek együtt az emberek és viszont? Miért mondjuk és írjuk azt, hogy a helyi lakosok és a zsidók? Kik akkor a zsidók? Más bolygóról származnának? Kirekesztjük a zsidókat földi helyükről, mint Hitler tette? Mi történik? A holokauszt valóság volt? Az antiszemitizmus soros fellángolása a vén Európában? Vagy kiirtás faji alapon? Vagy lehetséges, hogy nem faji alapon, hanem civilizált gyűlölet volt irracionális vagy racionális alapon, mert az emberiségnek elege lett az etikai normákból, a tízparancsolatból, a lelkiismeret-furdalásokból? Esetleg az emberiség meg akart futamodni, a szabadság előtt Eric Fromm módjára? És miért nem szabad ezt a történelmi tényt elfelejteni, csúsztatni, elferdíteni vagy meghamisítani? Őszintén szólva nem tudom, hogy jön ide, hogy akarunk vagy nem akarunk (törekszünk vagy nem törekszünk, prioritások, vektorok, konjunktúra) integrálódni a jelenkori európai politikai struktúrákba.

Ukrajna Nemzeti Tudományos Akadémiája Politikai és Etnikai-Nemzeti Kutatóközpontja mellett éppen annak érdekében hoztuk létre a Holokauszt Történetét Tanulmányozó Ukrán Központot, hogy szakszerűen, tudományos szempontból tanulmányozhassuk és oktathassuk a holokauszt történetét, és választ adjunk a feltett kérdésekre.

Központunknak saját tudományos közlönye van, melynek első száma 2002 áprilisában jelent meg Kijevben *Golokost i sučasnist'* (Holokauszt és jelenkor) címmel. Eddig hét számot adtunk ki. A lapot Ukrajna Zsidó Konföderációja és a JCDF (New York) finanszírozza. Jellegét tekintve tudományos-elemző és pedagógiai kiadvány, amely az ukrainai és az európai holokauszt témakörével foglalkozik. Ukrainai, oroszországi, izraeli, németországi, USA-beli és más országbeli szakemberek, történészek, filozófusok, politológusok, kultúrakutatók írásait közöljük. Teret kívánunk szentelni a zsidók sorsát érintő legkülönbözőbb aspektusoknak a náciizmus időszakát illetően – gettók és lágerek, kollaboránsok és életmentők, az ukrán–zsidó kapcsolatok, a katasztrófával kapcsolatos legújabb ukrainai levéltári felfedezések, a revizionizmus elve és a holokauszt tagadása, a soá pszichológiai, filozófiai és teológiai feldolgozása, a holokauszt a művészetben, humanitárius aspektusok, a legszélesebb körű vitaanyagok. A holokauszt története ukrainai kutatásának és oktatásának eredményeit

rendszeresen közétesszük a Holokauszt Történetét Tanulmányozó Ukrán Központ honlapján (www.holocaust.kiev.ua).

Bízom benne, hogy együttműködésünk a világtörténelem és az európai történelem eme tragikus és bonyolult eseményeire vonatkozó történelmi emlékezet megőrzésében nem hiábavaló.

Fordította: *Fedinec Csilla*

A HOLOKAUSZT TÖRTÉNETÉRŐL UKRAJNÁBAN KIADOTT
ALAPVETŐ MŰVEK BIBLIOGRÁFIÁJA

- С. Елисаветский: *Бердичевская трагедия*. Киев, 1991.
 Я. Хонигсман: *Катастрофа львовского еврейства*. Львов, 1993.
 Н. Губенко: *Книга печали*. Симферополь, 1995.
 Ю. Ляховицкий: *Попранная мезуза*. Харьков, 1994.
 А. Подольский: *Нацистський геноцид щодо євреїв України (1941–1944)*. Київ, 1996.
 Ф. Левітас: *Євреї України в роки Другої світової війни*. Київ, 1997.
 Ж. Ковба: *Людяність у безодні пекла*. Київ, 1998.
 С. Елисаветский: *Полвека забвения. Евреи в партизанском и подпольном движении на Украине в 1941–1944 годах*. Киев, 1998.
 Я. Хонигсман: *Катастрофа еврейства Западной Украины* Львов, 1999.
Катастрофа та опір українського єврейства. Київ, 1999.
Катастрофа (Шоа) и Спротивление евреев Винницкой области. Составитель Ф. Винокурова. Киев-Тель-Авив, 1994.
Желтая книга. Сборник документов. Харьков, 1994.
Еврейский геноцид на Украине в период оккупации в немецкой документалистике 1941–1944гг. Харьков-Иерусалим, 1996.
Евреи Винницкой области в партизанском и подпольном движении. Малоизвестные страницы. Составитель Ф. Винокурова. Винница, 2000.
Сборник документов по уничтожению евреев Украины в период нацистской оккупации 1941–1944. Составитель А. Круглов. Киев, 2002.
Холокост в Крыму. Сборник документов и материалов. Серия „Українська бібліотека Голокосту”. Составитель М. Тяглый. Симферополь, 2002.
 Д. Стародинский: *Одесское гетто*. Одесса, 1991.
 Д. Гошкис: *О чем трубит шофар*. Славута, 1992.
Ціною власного життя. Рівне, 1995.
Живыми остались только мы. Свидетельства и документы. Киев, 1999.

ANATOLY PODOLSKY

Questions of Holocaust studies and teaching in present-day Ukraine

The Ukrainian Centre for Holocaust studies functions as a charitable foundation run by the Department of Jewish History and Culture within the Ukrainian National Academy of Sciences' Institute for Political and Ethnic Studies. The Centre plans to conduct comprehensive scientific studies and pedagogical activity in the sphere of Holocaust history primarily with reference to the territory of Ukraine, though naturally not neglecting Europe as a whole. The Centre co-operates with scientific and public organizations and hopes to receive support from various public and private institutions and foundations, both in Ukraine and other countries. The major directions in activity of the Centre involve scientific research and pedagogical endeavours.

In the scientific sphere we plan to create a data base of archive sources and to process archives, witnesses' accounts, audio and video materials and bibliographies, to publish both original and translated scientific literature dedicated to the problems of Holocaust history, to publish a scientific bulletin and journal concerned with the above-mentioned issues, and conduct scientific conferences and seminars.

In the pedagogical sphere, we plan to develop and publish programmes, teaching aids and textbooks on the problems of teaching Holocaust history in secondary and higher schools of Ukraine, and to organise educational and methodological seminars for pupils, students and teachers.

In summary, our work involves the creation of a data base, the preparation of concepts and methods for educational programmes, issuing books in an "Ukrainian Holocaust Library" series, plus organizational and lecturing activity.

FELICIA WALDMAN

A „zsidókérdés” és a holokauszt a román tankönyvekben (1998–2002)*

Az elmúlt 12 év megmutatta, mennyire szelektív az emberi emlékezet és milyen könnyű elfelejteni a kellemetlent, vagy másokat hibáztatni a miatt. A kommunista időszak „relatív csendje” után, ma már beszélnek a holokausztról és a „zsidókérdésről”, de csak úgymond „harmadik személyben”. Igaz, hogy megtörtént, de nem Romániában! „Relatív csendről” beszélhetünk, mert már a kommunista uralom alatt is – ritkán, de azért – hivatkoztak a témára: vagy tagadták, vagy minimumra csökkentették Románia részvételét az ún. „tragikus eseményekben”, amelyet sohasem neveztek holokausztnak, sőt a tényeket elferdítve, azt próbálták elhitetni, hogy maga az állam valójában gondoskodott a zsidókról. Az ilyen értelmezés célja nem volt más, mint a népesség nemzeti érzéseinek fenntartása (a románok mindig vendégszeretők és kedvesek voltak, ha bármilyen túlzás megessett is, akkor azt csak mások tehették) és belejátszott az is, hogy Antonescu politikájának értékelése megváltozott, sőt, őt magát még rehabilitálták is annak érdekében, hogy megpróbálják semlegesíteni Mihály király 1944. augusztus 23-án játszott szerepét, amely kétségtelenül megváltoztatta a háború menetét, és amelyet így a kommunisták a maguk eredményeként könyvelhettek el. Ion Iliescu első három kormánya (1989–1996) ezt a vonalat követte, amikor a királyságra még mindig úgy tekintettek, mint a kommunista hatalom fenyegetésére. Ez magyarázza – legalábbis részben – azt, hogy hirtelen megnőtt az Antonescu tevékenysége és politikája iránti érdeklődés és büszkeség, valamint azt is, hogy sok olyan szervezet jött létre, amely azért alakult 1989 után, hogy Antonescu emlékét megőrizze.

1989 előtt természetes volt az, hogy senki nem próbálja a „pártvonalnak” ellentmondani, és bármilyen kísérlet erőtlen maradt, mely a történelmi

* A fordítás alapjául szolgáló eredeti írás: Reflection of the “Jewish Problem” and the Holocaust in Romanian School Textbooks(1998–2002), www.goethe.de/ms/buk/archiv/material

igazságot más megvilágításba helyezte; nem is sokan vállalták ezt a kockázatot. 1989 után pedig a személyes érdeklődés indította a történészeket arra, hogy ezekkel a kényes kérdésekkel foglalkozzanak. Bár az elmúlt években sok történelmi témájú munka jelent meg, kevés román szerző foglalkozik azazal, mi történt a román zsidósággal a második világháború alatt, és a kérdés tudományos megközelítése még ennél is ritkább. Természetesen ez vonatkozik az iskolai tankönyvekre is, amelyek valójában jól tükrözik a kommunista megközelítést egy átmeneti társadalomban. Nem meglepő tehát, hogy olyan sokáig (azaz 1998-ig) az általános és középiskolai tankönyvek általában nem beszéltek a holokauszról és még kevésbé a romániai holokauszról.

Mi változott 1998 után?

Mielőtt részletesen megvizsgálánk, hogyan jelenik meg a holokausz a 1998 utáni romániai tankönyvekben, látnunk kell milyen változások történtek a román oktatási rendszerben Andrei Marga oktatási miniszterként 1997-ben történt kinevezése óta.

Az 1998. március 10-én megjelent 10.074. sz. oktatási miniszteri rendelet értelmében erősödött az együttműködés Románia és Izrael között, többek között zsidó iskolát alapítottak Bukarestben (ez később a Ronald Lauder Alapítvány segítségével nyitotta meg kapuit), tanulók és tanárok kölcsönös tanulmányútjait segítették elő, kölcsönösen egyetemi előadói státuszokat alapítottak nyelv és kultúra témakörökben, Bukarestben megnyílt a Judaisztikai Intézet (jelenleg a Bukaresti Egyetem Héber Tanulmányok „Goldstein Goren” Központja), izraeli szakértők segítségével kidolgozták a szakmunkásképzés tantervét, közvetlen egyetemközi egyezményeket írtak alá és közös bizottságot neveztek ki azzal a céllal, hogy javítsa a kölcsönös érdeklődésre számot tartó tantárgyak tekintetében (különösen a történelem terén) az általános és középiskolai tankönyvek tartalmát. A közös bizottság román tagjait ugyanazon a napon nevezték ki a 3.379. sz. miniszteri rendelettel, és olyan jól ismert történészeket hívtak meg, mint Dinu Giurescu, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, Andrei Pippidi, Ladislau Gyemant, Lya Benjamin és Mihai Râzvan Ungureanu. A bizottság azért jött létre, hogy megfigyeléseivel és politikai javaslataival elősegítse a fenti kérdésekkel kapcsolatos miniszteri terveket. 1998. május 3-án ült össze először, amikor a bizottság tagjai elkészítették a cselekvési tervet, amelyet a román–izraeli, 1998–2001 közötti évekre szóló kulturális csereprogram tárgyalásain átnyújtottak az izraeli félnek. A bizottság izraeli tagjait máig nem nevezték ki, noha a román fél úgy gondolta, hogy

az izraeli szakemberek jelenléte és politikai javaslatai román általános és középiskolai tankönyvek reformját illetően szükségesek, mivel a román történetírásban hiányoztak a referencia munkák, míg például a Yad Vashem értékes információt, valamint tananyagokat és módszereket is átadhatott volna szervezett keretek között. Az USA Külügyminisztériuma és a washingtoni Amerikai Holokauszt Emlékmúzeum által 1998 decemberében szervezett *A holokauszt korszaka...* c. konferencia új lehetőségeket nyitott ebben az irányban, és ezután egy még határozottabb miniszteri rendelet látott napvilágot. Az 1999. január 4-én kelt, 3.001. sz. rendelet „meghatározza a holokauszttal kapcsolatos oktatási tennivalókat”. A rendelet részletezi azokat a lépéseket, amelyeket az oktatási rendszer reformja érdekében kell tenni, többek között elsődleges szerepet kap az általános és középiskolai oktatásban a második világháború keretében a holokauszttal kapcsolatos tanórák bevezetése, és azt is meghatározza, hogyan lehet ezeket a kérdéseket megközelíteni. A tankönyvekkel foglalkozó szerkesztőknek és szerzőknek a minisztérium átadta azokat az útmutatókat és különböző tananyagokat, amelyeket a téma szakértői intézményeiből gyűjtöttek össze.

A rendeletet egy további 9.995. sz. értesítővel egészítették ki 1999. március 22-én, amely világossá tette, hogy az új, 1999. március 2-án a 3.371. sz. rendelettel jóváhagyott történelem tanterv (a 9–12. osztályok számára) adja a tankönyvek alapját. A minisztérium történelem tanfelügyelőjét jelölték ki, hogy működjön együtt a Claims Conference és más nemzetközi szervezet képviselőivel annak érdekében, hogy román történelem tanároknak 10–14 napos tanfolyamokat szervezzenek a Yad Vashem, a Lahamei Hagetaot és a Massua and Moseshet intézményekben, valamint oldja meg helyi képzésüket és lássa el őket egy specifikus bibliográfiával. Az értesítő támogatott minden, ebben az irányban történő tevékenységet, így a két ország általános és középiskolái és egyetemei közötti közvetlen együttműködést. 2000 májusában 20 tanár, 5 egyetemi oktató valamint diák látogatott el a Yad Vashembe és egy másik csoport hasonló továbbképzésre utazott Franciaországba. Jelenleg hasonló képzési kurzusok folynak a kolozsvári Babeş Bolyai és a bukaresti egyetemen.

Ugyanakkor az 1999. március 22-i 9.995. sz. értesítő további változtatást is hozott. Ha a dolgok relatíve egyszerűek voltak addig, hiszen évfolyamonként csak egy tankönyv jelent meg, akkor ez az értesítő megnyitotta az ún. alternatív tankönyvek bevezetésének szabad piacát. Ez azt jelenti, hogy a minisztérium erre a célra felállított bizottsága minden évfolyam számára több tankönyvet is jóváhagy, amelyekből aztán az iskolák és a tanárok kiválaszthatják a nekik megfelelőt.

A holokauszt és a „zsidókérdés” a tankönyvekben

Bár az említett minisztériumi rendeletek és értesítők mind a tantervben, mind a tankönyvekben kötelezővé tették a holokauszttal kapcsolatos tananyag bevezetését, nem minden tankönyv (és annál is kevesebb tanár) foglalkozik a témával a második világháború tanításakor – és itt a minisztériumi bizottság által jóváhagyott tankönyvekről van szó.

Így, ha a 8. osztállyal kezdjük és kronológiai sorrendet követünk, az első tankönyv 1998-ban jelent meg.¹ E könyv a 168. oldalon a következőket írja: „A légionáriusok által támogatott nacionalizmus és antiszemitizmus a zsidókat diszkrimináló rendeletekhez vezetett, és az intézmények, vállalatok alkalmazottait »románosították«”. Nem magyarázza, mit jelent az, hogy ’románosították’, de talán ezt még szó nélkül hagyhatnánk, akkor, ha a 171. oldalon található folytatás megfelelő volna. Ezzel szemben itt azt olvashatjuk, hogy „bár valóban hoztak zsidó ellenes intézkedéseket, a zsidókat nem irtották ki, mint azt Berlin elvárta. Iasiban az 1941. júniusi pogromot, amelynek 3233 zsidó áldozata volt, a légionáriusok és a nácik szervezték a román kormány tudta nélkül. A horthysták által elfoglalt észak-nyugat Erdélyből sok zsidót mentettek ki és egy részük Palesztinába ment”. A román hatóságok felmentésének igyekezete és a kommunisták által fenntartott „pártvonal” jól felismerhető. Nem kétséges, hogy észak-nyugat Erdélyből valóban kimentettek zsidókat, és közöttük voltak olyanok is, akik Palesztinába vándoroltak, bár még itt is vannak vitatható részletek, azonban a szöveg enyhén túloz, miszerint a 3233 szegény zsidótól eltekintve, akik voltak olyan szerencsétlenek, hogy egy elszabadult náci banda kezére kerüljenek, a többi zsidó boldogan élt Romániában.

Ennél is érdekesebb eset Liviu Lazăr és Viorel Lupu a 8. osztály számára írt tankönyve.² A természetes kronológiai fejlődés szerint, ennek a tankönyvnek jobbnak kellett volna lennie, mint az előzőnek, de nem ez történt. A kötelező tanterv ellenére, a könyv meg sem említi a holokausztot vagy a „zsidókérdést”. Ez a hozzáállás kevésbé meglepő, ha megnézzük milyen idézeteket választottak a szerzők. Ioan Scurtu esete érdekes: ő a holokauszttal kapcsolatban tagadó és minimalizáló álláspontjáról ismert. 1989 előtt³ több tudományos könyvet írt, amelyek-

¹ Octavian Cristescu: *Epoca Modernă și Contemporană a Românilor* [A modern és jelenkori Románia történelme] Editura Didactică și Pedagogică, București, 1998, 1999.

² Liviu Lazăr és Viorel Lupu: *Istoria Românilor* [A románok történelme] Teora Kiadó, București, 2000.

³ *A román zsidók tragédiája* c. könyvben *A holokauszt a román tankönyvekben* c. fejezetben Alexandru Florian abból az időszakból több tankönyvét is elemzi, uo.

ben a „pártvonalat” képviselte, ma is ír, és idézeteket olvashatunk munkáiból az iskolai tankönyvekben. *A két világháború közötti alkotmányos monarchia és politikai pártok Romániában* c. fejezetben (163.) a szerzők Ioan Scurtu *Mentalul Colectiv după Marea Unire din 1918* (Az 1918-as Nagy Unió utáni kollektív mentalitás)⁴ című munkájából idéznek. Bár maga az idézet nem foglalkozik az általunk vizsgált kérdéssel, az a tény, hogy a második világháborúnak szentelt nagyobb fejezet egyáltalán nem érinti a zsidókat, bizonyítja, hogy a szerzők nem véletlenül idézik Scurtut.

Ha a 10. évfolyammal folytatjuk (a 9. osztály tantervében nem szerepel ez a két téma), az olvasó hasonló helyzettel találja szembe magát. Az Eugen Palade által írt történelem tankönyv⁵ a holokausztra nem tesz utalást. Ellenpéldaként állhat Alexandru Vulpe könyve,⁶ amely a 124. oldalon a következőt mondja: „a légiósok első rendeleteinek egyike a cégek ’románná változtatása’ volt (minden zsidót és külföldit elbocsátottak és helyettük románokat vettek fel), ezt a zsidó ingatlanok elkobzása és a hadkötelességből történő kizárása követte”. Később a *Románia a második világháború alatt* című fejezetben, a szerző a 126. oldalon hozzáteszi: „A besszarábiai, bukovinai és a Régi Királyságban élő zsidókat Transnistriára deportálták, ahol sokukat kivégezték vagy a deportálás nehéz körülményei, mint éhezés, betegség, hideg, miatt haltak meg. A zsidók és a cigányok megsemmisítését Antonescu rendelte el még az előtt és függetlenül attól, hogy a náci Németország elkezdte megsemmisítési politikáját a Szovjetunióban. A deportálások 1942 végén befejeződtek, amikor a hadifejlemények azt jelezték, hogy Németország elveszti a háborút”. Bár a tankönyv a témát illetően nem átfogó, és nem is részletes, az itt elemzett többi tankönyvvel összehasonlítva a legpontosabb. A két szerző az egyedüli, aki semlegesen áll a kérdéshez, a tényeket írja le anélkül, hogy megpróbálná meghamisítani, vagy a román hatóságok védelmében eltorzítani azokat.

Ami a 11. osztályt illeti, Valentin Balutoiu könyvéről kell szót ejtenünk.⁷ A második világháború alatti német helyzettel foglalkozó fejezetben található egy rövid alfejezet *A zsidó ellenes politika* címmel, melyben a 97. oldalon ez áll: „a náci rezsim állandó velejárója volt az antiszemitizmus. Az állam szisztematikusan üldözte a zsidókat. A körülmények sok zsidót arra kényszerítettek, hogy elhagyják az országot. Azok, akik nem mentek el, egy olyan rendszerben voltak kénytelenek élni, amelynek fő célja a »végső megoldás« volt,

4 Mivel az idézet tartalma nem kapcsolódik a tanulmány témájához, nem nyomtatjuk újra.

5 Eugen Palade: *Istorie* [Történelem] Corint, București, 1999.

6 Alexandru Vulpe: *Istorie* [Történelem] Sigma, București, 2000.

7 Valentin Balutoiu: *Istorie* [Történelem] Editura Didactică și Pedagogică, București, 2000.

azaz Németországban és Európában az összes zsidó kiirtása”. Szokatlan módon, ez a tankönyv máshol, ahol a legionáriusokról beszél, megemlíti Mircea Eliadet, Nae Ionescut és Emil Ciorant.

A 109. oldalon egy teljes fejezetet szentel a holokausztnak, amelyet vitathatóan, de jogilag⁸ védhetően így határoz meg: „a náci Németország által megszállt területeken élő zsidók kiirtása 1939 és 1945 között”. Beszél a zsidók üldözéséről, amit Hitler hatalomra jutása után azonnal elkezdett, megemlíti a zsidók tüzelei elleni bojkottot, az állami hivatalokból történt kizárásokat és az állampolgárságtól megfosztó faji törvényeket. A szerző az 1938-as Kristály-éjszakát is megemlíti, melynek eredményeként körülbelül 100 zsidót gyilkoltak meg és 20 ezret vittek koncentrációs táborba. Részletesen szól 1939 és 1945 között a náci megszállás alatt lévő országokban történt zsidó vagyonok elkobzásáról, az állami oktatásban való részvételük betiltásáról. Elmagyarázza a sárga Dávid csillag jelentőségét, szól arról, mit jelentett élet és halál kérdése a lengyel gettóban, a különleges SS osztagok jelenléte, akik a Szovjetunió lerohanásakor a náci hadsereget követték azzal a céllal, hogy elfogják és legyilkolják a zsidókat.

Még meglepőbb, hogy a tankönyv a zsidó ellenállásról is beszél: leírja az 1943. áprilisi varsói gettófelkelést. Szól arról, hogyan döntöttek a nemzeti szocialista vezeték 1942 januárjában a „végső megoldás” tervéről, amely az auschwitzi, maidaneki, treblinkai stb. haláltáborok létrehozásához vezetett. A szerző megpróbálja érzékeltetni, milyenek voltak ezek a koncentrációs táborok, hogyan szállították oda marhavagonokban az embereket szerte Európából, akik közül sokan az út során pusztultak el éhezés, betegség, hideg vagy forróság következtében, és hogyan válogatták ki őket érkezéskor: az egészségeseket munkára fogták, amíg a kimerültségtől, betegségtől, vagy a hidegtől el nem pusztultak, a betegeket, anyákat és gyermekeket a gázkamrákba küldték, hogyan égették el a halottakat és sokukat milyen embertelen orvosi kísérleteknek tették ki.

A szöveg ötmillió(?) halottat említ, ugyanakkor szól a zsidók megmentésére irányuló kísérletekről Finnországban, Dániában és még a fasiszta Olaszországban is. Raoul Wallenbergről és a nürnbergi perről is olvashatunk. Még Rudolf Hessnek az Auschwitzban elkövetett rémtettekkel kapcsolatos vallomását is leírja. Az általam elemzett tankönyvek közül ez a tananyag a német holokausztról szóló tájékoztatást illetően messze a legátfogóbb és legalaposabb.

⁸ A Román Szenátus Kulturális Bizottsága szerint a holokauszt meghatározása a következő: „a második világháború alatt az európai zsidóság szisztematikus, tömeges megsemmisítése náci koncentrációs táborokban”.

Egy másik 11. osztály számára írt tankönyv Sorin Oane és Maria Ochescu munkája,⁹ mely még nagyobb terjedelemben foglalkozik a holokauszttal és a „zsidókérdéssel”. Így az *Új ideológiák: liberalizmus, nacionalizmus, konzervativizmus* c. első fejezetben a 14. oldalon található az *Európa és a zsidó identitás* című esettanulmány. Rövid, ám pontos részleteket olvashatunk a zsidó történelemről általában, kezdve a palesztinai és mezopotámiai központokkal, majd a Spanyolországban, Francia és Németországban kialakult virágzó közösségekkel, ugyanakkor említést tesz a zsidók üldöztetéséről a keresztes háborúk kezdetétől és azokról a közösségekről is, amelyek az Oszmán Birodalomban és Lengyelországban alakultak ki. Későbbiekben szól a zsidóság helyzetéről a XIX. századi Európában, az Oroszországban történt üldöztetésekről, mézárásokról és tilalmakról és az azt követő Palesztinába, Amerikába és Nyugat-Európába történt emigrációról. A tankönyv említést tesz az emancipációról és az állampolgárság elnyeréséről, de az antiszemitizmus kialakulásáról és a Herzltől kezdődő cionizmusról is.

Később *A két világháború közötti totalitárius rezsimek* című 8. fejezetben, a 93. oldalon a *Politikai elnyomás a két háború közötti totalitárius rezsimekben* című szó alatt az olvasó megtudja, hogy a náci terror elsősorban a kommunisták és a zsidók ellen irányult: „a faji kérdés, különösen az antiszemitizmus, volt a náci társadalompolitika középpontjában. 1933-ban a zsidók Németország lakosságának egy százalékát tették ki. Az első világháború utáni Németország minden gazdasági és politikai gyengeségeért a náciizmus őket hibáztatta. A Mein Kampf-ban Hitler azt állította, hogy a ’zsidók nem alapítottak egyetlen intézményt sem, de oly sokat romboltak szét. El akarják fojtani a németek nemzeti érzését és megmérgezni vérüket’. A lap oldalán látható táblázat jelzi a náci antiszemita hisztéria állomásait a második világháború idején, amelyben zsidók millióit mézárolták le. 1939-ig és a háború első éveiben a legtöbb jelentős német tudós és művész, közöttük zsidók és németek egyaránt elmenekültek az országból.” És valóban, a tankönyv egy váratlan listát közöl azokról, akik Németországból és Ausztriából menekültek el a háború kitörése előtt. Azonban még meglepőbb a részletes kronológiai felsorolás azokról a zsidóellenes üldözésekről, amelyekre 1933 és 1945 között került sor: boltok bojkottja, a nürnbergi faji törvények, a Kristály-éjszaka (1933–1938), gettókba történt internálás (1939–1941 – Lengyelország) és a zsidók megsemmisítése

⁹ Sorin Oane és Maria Ochescu: *Istoria* [Történelem] Humanitas Educational, București, 2002.

(1942–1945 – a Wannsee-konferencia és az auschwitzi, treblinkai, maidaneki stb. koncentrációs táborokban elkövetett tömegmészárlások).

A *Második világháború* c. 9. fejezetben egy teljes alfejezetet szentel a könyv a holokausztnak a 102. oldalon, amelyet a következőképpen határoz meg: „az ókori zsidók és asszírok istenségnek hozott áldozata, amelyben az áldozatot elégették. AXX. században a kifejezés arra a tragédiára utal, amelyben a zsidó népességet a náciok az erre a célra felépített táborokban megsemmisítették (beleértve az elégetést)”. A *Rasszizmus és megsemmisítés* cím alatt olvashatunk a Lengyelországban és a Szovjetunió nyugati részén élő zsidók sorsáról, akik az SS különleges osztagainak estek áldozatul, „akik először alkalmazták a végző megoldást”. A szerzők megemlítik azt a tényt, hogy „Lengyelországban 435 koncentrációs tábort és az Auschwitz-Birkenau és Maidanek megsemmisítő táborokat állítottak fel”. „Néhány koncentrációs táborból idővel megsemmisítő tábor lett. Az egész művelet ipari méreteket öltött, ahol minden tábornak teljesítenie kellett a tervet. Minden haláltábor közül a legnagyobb, Auschwitz naponta 12 ezer embert semmisített meg elgázosítással, lelövés-sel. A háború végére a holokausztban csaknem 6 millió zsidót, Európa zsidó lakosságának kétharmadát gyilkolták meg”. Kiegészítésként a tankönyv részleteket közöl konkrét szörnyűségekről, mint pl. a csehszlovák Lidiceben és a franciaországi Oradour-sur-Glaneban történekekről, valamint pár szóban említést tesz a varsói gettó felkeléséről is. A 103. oldalon, egy térképen a náci Németország koncentrációs és haláltáborai láthatók (érdekes, hogy Transnistria nincs rajta), egy fénykép több foglyot mutat a dachaui tábor felszabadítása-kor, az auschwitzi táborparancsnok, Rudolf Hess tanúvallomását is idézi az elemzett tankönyv. (A 122. oldalon egy rövid bekezdést is találunk a nürnbergi perről.) Nem véletlen, hogy ezek között az adatok között olyan összehasonlításokat is találunk, mint „ebben a háborúban hasonló szörnyűségeket követek el az olasz és japán megszállók, valamint a horvát usztasák”, vagy „a Németország által megszállt országok között, teljes lakosságához viszonyítva Lengyelország szenvedte el a legnagyobb emberi veszteséget: 6 millió halottat”. Természetesen az információ korrekt, de a tények tálalása a szerzők azon szándékát is mutatja, hogy a fasiszta politika antiszemita alkotóelemét csökkentse.

Ezt az érzést még egy fontos tény is növeli. Rendkívüli eredeti megközelítésként, a tankönyv, amely 1815-től napjainkig mutatja be a világtörténelmet, minden egyes fejezetben röviden ír a román történelem arra az időre eső eseményeiről. Így a második világháborúról szóló fejezetet egy Romániáról szóló bekeretezett rész kíséri. Itt azonban bonyolódnak a dolgok. Az elején a

szerzők megemlítik, hogy „táborokat létesítettek és a vállalatokat militarizálták. Bár az Antonescu rezsim ellenezte Romániában a zsidók megsemmisítését, 1941 és 1943 között csaknem 100 ezer zsidót deportáltak Transnistriába, ahol emberek ezrei haltak meg a nehéz életkörülmények és az atrocitások következtében”. A második bekezdés azt mondja: „a háború alatt a romániai zsidók körülményei egészen mások voltak, mint azoké, akik a Magyarországhoz csatolt Észak-Erdélyben maradtak, ahol csaknem mindnyájukat lemészárolták. Európában az ő esetük mutatja a végső megoldás legkorábbi alkalmazását. A romániai zsidók a faji törvényhozás és más megkülönböztető intézkedések áldozatai voltak, de a háború végén a zsidó közösség 300 ezer tagot számlált, amely meghaladta a nácik által megszállt bármelyik más országét”.

Így világossá válik, hogy a látszólagos nyíltság ellenére, a szerzők a „pártvonalhoz” hűségesek maradtak, „megtörtént, de nem itt”. Hozzáállásuk nem igazán különbözik az e tanulmányban elemzett más szerzőkétől: nem adnak magyarázatot arra, hogy kiket internáltak a táborokba és nem említik a „románosítási” (árjásítási) folyamatot, amelyet a sokkal homályosabb „militarizálás” cserélnek fel. Ráadásul, az, hogy megkísérlik Antonescu és a román hatóságok méltóságának látszatát megőrizni, tényleg vezet: ha a rezsim ellene lett volna, akkor ki deportálta a zsidókat Transnistriába? Végül, de nem utolsósorban, azzal, hogy az észak-erdélyi zsidók körülményeivel tesznek összehasonlítást, a szerzők kommunista neveltetésüket leplezik le: a kommunista rendszer stratégiája volt, hogy kettős céllal ismételt a magyar hatóságokat hibáztassa: így támadta Magyarországot és rehabilitálta ugyanakkor Antonescut és a román hatóságokat. A bekezdés vége tökéletesen mutatja ezt a hozzáállást: a szerzők azt a következtetést vonják le, hogy a romániai zsidók jobban jártak, hiszen csak megkülönböztető rendeletektől szenvedtek, és akárhogy is nézzük, a háború után többen maradtak életben, mint más országokban. Az összehasonlítás természetesen fontos, de a szerzők elfelejtik megemlíteni, hány zsidó élt Romániában a háború előtt. Ha elfogadjuk a 800 ezres számot, amelyet egy másik tankönyv ad meg, amelyik ugyanakkor elfelejteti megemlíteni, hányan éltek túl a háborút (a továbbiakban elemzett Mihai Manea 12. osztályosoknak írt tankönyve), akkor fél millió a hiányzó szám, vagyis a zsidó lakosság kétharmada nem élte túl a háborút. Úgy tűnik, hogy a szerzők számára ezek az adatok nem elegendők ahhoz, hogy a „megsemmisítési politikát” bizonyítsák.

A „zsidókérdéssel” kapcsolatos utolsó, érdeklődésre számot tartó információ ebben a tankönyvben – egyedülálló a tanulmányban szereplő tankönyvek között – a *Közel-Keleti konfliktus* cím alatt található. Izrael állam rövid

történetéről olvashatunk ebben a részben, amely többé-kevésbé véletlen tévedésektől és hiányoktól hemzseg, közöttük a Belfour(sic!)-nyilatkozat mulatságosnak tűnhet, de olyan mondatokat is találunk, mint „1947. november 29-én az ENSZ Izrael kettéválasztásáról döntött: egy zsidó és egy palesztin állam megalakulásáról. Izrael 1948. május 15-én kikiáltotta függetlenségét. Az arab államok ezt nem ismerték el és háborút kezdtek. Körülbelül 900 ezer palesztin hagyta el szülőföldjét és a szomszédos országokban telepedett le”, csakúgy, mint Izrael Függetlenségi Nyilatkozata és a Palesztin nemzeti státutum összehasonlítása, amely láthatóan azt az elképzelést támogatja, miszerint Izrael agresszorként viselkedik és elnyomja a szegény palesztin népet.¹⁰

Mihai Manea 12. osztályosoknak szóló tankönyvében¹¹ a 323. oldalon azt írja, hogy 1940. augusztus 9-én „a zsidó lakosságnak megtiltották, hogy közalkalmazotti státuszban vagy a hadseregben álljon alkalmazásban és ingatlanokat sem birtokolhatott. Ez egy sor antiszemita intézkedés kezdete volt, amelyből Romániában nem volt sok. Ugyanakkor mind az antiszemitizmus mind a nacionalizmus mérsékelten jelentkezett. A háború kitörésekor a zsidó lakosság száma 800 ezer volt”. Ha Románia történelme során tett zsidó ellenes intézkedések száma „kevésnek” nevezhető (hacsak nem szó szerint nézzük a dolgot, azaz 1918-tól kezdjük a számlálást), akkor nem kell meglepődnünk azon, hogy a Vaszgárda és a Goga Cuza vagy az Antonescu kormány politikáját és intézkedéseit „mérsékelt antiszemitizmusnak” és „mérsékelt nacionalizmusnak” aposztrofálja a szerző. Arról nem is szólva, hogy a szövegben megtalálható, hány zsidó élt Romániában a háború előtt, de egy szót sem szól arról, hányan maradtak az országban a háború után.

A szerző azonban nem áll meg itt. A 339. oldalon azt olvashatjuk, hogy „a rendkívüli körülmények között az Antonescu kormány politikai megtorló intézkedéseit letartóztatásokkal, deportálásokkal és népszerűtlen rendelkezésekkel fokozta. Munkatáborokat állítottak fel és militarizálták a vállalatokat és intézményeket. Így az országban börtönöket és munkatáborokat létesítettek Târgu Jiuban, Karánsebesen vagy a háborús közigazgatás területein

¹⁰ A szerzők nem említik, hogy például Palesztina szétválasztása valóban két állam – Izrael és Jordánia – létrejöttéhez vezetett. Az utóbbi sokkal nagyobb, és az arabok kezdték a háborút a zsidók ellen, mivel Palesztina egész területét meg akarták szerezni. Az Izraelt elhagyó palesztinok számát is eltűlozzák, valamint nem említik azt a tényt, hogy nem üzték el őket, hanem más arab államok rábeszélésére kerestek menedéket, hogy ezzel is a nemzetközi nyomást erősítsék. Továbbá nem utalnak arra a tényre, miszerint hasonló számú zsidót üzték ki arab államokból, amivel a lakosságcsere elég „egyenlővé” tették stb.

¹¹ Mihai Manea: *Istoria Românilor de la 1821 pînă la 1989* [A románok történelme 1821-től 1989-ig] Editura Didactică și Pedagogică, București, 1998.

Odesszában, Vapniarkában, Smerinkában, Bogdanovkában és Dumanovkában”. Nem tesz említést arról, ki ellen hozták az intézkedéseket, vagy kit börtönöztek be, deportáltak munkatáborba. A diákok magára hagyja, találja ki ő maga. De még ezt sem teheti igazán, mert a 344. oldalon további zavaros információt olvashat: „Románia és a náci Németország szövetsége ellentmondásokkal volt terhes: [gazdasági problémák], a zsidók kezelése [a Bécsi döntés] [...]”. Nem világos miben állt az ellentmondás – Románia jobban vagy rosszabbul kezelte a zsidókat, mint Németország?

Talán magyarázatot ad a 304. oldalon található szöveg: „Antonescu érdeme volt, hogy ellenezte a »végső megoldás« végrehajtását és Románia zsidó lakosságának megsemmisítését. Észak-nyugat Erdély és Transnistria horthysták által megszállt területein történt zsidó ellenes kegyetlenkedések és veszteségek ellenére, a »végső megoldást« nem hajtották végre Romániában. Az 1941. július 6-án Iasiban történt pogrom kivételnek tekinthető. Besszarábiában, a román cionista mozgalom vezetőinek – L. Filderman, M. Benvenisti, Al. L. Zissu – a zsidó lakosság megmentése érdekében tett erőfeszítései ellenére, tragikus és bonyolult körülmények között Marculesti, Floresti, Gura Kamenca, Climauti, Gura Cainari helységeken mézszárlásokat jegyeztek fel. 1942 nyarán Ion Antonescunak sikerült semmissé tennie a Romániában akkreditált német rendőrségi attasénak, Adolf Eichmann a Reich Biztonsági Főparancsnok képviselőjének, Gustav Richternek tett ígéretet, hogy országunk zsidóságát az auschwitzi haláltáborba deportálják. Ugyanakkor a román kormány elfogadta a zsidók Palesztinába történő kivándorlását; így Románia valóban fordulópontot jelentett a magyar, szlovák és lengyel zsidók nagyon nehéz körülmények közötti kivándorlásában”. Ennyit Antonescu politikájának érdemeiről! A szerző nyilvánvaló szándéka, hogy elhitesse a diákkal, Antonescu valójában megpróbálta menteni a zsidókat, és bármi is történt, az ő közreműködése nélkül ment végbe, vagy egyszerű kivételképpen. Nem említve a román hatóságok rémtettekben való részvételének leírására a „tragikus és bonyolult körülmények” eufemisztikus alkalmazását! A terminológiák ellentmondása világosan kitűnik: ha Romániában nem alkalmazták a végső megoldást, de mézszárlások történtek Besszarábiában, akkor Besszarábia nem tartozott Romániához!

A 12. osztálynak szánt tankönyv¹² a 155–162. oldalakon hangsúlyozza: „Hitler jóváhagyását megkapva (1941. január 14.) Antonescu azzal az

12 Nicoleta Dumitrescu szerk.: *Istoria Românilor* [A románok történelme] Humanitas Education, București, 1999.

elhatározással tért vissza Romániába, hogy leszámol a Vaszgárdával. Eltávolította az árjásítási megbízottakat”. A furcsa csak az, hogy a könyv előzőleg semmilyen említést nem tesz a románosítási/árjásítási folyamatról, vagy annak megbízottairól. A 157. oldalig kell várnia a diáknak, hogy megértse, mire utal a szerző. A *Zsidókérdés* címszó alatt már megtaláljuk az erre vonatkozó részleteket: „Az Antonescu-kormánynak a kisebbségekkel kapcsolatos legfontosabb problémája a ’zsidókérdéssel’ való szembenézés volt. Az tény, hogy Románia 1940 tavaszán történt Németországhoz való közeledése a zsidók helyzetének súlyosbodását eredményezte. A Nemzeti Légionárius Állam megalakítását követően, Antonescu és a Vaszgárda elkezdte a gazdaság románosítását. A Szovjetunió megtámadása előtti zsidó ellenes intézkedések elsősorban a gazdaságot érintették. A légionáriusok magánszemélyek ellen elkövetett erőszakos cselekedetei kivételesnek mondhatók. A zsidók deportálása Besszarábia és Észak Bukovina visszaszerzése után kezdődött. Ezeken a területeken élő zsidók már nagy számban, körülbelül 130 ezren, a Szovjetunióban találtak menedéket. Bizonyos becslések szerint 1941 és 1943 között csaknem 100 ezer zsidót Transnistriába deportáltak. Emberek ezrei haltak meg a szörnyű körülmények és az elkövetett atrocitások következtében. Az Antonescu kormány következetes antiszemita politikát folytatott, a román állampolgárságú zsidókat megkísérelte elszigetelni az ország társadalmi, gazdasági és kulturális életétől. Azonban, az Antonescu kormány nem vett részt a zsidók tömeges deportálásában, amelyet a hitleri »végső megoldás« terveként a náciik szerveztek. Bár a zsidókat ismételt megkülönböztetés, vagyonuk elkobzása és más intézkedések érték, lényeges, hogy Ion Antonescu döntésének értelmében 1944 augusztusáig Romániában 292.149 zsidó maradt életben. A náciik által uralt egyetlen országban sem éltek túl a zsidók ilyen nagy arányban a háborút – jelentette ki Dr. Wilhelm Filderman az 1946-ban Bukarestben megjelent *Jurnalul de Dimineața* lapnak (Reggeli Hírlap)”. Bár a szöveg még mindig nem magyarázza meg a „románosítás” jelentését, mégis sok olyan részletet közöl, amelyet más tankönyvben nem találunk. Másrésztől, a többi tankönyvhöz hasonlóan, minimálisra csökkenti a hatóságok atrocitásokban való részvételét és megpróbálja Antonescut a zsidók megmentőjeként feltüntetni, valamint azt a látszatot kelti, mintha a Transnistriába történt deportálásokat nem lehet tömeges deportálásnak vagy egy olyan terv részeként felfogni, amely a zsidók megsemmisítésére irányult.

A 12. osztály

Megemlíti azt is, hogy 1928-ban megalakult a Zsidó Parlamenti Klub az azal a céllal, hogy összehangolja a zsidó képviselők és szenátorok tevékenységét, különös tekintettel az antiszemita eseményekkel kapcsolatos interpellálásra, amelynek következményeként 1929. december 18-án Iosif Fischer a közoktatási, belügyi és az igazságügyi tárca vezetőinek tett fel kérdéseket a Iasiban az egyetem Orvostudományi Karán történt antiszemita megmozdulásokkal kapcsolatban.

A szerzők leírják az 1931-ben alakult Zsidó Párt rövid történetét, amely Theodor Fischer elnökségével már az 1931. júniusi választásokon önálló listán indított jelöltek és 5 parlamenti képviselőiséget nyert (50 000 szavazat) és 1932-ben újabb öt helyet (70 000 szavazat). Megemlítik a 1933. november 7–8. közötti pártkongresszuson elfogadott programot, amely célul tűzte ki a román állampolgárság odaítélési folyamatának reformját, a választási küszöb 1%-ra történő csökkentését az alkotmányellenes politikai (főleg antiszemita) csoportok ellen, és el akarta érni, hogy a zsidókat alkalmazhassák állami hivatalokban, megválaszthatják, milyen iskolában tanítatják gyermekeiket (nem román iskolában), a zsidó magániskolák kapjanak pénzügyi támogatást, és a közigazgatási reformot is célul tűzték ki.

A tankönyv számot ad a Román Zsidók Központi Tanácsának 1936-os megalakulásáról, amely magába foglalta a Szövetséget és a Pártot is Wilhelm Filderman vezetése alatt. Leírja azokat a kísérleteket, amelyeket a Tanács a sajtón keresztül tett az antiszemita támadások ellensúlyozására, továbbá arról is, hogy 1937-ben nem sikerült választási egyezségeket kötnie, így jelöltjei nem jutottak be a parlamentbe.

A tankönyvben olvasható legérdekesebb információ azonban a „zsidókérdéssel” kapcsolatos bonyodalmakról olvasható, így például a W. Filderman által jelzett nemzetközi testületeknek a kérdése, a bolsevik Oroszországból Romániába érkezett mintegy 250 ezer illegális bevándorló ügye, valamint az 1940-ben a Romániában élő zsidó közösségek utolsó kongresszusán Alexandru Safran (a könyvben tévesen Safron!) főbábi történő megválasztása, és a király, a kormány és az igazságügyi rendszer segítségével parlamentbe jutása.

Végül de nem utolsósorban, ahogy már korábban jeleztük, említésre méltó a Ioan Scurtu által szerkesztett 12. osztálynak írt tankönyv¹³. A szerző, bár

13 Stelian Brezeanu szerk.: *Istoria României* [Románia történelme] Rao Educațional, București, 1999.

nem kerüli meg a témát – ami persze nem meglepő, jelenlegi beosztását tekintve, hiszen ő a román elnök oktatásügyi tanácsadója – de semmilyen jelentőséget nem tulajdonít neki. A 188. oldalon egy rövid bekezdés erejéig ezt írja: „az Antonescu rezsim antiszemita politikát folytatott, különösen a kommunizmussal vádolt besszarábiai zsidók ellen hozott intézkedéseket. Pogromok történtek (Iaşiban és Odesszában), amelyben 250 ezer zsidó halt meg, vagy tűnt el. Ugyanakkor Antonescu nem fogadta el a Hitler által követelt ’végső megoldást’ (a zsidók megsemmisítését)”. Később (189.) még egy mondatot olvashatunk: „Az 1941. január 21–23-i zavargások után 416 áldozatot, közöttük 120 zsidót jegyeztek fel”. Ennyit tudnak mondani a szerzők a holokausztról és a „zsidókérdésről”. Láthatjuk, milyen állhatatosan kitananak amellett, hogy Antonescu feltételezhetően elutasította a Hitler által kért „végső megoldást”, amelyet valóban pontosnak tekinthetünk: Antonescunak saját elképzelése volt a zsidók megsemmisítéséről, amelyet, mint köztudott, feladott, amint azt egy, a fentiekben már elemzett tankönyv be is mutatta, vagyis hadi tapasztalata alapján érezte, hogy Németország elveszíti a háborút és eljön a számonkérés ideje. Csak spekulálni lehet arról, hogy milyen intézkedéseket hoztak a zsidóság ellen és arról is, hogy ki kezdeményezte a tankönyv által említett pogromokat, de ezt pozitív jelként lehet tekinteni – legalább a könyv nem tagadja, hogy a hatóságok érintettek voltak az eseményekben!

Következtetések

Ez a tanulmány természetesen nem meríti ki részletekbe menően a témát. Nem is volt célunk. Több általános és középiskolai tankönyv létezik, amelyről nem tettünk említést. De véleményem szerint, azok, amelyeket számba vettünk, azt mutatják, hogy nincs következetes elgondolás, mit és hogyan kellene a holokauszttal foglalkozó téma kapcsán tanítani. Több tankönyv szót sem ejt róla, míg mások nem érintik a lényegét és megint csak mások pontatlanok és hiányosak. Minden tankönyv, amely megpróbált pontos képet adni, azt mutatja, hogy ez a kép nem teljes és nem is átfogó. Azoknak, akik nem ismerik jól a román történelmet – és ezalatt nemcsak a külföldieket értem, hanem azokat a nemzedékeket is, akik a kommunista rendszer alatt folytatták tanulmányaikat, amikor a történelmi információt a kommunista igényeknek megfelelően szűrték és írták át – ebből nem nyerhetnek valódi képet arról, hogy igazán mi is történt azokban az években.

Továbbá az elemzés azt is mutatja, hogy a problémák akkor merülnek fel igazán, amikor a holokauszt kérdése Romániát érinti. Könnyen észrevehet-

jük, hogy míg a 8., 10. és a 12. osztályok számára írt tankönyvek hozzáállása nagyban különbözik, addig mindkét 11. osztályos tankönyv, szerzőtől függetlenül rengeteg pontos adatot közöl. Ráadásul, a nemzetközi szakirodalomból vett ugyanazon idézetek legalább azt bizonyítják, hogy ebben a vonatkozásban egy széles információs bázis áll minden érdeklődő rendelkezésére. Nem mondható el ugyanez Románia modern történelméről. Itt is hasonló részletek jelennek meg a tankönyvekben, de ez nem jelenti azt, hogy tényszerűek, hanem éppen ellenkezőleg, mindegyik ugyanazt a hamis képet sugallja, ellentétben azzal, ami valójában történt.

Úgy tűnik, egy új keletű tény önmagáért beszél. A Sigma kiadó mostanában jelentette meg Robert Stradling könyvét,¹⁴ amelyet az Európa Tanáccsal történt megegyezés alapján Mihai Manea fordított és dolgozott át (nagyon fontos szó!), igaz a fordító és a kiadó felelősségével. A borítón hangsúlyozottan olvashatjuk, hogy a könyvben a szerző véleménye szerepel (és ez nem jelentheti a fordítót is!). A 93. oldalon abban a fejezetben, amelyben egy kérdés példaként, a holokauszt megközelítésének forrásait taglalja, a szerző a következőt írja: „1941-ben a keleti front megnyitása és a Szovjetunió elleni háború kezdete vezetett el az újonnan elfoglalt területeken az Einsatzgruppen néven ismert különleges SS különítmények felállításához, azaz a céllal, hogy zsidókat és kommunistákat gyilkoljanak le, gyakran a helyi rendőrség és más kollaboránsok segítségével. Ezek a különítmények Lengyelországban, a Balti államokban, Ukrajnában, Belorussziában és Romániában működtek”. Itt olvashatjuk a 2. magyarázatot, amely, mint a 95. oldalon kiderül, a fordító megjegyzése és az eredeti szövegben nem található. Mihai Manea úgy érzi, hogy nem csak kötelessége, de joga is, hogy személyes véleményét kifejtse a témát illetően: „a szerző téved, mivel az elnyomás ilyen erői nem tevékenykedtek román területen. A második világháború alatt Románia szövetségben állt Németországgal és az nem szállta meg az országot”. Figyelmem kívül hagyva azt aényt, hogy veszélyes így zsonglörködni a fogalmakkal, a „megszállt” fogalmát szándékosan zavarja össze az „uralma alatt” és a „szövetséges” szavakkal, és a kérdés lényegtelen részletére szándékosan helyeződik a hangsúly, hogy a lényeg elkerülje: attól eltekintve, milyen elnevezéssel illetjük őket, tény, hogy Romániában hasonló elnyomó erők működtek abban az időben.

Sok tennivaló van a témával kapcsolatban. Mindez a történészek új nemzedékének elhatározásától függ, attól, hogy megírják-e annak a kornak a való-

14 Ioan Scurtu: *Istoria* [Történelem] Petraion, București, 2001.

di történelmét, hogy azt majd a legújabb metodológiák szerint lehessen tanítani. Valójában az, hogy egy olyan szélsőséges párt, mint a Nagy Románia a szavazatok 27%-át kapta a legutolsó választásokon, természetes eredménye annak, hogy a fiatal nemzedéket nem tájékoztatták és nem tanították arról, hogy mi a szélsőjobb valós történelme Romániában. Azonban érdekes, hogy ugyanakkor az elmúlt néhány évben a fiatalok, tanulók és diákok nagyobb érdeklődést mutattak a téma iránt, és úgy tűnik, szavahihető forrásokat keresnek. A közeljövő valószínűleg megmutatja, mire leltek.

Fordította: *Rácz Katalin*

NADIA BAIESI

A megsemmisítő táborok az emlékezet és a történeti tudás között (A LANDIS didaktikai munkajavaslat)

A bolognai *Laboratorio nazionale per la didattica della storia* (LANDIS, Országos Történelmi Didaktikai Műhely), amely a második világháború alatti ellenállással foglalkozó történeti intézetek országos hálózatához (*Istituti storici della Resistenza*) tartozik, főleg didaktikai kutatással, valamint a történelem és a társadalomtudományok tanárainak továbbképzésével foglalkozik.¹ Első, szaktanároknak szervezett „iskolájában”² a LANDIS kidolgozott egy didaktikai javaslatot, mely a koncentrációs táborok tapasztalatainak és a náci rasszizmusnak a témáját dolgozta fel. A javaslatot elsősor-

* A tanulmány eredeti címe és megjelenési helye: Campi di sterminio tra memoria e sapere storico. Una proposta di lavoro didattico del LANDIS. In: *Insegnare Auschwitz. Questioni etiche, storiografiche, educative della deportazione e dello sterminio*. A cura di Enzo Traverso. Torino, Bollati Boringhieri, 1995. 124–138.

¹ A LANDIS az 1980-as évek elején alakult, és azoknak a történeti intézeteknek a hálózatához tartozik, amelyek az olaszországi felszabadító mozgalmakkal foglalkozó országos intézetre (*Istituto nazionale per la storia del movimento di liberazione in Italia*) vezethetők vissza. Az *Istituto nazionale* és a mintegy hatvan társult intézet, etikai-civil célkitűzéseinek megfelelően, a történetírás tevékenysége mellett az ismeretterjesztés és a didaktika konkrét feladatait is vállalja. A teljes intézeti hálózat jellegzetessége, hogy sokféle, egymást kiegészítő kompetenciát fog össze, oly módon, hogy történészeket, levéltárosokat, könyvtárosokat, a didaktika metodológusait és tanárokat alkalmaz. A LANDIS különösen didaktikai kutatásokat támogat és bonyolít le, innovatív didaktikai útvonalakat tervez, a történelemre és társadalomtudományokra szakosodott tanárok képzését támogatja, dokumentációs központot és egy folyóirattartart fenn, melynek gyűjtőköre a történeti-társadalomtudományi diszciplínákra terjed ki.

² 1991-től a LANDIS egy rendszeresen visszatérő, történelemmel és társadalomtudományokkal foglalkozó „iskolát” intézményesített, amelynek célja a területen működő tanárok, illetve szakemberek képzése. Erre az iskolára bízta a történetírás és a didaktika közötti kapcsolat megteremtését – történészek, a társadalomtudományok művelői, didaktikai szakemberek, illetve tanárok bevonásával – valamint a mai világban felmerülő „határhelyzetekkel” való szembenézést. Az első iskola *A szubjektivitás historiográfiai megközelítései a te-*

ban a középiskola alsó tagozatának szánta, és egy szöveggyűjteményre építette, mely egykori deportáltak – piemonti nők és férfiak – tanúságtételeit tartalmazta, és *La vita offesa (A megsértett élet)* címmel, Anna Bravo és Daniele Jalla gondozásában a Franco Angeli Kiadónál jelent meg 1986-ban. A gyűjtemény azoknak az embereknek a szubjektív élményire reflektál, akik a „végsőkkel szemben” („face à l’extrême”)³ találták magukat. Az itt bemutatandó didaktikai útvonal egy tanárokból álló csoport⁴ közös munkájának az eredménye, amelyet Ivo Mattozzi koordinált – neki köszönhetjük az átfogó terv alapvonalait, illetve didaktikai látásmódjának fő vonásait.

A megsemmisítő táborok az emlékezet és a történelmi tudás között – ezt az alcímet viseli az a munka, amelyet „központi” oktatási egységként, a 20. századi történelem hipotetikus tanmenetén belül gondoltunk el. Döntésünket elsősorban az indokolja, hogy a témát a történészek többsége centrálisnak tekinti: erre meggyőző érveket hoz Enzo Traverso 1991-ben írt cikkében (*Auschwitz, a történelem és a történészek*), ahol kifejezetten arról beszél, hogy „Auschwitz a 20. századi történelem egyik középpontja, s ez akut kérdésként él a mai emberek tudatában.”⁵ Primo Levi a maga szempontjából így pontosítja ezt a *La vita offesa* előszavában: „Csak a közelmúltban, de nem csupán Olaszországban érett meg az a bizonyosság, hogy századunk történelmében – a nukleáris fegyverek tragikus bevezetéséhez hasonlóan – központi szerepe van a tömeges politikai deportálásnak, melyhez a népirtás eltökéltsége és a rabszolgagazdaság visszaállítása társult. Mindez a túlélők emlékezetében is középpontba került.”⁶

Ezt a tézist egyelőre azonban nem övezi teljes egyetértés, hisz mindig számolnunk kell a történetíráson belüli revizionizmussal, ennek nemcsak legdurvább, vagy éppen legrafináltabb formáival, hanem azzal a jelenséggel is,

kintélyuralmi rendszerek kontextusában címet viselte, és többek közt a náci légereken belüli szubjektivitást – az embereket és kötődéseiket – vizsgálta. A munka 1991 márciusában kezdődött egy első elméleti jellegű egységgel, és 1992 áprilisában egy második didaktikai-operatív jellegű egységgel zárult: az itt született javaslatok közé tartozik az is, melyet frásunkban bemutatunk.

3 A kifejezést Tzverov Todorov könyvének címéből vettük: *Face à l’extrême*. Paris, Seuil, 1991.; mely rövidesen olaszul is megjelent: *Di fronte all’estremo*. Milano, Garzanti, 1992.

4 Abban a munkacsoportban, mely részt vett az oktatási egység megszerkesztését előkészítő tanácskozáson, a bolognai, cagliari-i, nápolyi, Sesto San Giovanni-i, torinói *Istituti storici della Resistenza* didaktikai szekcióinak oktatói kaptak helyet.

5 Enzo Traverso: *Auschwitz, la storia e gli storici*, in „Ventesimo secolo” n. 1. 1991. január–február, 87.; a cikk újabb megjelenése: Enzo Traverso: *Gli Ebrei e la Germania. Auschwitz e la «simbiosi ebraico-tedesca»* Bologna, Il Mulino, 1994.

6 Primo Levi: *Prefazione*. In *La vita offesa. Storia e memoria dei Lager nazisti nei racconti di duecento sopravvissuti*, a cura di Anna Bravo és Daniele Jalla. Milano, Angeli, 1986. 7.

amit „diffúz revizionizmusnak” nevezhetnénk: ez a médián keresztül terjed, és sokan – diákjaink közül is – kritika nélkül fogadják.

Auschwitz kapcsán az oktatókat – nemcsak a történelem szakosokat – a téma történészek által jelzett központi szerepén túl az is közelről érinti, hogy Auschwitz, mely a tanításban is központi szerepet játszik, és a 20. századi tananyag megtervezésekor kikerülhetetlen, hogyan ismertethető meg a diákokkal.

Ezzel máris az etika, illetve a közvetítendő értékek területére lépünk: mivel a tanárok számára ez mindennapi kérdés, érdemes részletesen beszélnünk róla. Annál is aktuálisabb a probléma, mert egy ideje vitatottá vált „az a racionalizáló és technikai megközelítés, mely az utóbbi évtized didaktikai és pedagógiai termésének nagy részét jellemezte. Úgy tűnik, a technika felváltotta az etikát, a funkció és a szerep elnyomta az egyéni szubjektivitást.”⁷ A kritika nem e megközelítés eredményeit tagadja vagy utasítja el, hanem éppen az eredményeit kívánja szélesebb látószögben értelmezni, nem tartva attól, hogy olyan szavakat hozzon vissza az iskolai szóhasználatba, mint a „személyiség”, a „kapcsolat”, az „etika”, az „értékek”, a „megítélés”.

Aki úgy dönt, hogy tanításának csomópontjává teszi a légerekben való létezés szélsőségeinek témáját, tisztában van azzal, hogy e döntése összefügg a „soha többé Auschwitzot!” tudatunkban élő imperativusával. Yannis Thanassekos professzor a következőket fejtette ki Adorno idevágó gondolataival kapcsolatban a *Shoah és deportálás a történelem didaktikájában* című konferencián: „A »soha többé Auschwitzot!« imperativusára adott radikális válasz az lenne, ha megváltoztatnánk azokat a feltételeket és struktúrákat, melyek lehetővé tették, hogy megtörténjen, s amelyek közt továbbra is úgy él az emberiség, mintha Damoklész kardja lebegne felette. Adorno nem éri be ezzel az általánossággal, habozás nélkül kijelenti, hogy azoknak a társadalmi vagy politikai értelemben *objektív feltételeknek* a megváltoztatására, amelyekből ezek a jelenségek következtek, végeredményben nagyon korlátozottak a lehetőségeink. Ebből ered fő konklúziója: a pedagógiának és a nevelésnek különös jelentősége van, ha változást akarunk elérni e téren. Ha a strukturális feltételek átalakítása bizonyos értelemben *nem aktuális* és objektív lehetőségek híján halasztást szenved, akkor elkerülhetetlen, hogy a szubjektív szférára irányítsák erőiket

⁷ R. Lamberti: *Per un insegnamento della storia delle donne*. Contributo alla Conferenza nazionale della scuola promossa dal Ministero della pubblica istruzione. Roma, 1990. A fenti idézetet Maria Bacchi is hozza cikkében: *L'identità sospesa: bambine, bambini e storia*, AA. VV., Generazioni. Trasmissione della storia e tradizione delle donne, Torino, Rosenberg & Sellier, 1993. 80.

mindazok, akik e jelenségek megisméltődése ellen küzdenek – mondja Adorno – mégpedig olyan tényezők felé, amelyek egyéni és kollektív szinten *formálják* a gondolkodást és a tudatot. [...] Ezzel magyarázható, hogy számunkra oly fontossá válik az az iskolai és civil nevelés, mely koncepciójának alkotóelemévé teszi Auschwitz emlékezetét.”⁸

Ez az oktatási akció többé-kevésbé explicit módon ugyanolyan célokat fogalmaz meg, mint amelyenket Primo Levi vall magáénak az *I sommersi e i salvati* (*Akik odavesztek és akik megmenekültek*)⁹ című művében: „harcba szállni” a fasizmus ellen, a tragédia milliányi áldozatáért szót emelve hirdetni az igazságot, azokkal szemben, akik azt állítják, hogy a tömegek elpusztítása nem történt meg: hogy csak mellékes epizódról volt szó, vagy a sztálini gulagokra adott német „válaszról”. A tanár, miután kijelölte saját horizontját, figyelembe veszi: annak, aki a tudás átadására hivatott, mindenekelőtt abban áll a felelőssége és autoritása, hogy elsőbbséget ad a distinkciónak, vagyis annak az ítélőképességnek, amit minden gondolkodó embernek használnia kellene, ha a részletek felderítésére törekszik, jelen időben, a létünket meghatározó átlagos vagy szélsőséges körülmények között. Ha nem élünk ezzel az ítélőképességgel, lehetetlen megismernünk a jelent, emlékeznünk a múltra, tudást szereznünk a történelemről.¹⁰

De miként érhetők el ezek a célok?

Tegyük fel a kérdést, vajon a történelemtanításnak kitüntetett szerepe lehet-e abban, hogy a lágerek emlékezete egy átfogóbb nevelési terv alkotóelemé váljék, s ha igen, hogyan. Ha igaz, amit Adorno tézise nyomán Thanassekos állít, vagyis hogy Auschwitz után már tudjuk: „a humanitás ily töréseit lehetővé tevő feltételek virtuális módon benne rejlenek a mai társadalmak objektív körülményeiben és struktúráiban”;¹¹ akkor az első szükséges – bár nem elégséges – lépés az lehetne, hogy a történetírás eszközeivel elemezzük ezeket a körülményeket és struktúrákat, és a rájuk irányuló reflexióval leplezzük le őket. Munkánk során éberem kell figyelnünk az imént említett témákra, számolva azzal a ténnyel, hogy az egyszer már elértnek vélt konklúziók bármikor megkérdőjelezhetők. Vidal-Naquet módján úgy vélekedhetünk, hogy

8 Yannis Thanassekos: *L'insegnamento della memoria dei crimini e dei genocidi nazisti. Per una pedagogia dell'autoriflessione*. In: *Insegnare Auschwitz. Questioni etiche, storiografiche, educative della deportazione e dello sterminio. A cura di Enzo Traverso*. Torino, Bollati Boringhieri, 1995. 21–22.

9 Magyarra ford. Betlen János. Budapest, Európa, 1990.

10 *Il giudizio e la pietà. Per aprire un dibattito nella scuola*, a LANDIS vezetői tanácsa által elfogadott dokumentum, 1994. május 5.

11 Thanassekos, *L'insegnamento della memoria* i. m. 21.

a revizionizmusnak megvan az a haszna, hogy a probléma újabb felvetésére és mélyebb vizsgálatára készíti a történészeket.

Az a történelemtanár, aki úgy dönt, hogy személyes tanítási programjában nagyobb teret ad ennek a specifikus témára épülő didaktikai egységnek, sőt, ahogy esetünkben történt, ebből a témából, mintegy központi magból bontja ki az európai nácizmus és fasiszmus általánosabb tematikáját, elfogadja a fent említett előfeltételeket, és a benne lévő kihívást is: meg kell találnia az anyag átadását hatékonyra tevő eszközöket.

1986-ban a *Westdeutscher Rundfunk* riportere a következő kérdést tette fel Primo Levinek: „Mi az oka, hogy a mai „történelemellenes” időben – amikor sokan kerülnek az elemző gondolkodást – szükségét érezte, hogy visszatérjen a megsemmisítő táborok témájához, és újra végiggondolja, amit átélt?” Levi így felelt: „Éppen az, hogy ráébredtem: »történelemellenes« időket élünk. Ahogy mondja. Rájöttem, hogy első két könyvem ma is sokan olvassák, különösen a *Se questo è un uomo*-t;¹² Olaszországban is, ahol egy jegyzetekkel ellátott iskolai változata is megjelent. Tankönyv lett belőle. Olaszországban az előírás szerint az általános iskola nyolcadik osztályában a diákoknak el kell olvasniuk egy mai olasz szerző művét. Elmondhatom, hogy minden évben 10–15 ezer kötet fogy el az iskolákban, és gyakran hívnak, hogy beszéljek a könyvről. Sokszor érzem a megindultságot, az együttérzést a leveleikben – sokat kaptam –, de mintha csak olyan eseményről lenne szó, ami alig érint már bennünket, aminek nincs köze Európához, a mi századunkhoz; mintha, mondjuk, az amerikai függetlenségi háborúban történt volna.”¹³

Ez a megállapítás arra a tényre is rávilágít, hogy az a módszer, mellyel eddig a lágerek emlékezetét próbáltunk közvetíteni, nem célravezető (vagy már nem az). Levi az interjújában a tények „feloldódásáról, elködösüléséről” beszél: ő is emiatt akart újra jelentkezni egy olyan művel, mint az *Akik odavesztek és akik megmenekültek*.

Vajon miért „nem hagy nyomot” az a módszer, mellyel az iskolában megközelítik ezeket az eseményeket? A túlélőkkel való találkozás, vagy ennek erős érzelmi hatása sem elég: talán másfajta megközelítésre van szükség.

12 Magyarul: *Ember ez? Fegyvernyugvás*. Önéletrajzi regények. Ford. Magyarósi Gizella. Budapest, Európa, 1994.

13 A *Westdeutscher Rundfunk*-nak 1986 szeptemberében adott interjú. A szöveget Milvia Spadi tette közzé az *In Memory: Revisiting Nazi Atrocities in Post-Cold War Europe. International Conference to Commemorate the fiftieth Anniversary of the Massacres around Arezzo* c. konferencián (1994. június 22–24.).

A tanárnak, elsősorban a történelemtanárnak, feladata, hogy foglalkozzék ezzel a problémával, és igyekezzék megoldani. Mindenekelőtt azonban kerülnie kell kétféle veszélyt: az egyik, hogy fenntartás nélkül elfogadja azt a szemléletet, mely szerint ez az esemény a 20. század politikai, társadalmi és gazdasági feltételeinek elkerülhetetlen következménye volt, a mai világ egyfajta „elkerülhetetlen tragédiája”. Így a holokauszt valamiféle abszurd „normalitás” része lesz, egy a közelmúltban történt népirtások közül, amely lényegében azonos a többivel, és nem is kegyetlenebb náluk. Ezzel ellentétben a másik veszély: az az elképzelés, hogy ami a lágerekben történt, megismétlődhetetlenül „egyedi”, a történelem tévedése, olyasvalami, ami soha nem következhet be többé, mivel csak egy őrült elmét terhel érte felelősség.

Mindkét álláspont szélsőséges következtetésekhez vezethet: ahhoz a meggyőződéshez, hogy voltaképp egyre megy, tanítjuk-e ennek vagy a vele egy horizonton lévő eseményeknek a történetét, és végeredményben az egész témát elhanyagolhatjuk. Másfelől annak a csábító gondolatnak is ellen kell, hogy álljunk, mivel a pusztítás, a hozzá kapcsolódó rettenet és kegyetlenség mérhetetlenül nagy, nem is lehet átadni, elbeszélni, érzékeltetni, hogyan történt: tehát a Läger témája taníthatatlan, amiből az a végkövetkeztetés adódik, hogy csak hallgatni lehet róla. Ha beszélünk a témáról, oly végletes érzelmi hatást keltenénk, hogy egy fiatal tanítvány nem bírná el, talán egyenesen visszautasítást váltanánk ki, vagyis „olyan tagadást, amit a túl nagy szenvedés okoz”.

Az itt bemutatott didaktikai javaslat, amellel, hogy feltételezi a témának a történelemben és az oktatásban betöltött központi helyét, elfogadja azt a tézist is, hogy a lágér élménye egyedülálló, és nem lehet kimerítő magyarázatot adni róla az egyszerű, mechanikus ok-okozati összefüggések nyelvén. Állítja továbbá, hogy a jelenség századunk történelmi valóságában gyökerezik, amely „megteremtette” a jelenség bekövetkeztének feltételeit, miként más, megtörtént vagy éppen megtörténő szörnyű események feltételeit is, amelyek bár hasonlóságot mutatnak a lágerek történetéhez, mégsem bizonyítható, hogy teljesen egyformák lennének vele. Nem véletlenül erős ma annak az igénye bennünk, hogy átgondoljuk e tapasztalatot, más, a lágerekben történetekhez hasonló eseményekkel összevetve, amelyek ugyanolyan szinten voltak lehetségesek. Egy ilyen didaktikai útvonal célja nem más, mint hogy érzékeltesse a diákokkal az esemény összetettségét, elhelyezze abban a történelmi pillanatban, mikor a „humanitás törése” bekövetkezett, mégpedig azzal a meggyőződéssel, hogy mindez: a történelem része. Leírhatjuk a folyamatát, elkülöníthetjük a szakaszait és megállapíthatjuk az okait, de továbbra is ár-

nyék borítja, kifürkészhetetlen marad, ahogy Primo Levi írja, „fekete lyuk” – amellyel szemben tehetetlenek vagyunk. Ha az árnyékba borult területre akarunk lépni, a hagyományos történelmi diskurzus elégtelen, nem vezet sehová. Így arra lenne szükség – vállalva a Claude Lanzmann által a *Shoah*-ban megfogalmazott kihívást –, hogy a történelmi dimenziót egy másikkal egészítsük ki: a főszereplők *emlékezetével*, különösen a túlélőkével, amely nem próbál képmutatóan racionális magyarázatot adni az eseményekre, hanem egyfajta belső tanúbizonytságot kínál róla.¹⁴

Megpróbáltuk elfogadni ezt a kihívást, helyet adni a tanúbizonytságnak, amelyek itt a munka középpontjába kerülnek.

Úgy vélem, nekünk, tanároknak az okozza a legtöbb fejtörést, hogy legyen bármily hatékony a történetek átadása, nem menthet meg minket attól, hogy elkerüljük a humanitás egy újabb, bár most már másféle „törésének” veszélyét (hasztalan elbizakodottság lenne az ellenkezőjét hinni). Aggasztó szembesülni azzal is, hogy esetleg minden erőfeszítésünk kevés a szörnyűségekkel szembeni közöny eloszlásához, az általunk passzívnak látott, és sokak, fiatalok részéről is tapasztalt felfogás megváltoztatásához.

A LANDIS nemrég kiadott, az emlékezetnek a jelenbe való átvitelével kapcsolatos dokumentuma egy helyen a „radikális rosszról” beszél. „A rossz annak feledése, hogy van, amit nem szabad elfeledni. Annak a feledése, hogy meg lehet és meg kell különböztetni az emberi határokat respektáló cselekvéseket azoktól, amelyek áthágni próbálják e határokat. A rossz az emlékezet gesztusának és a határok tiszteletének elvitatásával is azonosítható.”¹⁵

A nevelés területén tevékenykedőknek megmarad tehát az a felelősségük, hogy korrekt információt szolgáltatassanak, különösen, hogy olyan képet adjanak a múltból, mely a lehető legjobban reprezentálja annak sűrűségét és bonyolultságát, miközben tudatában vannak, hogy végül a tanuló dönti el, mit fogad be ebből az örökségből. Akik iskolában tanítanak, jól ismerik azt az ellentmondást, hogy „az átadandó örökséget a befogadó (vagy a befogadást elutasító), valamint a befogadás módja és mértéke határozza meg.”¹⁶

Először talán meg kell határoznunk, milyen keretekben belül kívánjuk elhelyezni a téma tanítását. Tudjuk, hogy egyrészt a tanúk, másrészt a diákok felé kell fordulnunk, figyelembe vennünk és hasznosítanunk, amit a témával foglalkozó történetírás az utóbbi években elért, gyakran pedig előnyben részesítenünk a szóbeli forrásokat. Érdemes végiggondolnunk, milyen

¹⁴ Traverso: *Gli ebrei e la Germania* i. m. 191.

¹⁵ *Il giudizio e la pietà* i. m.

¹⁶ Uo.

összetett képet alkot mindez, és a fiatalokkal is átgondoltatnunk, főleg ha a középiskola első két tagozatában végezzük ezt a munkát. A tanárra vár tehát, hogy „átvegye a „tanúságtételt”, és továbbadja a többieknek – szokásos szerepének köszönhetően ez a feladat számára úgyszólván már természetessé vált. Feladata lesz, hogy mindkét felet respektálja, különösen, hogy elfogadja a diákok „sokféleségét”, azt a tényt, hogy tőle eltérően érzékelik az eseményeket, másképp dolgozzák fel azokat, másképp emlékeznek rájuk.

Figyelembe kell vennünk, hogy a fiatalok világosan érzékelik az eseményektől való távolságot, mely számukra nem mérhető, melyet gyakran a „differenciálatlan múltban” helyeznek el (ugyanott, ahol az „amerikai függetlenségi háborút”, miként a fenti Primo Levi-idézetben láttuk). Szem előtt kell tartanunk azt is, hogy a fiatalokra jellemző egyfajta megbékülési vágy, az a hit, hogy ideje lezárni a kényelmetlen múltat, és nyitni kell a jövő felé. Ez a világszerte elterjedt látásmód a második világháború eseményeiben, illetve a lágerrek emlékében a tudat mély sérüléseit ismeri fel, és attól tart, hogy ha e sebek nem hegednek be, akkor állandósul az elkülönülés, szorongásérzet ébred, „együttlétünk” meghiúsul, és akadályba ütközünk, ha a jövő felé haladnánk.

Mit takar az a gondolat, hogy távolodjunk el a múlttól, s inkább a jövő felé siessünk könnyed léptekkel? Oly gondolat lenne ez, mely minden nemzedékváltáskor vissza-visszatér, s annál természetesebbnek tűnik, minél távolibbak a közvetlen emlékezet számára azok a gyökerek, melyekre emlékeznünk kellene? Vagy inkább arról van szó, hogy a történetírás széles körben elterjedt revizionizmusa befolyásol minket – a tömegkommunikációs eszközök által –, anélkül, hogy észrevennénk? És ha a múlt hagyatékának és a jelen nehézségeinek eltávolításával együtt olyan felfogás érvényesülne – főleg a fiatalabb generációkban –, miszerint a múlt nem ad fogódzót a jellel való szembenézéshez, ha tehát így lenne meg az invenció és a megújulás igénye?¹⁷

A didaktikai munkát tehát a fentiek figyelembe vételével kell megfogalmaznunk, másrészt számolva a túlélők sürgető igényével is, hogy ne engedjük eluralkodni a felejtést, s az igazságot szolgáljuk. Munkamódszerünk, mely az átadás hatékonyságát tűzi ki célul, talán ezekre a kérdésekre is választ ad.

Nemrég megjelent cikkében Maria Bacchi írja az általános iskola alsó tagozatában való történelemtanítás kapcsán, hogy „identitást és emlékezetet, a gyökerek megtartását szeretnénk kínálni, illetve azt a lehetőséget, hogy a tanulók magukra ismerjenek a kulturális konstrukció, a nyelvhasználat, a kapcsolati dinamika folyamataiban: tehát olyan jelent kínálunk, amely nem

¹⁷ *Il giudizio e la pietà* i. m.

a múlttal való szakításból indul ki, hanem úgy fogadja be az egyéni történeteket, hogy mindannyiunk történetének értelmet ad.”¹⁸ Ez a cél azonban nem korlátozódik a kötelező iskolákon belüli történelemtanításra, hanem a felsőbb szintű oktatás egyik elsődleges céljaként nyer általánosabb rangot. Hangsúlyos pont, melyre úgy alapozhatjuk a „konstrukciót”, hogy közben fejlesztjük a diákok speciális készségeit, egyre közelebb visszük őket a történelemhez mint tudományhoz.

Egy olyan helyzetben, ahol cezúra választ el bennünket a múlttól – melyre Levi figyelmeztet az interjúban – azt a látásmódot próbáljuk visszaszerezni, amely az emlékezettől a történelem felé halad, és közben a szubjektivitást helyezi a középpontba.

Az általunk hivatkozási alapként választott szöveg, *A megsértett élet*, éppen a legyőzöttek szubjektivitását állítja a kutatás középpontjába, az egykori deportáltak, férfiak és nők elbeszéléseire épül, mivel „az életrajz szinte kötelező lépés ahhoz, hogy kellő mélységet tudjunk adni ama nézőpontoknak, melyekből a Lágert vizsgáljuk, hogy konkrét személyekkel, konkrét nevekkal és történetekkel népesítsük be”.¹⁹

„A könyvben kétszáz ember szólal meg, az élettörténeteikből vett több mint kilencszáz szövegrészlet alkot montázst”.²⁰ Mivel a kötet szerkesztői „a légerek egységesítő hatásával” számoltak, a montázs készítésekor lehetségesnek látták, hogy feláldozzák „az egyes elbeszélések integritását, és „a mindeddig különálló történetek összekapcsolásával létrehozott egybehangzást” tegyék a helyére,²¹ a történeteket pedig specifikus témakörök szerint csoportosítsák. A szöveg tagolása a táborral kapcsolatos tapasztalatok időrendi sorrendjét követi, az emberek elfogásától kezdve, szabadulásukon át hazatérésükig, másrészt annak a szerkesztői döntésnek engedelmeskedik, mely e tapasztalatsor legfontosabb pontjait emeli ki.

A valódi szubjektum ez esetben olyan csoport, amely formába akarja önteni saját tapasztalatait, és kifejezett célja, hogy ezt egy új nemzedéknek adja át. Ha a túlélők nagy figyelmet fordítanak beszélgetőpartnereikre, ezt azért teszik, mert majd nekik kell – minél jobban járható – hidat teremteniük a különböző világok között. Sokat elmondanak nekik, hogy eleget értsenek meg, és aránylag sokat adjanak tovább. Az elbeszélő és a hallgató kimondatlan egyezménye, mely minden beszélgetésben benne rejlik, ezúttal úgy jön létre,

18 Bacchi: *L'identità sospesa: bambine, bambini e storia* i. m. 81.

19 *La vita offesa* i. m. 30.

20 Uo. 32.

21 Uo. 33.

hogy a beszélő teszi saját tervének részesévé a hallgatót: eltérően a megszokott sémától, mikor a kutató választja meg területét és forrásait.²²

Szövegünk tehát didaktikai szempontból hatékony perspektívát választ, sőt, már önmagában didaktikának számít. A tanítás általunk kidolgozott egysége azonban először a „montázs szétbontását” helyezi kilátásba, amit Ivo Mattozzi a következőképp ír le: az egység szerkezete egy adott didaktikai rend szerint teszi megközelíthetővé a szöveget, és arra törekszik, hogy a diákok, miközben elvégzik a kognitív műveleteket, ugyanazt a gondolatmenetet járják végig, mint a könyv szerkesztői: a náciizmus, majd a tanúbizonyosságok megismerését, mindezek elemzését és értelmezését, a módszertani reflexiót. E folyamat abban a JELEN-ben zajlik, melyben a tanúbizonyosságok szövegét gondozó és értelmező történészek állnak.²³

Az irányított munka elvileg a kötet egységei szerint is haladhatna, következhetné például a „tábor népe”, a „női foglyok”, a „túlélés” stb. tematikai egységeit. A munkacsoport azonban másképp döntött: központi témát jelölt ki a Läger történelmi kutatásában, és innen próbált indítani egy útvonalat, melyet szakaszokra tagolt. Úgy találtuk, hogy az egész könyvön végighaladó, központi téma *A személyes identitás elvétele* címmel ragadható meg. A tanúbizonyosságok – úgy a szövegben lévő részletek, mint a Primo Levihez hasonló „főszereplők” elbeszélései – közül sok azt bizonyítja, hogy a táborok aberráltsága, túl a fizikai fájdalom és szenvedéseken, mindenekelőtt a szubjektum megsemmisítésében, identitásának eltörlésében nyilvánult meg. Tudatosan véghezvitt, hihetetlen és kifinomult gonosszággal kivitelezett cél: a foglyok, attól kezdve, hogy megfosztották őket személyes tárgyaiktól, a szeméremre mit sem adva meztelenre vetkőztették őket, hajukat leborotválták, a legszörnyűbb magalázásokat szenvedték el, így fokozatosan önnön maguk „felszámolására” kényszerítették őket. A rabok őrei a humanitást a legkülönbözőbb eszközökkel törték meg, de legfőbb céljuk az volt, hogy töröljék a múlt emlékét, és a személyiséget, akinek még az emlékezés is tiltott, pusztá számammá fokozzák le. A diákok figyelmét fel kellene hívni erre, és végiggondolhatnák, milyen kapcsolatban áll egymással az identitás, az egyén és az emlékezet.

Ennek kapcsán utalhatunk itt a *La vita offesa* című műben összegyűjtött tanúságokra, amelyek a foglyok álmairól szólnak, vagy akár az *Ember ez?* című regénynek arra a részletére, amikor Primo Levi tábori kórházba kerül és

²² *La vita offesa* i. m. 36.

²³ Ivo Mattozzi: *Presentazione del percorso didattico: «Razzismo nazista. Campi di sterminio tra memoria e sapere storico»*, Contributo alla prima scuola del LANDIS, *Approcci storiografici alla soggettività nel contesto dei regimi autoritari*, Sant’Agata sui Due Golfi, 1992. április.

ráébred, hogy ha a múltra emlékezik, még mindig fájdalmat érez, s éppen ez a szenvedés a „humanitás jele”: „A sajtó emberi érzésektől lüktető fabarakk csordultig van szóval, emlékekkel és egy másfajta fájdalommal. »Heimweh«, mondja erre a fájdalomra a német; szép szó, szó szerint „honfájdalmat”, „honfibút” jelent.

Tudjuk, honnan jöttünk: a külvilág emlékei benépesítik álmainkat és ébrenléteinket, döbbsen vesszük észre, hogy semmit sem felejtettünk el, minden előhívott emlék fájdalmas-tisztán rajzolódik ki előttünk.”²⁴ Talán így szerezzük vissza identitásunk töredékét.

Terveztünk az alábbi struktúra²⁵ szerint épül fel:

- részletesen kifejti JELEN–MÚLT–JELEN ciklikus kapcsolatát, három fázist jelöl ki, amelyek megegyeznek a történeti megismerés alakulásának fázisaival: a) a kognitív és affektív motivációk létrejötte (JELEN); b) a már feldolgozott ismeretanyag tanulmányozása és újabb ismeretek kialakítása (MÚLT); c) Az ismeretek áthelyezése (VISSZATÉRÉS A JELENHEZ);
- A szöveg tematikáját veszi alapul (a központi téma nem a náciizmus vagy önmagukban a megsemmisítő táborok, hanem a deportáltak szubjektivitása a fogság alatt és utána, az átélt szenvedéssel összefüggésben);
- A diákokhoz igazodva részletezi a tematikát, mivel először a táborokkal kapcsolatos ismeretek elsajátítását kínálja, és csak később készíti őket arra, hogy ezen ismeretek birtokában gondolkodjanak a szubjektivitáson és más, hozzá kapcsolódó témákon;
- A funkcionális ismeretek előzetes elsajátítását javasolja, hogy érthetővé tegye a központi témát (erre a célra kidolgozott informatív cédulák által);
- Segíti a tanulás előzetes motivációinak a kialakulását;
- Explicit módon tárgyalja a JELEN–MÚLT–JELEN kapcsolatot, oly módon, hogy a történeti ismeretek valóban hasznosak legyenek (vagyis nem csupán jósolja, hogy mennyire lesznek hasznosak az ismeretek);
- A szövegek olvasását és feldolgozását javasolt feladatok által bontja szakaszokra, illetve hangolja össze, amelyek megoldásával a diákok megteszik az első lépéseiket a növekvő megértés, illetve a specifikus értelemben diszciplináris területen való ismeretanyag felépítése irányában.

²⁴ Primo Levi: *Ember ez?* I. m. 67.

²⁵ Az itt reprodukált struktúra Ivo Mattozzi munkája, *Presentazione del percorso didattico* című cikkét vesszük alapul.

A rendszer minden eleme néhány adott pont felé mutat, mindegyik a maga sajátos módján. E pontok a következők:

- kognitív térkép megalkotása;
- a történeti megismerésre jellemző műveletek véghezvitele (tematizálás, a történeti ténynek – mint az elemzés alapegységének – rekonstrukciója, kronológiai elrendezés, problémafelvetés, magyarázat, fogalomalkotás stb.);
- reflexió a következő kapcsolatokról: a) Cselekvő szubjektum (tanú) / megélt történet; b) Megismerő szubjektum / múlt; c) Megismerő szubjektum / történetírás;
- reflexió az emlékezet, a történeti megismerés és a történetírás kapcsolatáról;
- az emlékezet forrásainak sajátosságairól és használatukról;
- a történelem és az etika kapcsolatáról;
- néhány módszertani kérdéstről;
- annak érzékeltetése és konkretizálása, hogy a történeti ismeretek mennyiben járulnak hozzá a jelen megértéséhez.

A célok kitűzése után az alábbi főbb pontok szerint haladhatunk tovább:

- I. RÉSZ. Bevezető kérdőív (mit tudnak a diákok, kitől tudják, hogyan értékelik, milyen értékekkel és kérdésekkel szembesülnek, „újra megtörténhet-e”...). *A jelen és a múlt* (neonácizmus; a nácizmus tagadása és szerepének kisebbítése; heurisztikus kérdőív összeállítása a diákok által).
- II. RÉSZ. A múlt. Történeti információk (Európa és a világ 1938-ban; nácizmus; faji törvények; a II. világháború; a megsemmisítő táborok földrajzi elhelyezkedése; kvantitatív adatok (a népirtás „számadatai”); július 25.; szeptember 8.).²⁶ *Az emlékezet: élet és halál a megsemmisítő táborokban. A szubjektum elvétele: „kötelező” lépések a tanúbizonyások olvasása előtt. A probléma – a diákok problémafelvetései („hogyan történhetett?” ...). A magyarázat – egyes magyarázati típusok elemekre bontása és vizsgálata.*

²⁶ A Fasiszta Nagytanács 1943. július 25-én távolította el Mussolini a hatalomból; a Pietro Badoglio új kormánya által kötött fegyverszüneti megállapodást Eisenhower amerikai elnök szeptember 8-án hozta nyilvánosságra, ami a németek ellenlépéseit váltotta ki – többek közt az olasz hadsereg lefegyverzését, Róma megszállását –, és ezután vette kezdetét az olaszországi zsidók tömeges deportálása. (*A szerk.*)

- III. RÉSZ. *Visszatérés a jelenhez* (válaszok a heurisztikus kérdőívre (az oda nem illő kérdések bírálata); a szubjektivitástól a szubjektumokig (életrajzok, az identitás útjai); az életrajztól a történelemig; emlékezet – múlt – történelem).

A fenti séma egyértelmű lépésein túl talán érdemes kiemelni az egész rendszert meghatározó alapelvek közül, hogy a munka középpontjában végig a diákok szubjektivitásának kell állnia. Ezt nemcsak a munkában való részvétel egyes mozzanatai bizonyítják (például a kérdőívek használata, nemcsak a bevezető szakaszban), hanem az is, ahogy a jelenből induló, végül ugyanoda visszatérő útvonalat szakaszokra bontjuk.

A didaktikai egység magja a második rész. A történelmi időszak összefoglalása után, amit erre alkalmas cédlákkal oldunk meg, következhet a szubjektumtól való megfosztás témájáról szóló tanúságok olvasása, amelyeket a munkacsoport az alapul vett szövegből választ, és antológia formájában készít elő.

A szöveggyűjtemény felépítése két párhuzamos útvonalat követ: az egyik bemutatja, milyen eszközöket használtak a rabtartók, hogy elérjék céljukat, „a személyiség megsemmisítését”. A másik azokat az eszközöket veszi sorra, melyekkel egyes emberek „ellenálltak” az erőszaknak. Az egész arra a rabtartók és áldozatok közti, leginkább egyenlőtlen harcra világít rá, amely az utóbbiak sokszor az érzéketlenség és az eltompultság mélységeibe, a „humanitást” vesztett állapotba taszította: bizonyítékkul arra, hogy a rabtartók elérték céljukat.

A szövegolvasás minden pontjához, akár csak a folyamat további szakasza-ihoz, igyekeztünk feladatokat „kitalálni”, „didaktikai műveleteket” javasolni, amelyeknek többnyire az a céljuk, hogy ösztönözzék a reflexiót, problémafelvetésre, összefüggések, kapcsolatok, összevetések elgondolására késztessek a diákokat. A feladatok fő funkciója az, hogy a diákok ne torpanjanak meg a tanúbizonyosságok által keltett érzelmi hatás miatt – amely néha igen erős lehet –, hanem tanulják meg „használni” őket, ahogy egy történész tenné. Ha felfedezik, hogy a táborban uralkodó erőszakra az egyes emberek a nemüktől, vallási, kulturális, politikai stb. hovatartozásuktól függően különbözőképpen reagáltak, ha általában véve analógiákat és különbségeket tudnak felismerni, ha megtanulják, hogyan viszonyítsák ezeket a történések által adott értelmezésekhez: ha tehát *kognitív műveletekhez* segítjük hozzá a fiatalokat, azzal a „ítélőképesség” gyakorlását mozdítjuk elő, s döntő lépést teszünk céljaink eléréséhez. Mindez végső soron hozzájárul, hogy a tanítás olyan „nyomot” hagyjon,

amelyet egy másfajta megközelítés mindeddig nem tudott (ld. fenn a Primo Levi-interjút).

A javaslat a harmadik részben, egy újabb, a „szubjektivitástól a szubjektumokig” vezető út szakaszait mutatja be: ez elsősorban a szöveggyűjtemény függelékében közölt rövid életrajzok használatát igényli, melyekből a túlélőknek a lágerek megtapasztalása előtti és utáni életéről kapunk információt. Innen bonyolultabb témák felé vivő elágazásokhoz haladunk tovább, annak érdekében, hogy az emlékezettől az életrajzon át – lépésről lépésre – a történelemig jussunk, amit részben kiterjedt kontextualizáció által, részben pedig azáltal tehetünk meg, hogy a táborok rendszerére vonatkozó főbb történeti értelmezéseken reflektálunk. Arra kell törekednünk, hogy cezúrák, megszakítások nélkül haladjunk, megtartván a kapcsolatot emlékezet és történelem, múlt és jelen között. Még egy gondolatkört kell itt bevonnunk: „az emlékezet idejéről, módjáról és feltételeiről” szóló reflexiót, amelyet a tanúbizonyások feldolgozásával párhuzamosan kell vezetnünk. Így állandóan figyelemmel kísérhetjük azt a témát, mely voltaképp az egész útvonal bejárása során a háttérben áll. Itt is használhatjuk a már ismert szöveggyűjteményt, hisz egy teljes fejezete foglalkozik a témával, és elidőzik az emlékezet tegnapi és mai „árának” problémájánál. Ez a téma különösen nagy esélyt ad a további fejlődésre, arra készítetvén bennünket, hogy a lágerek túlélőinek „megsértett emlékezetéről” gondolkodjunk – amelyről bőséges szakirodalom áll rendelkezésre, akárcsak arról, hogyan használják a történészek a túlélők elbeszéléseit, vagy éppen arról, hogy módszertanilag miként lehet megközelíteni a szóbeli forrásokat: munkánk ilyen utakat nyithat a probléma mélyebb megismerése érdekében.

A javaslat végső formájában egyfajta útmutatót jelentene a tanár számára, aki eldöntheti, hogy ebben a formában veszi át, vagy más módszereket dolgoz ki, és csupán segédeszközként használja a mellékelt cédulákkal és az egyes alegységekhez kapcsolódó anyaggal együtt.

A munka eredménye megítélésünk szerint azt bizonyítaná, hogy „Auschwitzot tanítani” lehetséges, hogy át tudjuk és át kell lépünk azt az akadályt, amit egy ilyen téma elkerülhetetlenül elénk állít, amennyiben belátjuk, hogy – ha csak részben is – „miénk az átadás feladatának felelőssége és autoritása”. Elgondolkodtatóak Yosef Hayim Yerushalmi szavai: ha azt állítjuk, hogy egy nép „emlékezik”, akkor nem mást állítunk, mint hogy valamiféle múlt aktív módon átadódik a jelen nemzedékének, ez értelmet lát benne, és elfogadja. Ellenkező esetben, egy nép akkor „felejt”, ha a múltat birtokló generáció nem osztja meg azt a következővel, illetve ez elutasítja a befogadását, vagy a maga

idején nem adja tovább, ami végső soron ugyanaz. Az átadásban hirtelen is bekövetkezhethet a törés, és a fokozatos erózió folyamatában is, de az elv ugyanaz. Egy nép nem „felejtheti el” azt, amit közvetlenül sosem kapott meg.²⁷

Keresztes Melinda és Erdősi Péter fordítása

²⁷ Yosef H. Yerushalmi: *Riflessioni sull'oblio*, AA. VV., *Usi dell'oblio*, Parma, Pratiche, 1990. 14.

LÁTHATÁR

SOMSSICH RÉKA

A nyelvi kérdés az Európai Unió intézményeinek gyakorlatában (problémák azonosítása, felvetések)

Bevezetés

Európa egy korábban sohasem tapasztalt egységesedés felé halad. Az egységesedés, bármilyen gazdasági, társadalmi területen jelentkezik is, egységes szabályozást feltételez és kíván meg. Az egységes szabályozás pedig értelemszerűen egyes meghatározott, hagyományosan nemzeti hatáskörök részbeni vagy teljes feladását jelenti. Ennek következtében a tagállam nemzeti, nemzetközi szintű megnyilvánulásait kötik a közösségi előírások, akaratérvényesítése ezeknek alárendelt. Ez nem jelenti azt, hogy a tagállami, nemzeti érdekek, értékek ne játszanának szerepet az állam nemzeti vagy közösségi szintű fellépéseinél, hanem inkább azt jelenti, hogy az államnak a Közösség gazdasági és sok esetben politikai, kulturális egységében való önkorlátozó magatartása nem teszi lehetővé a nemzet abszolút értelemben való képviselődését, az állam cselekedeteit már nem kizárólag nemzeti célok motiválják, mert már nem is motiválhatják minden esetben.

A tagállami nemzeti nyelvek és az egységes közösségi szabályozás kapcsolata többrétű. A nemzeti nyelv egyrészt a tagállami önállóság, önazonosság kifejezésének eszköze lett a szuverenitáskorlátozó közösségi szabályozással szemben (szimbolikus és szuverenitási vonatkozás), másrészt – és ennek következtében – az egységes jog megnyilvánulási formája, hordozója (gyakorlati, technikai vonatkozás).

Az egységesedő Európában a nemzeti nyelvek funkciója megváltozott. Legitimációs szerepüket továbbra is az Uniót alkotó államok identitása kifejezésében töltik be. Az egységesedés, nemzeti önkorlátozás fokozó-

dásával pedig egyre hangsúlyosabban teszik ezt. Az egyes nemzeti nyelvek európai szintű megjelenítése az egységben összeolvadó országok önállósága kifejezésének legfőbb szimbolikus eszköze. Ezek eredője, az európai szintű nyelvi sokféleség, és az ezt meghatározó nyelvi egyenlőség azonban mégsem lett az Európát az európai polgárok összessége szemében legitimálni képes közös, közössé tehető értékrend alapja. Nem vált olyan elemévé és elvévé az európai építkezésnek, amellyel az Uniót alkotó népek azonosulni tudtak volna és ami gondolkodásukat alapvetően meghatározná. Európa, az európai lakosság, ha tudatosan el is tudja fogadni a legtágabb értelemben vett nemzeti határok elmosódását, érzelmi azonosuláshoz egy új, európaiságát legitimáló értékre van szüksége, ami nem biztos, hogy a nyelvben, nyelvekben keresendő.

Ez az írás egy nagyobb, szélesebb témakört átfogó tanulmány része. Ebben a formájában kizárólag azt vizsgálja, hogy a nyelvi egyenjogúság és a szabályozási rendszer működése hatékonyságának függvényében a nemzeti nyelvek meddig tudnak egyenértékűen megjelenni az európai szintű szabályozásban, mennyiben és meddig tudnak a közösségi jogszabályok még valamennyi nyelven hozzáférhetővé válni, mennyire élveznek, élvezhetnek ezek a nyelvek egyenlő státuszt a mindennapi munka során. Ehhez végigveszi az európai szintű nyelvi érintkezés lehetséges alternatíváit, a mindennapi, illetve szakmai kommunikációtól kezdve, a kötelező érvényű jogi előírásokon át, felvázolva az egynyelvű, soknyelvű, korlátozott soknyelvű modellek lehetőségeit. Ezen kívül vizsgálja a jelenlegi közösségi (uniós) nyelvi rendszer működését, kialakulásának és fenntartásának okait, valamint működésének kritikus pontjait. E kritikus pontok körében felmerül a modell teljeskörűségének, korlátozottságának problémája, érintve a kisebbségi nyelvek szerepét a rendszeren belül, illetve az Unió bővítésével kapcsolatos mennyiségükben és milyenségükben nem elhanyagolható új kihívásokat.

1. A JELENLEGI KÖZÖSSÉGI NYELVI REND

1.1. A közösségi nyelvi rendszer kialakulásának okai, jogi alapja

A közösségi jogszabályok, uniós szabályok fordítása, a közösségi intézmények mindennapi munkája során szükségessé váló szóbeli és írásbeli érintkezés, az intézményeknek az uniós polgárokkal való kapcsolattartása a

Közösség nyelvi rezsimjében testet öltő nyelvi egyenlőségen alapuló soknyelvűség¹ rendszerén keresztül történik.

Az Európai Unió az egyetlen olyan nemzetközi szervezet, ahol valamennyi tagállam legalább egyik hivatalos nyelve egyúttal az Unió hivatalos nyelve is. Ezt a privilegizált állapotot, bár mesterséges eszközökkel és nehezen, azért is szükséges fenntartani, mert az Európai Közösségek, illetve az Európai Unió nem tekinthető hagyományos értelemben vett nemzetközi szervezetnek. Olyan önálló jogrenddel bíró szervezet, amelyben a szupranacionális jelleg erősebb a kormányközinél. *A nyelvi egyenlőség minden áron való fenntartása és deklarálása az Uniót alkotó nemzetek szuverenitása kontinuitása hangoztatásának egy kézzelfogható megnyilvánulása.* Az integráció – ebben az olvasatban – a nyelvet, mint a nemzeti identitás kifejeződésének meghatározó formáját érintetlenül hagyja. Ezzel egyúttal azt is sugallja, hogy magát a nemzeti identitást is elkerüli.

Figyelemre méltó paradoxon ez egy olyan rendszerben, amely a nemzeti szuverenitás illetően való hangoztatása mellett, működésében egyre inkább kerül alapjaiban szembe a tagállamok szuverenitásával.²

A közösségi nyelvi rendszer előélete az ESZAK-Szerződés megszületésének idejére nyúlik vissza. Az ESZAK-Szerződést ugyanis franciául fogalmazták és csak ez a változat számít(ott) hitelesnek.³ Akkor hat állam négy hivatalos nyelve körül formálódott a nyelvi vita, amely a Párizsi Szerződés által előírt Bíróság létrehozása kapcsán robbant ki⁴ és végül Belgium és Hollandia hatékony fellépésének köszönhetően a nyelvi jogegyenlőség gyakorlati megvalósításához vezetett. *Az Európai Közösséget létrehozó szerződésnél a nyelvi jogegyenlőség már kiindulási alapelvként jelent meg.*

1 A soknyelvűségen ebben a dolgozatban a *multilinguisme* francia kifejezés magyar nyelvű megfelelőjét értjük, míg többnyelvűségen a *plurilinguisme* megfelelőjét. A fordítás önkényes, a két kifejezés egymástól való megkülönböztetethez szolgálja. Soknyelvűségen Colette Toutitou-Benitah meghatározását követve több (legalább 5) nyelv párhuzamos jelenlétét értjük egy rendszeren belül, amelyre kötelező a rendszer működése szempontjából a mindenre kiterjedő, folyamatos fordítás. A többnyelvűség több, legalább 3–4 nyelv aktív vagy passzív ismerete, ami lehetővé teszi a kommunikációt (Toutitou-Benitah: *Le modèle de la traduction en Europe: réalité et potentialité.* In *Europe et traduction*, Les Presses de l'Université d'Ottawa, 1998, Artois Presses Université, 359).

2 Alain Fenet: *Diversité linguistique et construction européenne*, *Revue trimestrielle du droit européen*, 37 (2) avril-juin, 2001, 238.

3 ESZAK-Szerződés 100. cikk.

4 Christian Heynold: *L'Union européenne: jardin d'Eden ou Tour de Babel*, *Terminologie et Traduction*, 3, 1999, 5.

A Közösség történetének e kezdeti szakaszában a négy hivatalos nyelv (német, francia, olasz, holland) kölcsönös tanulása és ismerete, a közösségi többnyelvűség megvalósítása nem követelt meg emberfeletti intellektuális képességeket az európai tisztviselőktől, így a hivatalos kapcsolatok keretén belüli szóbeli érintkezés a többnyelvűség alapján adott természetes kódválasztás alapján történt.

Maga az Európai Közösséget létrehozó szerződés *nem írja elő a nyelvi jog-egyenlőséget vagy a kötelező soknyelvűséget*, bár vannak olyan cikkek, amelyekből ez levezethető.

Az Európai Unióról szóló szerződés 1. cikke (korábbi A cikke) második számozatlan bekezdése szerint „a döntéseket a lehető legnyilvánosabban és az állampolgárokhoz lehető legközelebb eső szinten hozzák meg.” Ennek értelemszerűen a kommunikációs eszköze az egyes állampolgárok anyanyelve lehet. Ugyanezen cikk harmadik számozatlan bekezdése kimondja, hogy az Unió „feladata, hogy egységes és szolidáris módon szervezze a tagállamok közötti és népeik közötti kapcsolatokat.” Az egységesség és szolidaritás feltételezi a tagállamokkal szembeni egyenlő elbánást minden, így kulturális és nyelvi értelemben is. A 6. cikk (korábbi F cikk) (3) bekezdése megerősíti, hogy „Az Unió tiszteletben tartja tagállamainak nemzeti identitását.” A nemzeti identitásnak pedig meghatározó része a nemzeti nyelv használatának lehetősége.

Kifejezett rendelkezést az uniós polgárokat védő jogbiztonsági alapú nyelvhasználatról az Amszterdami Szerződés iktatott az Európai Közösséget létrehozó szerződésbe. Annak 21. cikke előírja, hogy minden uniós polgár a szerződések hiteles nyelveinek bármelyikén (tehát a hivatalos nyelveken és az ír nyelven is) fordulhat írásban a közösségi intézményekhez vagy szervezetekhez és azok kötelesek azon a nyelven válaszolni.

Az 53. cikk (korábbi S cikk) pedig felsorolja, hogy a Szerződés mely nyelveken hiteles (ugyanazokról a nyelvekről van szó, mint amelyeket az 1. számú rendelet hivatalos nyelveknek tekint, valamint az ír nyelvről, amelyik bár nem hivatalos nyelv, de az alapszerződések hiteles nyelve). Az Európai Közösséget létrehozó szerződésnek ezzel párhuzamos rendelkezése a 314. cikk (korábbi 248. cikk) első számozatlan bekezdése, amelyet az egyes csatlakozások következtében hasonlóképpen hitelessé váló nyelvi változatokra való utalással a második számozatlan bekezdés egészít ki.

A nyelvi rend tényleges meghatározását a Szerződés másodlagos jogforrásra hagyja. Az Európai Közösséget létrehozó szerződés 290. cikke (korábbi 217. cikk) rendelkezik úgy, hogy a Tanácsnak egyhangúlag eljárva kell meghatároznia a közösségi nyelvi rendszert („a Közösség intézményeinek

nyelvhasználatára vonatkozó rendszert”). Az ügy jelentőségét és kényességét az egyhangú szavazási követelmény jelzi. Ennek alapján született meg a *Tánács 1. számú rendelete* 1958-ban az Európai Gazdasági Közösség által használt nyelvek meghatározásáról.

A rendelettel szemben a leggyakrabban felhozott kritika, hogy 1. cikkében nem tesz különbséget a hivatalos és a munkanyelv között, nem határozza tartalmilag meg azokat, bár önállóan nevesíti. Ráadásul a hivatalos és munkanyelvek köre egybeesik.⁵ A rendeletet továbbolvasva azonban azt is gondolhatjuk, hogy a jogalkotó szándéka a hivatalos és munkanyelvekkel kapcsolatban érezhetően más volt és külön definiálásuk nélkül kiválglik, hogy melyiknek mi a funkciója. Az 1. cikkben felsorolt *hivatalos nyelvek párhuzamos használata egy kötelező rendszerbe forr össze* (a közösségi intézményekkel a tagállamok, illetve azok állampolgárai, honos jogi személyei bármelyik hivatalos nyelven kezdeményezhetnek kommunikációt (2. cikk), az intézményeknek ugyanezekben a nyelveken képeseknek kell lenniük válaszolni (2. és 3. cikk), az általános alkalmazást igénylő dokumentumokat valamennyi hivatalos nyelven meg kell szövegezni, a Hivatalos Lapot valamennyi hivatalos nyelven meg kell jelentetni), míg a hivatalos nyelvekkel azonos *munkanyelveket felőlelő rendszer fakultatív*, az intézmények maguk választhatnak annak szűkített vagy teljes körű alkalmazása között (az intézmények belső szabályzatukban döntenek arról, hogy az egyes esetekben mely nyelveket használják (6. cikk)). A rendelet logikája szerint a hivatalos és munkanyelvek azonossága egy olyan kiindulási pont, amelyhez képest a hivatalos, illetve munkanyelvek a gyakorlatban eltérő alkalmazási közegekben, eltérő rendben és lehetőségekkel mozognak, a hivatalos nyelvek szigorúbb rezsimben, a munkanyelvek pedig kötetlenebbül.

A rendelet alapján megállapíthatjuk, hogy a hivatalos nyelv a közösségi intézmények kifelé irányuló megnyilvánulásaiban jelenik meg, míg a munkanyelv a belső intézményi kommunikációban.⁶

A rendeletről valójában nem e két kategória definíciója hiányzik, hanem a rendszer optimalizálása irányába ható olyan jellegű szétválasztása, amely kötelező erővel és nem fakultatív módon, más-más nyelveket rendelne alkalmazni a hivatalos és a munkanyelvek esetében.

Ez a nyelvi rendszer az Európai Unióról szóló szerződés 28. és 41. cikkével kiterjesztésre került a második és harmadik pillérré is. Így az Európai Unió és az Európai Közösség nyelvi rendszere között nem tehető különbség.

⁵ „A Közösség hivatalos nyelvei és munkanyelvei...”

⁶ Alain Fenet, 239.

A nyelvi egyenlőség akkor szenvedett első ízben csorbát, amikor 1973-ban Írország csatlakozásakor az ír (Írország első hivatalos nyelve) csupán a Szerződés nyelve lett, használható az Európai Bíróság előtt és a Tölmács Szolgálat előzetes értesítése alapján az Európai Parlamentben, de nem vált hivatalos nyelvvé. Az ír csatlakozás alkalmával Írország ugyan azt kérte – figyelmen kívül hagyva, hogy az 1. számú rendeletben nincs tárgykör szerinti különbség a hivatalos és a munkanyelv között –, hogy az ír legyen hivatalos nyelv, de nem kell, hogy munkanyelv legyen, végül valójában egyik sem lett.⁷ Később, 1984-ben a luxemburgi dialektus hivatalos nemzeti nyelvvé válásával egyidejűleg nem vált az Unió hivatalos nyelvévé, ugyanakkor a jelenlegi csatlakozás érdekessége, hogy a máltai – Máltán az angol is hivatalos nyelv – az Unió hivatalos nyelve lett.⁸

A Közösséghez (Unióhoz) való valamennyi csatlakozás alkalmával érvényesült egyébként az az alapelv, hogy a csatlakozó országok legalább egy hivatalos nyelve a Közösség (Unió) hivatalos nyelve lett. Az 1. számú rendelet pedig ennek megfelelően minden alkalommal módosult is.

Maga a rendelet jogbiztonsági elveket érvényesít, amikor lehetővé teszi a közösségi intézmények Európa civil felével való anyanyelvi kommunikációját az érintkezés mindkét irányába. Hasonlóképpen jogbiztonsági indíttatású az az elvárás, hogy az általános alkalmazást igénylő jogi aktusok, valamint maga a Hivatalos Lap minden hivatalos nyelven hozzáférhető legyen.

Az intézmények belső nyelvhasználata tekintetében rugalmasság mutatkozik.

1.2. A közösségi nyelvi rendszer gyakorlati működése, ennek kritikus pontjai

A közösségi nyelvi rendszer működése az 1. számú rendeleten alapul. A hivatalos nyelveknek a jogbiztonságra tekintettel való alkalmazása gyakorlatban egy meglehetősen bonyolult és költséges rendszeren keresztül történik. Megjegyzendő, hogy a rendeletről kiindulva a jogbiztonsági igény a végeredményt tekintve kell, hogy fennálljon. A mód, ahogyan ez megvalósul, elméletileg közömbös lenne. A nyelvi jogegyenlőségre építő rendszerben elméletileg a dokumentumok szövegezése párhuzamosan folyik, hiszen valamennyi nyelvi változat azonos státuszt nyer. A párhuzamos szövegezés vélelme a gyakorlatban a szövegezési nyelvről való azonnali és minden nyelvre

7 Dónall Ó Riagáin: *Lesser Used Languages and the Law*, ERA szeminárium, Trier, 2000. szeptember 7–8.

8 Lásd a csatlakozási okmány 58. cikke.

kiterjedő fordítás-láncot jelenti egészen az egyes dokumentumok elfogadásáig.⁹ Különös jelentőséget nyer ez a rendszer a Tanács előtti szakaszban, ahol tagállami szakértői szinttől a magas szintű tagállami képviselőig bezáróan zajlanak a viták az egyes jogszabályokról, így erősebb a saját nyelven való megismerés igénye (bár egy jól működő többnyelvűségben nem kizárt ennek feladása sem az elfogadandó dokumentumokról való tárgyalás során). Ez a megoldás valójában egyfajta fékké vált a rendszerben, amely erőteljesen visszafogja a munka ritmusát.

Olivier Moréteau a jelenlegi rendszert mind anyagi, mind politikai és szellemi értelemben pazarlásnak, illetve illúzióknak tartja.¹⁰ Anyagiilag azért tartja pénzkidobásnak, mert a fordítási mechanizmus működtetése rendkívül költséges és optimalizálása esetén ugyanazt a pénzt más, hasznosabb célokra is el lehetne költeni. Politikailag azért tartja pazarlásnak, mert a nyelvi hozzáférhetővé tétel nem terjeszti jobban az európai gondolatot,¹¹ szellemileg pedig azért, mert ugyanazt a humán erőforrást, befektetett magas színvonalú munkát más célra is lehetne hasznosítani.

A soknyelvűség jelenlegi állapotában Moréteau szerint azért illúzió, mert csak színleli a jogegyenlőséget, hiszen nem egyszerre írják valamennyi hivatalos nyelven a jogszabályokat, hanem fordítják azokat.

Az 1. számú rendelet 6. cikkének felhatalmazásánál fogva a Bizottság belső szabályzatának¹² 18. cikkében rendelkezik úgy, hogy a Bizottság ülésén elfogadott dokumentumokat, illetve az írásbeli eljárás során elfogadottakat, a felhatalmazás alapján elfogadott dokumentumokat és az átruházott hatáskörben hozottakat csatolni kell a hiteles nyelven vagy nyelveken annak az ülésnek a végén készített összegzéshez, amelyen elfogadták azokat. A szabályzat hiteles nyelveket (*authentic languages*) említ. Ezáltal meg tudja különböztetni azokat az egyedi aktusokat, amelyek csak egyes nyelveken számítanak hitelesnek (például az egyedi határozatok), illetve a valamennyi nyelven hitelesnek számító, általános alkalmazást igénylő jogi eszközöket. Ezt a szabályzat

⁹ Egy irányelv elfogadásáig körülbelül 15 stádiumon megy keresztül, amelyekre mind le kell fordítani, a parlamenti módosítások száma pedig gyakran eléri az 50-et (Touitou-Benitah, 360.).

¹⁰ Olivier Moréteau: *L'anglais pourrait-il devenir la langue juridique commune en Europe?* In Sacco-Castellani: *Les multiples langues du droit européen uniforme*, Torino, 1999, Harmattan Italia, 158.

¹¹ Moréteau-nak ezzel a gondolatával vitatkozni lehet, mert a nyelvi hozzáférhetővé tételnek nem elsősorban az a célja, hogy az európai gondolatot terjessze, hanem hogy a közösségi dokumentumokat megismerhetővé tegye.

¹² C 2000/3614 bizottsági határozat, amelyet legutóbb a Bizottság 2001/844/EK, ESZAK, EURATOM határozata módosított.

ugyanezen cikk végén pontosítja, amikor meghatározza a hiteles nyelv vagy nyelvek fogalmát.¹³

A fenti szabályok alapvetően már a Bizottság által elfogadott végtermékekre vonatkoznak. E rendelkezéseken felül a szabályzat a nyelvhasználatra vonatkozóan a következő rendelkezésekben utal. A Bizottság üléseinek napirendjére vonatkozó 6. cikk negyedik számozatlan bekezdése szerint a Bizottság napirendjét és a munkanyagokat meg kell küldeni a Bizottság tagjainak a Bizottság által a 25. cikknek megfelelően¹⁴ megállapított határidőn belül és munkanyelveken. Hasonlóképpen rendelkezik a 12. cikk, amikor az írásos eljárás keretében történő határozathozattal kapcsolatban kimondja, hogy a javaslat szövegét írásban meg kell küldeni a Bizottság tagjainak a Bizottság által a 25. cikknek megfelelően előírt munkanyelveken. Ez a rendelkezés lehetőség nyújt a nyelvhasználat szükség szerinti szűkítésére.

Az 1. számú rendeletből következő jogbiztonsági igényt elégti ki a szabályzathoz csatolt, a Bizottság alkalmazottainak külső kapcsolattartása során tanúsítandó helyes igazgatási magatartására vonatkozó kódex 4. pontjának első számozatlan bekezdése. Ennek értelmében a Bizottság a levelekre azok nyelvén köteles levélben válaszolni, amennyiben ezek a Közösség egyik hivatalos nyelvén íródtak.

Hallgat a szabályzat ugyanakkor arról, hogy a Bizottságon belül a munkanyagok elkészítése, a munka során való kommunikáció milyen nyelveken, illetve nyelven történik.¹⁵

A Bizottság Fordító Szolgálatánál az a gyakorlat, hogy minden közösségi normára irányuló tervezetet, az elfogadott szövegeket, a hivatalos kiadványokat és a tájékoztató anyagokat le kell fordítani valamennyi hivatalos nyelvre. Ez egy jogszabály megalkotása és elfogadása esetében azt jelenti, hogy az előkészületi szakaszban a szélesebb körű vitára szánt zöld vagy fehér könyveket, a jogalkotási szakaszban a Tanács és a Parlament számára benyújtásra kerülő végső javaslatot, a javaslat benyújtását bejelentő sajtóközleményt, a másik két intézmény módosító javaslatait, az elfogadott kihirdetésre kerülő jogszabályt, illetve a végrehajtási szakaszban a Tanácsnak és a Parlamentnek a jogsza-

13 „Hiteles nyelv vagy nyelvek: a Közösség hivatalos nyelvei általános alkalmazást igénylő szabályok esetében, illetve a dokumentumok címzettjeinek nyelvei.”

14 A 25. cikk értelmében a Bizottság szabályokat hozhat az eljárési szabályzat végrehajtása céljából.

15 Carsten Quell írja, hogy a közösségi intézményeken belüli nyelvhasználatról általában személyes megfigyelések alapján van információnk (Carsten Quell: Language choice in multilingual institutions: A case study at the European Commission with particular reference to the role of English, French and German as working languages, *Multilingua*, 16–1, 1997, 57.).

bály tagállami végrehajtásáról szóló jelentését minden hivatalos nyelvre le kell fordítani. A jogalkotás egyéb fázisainak munkadokumentumait (új jogszabály előkészítésére irányuló indítvány, a jogilag szabályozandó területre vonatkozó tanulmányok, belső bizottsági munkaanyagok, a jogszabály tervezetének a Bizottság által jóváhagyandó változatai, tagállami beszámolók a jogszabály végrehajtásáról) általában egy-két hivatalos nyelvre fordítják le. A fordítókkal szembeni abszolút követelmény, hogy csak az anyanyelvükre fordíthatnak. Ez olyan elvárás, amely áthághatatlan a jó fordítás esetében, ugyanakkor nehezíti a fordítók toborzását.

A felduzzadt apparátussal dolgozó Fordító Szolgálat gyorsasági elvárásokkal szembesített munkaerejének munkáját számos eszközzel igyekeznek könnyíteni és gyorsítani. Ilyen az egyre fejlettebb fordítói memóriák használata, a gépi előfordítás igénybevétele, illetve a konzisztenciát is nagy mértékben biztosító terminológiai adatbázisok folyamatos fejlesztése és feltöltése.

Az európai intézmények közül a Bizottság az, amelyik a legnagyobb fordítói apparátussal rendelkezik. A Fordító Szolgálat közel 2000 alkalmazottal dolgozik, akik közül hozzávetőlegesen 1400-an végeznek érdemi fordítói-lektori munkát. Az apparátus ennek ellenére túlterhelt,¹⁶ a növekvő dokumentummennyiséggel úgy próbál megbirkózni, hogy egyre több anyagot ad ki külsős fordítóknak, fordítóirodáknak.¹⁷ Ez bizonyos mértékig gyorsítja a munkát, de megvan az a hátránya, hogy a külsős fordítók nincsenek benne a Szolgálat napi munkájában, nem feltétlenül ismerik a fordítással érintett terület közösségi szakterminológiáját, illetve ha a fordítandó anyag előzményeit belsős fordító készítette, az anyag nem biztos, hogy konzisztens lesz.

A Bizottságon belüli intézményi nyelvhasználatot a szokás alakította, alakítja és alapvetően egybeesik az európai szinten egyébként természetes úton végbemenő nyelvi folyamatokkal, ahol a három nagy nyelv jelenléte a jellemző.

A Bizottságon belüli ülések a gyakorlat szerint már egyszerűsített rendben zajlanak, az egyes részlegek belső üléseinek nyelvét általában a részleg vezetőjének nyelvi ismeretei, illetve a részleg munkatársainak nyelve, nyelvtudása határozza meg. Általában francia vagy angol nyelveken folynak. A kabinetfőnökök üléseit angolul vagy franciául tartják, maguk a biztosok angol–német–francia nyelveken tanácskoznak.

¹⁶ 2001-ben 1 268 255 oldalt fordítottak (forrás: a Bizottság Fordító Szolgálatának honlapja).

¹⁷ 1998-ban ez az összes anyag 18%-át jelentette (Brian McCluskey: *A different kettle of fish: the challenge of multilingual translation in specialist field*, 1998. szeptember 18-án Lizsabonban rendezett konferenciát hangzott el.).

A Bizottság munkája során tehát első ízben a különböző eljárások keretében elfogadott dokumentumok tekintetében jelenik meg a kötelező, valamennyi nyelvre kiterjedő soknyelvűség. A nyelvi diszkrimináció, illetve bizonyos nyelvek előnyben részesítése a mindennapi munka, az intézményen belüli írásos, illetve szóbeli érintkezésben megmutatkozik, ami miatt a nyelvi szempontból háttérbe szorult nemzetek gyakran tesznek szemrehányást a Bizottságnak.

A Bizottság úgynevezett munkanyelveinek korlátozott alkalmazása valós érdek- és jogsérelemhez ott vezethet, ahol uniós polgárokkal való kapcsolatára is kihatással van. A Bizottságot ugyanis mindenképpen köti az EK-Szerződés 21. cikkében megfogalmazott követelmény az uniós polgároknak az uniós intézményekkel, szervekkel való bármely hivatalos nyelven történő érintkezése jogosultságára vonatkozóan. Gyakran találkozhatunk ilyen jellegű problémákkal a közösségi programok keretében meghirdetett pályázatok formai követelményei, vagy bizottsági tájékoztató anyagok esetében. A 1221/98. számú írásbeli parlamenti kérdés azt veti a Bizottság szemére, hogy a MEDIA II. programra csak angol vagy francia formanyomtatványokon lehet jelentkezni az Unióban, holott a Bizottság több ízben hangsúlyozta, hogy felhívásokhoz, versenyekhez, kiírásokhoz közvetlenül kapcsolódó dokumentumokat párhuzamosan valamennyi hivatalos nyelven meg fogja jelentetni.¹⁸ A Bizottság – mint ilyen esetekben általában – kitérő választ adott és arra hivatkozott, hogy a tagállami nyelveken való tájékoztatást és a formanyomtatványok tartalmának elmagyarázását a tagállamokban létrehozott MEDIA pontok végzik. Az ilyen megszorításoknak általában költségvetési okai vannak, mint arra egy másik parlamenti kérdésre¹⁹ adott válaszában Jacques Santer is kitért, amikor azt a kifogást hozta fel egy parlamenti képviselő, hogy bár a közösségi programokhoz kapcsolódó felhívások mind a 11 nyelven megjelennek, a tendereljárásban használt nyelv (konzultáció, információkérés, kapcsolattartás) szinte kizárólag az angol.

A nyelvi tényezőkből fakadó esélyegyenlőséget tovább csorbítja a fordítási munkák késedelme. A Bizottság egyik kiírása az európai építészet megőrzésére irányuló tevékenységek összehangolására, valamint az európai kulturális örökség területén dolgozók mobilitásának előmozdítására irányult. A kiíráshoz kapcsolódó jelentkezési lapok azonban csak a megjelenést követő 10. nap elteltével voltak elérhetőek valamennyi hivatalos nyelven, olaszul pedig csak közel három hét után. Annak ellenére, hogy ezzel az érintett nyelvek,

¹⁸ lsd. 2249/96. számú írásbeli parlamenti kérdésre adott válasz.

¹⁹ 1502/97. számú írásbeli parlamenti kérdés.

különösen az olasz nyelv anyanyelvi beszélői a többi tagállam polgáraihoz képest hátrányos helyzetbe kerültek, a beadási határidő nem módosult. Ráadásul a beadvány tartalmi összefoglalását angolul és franciául is el kellett készíteni. Az esetet szóvá tevő parlamenti kérdésre²⁰ a válaszadó biztos sem tudott olyan feleletet adni, amivel indokolhatta volna az érdeksérelmet. Csupán az utólagos korrekció mellett tudta magát elkötelezni, amennyiben ígéretet tett, hogy az elbírálás során figyelembe fogják venni a pályázatokat az érintett nyelveken benyújtók helyzetét.

A *Tanács* eljárási szabályzata²¹ 14. cikke szerint a Tanács csak a hatályos nyelvi rend nyelvein is létező dokumentumok alapján dönthet, kivéve, ha ettől egyhangúlag eltér. Megerősíti a szabályt az a rendelkezés, hogy a Tanács bármely tagja ellenezheti a vitát, amennyiben bárminemű módosítás szövege nem érhető el a hivatalos nyelvi rend által meghatározott nyelvek egyikén. A rendelkezés értelmében a Tanács bármilyen összetételben is ülésezik, csak a hivatalos nyelvek mindegyikére lefordított dokumentumok alapján járhat el.

A Tanács belső szabályzatának 21. cikke nem szól a munkacsoporti, szakértői szintű viták nyelvéről, illetve a COREPER ülések nyelvéről, így nem is rendezi a tolmácsolás kérdését. A gyakorlatban a nemzeti küldöttek részvételével ülésező munkacsoportoknál minden irányba biztosított a tolmácsolás (ez azon a vélelmen alapul, hogy a szakértőktől nem várható el a tárgyalóképes szakmai idegen nyelvismeret). A COREPER ülésein már más rendszer érvényesül, ennek ülései angol, német, francia nyelveken zajlanak (ez azon a vélelmen alapul, hogy az Unió mellé delegált diplomatáktól elvárható e nagy európai nyelvek ismerete). A Tanács miniszteri szintű ülésein a miniszterek saját anyanyelvüket használják, a szinkrontolmácsolás biztosított. A II. pilléres szakértői csoportok angol, illetve francia nyelveken tanácskoznak.

A Tanács a közösségi intézményrendszeren belül a tagállami nemzeti érdekek megnyilvánulásának intézményesített helye. Így bizonyos szempontból érthető, hogy működése során nagyobb szerep jut az anyanyelv használatának olyan alsóbb szintű fórumain is, mint a munkacsoport ülések. Természetesen ez nem áll a Tanács munkáját segítő, állandó jelleggel Brüsszelben dolgozó tisztviselőkre, akik a bizottsági kollégáikhoz hasonlóan munkájuk során általában a három nagy nyelv egyikét használják. A Tanács nyelvi rendszerét vizsgálva egy esetleges módosítás a szakértői szintű tanácskozások esetében képzelhető el akár a szokás megváltoztatásával, akár ilyen tartalmú

²⁰ 2256/96. számú írásbeli parlamenti kérdés.

²¹ A Tanács 2002. július 22-i 2002/682/EK, EURATOM határozata a Tanács eljárási szabályainak elfogadásáról.

szabály meghozatalával. E tagállami szakértők szerepe kevésbé reprezentatív a tagállamok vonatkozásában, mint a Tanács miniszteri összetételű ülésein, hanem inkább szakmai, igaz a tagállami érdekek mentén. Ugyanakkor nem lenne feltétlenül aránytalan elvárás e tagállami szakértőkkel szemben, hogy a három nagy nyelv egyikén tárgyaljanak a munkaanyagokról (akkor is, ha azok írásban az ő nyelvükre is lefordításra kerültek), mint ahogy ez más nemzetközi szervezetek, például az OECD szakértői szintű ülésein is történik. Igaz, az Unió nem tekinthető hagyományos értelemben nemzetközi szervezetnek és a tagállamok szuverenitásának és identitásának kifejeződése az anyanyelv használatának lehetősége, a rendszer megbontása a szakértők esetében azonban nem biztos, hogy feltétlenül kártékony lenne.

A Tanácsról szólva meg kell említeni a Tanács szervezeti egységén belül a jogi részleg keretében dolgozó jogász-nyelvészeket, akikre a közösségi jogszabályok megalkotásában igen nagy szerep hárul. A Tanács, mint a jogszabályt elfogadó szerv, a jogszabály útjának utolsó fázisában gondoskodik arról, hogy a különböző nyelvi változatok jogi tartalma az egyes verziók tekintetében ugyanaz legyen. Ezt a nyelvi és jogi tartalmi konzisztencia vizsgálatot az úgynevezett jogász-nyelvészek végzik, akik jogi végzettségük mellett magas szintű nyelvtudással kell hogy rendelkezzenek. Munkájukkal alapvetően a közösségi jogi egységességet kell előmozdítaniuk, tulajdonképpen azt, hogy a megalkotott jog valamennyi hivatalos és így hiteles nyelven ténylegesen ugyanazt jelentse. A jogász-nyelvészek ténykedése valóban lehetne a közösségi jog nyelvi-tartalmi egységességének kulcsa, ám a jogszabályok nagy száma miatt nem lehetséges, hogy nyelvenként három személy olyan alaposan folytassa minden egyes javaslat esetében a konzisztencia és kölcsönös megfeleltetési vizsgálatot, amilyen alaposan azt végezni kellene. Így a jogász-nyelvészek feladata ugyan hasznos, de gyakran rutinszerű ellenőrzéssé válik. Jogász-nyelvészek, illetőleg hasonló feladatot ellátó jogi lektorok a Bizottságnál és az Európai Parlamentnél is dolgoznak, de a jogalkotási rendszer sajátosságai okán a Tanácsnál dolgozó kollégáik szerepe a leghangúlyosabb.

Az *Európai Parlament* is saját fordító és tolmács szolgálattal rendelkezik. Mint az egyes tagállamokból választott képviselőket tömörítő intézmény, amelyik leginkább örökdió a nemzeti jogegyenlőség minden áron való érvényesítése felett, valamint a képviselők által megjelenített közvetlen képviselet elve alapján egyre nagyobb legitimitációra törekszik, a nyelvi jogegyenlőséget is messzemenően igyekszik biztosítani. A szinkrontolmácsolás valamennyi ülésen és minden nyelvre biztosított a jelenlegi rendszerben.

A Parlament belső szabályzatának²² 117. szabálya szerint a Parlament valamennyi dokumentumát a hivatalos nyelveken kell megszövegezni. Továbbá a Parlament valamennyi tagjának biztosítani kell a jogot, hogy a választása szerinti hivatalos nyelven szólaljon fel, amit párhuzamosan valamennyi hivatalos nyelvre tolmácsolni kell. A bizottsági üléseken a tagok által használt és ígnyelt nyelvekről és nyelvekre biztosítani kell a tolmácsolást.

A Parlament – rendeltetése és szerepe folytán is – az a szerv, amelyik a legkisebb hajlandóságot mutatja a nyelvi rendszer akár munkanyelvi szintű megszorítására. Ez számos formában, így *A nyelvek európai éve 2001* ösztönzésében, valamint a kisebbségi és regionális nyelvek messzemenő támogatásában megmutatkozik

Az *Európai Bíróságnak* egyetlen munkanyelve van, a francia, amelyet azonban a Bíróság eljárási szabályzata²³ nem nevesít. Ezen folynak a bírói tanácskozások, a tárgyalási jegyzőkönyveket ezen szövegezik, egy-egy ügy minden anyagát erre fordítják le, valamint ezen készülnek az ítéletek tervezetei is. A francia nyelv kiemelt használatának az oka az ítéletekkel szembeni messzemenő jogi precizitás azok meghozatalakor, ami egyszerűbben megvalósítható, ha az ítékezésben résztvevő bírák egy munkanyelven dolgoznak. Ez a tény egyúttal szűkítést vezet be az Európai Bíróságon bíróvá kinevezhető tagállami személyekkel szemben: a francia nyelv magas szintű ismerete elvárás. A Bíróság gyakorlati és jogi minőségi okokból áttöri a nyelvi egyenlőség szabályait a munkafolyamatban nemcsak a tisztviselők, de a legfelsőbb grémium, a bírák szintjén is. Az eset nyelvének megválasztásakor azonban már – a fél, felek érdekeire tekintettel – érvényesül a tagállami nyelvek megfelelő képvisellete. Ezt a Bíróság eljárási szabályzatának 29. cikke rögzíti, végigvéve az egyes eljárásokat és a felek lehetséges kategóriáit. Az eset nyelve azt jelenti, hogy ezt a nyelvet kell használni a felek írásbeli és szóbeli előadásaiban, a kiegészítő dokumentumokban, a jegyzőkönyvekben, valamint a Bíróság határozataiban (ez nem zárja ki, hogy a bírósági dokumentumok francia nyelven születtek meg). Az eset nyelve a 29. cikk feltételeire figyelemmel a 11 hivatalos nyelven felül az ír nyelv is lehet, bár ennek használatára a Bíróság előtt ez ideig még nem került sor. A Bíróság kiadványai a mindenkori hivatalos nyelveken jelennek meg,²⁴ ugyanakkor hitelesnek csak az eset nyelvén, illetve a Bíróság által engedélyezett nyelven írott dokumentum számít.

²² OJ L 202, 1999.08.02.

²³ OJ L 176, 1991.07.04., valamint ennek módosításai és helyesbítései.

²⁴ 30. cikk.

A Bíróságnál kialakított egyszerűsített nyelvi rend ellenére az eljárások során kiemelt szerep jut a fordításnak, amelynek késlekedése hátráltathatja az eljárást. Ez a Bíróság előtti anyanyelvhasználat biztosításának szükségességére vezethető vissza. Közvetlen eljárások esetében a felek írásbeli nyilatkozatait le kell fordítani a belső munkanyelvre, vagyis franciára. A tagállamok beavatkozási nyilatkozatait a munkanyelven túl az eset nyelvén is meg kell jeleníteni, hogy a felek azokra észrevételt tehessenek. Előzetes döntéshozatali eljárásnál a nemzeti bíróságok előzetes döntéshozatal elé utalt kérdéseit valamennyi hivatalos nyelvre le kell fordítani, hogy azokra a tagállami kormányok észrevételt tehessenek. Ezeket az észrevételeket aztán franciára és szükség esetén az eset nyelvére kell lefordítani.

Az *Európai Közösségek Hivatalos Lapjában* valamennyi hivatalos nyelven meg kell jelentetni az eljárások megkezdéséről szóló értesítéseket, egy esetben a nyilvántartásból való kivételéről szóló értesítést, az ítéletek rendelkező részét, valamint az ideiglenes intézkedést elrendelő végzést. Az írásbeli eljárást követően az előadó bíró által készített tárgyalási jelentést 1994-ig valamennyi hivatalos nyelvre lefordították, ám a fordítási munkák és költségek csökkentése érdekében felhagytak ezzel a gyakorlattal és a francia munkanyelvről csak az eset nyelvére fordítják le.

A főtanácsnok véleményét anyanyelvén fogalmazza meg. Ezt franciára, valamint az eset nyelvére fordítják le. Ennek nagy jelentősége van, hiszen az eljárás mindaddig nem folytatódhat, amíg a vélemény az eset nyelvére nem került lefordításra.²⁵ Közzététel céljából, mivel a főtanácsnoki vélemények szerves részét képezik a bírósági esetjognak, ezeket valamennyi hivatalos nyelvre le kell fordítani, csakúgy, mint az ítéleteket, amelyek szövegezési nyelve a francia, ám csak az eset nyelvén számítanak hitelesnek.

A bírósági határozatok fordítását, a jogi szaknyelv sajátosságaira tekintettel, jogászok végzik a Bíróság Fordító Szolgálatánál, akikkel szemben a rendszer sajátossága okán alapvető elvárás a francia nyelv ismerete.

Függetlenül attól, hogy a bírósági nyelvi rendszer a lehetőségekhez képest, de a jogbiztonsági elvárásokra figyelemmel, nyelvi szempontból önkorklátozó, hatalmas fordítási terhet ró az intézményre, amit már a legutóbbi csatlakozás is jelentős mértékben növelt. 1993 és 1998 között a lefordítandó anyagok mennyisége 63%-kal nőtt, 1993-ban 167 144 oldalt tett ki, 1998-ban pedig már 273 166 oldalt.²⁶ A fordítási mennyiség várhatóan nem csökken,

²⁵ *Report on Translation at the Court of Justice* (bírósági belső anyag), 7.

²⁶ *Report on Translation at the Court of Justice*, 11.

hiszen az eljárások száma folyamatosan nő, a fordítási rendszer pedig már nem szűkíthető a nyelvi jogegyenlőség szükséges mértéke biztosításának sérelme nélkül. Mindemellett közel 250 érdemi munkatárssal a bírósági Fordító Szolgálat a legkisebb az intézményi hasonló szolgálatok közül.

Az Elsőfokú Bíróság nyelvi rendszere megegyezik az Európai Bíróság nyelvi rendszerével, bár ott a mindennapi munka során erősödik az angol nyelv befolyása.²⁷ Ez a jelenség egyébként kellő ellenállás híján előrevetítheti az angol nyelv általános jellegű előretörését a bírósági rendszerben.

Az ésszerűen korlátozott bírósági munkanyelvi rendszer elvezethet például a Bizottság tekintetében is egy esetleges nyelvi rendszerbeli egyszerűsítéshez.

A közösségi intézményekkel szemben, a közösségi szervek kis részénél van kifejezett nyelvi szabály, holott elméletileg az 1. számú rendelet 6. cikkének felhatalmazása ezekre is vonatkozna.

A legtisztábban a *Számvevőszék* kezeli a nyelvi kérdést. Eljárási szabályzatának²⁸ 30. cikkében rendelkezik arról, hogy a jelentéseket, véleményeket, észrevételeket, valamint a jogszerűségi és szabályszerűségi nyilatkozatokat a 11 hivatalos nyelven kell fogalmazni, amelyeket az egyes nyelvi változatokon az Elnök hitelesít aláírásával.

A *Régiók Bizottságának* eljárás szabályzata csupán közvetetten foglalkozik a nyelvhasználattal. 15. szabálya kimondja, hogy a teljes ülés napirendjét és azokat a dokumentumokat, amelyekről dönteni kell, az Elnök hivatalos nyelvükön megküldi a tagoknak és helyetteseiknek. Új, döntést igénylő dokumentumokat is csak ezzel a feltétellel vehet fel az Elnök a napirendre. Ezek az előírások, ezek megközelítése alapvetően a Régiók Bizottságának sajátos, regionális érdekeket megjelenítő szerepéből fakad. Működése során biztosítania kell, hogy tagjai saját anyanyelvükön hozzájussanak a dokumentumokhoz. Ezt erősíti meg a 8. szabály, ami előírja, hogy a főtítkárnak lehetővé kell tennie, hogy minden nemzeti delegáció saját anyanyelvén kaphasson információt és segítséget.

A legtöbb ilyen szervnél a szabályzat hiányában a gyakorlat azt mutatja, hogy munkanyelvként általában egy vagy néhány nyelvet használnak.

Az *Európai Beruházási Bank* vezető testülete elé három nyelven (német, angol, francia) kerülnek megvitatásra a dokumentumok.

²⁷ Alain Fenet, 262.

²⁸ 2002.01.31-én elfogadott szabályzat.

Az *Európai Központi Bank* eljárási szabályzata 17. cikkében foglalkozik a nyelvhasználattal. A 17.8. bekezdés egyértelműen megerősíti, hogy az 1. számú rendeletben meghatározott elveket alkalmazni kell az Európai Központi Bank alapszabályának 34. cikkében említett jogi eszközök vonatkozásában. Ezt megelőzően rendelkezik az eljárási szabályzat arról, hogy a közzétételre nem kerülő iránymutatásokról és utasításokról a hivatalos közösségi nyelvek egyikén kell értesítést küldeni.

A Bank működésének gyakorlata azt mutatja, hogy a hivatalos dokumentumok az euró-zóna országainak 9 hivatalos nyelvén születnek, de az általános üléseken csak 4 nyelven van tolmácsolás (német, angol, francia, olasz), míg a munkanyelv az angol.

Az európai *szabványosító testületek*, a CENEC és a CENELEC, amelyeknek az új megközelítésű harmonizáció során kiemelt szerep jut, a harmonizált szabványokat csak angolul, franciául és németül teszik elérhetővé, az ETSI csak angolul. Minden további ténykedés, a nem kötelező szabványok átvétele a nemzeti szabványügyi hivatalok feladatkörébe tartozik, így a szabványok nemzeti nyelvre való lefordításáról is ezek döntenek és ezek végzetik el.

Az Európai Unió intézményi rendszerének hatékony működtetése nagy mértékben függ az intézményi szervezetrendszeren belüli sikeres kommunikációtól. *Ennek során a hatékonysági követelmény találkozik szembe egyrészt a tagállamok egyenjogúságát megtestesítő, másrészt a tagállamok állampolgárainak anyanyelv használatához és az azon való tájékozódás jogához kapcsolódó nyelvi egyenlőség kívánalmával.* Ez az ellentét az uniós intézményrendszernek a klasszikus intézményi struktúrára való fokozatos túlterjeszkedésével egyre élesebben mutatkozik. Ebben a rendszerben a kilencvenes években megjelenő (intézménynek vagy szervnek nem minősülő) európai ügynökségek, hivatalok megjelenése tovább mélyítette és mélyíti a problémát. Ezek a szervezetek látszólag elkülönülnek a közösségi intézményrendszertől, de tevékenységük általában klasszikus bizottsági feladatok decentralizált ellátására irányul.²⁹ Létrehozásuk célja tájékoztatási (egy meghatározott területen megbízható, minőségi információk gyűjtése és nyújtása a tagállamok és a Közösség vonatkozásában és részére) vagy végrehajtási (a magánszektor szereplői magatartásának ellenőrzése a közösségi joggal való összeegyeztethetőség szempontjából vagy valamilyen közösségi érdek irányába való elmozdítás céljából) funkciók elvégzése.³⁰

²⁹ Ellen Vos: *Reforming the European Commission. What role to play for european agencies?* CMLRev, 37, 2000, 1113.

³⁰ Eduardo Chiti: *The emergence of Community administration: the case of European agencies,* CMLRev, 37, 2000, 312.

Az egyes ügynökségekben érvényesülő nyelvi rendről vagy az adott ügynökséget létrehozó tanácsi rendelet rendelkezik,³¹ vagy azt az 1. számú rendelet alapvető elvárásaira is figyelemmel a gyakorlat alakítja.³² Általános jelleggel azonban az a megállapítás tehető, hogy nyelvhasználatuk korlátozóbb az intézményekénél³³ és e korlátozás mindenek előtt hatékonysági, illetve anyagi megfontolásokon nyugszik.³⁴ A korlátozás ott jelenthet problémát, ahol az egyes hivatalos közösségi nyelveken való megismerés vagy érdekérvényesítés joga sérül. A jogsérelem súlyossága természetesen függ attól, hogy milyen feladatot lát el az adott ügynökség, illetve milyen összefüggésben kerül sor a korlátozóbb nyelvi rend alkalmazására (eljárásokban való részvétel és a nyelvhasználat joga, joggyakorláshoz kapcsolódó, illetve tájékoztató jellegű dokumentumok megismerése, szervezeten belüli nyelvhasználat).

A gyakorlat szolgáltatta példák közül talán legismertebb és az adott hivatal tevékenységét tekintve magánszemélyek érintettsége szempontjából is a legjelentősebb a Belső Piaci Harmonizációs Hivatal (védjegy és ipari minta) nyelvi rendjének megkérdőjelezésére irányuló ügy, amely fellebbvitel következtében az Elsőfokú Bírósághoz is elkerült. A Hivatalt létrehozó tanácsi rendelet értelmében³⁵ a védjegybejelentés bármelyik hivatalos közösségi nyelven megtörténhet, ám az azt követő eljárásra már csak öt közösségi nyelv egyikén (angol, német, francia, spanyol, olasz) kerülhet sor. A kérelmezőnek beadványában ezért az öt nyelv közül egy úgynevezett második nyelvet is meg kell jelölnie, amit a Hivatal az eljárás nyelvének választhat. A védjegynyilvántartásba vételt valamennyi hivatalos nyelven közzéteszik. A védjegyeljárás nyelvhasználati megszorításai így is egyfajta kompromisszumot tükröznek. A Hivatal létrehozásával kapcsolatos viták során voltak olyan elképzelések, amelyek az egynyelvűséget támogatták volna (francia, illetve angol pozíciók), illetőleg olyanok, amelyek a Szabadalmi Hivatal mintájára három nyelvet rendeltek volna alkalmazni (angol, francia német).³⁶

31 Az Európai Képzési Alapítvány, a Belső Piaci Harmonizációs Hivatal, a Közösségi Növényfajta Hivatal esetében.

32 Az Európai Alapítvány az Élet- és Munkakörülmények Javításáért, az Európai Szakképzési Központ, az Európai Gyógyszerértékelő Hivatal, az Európai Környezetvédelmi Ügynökség esetében.

33 „through decentralization of specific functions to agencies, complex procedural rules as regards language requirements which are applicable to institutions will be circumvented and the constitutional guarantee of equal treatment of languages is eroded” (Ellen Vós, 1130.).

34 Id. Romano Prodi válasza a 2529/01. számú írásbeli parlamenti kérdésre, illetve Jacques Santer válasza a 3015/98. számú írásbeli parlamenti kérdésre.

35 A Tanács 40/94/EK rendeletének 115. cikke.

36 Jörg Gundel: *Zur Sprachenregelung bei den EG-Agenturen*, *Europarecht*, 36, 2001, 777.

A rendelet elfogadását követően egy holland védjegyekkel foglalkozó ügyvivő, Christina Kik, semmisségi kérelmet nyújtott be a Bírósághoz a rendelet nyelvi diszkriminációt tartalmazó rendelkezései okán. Személyes érintettség hiányában azonban a Bíróság elutasította a kérelmet. Ezt követően azzal fordult a Hivatalhoz, hogy saját vezetéknevét (Kik) védjegyként levédesse. Beadványát holland nyelven nyújtotta be és – a rendelettel ellentétesen – második nyelvként is ezt jelölte meg. A Hivatal erre hivatkozással elutasította a kérelmet, ami ellen Kik fellebbezéssel élt, majd a Hivatal fellebbeviteli fórumának az elutasítást helybenhagyó határozata ellen az Elsőfokú Bírósághoz fordult, ezúttal megfelelő *locus standi* alapján. Fellebbezésében méltánytalannak és az EK-Szerződés diszkrimináció tilalmát kimondó 12. cikkébe ütközőnek tartotta, hogy a választható második nyelv nem lehet bármelyik hivatalos nyelv. Érvélese szerint azok a védjegyügyvivők, akik nem beszélnek a választható nyelveket, hátrányos helyzetbe kerülnek olyanokkal szemben, akiknek azok valamelyike anyanyelvük. Azon túl, hogy piaci értékük is csökken, egy esetleges eljárás esetén komoly fordítási költségeik is keletkeznek. Kitért arra is, hogy a Hivatalt közösségi intézménynek kell tekinteni, így érvényesülnie kell az EK-Szerződés 21. cikkének, amelyik lehetővé teszi, hogy az uniós polgárok az általuk választott bármelyik hivatalos nyelven a közösségi intézményekhez vagy szervekhez forduljanak. Az eljárásban a felperes mellett Görögország lépett fel beavatkozóként, arra hivatkozással, hogy a közösségi jogrend nem viseli el egyes hivatalos nyelvek felsőbbrendűségét más nyelvekkel szemben, illetve, hogy amennyiben a munkateher könnyítése és az uniós polgárokkal való kommunikáció között kell mérlegelni, az utóbbi javára kell döntenie. A Hivatal mellett, amelyik a hatályos közösségi alkalmazásának kötelezettségére alapította védekezését, Spanyolország jelent meg beavatkozóként (amelyiknek nyelve egyébként a választható öt nyelv egyike). A vonatkozó normát alkotó Tanács érvelésében az 1. számú rendeletben biztosított azon jogosultságára hivatkozott, ami lehetővé teszi az intézmények nyelvi rendjének szabad meghatározását a rendelet felállította korlátok között. Ebből következik a Tanács szerint, hogy a korlátlan nyelvi egyenlőség nem is létezhet a Közösségben. Ezen felül kifejti, hogy a rendelet praktikus érdekeket is figyelembe véve törekedett egyensúly kialakítására a nyelvhasználat tekintetében. Az Elsőfokú Bíróság ítéletében³⁷ helybenhagyta a Hivatal nyelvi rendszerét. Döntéséhez feltehetően az Euró-

37 T-120/99. számú Christina Kik kontra Belső Piaci Harmonizációs Hivatal ügy.

pai Szabadalmi Hivatal korlátozott nyelvi rendje is igazolási alapot szolgáltatott. Indokolásában ugyanakkor nem sorakoztat fel tartalmilag megalapozott és megfelelő érveket.³⁸ Azzal próbálja alátámasztani a rendszer indokoltságát, hogy a második nyelv valójában a különböző nyelvű felek közötti lehető legegyszerűbb kódválasztást próbálja elősegíteni, ezen felül a szabályozást arányosnak tartja, valamint kitér arra, hogy a Hivatal nem minősül intézménynek az EK-Szerződés 21. cikke vonatkozásában.

Mindennek függvényében – és erre cikkében Jörg Gundel is felhívja a figyelmet – figyelemreméltó, hogy a Közösségi Növényfajta Hivatal esetében ilyen jellegű korlátozással nem találkozhatunk. A Hivatalt létrehozó 2100/94/EK rendelet 34. cikke nem csupán a Hivatalhoz benyújtható kérelmek és beadványok esetében teszi lehetővé a hivatalos nyelvek bármelyikének használatát, hanem az írásbeli és szóbeli eljárások során is.

A védjegyeljárásokban használható nyelvekre vonatkozó döntés azért különleges, mert egy olyan vonatkozásban igazolta a Bíróság a korlátozott nyelvhasználatot, ahol uniós polgárok egy közösségi szintű fórum előtti eljárásban (tehát jogaik hivatalos érvényesítése során) estek el ettől a joguktól. Ilyen összefüggésben értelemszerűen erősebb garanciát jelenthet a saját nyelv használata, mint például tájékoztató jellegű dokumentumok, kiadványok megismerése tekintetében.

A tevékenységüket illetően egyes szűk szakterületre összpontosító ügynökségek, hivatalok korlátozott nyelvhasználatát esetleg indokolhatja a szakmai jelleg és annak nyelvi zártsága, illetve idegen nyelvű ismertségének elvárhatósága az érintettektől.³⁹ Ilyen indokokra azonban a Bíróság a Kik-ítéletben nem hivatkozott.

Az európai ügynökségek nyelvhasználatának egyéb vonatkozásai gyakran álltak és állnak az európai parlamenti képviselők kérdéseinek keresztútjében. A 2529/01. számú írásbeli parlamenti kérdésben kifejezetten megfogalmazódik a vád, hogy az európai ügynökségek egyértelműen visszaszorítják a kisebb közösségi hivatalos nyelveket. A kérdés annak kapcsán hangzott el, hogy a Thessaloniki székhelyű Európai Szakképzésfejlesztési Központ olyan álláshirdetést tett közzé, amelyik az angol nyelv kiváló ismerete mellett csupán kielégítő görög nyelvtudást követelt meg, holott a kérdést feltevő parlamenti képviselő szerint a munka jellege megkövetelné a görög hatóságokkal való magas színvonalú kommunikáció képességét. Válaszában Romano

³⁸ „sachgerechte und angemessene Argumente” (Jörg Gundel, 783.).

³⁹ Ilyen alapon hagyta jóvá a német nyelv nem használata vonatkozásában az Európai Szabadalmi Hivatal nyelvi rendjét a német alkotmánybíróság is (Jörg Gundel, 782.).

Prodi kitért arra, hogy a munkanyelvi rendszer korlátozottsága nem ellentétes a közösségi joggal, sőt az 1. számú rendelet 6. cikkéből következik. Tagadta, hogy a közösségi ügynökségek hátrányosan megkülönböztetnék a kisebb nyelveket. Szerinte az angol megkövetelése a szervezetben belüli kommunikációt teszi lehetővé, ugyanakkor óvatos is volt válaszával, mert vonakodott elismerni, hogy ebből következően az angol tekinthető olyan nyelvnek, mint amit általános jelleggel és természetesen érintkezési nyelvnek tekinthetünk az Unióban. Hozzátette ugyanis, hogy az angol ennek az ügynökségnek a vonatkozásában bizonyult a legcélravezetőbb érintkezési nyelvnek, míg más szervezeteknél ez lehet más nyelv.

A parlamenti kérdések egy másik csoportja az egyes ügynökségek dokumentumainak, kiadványainak különböző valamennyi hivatalos nyelven való elérhetőségével foglalkozott. Az ezekben feszegetett problémák (az Európai Környezetvédelmi Ügynökség kiadványai szinte kizárólag angol nyelvűek,⁴⁰ a szakképzési magazin csak angol, német, francia és spanyol nyelveken jelenik meg,⁴¹ a Szakképzés-fejlesztési Központ nem szövegezi meg dokumentumait görög nyelven⁴²) azonban az összeurópai intézményi működés szempontjából jobbra marginális jellegűek.

A közösségi ügynökségeknél, hivataloknál felmerülő fordítási feladatokat egy külön erre a célra létrehozott fordító iroda, *Európai Unió Testületeinek Fordító Központja* végzi, amit a 2965/94/EK rendelet hozott létre. A Központ valamennyi érintett ügynökséggel, hivatallal megállapodik az együttműködés módjában, technikai tekintetben (adatbázisok, gépi memóriák stb.) pedig a Bizottság Fordító Szolgálatára támaszkodik. A Központot létrehozó rendelethez a Tanács és a Bizottság együttes nyilatkozatot csatoltak, amelyben azt az elvárást fogalmazták meg a Központtal szemben, hogy az minden hivatalos nyelvet egyenlően kezeljen, függetlenül az egyes ügynökségekben való nyelvhasználatától. A Tanács egy külön nyilatkozatában azt is megfogalmazta, hogy a Központ ugyanakkor költséghatékony is legyen.

A közösségi intézményrendszeren belül megfigyelhetjük, hogy az intézmények csak részben merítették ki az 1. számú rendeletből fakadó jogukat és a nyelvhasználat kérdését nem rendezték működésük egészére kiterjedően, holott

40 3854/97. számú írásbeli kérdés.

41 3398/96. számú írásbeli kérdés.

42 3015/98. számú írásbeli kérdés.

ezt megtehetnék volna, illetve megtehetnék.⁴³ A nyelvi kérdés tekintetében a nyelvi egyenlőség fenntartását valamennyi intézmény szorgalmazza, a nyelvhasználat terén azonban különböző mértékben, de megfigyelhetők bizonyos hatékonysági célú törekvések. A nyelvi rend lazításának fő szószólója a Bizottság. Erre utalnak az intézményen belüli, elsősorban a szóbeli kommunikációt érintő egyszerűsítési kísérletei, illetve javaslatai, amelyek gyakran a tagállamok rosszallását váltják ki. A belső kommunikáció rendszerének egyszerűbbé tétele, a tagállamok érveivel ellentétben, nem sérti olyan mértékben a nyelvi egyenlőséget, ami a soknyelvűség jogbiztonsági alapú és a szuverenitást tiszteletben tartó fenntartását veszélyeztetné. Ezek az elvek ugyanis csak a külső megnyilvánulásokat tekintve relevánsak: a soknyelvűséget, nyelvi egyenlőséget kifejező, a tagállamok polgárai irányába kell demonstrálni és érvényre juttatni. Az állampolgárok nyelvi jogainak tiszteletben tartása mellett nyilvánvalóan sérül a nemzetállamok önálló nyelvi joga, de nem olyan mértékben, hogy az a fentebb említett alapelv érzékelhető kárára legyen.

A Bizottsággal szemben az Európai Parlament a nyelvi jogegyenlőség abszolútizálásának megtestesítője. Ezidáig minden nemű korlátozással szembe helyezkedett, legyen az akár racionális csökkentése a soknyelvűséggel járó terheknek. Ezzel szemben elsődleges szószólója a kisebbségi/regionális/kevésbé elterjedt/használt nyelvek Unión belüli súlya növelésének.

1.3. A Kevésbé Elterjedt Nyelvek Hivatala⁴⁴ – a regionális nyelvek szerepe a közösségi nyelvi rendben

A tizenötök Európájában a 11 hivatalos nyelv mellett 50 kisebbségi nyelvet tartanak hivatalosan számon. Európa 40 millió polgára beszél kisebbségi nyelvet mintegy 60 nyelvi közösségben. A kisebbségi, kevésbé elterjedt, vagy kevésbé használt, más néven regionális nyelvek feltámasztására irányuló, szerte Európában megjelenő mozgalmak egymástól függetlenül kezdtek erősödni az utóbbi harminc évben, európai szintű felkarolójuk azonban az Európai Parlament volt. Jacques Darras veti fel könyvében a kisebbségi nyelvek fokozódó európai szintű támogatására uta-

⁴³ Erre ösztönzi egy európai parlamenti képviselő a 1495/98. számú írásbeli parlamenti kérdésben a Bizottságot, hogy kezdeményezzen egy általános jellegű munkanyelvi szabályozást valamennyi intézményre és szervezetre nézve, ami a gyakorlatban egyébként is működő rendszert rögzítené. Ebben a rendben azonban a képviselő a német nyelvnek is az angollal és franciával megegyező státuszt követelt.

⁴⁴ (fr: Bureau pour les langues moins répandues)

lásnál,⁴⁵ hogy a kis nyelvek mindenek feletti támogatása, a nyelvi sokszínűség folytonos hangoztatása inkább egyfajta tehetetlenség leplezése a sajátos nyelvi arculat kialakításával szemben, mint szívből jövő valós elképzelés, a közös európai értékrend különleges megnyilvánulása. És egyáltalán hogyan tükröződhet ez a közös európai értékrend az uniós nyelvi rendszerben, milyen hely jut a regionális nyelveknek egy olyan Európában, amelyik a már eleve korlátozott hivatalos nyelvi rendszerét jelenleg sem bírja eltartani? Amennyiben az intézményekkel való állampolgári kommunikáció lehetősége a hivatalos nyelveken túl kinyílna a regionális nyelvek irányába is, vagy akár a rendszer odáig fejlődne, hogy a közösségi dokumentumok hozzáférhetősége is biztosított lenne ezeken a nyelveken (mint ahogy ezeknek az elképzeléseknek akad is képviselőjük), a totális nyelvi jogegyenlőség jegyében a rendszer egésze minden bizonnyal működésképtelenné válna. Egy ilyen öngerjesztő folyamat a működésképtelenné válással végső soron pontosan a kis, kisebbségi nyelvek háttérbe szorulásához vezethet.

A kisebbségi nyelveket a '70-es évek végétől kezdte erőteljesen támogatni az Európai Parlament. Számos konkrét dokumentumra vonatkozó elképzeléssel állt elő, mint a *Közösség regionális nyelvi és kulturális jogainak jegyzéke*, illetve az *Etnikai kisebbségek kartája*, melyek nem valósultak meg. Önmagában a Parlamentnek csak jogilag nem kötelező aktusok kibocsátására volt joga, aminek következtében 1981-ben megszületett egy parlamenti állásfoglalás a regionális nyelvek és kultúrák kartájára, valamint az etnikai kisebbségek jogainak kartájára vonatkozóan.⁴⁶

1982-ben az Európai Parlament Szocialista Csoportja fogta össze azokat, akik végül ugyanebben az évben kikényszerítették a Kevésbé Elterjedt Nyelvek Hivatalának létrehozását. A Hivatal székhelye Dublin és Brüsszel, de minden tagállamban van képvisellete. Célja, hogy e nyelveknek anyagi és politikai támogatást keressen, amihez fő szövetségesei értelemszerűen az Európai Parlament, valamint az Európa Tanács. A Hivatal az Európa Tanácsban, az UNESCO-ban, valamint az ENSZ Gazdasági és Szociális Bizottságában tanácsadói jogkörrel rendelkezik. Finanszírozása javarészt uniós forrásokból történik.

A Hivatal alapvetően a kisebbségi nyelvek öt csoportjára terjeszti ki tevékenységét. Az első csoportba tartozik az a két nyelv, amelyek ugyan hivatalos nyelvei két kis tagállamnak, de nem lettek az Unió hivatalos nyelvei (az ír, a luxemburgi). A második csoportban olyan nyelveket képviselnek, amelyek egy-egy tagállamon belüli közösségek nyelvei, mint a franciaországi breton, az olaszországi

⁴⁵ Jacques Darras: *Qui parle l'européen?* Bruxelles, 2000, Le Cri.

⁴⁶ 1981. október 16. OJ C 287, 57.

szárd, az egyesült királyságbeli gall. A harmadik csoport tömöríti a több tagállamban is fellelhető közösségek nyelveit, például a baszkot, az occitánt és a lapport. A negyedik csoportba olyan közösségek nyelvei tartoznak, amelyek az adott tagállamban kisebbségi nyelvek, ellenben egy másik tagállamban többségi nyelvnek minősülnek (belgiumi német, németországi dán, olaszországi francia vagy görög, svédországi finn, illetve finnországi svéd). Végül az ötödik csoport jeleníti meg azokat a nyelveket, amelyek nem köthetők meghatározott területhez, a Közösségben azonban jelen vannak (cigány, illetve a különböző zsidó nyelvek, mint a romani, a jiddis vagy a judeo-spanyol).

Mindannak ellenére, hogy a Hivatal a kezdeti képviseleti funkciótól a '80-as évek második felében a kisebbségi nyelvek közösségi jogalkotásba való becsatornázása irányába mozdult el, annak fényében, hogy az ír és a luxemburgi is a Hivatal által megjelenített nyelvekhez tartoznak, nemcsak a közösségi soknyelvűség regionális nyelvekkel való egyenjogú vagy kvázi egyenjogú kiegészülésének kudarcra vetítődik előre, hanem magának a tagállami hivatalos nyelvekre korlátozott, de a tekintetben teljes körű soknyelvűség hatáiraival is szembesülhetünk.

Függetlenül attól, hogy a Hivatal törekvései alapvetően dicséretesek, hasznosak, sőt elengedhetetlenek, hiszen az európai nyelvi és kulturális sokféleség minden áron való fenntartására és megőrzésére irányulnak, ez a felvállalás számos kritikus kérdést vet fel.

Számolni kell mindenekelőtt egyes tagállamok makacs ellenállásával, amelyek esetleg úgy értékelik, hogy a kis nyelvek közösségi szintű támogatása a hivatalos tagállami nyelvek rovására mehet, ellehetetleníti a nagy nyelvek közösségi szintű ambícióit, illetve a rendszer működésképtelenné tételével a jelenleg hivatalos közösségi nyelvi státuszban lévő kisebb nyelvek mostani helyzetét is rosszabbítja, mert végül egy, a jelenleginél még korlátozottabb rendszert eredményez. A tagállami szkepticizmust jól példázza az Európa Tanács 1992-es Regionális és Kisebbségi Kartájának bukása. A Kartát ugyanis 1992-ben csupán hét állam írta alá és azóta csak két ország ratifikálta.

A regionális nyelvek és a soknyelvűség kapcsán meg kell állapítanunk, hogy a kisebbségi nyelvek közösségi szintről való erőltetett ösztönzése valójában épp olyan mesterséges beavatkozást jelentene a nyelvi rendbe, mint egy mesterséges nyelvnek a közösségi egy nyelvűségben való alkalmazása vagy a teljes körű és korlátlan soknyelvűség oktrojált érvényre juttatása. A kis nyelvek Európa értékei mindenképpen igénylik a felsőbb szintek (régió, állam, szupranacionális, illetve kormányközi jellegű nemzetközi szervezetek)

támogatását, de csak abban az esetben, ha felélesztésükre, illetve ébrentartásukra az adott területen természetes igény keletkezik, és ösztönös kezdeményezésem alapjának.⁴⁷

Számolni kell azzal is, hogy a kisebbségi nyelvek megjelenítése a közösségi soknyelvűség rendszerében még korlátozott formáját tekintve is (az állampolgárok jogbiztonsági igényének kielégítésére jogszabályok és más közérdekű dokumentumok hozzáférhetővé tétele a regionális nyelveken) megvalósíthatatlannak tűnik. Ezért a gyakorlatban bizonyos kisebbségi nyelvek használata az adott nyelvvel érintett területen ugyan közkedveltebbé és általánosabbá válna, valamint megindulnának a nyelvet fejlesztő és a kor követelményeinek megfelelően standardizáló mozgalmak, az adott nyelven nem fejlődne ki ugyanakkor az a terminológia (mert nem tudna a nyelv bekapcsolódni a közösségi soknyelvűség rendszerébe), aminek ismerete az európai uniós kérdésekben való megnyilvánuláshoz szükséges. Így a kommunikáció e szegmense kívül maradna a regionális nyelven való megnyilvánulásból, hiszen hiányoznának a kifejezéshez szükséges szavak.⁴⁸ A gyakorlat tehát könnyen vezethet e két eltérő irányú folyamat – egyfelől a kisnyelvek fejlesztése, másfelől a soknyelvűségi modell működképességének biztosítása – ütközéséhez.

Mindezek ellenére az európai parlamenti képviselők egy része teljes erőbedobással kiáll a kisebbségi nyelvek, illetve különösen az azokat európai uniós szinten megjelenítő Hivatal mellett. Kérdés, hogy látják-e, hol húzódnak érdekkijáráruk határa, hol van az a pont, ameddig ténykedésük valóban a kisnyelvek javára szolgál, ténylegesen hozzájárul a kulturális, nyelvi sokszínűség fenntartásához, értékeinek megőrzéséhez mind az európai szintű, mind a tágabb értelemben vett regionális közösségben.

A kérdés összközösségi szintű elkendőzéséről tanúskodik, hogy a 2000 decemberében elfogadott Alapjogi Karta is figyelmen kívül hagyja, nem nevesíti a nyelvi jogokat, annak 22. cikke deklaratív jelleggel csupán azt mondja ki, hogy az Unió tiszteletben tartja a kulturális, vallási és nyelvi sokszínűséget. A Hivatal 2002. június 15-én kiadott egy nyilatkozatot a nyelvi sokszínűségről és az Európai Unió jövőjéről, amelyben többek között azt szorgalmazza,

47 Ilyennek tekinthető a wales-i nyelv újjáélesztésére és használatának szélesebb körben való meggyökereztetésére tett kísérlet.

48 Egy ilyen veszély persze a hivatalos nyelvi státusból esetleg kimaradó jelenleg hivatalos nyelveket is fenyegetheti.

hogyan az Alapjogi Karta e cikkét valós tartalommal is ruházzák fel. A nyilatkozat ezen elváráson túl messzebb is megy. Igényli egy új cikk bevezetését a Szerződésbe a nyelvi sokféleségről, amelyben a Közösség a nyelvi sokféleség tiszteletben tartása és elősegítése mellett kötelezettséget vállalna e területen a tagállamok közötti együttműködés ösztönzésére. Ez a puha kötelezettség kiterjedne a kisebbségi nyelvekre is. Felveti továbbá a nyilatkozat a diszkriminációmentességet kimondó 13. cikk tilalmának kiterjesztését a nemi, faji, vallási megkülönböztetés mellett a nyelvire is, ez ugyanis a hatályos szöveg szerint nem része annak. A Szerződés módosítását érintő javaslata a Hivatalnak az is, hogy a kultúrpolitikai kérdésekben a Szerződés 151. cikke alapján eljárva lehetővé váljon a minősített többségű döntéshozatal. Mindezeket a célkitűzéseket a Hivatal intézményesített formában szeretné ellenőrizni, illetve végrehajtásukat előmozdítani, figyelemmel kísérrni. Erre vonatkozó javaslata egy olyan tanácsadó bizottság felállítása, amelynek tagjai tagállami szakértők, nem kormányzati szervek képviselői lennének, elnöke pedig egy a Bizottság által delegált személy. A testület feladata alapvetően a Bizottság segítése lenne a fenti feladatok végrehajtásában.

A Hivatal által megfogalmazott nyilatkozat értelemszerűen semmilyen tekintetben nem köti a közösségi intézményeket. Számunkra a nyilatkozatban foglaltak tájékoztató jelleggel bírnak, illetve megfontolás tárgyát képezhetik további nyelvpolitikájuk kialakítása során, valamint ötletet adhatnak a tagállamoknak a Szerződés módosításakor való fellépésük alakításához.

A Hivatal jelenlegi feladatkörében értékes munkát végez: biztosítja, hogy az egységes, egyre egységesebb Európa alkotó egységei megőrizzék az önkifejezésükhöz, identitásukhoz kapcsolódó legmeghatározóbb jelképeket, a nyelvet.

A jövőt tekintve, a magyar nyelv szempontjából a Hivatalnak még jelentős szerepe lehet: a magyar kisebbségi nyelv valamennyi szomszédos országban. Így ezek, ezek némelyike csatlakozása esetén a magyar nyelv, mint egy tagállam hivatalos nyelve, amelyik más tagállamban kisebbségi nyelv, a Hivatal érdekkörébe kerül.

1.4. A jelenlegi rendszer fenntarthatósága a bővítés(ek) fényében

Már szinte közhelyszerű riadalomkeltésnek számít azoknak az adatoknak a felemlegetése, amelyek a bővítések következtében elképzelhető lehetséges nyelvkombinációkra vonatkoznak. A jelenlegi 110 nyelvkombináció a 25

tagúvá váló Unióban a hivatalos nyelvek 20-ra emelkedésével⁴⁹ 380-ra nő.⁵⁰ A riasztó számok ellenére, azzal is tisztában kell lenni, hogy – hasonlóképpen a jelenlegihez – egy ilyen nyelvi rend sem lenne teljes körű, hiszen nem engedné be a törököt Ciprus csatlakozásával Törökország csatlakozása előtt.

A bővítés(ek) ma sokkal élesebben, mint valaha szembeállítják a közösségi nyelvi rendet meghatározó két alapelvet: az Uniót alkotó államok nyelveinek egyenlőségét és az azoknak biztosított azonos elbánást, valamint a nyelvi rendszer hatékony működését, működtethetőségét. A bővítések következtében kialakuló nyelvi sokszínűség kiegyensúlyozott érvényesítésének módszerei nem mások, mint a jelenlegi nyelvi rend hatékonyabbá tételének esetleges módszerei. Az eltérés csupán mennyiségi. A jelenlegi, már eleve nem teljes körű nyelvi rendszer működési zavarainak súlyosbodásával, lassúságának fokozódásával kell szembenéznünk.

A Közösség sosem csinált látványos problémát a nyelvi kérdésből.⁵¹ Bár mindig is tudatában volt és van annak, politikailag egyértelműen és következetesen tartotta magát a nyelvi egyenlőség megvalósításához. A korábbi csatlakozások, valamint a jelenlegi csatlakozások alkalmával a Közösség mindvégig érvényesítette a tagállamonkénti egy hivatalos nyelvnek a közösségi rendszerbe való egyenrangú felvételét. Ez a mostani csatlakozási folyamat esetében sincs másként. A Közösség a csatlakozni kívánó országoktól, csakúgy mint korábban, elvárja hogy a csatlakozás napján hatályban lévő teljes közösségi joganyagot a csatlakozást megelőzően lefordítsák saját nyelvükre és ezeket a fordításokat az Európai Közösség Hivatalos Lapjában való közzétételük előtt

49 A 2003. április 16-án aláírt csatlakozási okmány II. melléklete 22. címének 1. a), b) és c) pontja a Tanács 1958. évi 1. rendeletének módosításáról: „Az Unió intézményeinek hivatalos és munkanyelvei az angol, a cseh, a dán, az észt, a finn, a francia, a görög, a holland, a lengyel, a lett, a litván, a magyar, a máltai, a német, az olasz, a portugál, a spanyol, a svéd, a szlovák és a szlovén.” „A rendeleteket és egyéb általánosan alkalmazandó dokumentumokat a húsz hivatalos nyelven kell megszövegezni.” „Az Európai Unió Hivatalos Lapját a húsz hivatalos nyelven kell közzétenni.”

50 A csatlakozási tárgyalások egy meglehetősen késői szakaszában állapodott meg Málta a Közösséggel, hogy a máltai – a várakozásokkal ellentétben – az Unió hivatalos nyelve lesz. Ez az információ meglehetősen új megvilágításba helyezi a közösségi nyelvi kérdés jövőjét (a *Terminologie et Traduction* 2002. 2. számában Brian McCluskey még evidenciaként kezeli, hogy a máltai az ír sorsát fogja osztani). Málta esetében ugyanis egy 300 ezres olyan nyelvi közösségről van szó, amelynek a máltain kívül másik olyan hivatalos nyelve is van, az angol, amelyik már az Unió hivatalos nyelve. Egy ilyen döntés méltán válhatná ki az írek, vagy akár a luxemburgiak rosszallását is.

51 Nem került a bővítések vonatkozásában a Nizzai Szerződést megelőző kormányközi konferencia napirendjére sem. Kristina Cunningham: *Translating for a Larger Union—Can We Cope with More than 11 Languages, Terminologie et Traduction*, 2. 2001, 22–34, 27.

intézményi jóváhagyásukkal hitelesíthessék. A Közösség ugyanakkor a csatlakozásokkal súlyosbodó nyelvi kérdés megoldását folyamatosan napirenden tartja, bár ezt a csatlakozó országok felé nem kommunikálja. A Közösség a csatlakozó országok irányába a csatlakozási folyamat kezdetétől fogva nem rendelkezett előre meghatározott, átgondolt felkészítési stratégiával a közösségi jogszabályfordítás tekintetében. Bár mindvégig jelentős anyagi segítséget és szakmai iránymutatást nyújtott, fellépése nem volt konzisztens és következetes. A csatlakozó országoknak maguknak kellett kiépíteniük és kikísérletezniük azt a rendszert és módszert, amellyel a csaknem 100 000 oldalnyi közösségi joganyagot lefordítják.⁵² A Bizottság ugyan figyelemmel kísérte ezeknek a modelleknek a létrejöttét és működését, a csatlakozó országokat tanácsokkal látta el, de a központi, konkrét iránymutatás hiányában szinte valamennyi belépni szándékozó országban más és más struktúra jött létre. Természetesen nem álltak jogi eszközök a Bizottság rendelkezésére egy általa optimálisnak tartott modellt kikényszerítésére, de a korábbi csatlakozások tapasztalatainak rendszeres bemutatásán és ismertetésén túl, egyfajta előre kidolgozott modellt ajánlás formájában való felvázolása hasznos lehetett volna. Ezt aztán az egyes országok saját államigazgatási struktúrájukba illeszthették volna, vagy annak alapvető elemeit figyelembe véve más modellt is létrehozhattak volna. Ennek hiányában a csatlakozni kívánó országok egy számukra új, rendkívüli horderejű feladattal önállóan próbáltak megbírózni és a Bizottság által a fordítási munka során adott tanácsoknak folyamatosan megfelelni, illetve modelljüket saját tapasztalataik alapján továbbfejleszteni.

A Bizottság már szinte a fordítási folyamat lezárultakor sem tudta meghatározni a lefordítandó jogszabályok listáját,⁵³ ami újabb tanújele a közösségi joganyag kezelhetetlen nagyságúvá duzzadásának és átláthatatlanságának.

2002-ben a közösségi intézmények a működő nyelvi rendet alapul véve megkezdték a Bizottságnál, a Tanácsnál dolgozó, a csatlakozó országok által

⁵² Ezt egészíti még ki a bírósági esetjognak a Közösség által meghatározott, válogatott köre, amely lefordításáról a Közösség a fordítási munka egy meglehetősen késői fázisában döntött, szakítva azzal a korábbi és kezdetekben a csatlakozó ország felé is hangoztatott gyakorlattal, hogy a bírósági határozatok lefordítása az Európai Bíróság égisze alatt fog történni közvetlenül a csatlakozást megelőzően, illetve azt követően.

⁵³ A hatályos közösségi joganyag pontos beazonosítása ugyanis nem egy pusztán mechanikus feladat. A jogszabályok között akadnak olyanok, amelyek csupán az egyes nyelveken számítanak hitelesnek (kizárólag egy-egy tagállamot érintő jogszabály; vannak egyedi, egyes tagállamoknak címzett határozatok, illetve olyan jogszabályok, amelyek ugyan formálisan még hatályban vannak, de a gyakorlatban már nem kerülnek, nem kerülhetnek alkalmazásra). Ezek lefordítása nem lehet szükséges, elhagyásukra azonban csak bizottsági bejegyzéssel kerülhet sor.

végzett fordítások jóváhagyását végző jogász-nyelvészek (mindkét intézménynél három fő) felvételét, a csatlakozást követően pedig valamennyi intézménynél és közösségi szervnél együttesen nyelvenként hozzávetőlegesen 80–100 fő alkalmazására lesz szükség csak a fordítási, lektorálási munkák elvégzésére.⁵⁴ Annak az alapelvnek továbbra is érvényesülnie kell, hogy a fordítók csak saját anyanyelvükre fordíthatnak, mint célnyelvre, a tolmácsok pedig szintén csak saját anyanyelvükre tolmácsolhatnak. A fordítás kérdése személynézetpolitikaiként az egyszerűbben megoldható problémákhoz tartozik, hiszen a forrásnyelv, azaz a szövegezési nyelv általában angol vagy francia, kisebb mértékben más, míg a tolmácsolás esetében valamennyi nyelv egyformán megjelenhet forrásnyelvként.

A Közösség külső megnyilvánulásait tekintve annak alapján jár el, hogy az új nyelvek a hatályos nyelvi rendbe fognak bekapcsolódni. Ennek működőképessége hosszú távon ugyanakkor az egyre hangsúlyosabb mennyiségi tényező miatt egyre kisebb. A csatlakozások következtében nem csak új nyelvek, hanem új nyelvcsalád is megjelenik a közösségi nyelvi rendszerben a szláv nyelvek által. Ezt bonyolítja még, hogy a finnugor nyelvcsaládba tartozó magyar nyelv valamennyi nyelvtől, még a vele egy nyelvcsaládba tartozó nyelvektől is elkülönül, azokkal nem mutat érzékelhető és a megértést segítő hasonlóságot. Ahhoz, hogy ugyan kisebb mennyiségben, de az új nyelveken keletkezett dokumentumokról adott esetben lehessen fordításokat készíteni a többi hivatalos nyelvre, a közösségi intézmények alkalmazottai között kell legyenek olyanok, akik bírják e nyelveket⁵⁵ és képesek ezekről saját anyanyelvükre fordítani.⁵⁶ E feltételnek mind az új nyelvek és jelenlegi hivatalos nyelvek tekintetében, mind az új nyelvek egymás közötti viszonylatában fenn kellene állnia. Figyelembe véve ugyanakkor, hogy ilyen fordításokra csak eseti jelleggel kerülne sor (például új tagállamokból érkező közvetlen megkeresések), nem zárható ki, hogy a *külsős fordítókkal, fordítóirodákkal való szerződéses jelentősége megnő*,⁵⁷ hiszen a rendszer hatékonyságát nagy mértékben növelné

54 Feltehetően ugyanekkora lesz a tolmácsok iránti igény is.

55 2001-ben a Bizottság fordítóinak 10%-a tanulta valamelyik csatlakozó ország nyelvét, 30 fordító pedig már olyan szintre fejlesztette nyelvtudását, hogy fordítási munkát is el tud látni. Brian McCluskey, 17.

56 Bár a fordítási folyamat egyszerűsítése végett felmerül ennek az elvnek az esetleges áttörése azzal, hogy jogi erővel nem bíró dokumentumokat, belső intézményi használatra, az alapvető megértés végett, nem anyanyelvű fordítók is fordíthatnak. Brian McCluskey, 17.

57 Külsős fordítók igénybevétele az utóbbi időben kezdett gyakorlattá válni. A Bizottság Fordító Szolgálat 2001 elején a fordítási munkák 20%-ában vette igénybe külsős fordítók közreműködését. Brian McCluskey, 19.

ezeknek olyan fajta elintézése, ami nem igényel állandó munkaerőt. Ugyanakkor a jogbiztonság elve az ilyen dokumentumok jellege miatt, illetve a terminológiai egységesség szintén a dokumentumok jellege, valamint az esetlegesség okán nem sérülne olyan mértékben, ami a rendszert károsítaná.

A nyelvi jogegyenlőség fenntartása mellett, a túlterhelt rendszer optimalizálásának egy másik, a Közösség által idáig nyíltan fel nem vállalt módja lehet a *fordítási munka dekoncentrációja*, vagyis tagállami szintre telepítése. Egy ilyen megoldás azt jelentené, hogy a közösségi jogszabályok, közérdekű dokumentumok, vagy ezek egy meghatározott részének fordítása a tagállamok államigazgatási rendszerébe ékelődő fordítási egységeknél történne, csakúgy, mint jelenleg a csatlakozó államok esetében. Az ennek köszönhetően jelentős mértékben csökkentett létszámú közösségi intézményi fordítói részlegek csak azokat a dokumentumokat fordítanák, amelyek közvetlenül az intézményeknek címzettek. Ez egyúttal azt is jelentené, hogy az intézményen belüli munka munkanyelvekre korlátozódna, hiszen a fordítási munka az egyes tagállamokban folya és feltehetően csak a jogalkotási folyamat legfontosabb lépéseire, vagy szélsőséges esetben az elfogadás előtti dokumentumra korlátozódna. A megoldás ugyan segítené, hogy a fordítási munka az anyanyelvi közegekben, annak beszélőitől nem elszakadva, a nyelv fejlődését helyben követve történne, de egyúttal távolabb kerülne a jogszabályok keletkezésének helyétől és végleg felszámolná a párhuzamos szövegezés látszatát is. Egy ilyen megoldásnak, vagy egy ilyen megoldás részbeni megvalósításának (bizonyos fordítási munkák centralizált megoldása, mások tagállami szintre telepítése) a Közösség számára kézzelfogható előnye költségvetési vonatkozású lenne: a fordítási munka (vagy annak egy része) finanszírozása nem közösségi, hanem nemzeti költségvetésből történne.

A Közösségnek tehát amellet, hogy a bővítések okán továbbra is és egyre fokozottabban szembe kell néznie az intézményi nyelvhasználat hatékonysági célú egyszerűsítésével, új természetű kihívásoknak is meg kell felelnie a nyelvek számának megnövekedésével. Mindeközben arra törekszik, hogy a lehetőségekhez képest fenntartsa és érvényesítse a nyelvi egyenlőséget.

A csatlakozó országok elemi és jogos érdeke, hogy saját hivatalos nemzeti nyelvük az Unió hivatalos nyelvvé váljon, más szóval, azonos elbánásban részesüljön a csatlakozást megelőző közösségi nyelvekkel, vagyis a mindenkori közösségi nyelvi rezsimbe illeszkedjen. Ezen törekvésükben az állampolgáraik érdekeit védő jogbiztonsági vonatkozásokon túl, hangsúlyosabb motiváló erő a szuverenitás, nemzeti identitástudat szupranacionális szintű kifejezé-

se. A csatlakozó országoknak ez az elvárása egyfajta abszolút elvárásként jelent meg a csatlakozás folyamatában.

2. EGY ÚJ KÖZÖS EURÓPAI NYELV KIALAKULÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI

A jelenlegi Európa a soknyelvűségen alapul. Ennek az elvnek az érvényesítése, fenntartása – mint fentebb láttuk – európai szintű politika, az európai politika döntése. Egy (egyetlen) új közös európai érintkezési nyelv lehetőségének felvetése egyúttal a soknyelvűségi modellel való szakítást is jelenti. Ebben a részben tehát olyan elvi megoldások kerülnek bemutatásra, amelyek ebben a formájukban kizárnák a soknyelvűséget, legalábbis az Európai Unió működését jellemző soknyelvűséget, nem érintve ezzel természetesen a nemzeti, kisebbségi nyelvek saját szférájukban való alkalmazását.

A közös európai nyelv többféle alapú lehet. Lehet mesterséges nyelv, lehet létező természetes nyelv mesterségesen kialakított dominanciája és megalapozható természetes úton dominánssá vált nyelv dominanciájának fenntartásával. Mindhárom lehetőség egy másik ideológiai meggyőződés mellett való hallgatólagos állásfoglalást jelent.

Az alábbiakban figyelmen kívül hagyjuk azt a dilemmát, hogy egyáltalán értelmes vagy reális lehetőség-e a soknyelvű modellel való szakítás, pusztán egy ilyen szakadás esetén alkalmazható megoldásokat próbáljuk sorra venni.

Egyetlen közös nyelv melletti döntés esetén nem közömbös, hogy az a nyelv – legyen az természetes vagy mesterséges – milyen státuszba kerül a Közösségen belül: a közös döntést, jogalkotást, fellépést megkönnyítő egyetlen munkanyelvként jelenik majd meg, vagy ennél erősebb pozíciója lesz és egyetlen hiteles, hivatalos nyelvvé válik. Az első eset nem érinti a többi hivatalos közösségi nyelv helyzetét, csupán annyi változást jelentene, hogy a fordítások a megállapodott közös nyelvről történnének a hivatalos nyelvekre, nagy mértékben lecsökkentve ezzel a rendszer tetemes fordítási költségeit, hiszen csak a végleges dokumentum kerülne lefordításra, a közbenső anyagok nem.

A második eset több problémát vetne fel. A megállapodott nyelv kizárólagosan hitelessé és hivatalossá válása nem jelenthetné azt, hogy a továbbiakban az állampolgárokat érintő szabályok, dokumentumok ne lehessenek hozzáférhetőek az egyes nemzeti nyelveken. Különösen olyan jogforrások esetében nem lehetne ettől eltekinteni, melyek közvetlenül alkalmazandóak. Ezt olyan jogbiztonsági indokok teszik szükségessé, mint hogy senkitől sem várható el egy idegen nyelv – különösen egy mesterséges nyelv – olyan szintű

ismerete, hogy azon a rá vonatkozó előírásokat maradéktalanul megértse. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a megállapodott nyelv kizárólagos hitelessége folytán a nemzeti nyelvi változatok csak tájékoztató jellegűek lehetnének, azok nem bírnának joghatással.

2.1. Mesterséges nyelv, mint *lingua franca*

A mesterséges nyelvekhez – itt alapvetően az *a posteriori* segédnyelvekről van szó – kapcsolódó alaplémma, hogy nem kötődnek kultúrákhoz, népekhez, hagyományokhoz, így egyrészt tanulásuk nem válik vonzóvá (nincs a nyelvnek kulturális hordozója), másrészt nem is segíthető elsajátításuk a természetes nyelveknél meglévő eszközökkel (az adott nyelven íródott művek olvasása, kommunikáció anyanyelvi beszélőkkel). A mesterséges nyelvek kulturális kötetlensége miatt értelemszerűen nem is fejlődnek ki bennük azok a nyelvi jellegzetességek, amelyek csak a természetes nyelvek sajátjai, így amelyek a mindennapi élet kommunikációs helyzeteiben, kifejezetten ember-ember közötti kapcsolatban keletkeznek. A szükséges, de hiányzó nyelvi elemeket pedig újra és újra ki kell dolgozni, hiszen nincs a nyelvnek eredeti ismerője, aki a nyelv használatára nézve eligazítást tudna adni. Ezért a mesterséges segédnyelvek eleve csak jól behatárolt kommunikációs közegben – a mindennapi élettől elrugaszkodott helyzetekben – nyújthatnak segítséget.

Mára a mesterséges segédnyelveknek inkább történeti szerepük van, bár számos aktivistát tudhatnak maguk mögött – különösen az eszperantó –, akik nem mondtak le arról az elképzelésükről, hogy a mesterséges nyelvek gyakorlati hasznosítása is megvalósulhat egy napon. Ennek kibontakozására sokan az Európai Unió keretein belül látnak lehetőséget.⁵⁸ Erről tanúskodik a legutóbbi időben az is, hogy az Európa jövőjéről kezdeményezett, a Konvent munkáját elősegíteni hivatott vitában résztvevő, civil szervezetek véleményét tömörítő Fórum két munkacsoportja is⁵⁹ az eszperantóban (illetve egy mesterséges nyelv alkalmazásában) látja az európai szintű nyelvi kérdés megoldását. A javaslatok szerint a közösségi intézményeknek az állampolgárok-

⁵⁸ Különösen az Európai Parlamentet érik el azok a lobby csoportok, amelyek az eszperantó európai szintű közös nyelvvé való válásáért küzdenek. Erről tanúskodik az az európai parlamenti állásfoglalás tervezet, amely nem egy hivatalos uniós, hanem egy magán honlapon található.

⁵⁹ „A kommunikációs és nyelvi probléma az Európai Unióban”, valamint „Az uniós polgárság és a polgárok nyelvi jogai és kötelezettségei” elnevezésű munkacsoportok.

kal való külső kapcsolataikban, valamint az uniós polgárok képviselését ellátó európai parlamenti képviselők munkájában meg kellene hagyni a nemzeti nyelvek egyenjogú használatát, míg az intézmények belső munkájában hatékonysági és gazdasági okokból egy munkanyelvet kellene használni, ami eleinte az egyik tagállam nyelve lenne egy mesterséges nyelv folyamatos tanulása mellett, míg végül a mesterséges nyelv az intézménynél dolgozók általi megfelelő szintű elsajátítás után kizárólagossá válhatna, kiszorítva a bevezető természetes nyelvet.⁶⁰

Másrészről, a mesterséges nyelveknek a semlegességükre alapított létjogosultsága visszavezet minket a latin problémájához: miért kell mesterséges nyelvre hagyatkoznunk, amikor rendelkezésünkre áll az Európa népei számára mára teljesen semlegessé lett latin nyelv? A mesterséges nyelvekkel szemben a latinra való támaszkodás egy sokkal racionálisabb választásnak tűnik, akkor is, ha a latinajkú nemzetek némi helyzetelőnybe kerülnének a nyelvi háttér miatt (egyébként az eszperantó is könnyebben érthető egy latinajkúnak, mint más nyelvcsaládokba tartozóknak).⁶¹

Az eszperantó újbóli felbukkanása lehetőségének aktualitását napjaink Európájában az angol dominanciája váltotta ki. 1987-ben (tehát még az 1995-ös bővítés előtt) Andrea Chiti-Batelli arra hívta fel a figyelmet, hogy az angol átalakítással fenyegeti a nyelveket és dialektusokat, amiket majd idővel meg is fog szüntetni. Ezzel egyúttal veszélybe sodorja a nyelvekhez kötődő kulturális identitást, nemzeti érzelmeket.⁶² Chiti-Batelli szerint e nemkívánatos jelenség elkerülésének eszköze lehet az eszperantó. Vagyis Chiti-Batelli azt állítja, hogy a nyelvi sokszínűség Európában úgy őrizhető meg, ha az európai szintű kommunikáció egy mesterséges nyelvet választ magának. Chiti-Batelli szerint az eszperantó előnyei, az angol háttérbe szorítása mellett, a következőkben foglalhatók össze: könnyű, nemzetektől független és egyenlő alapokra helyezi az uralkodó és az elnyomott nyelveket.

Patterson az eszperantó létjogosultságát két tényezőre vezette vissza. Az egyik, a nyelvi imperializmussal való szembehelyezkedés szükségessége, egybecseng Chiti-Batelli elképzeléseivel. A másik ok inkább gyakorlati, mint ideológiai alapú. Patterson a közösségi jogszabályok szövegének rossz stílusát

⁶⁰ Egy ilyen megoldás mellett érvel a Magyar Nemzet 2002. október 7-i száma Vélemény rovatában Haszpra Ottó is. Haszpra Ottó: Az Európai Unió közös nyelve – melyik? *Magyar Nemzet*, 2002. október. 7., 6.

⁶¹ Haszpra Ottó írja az eszperantóról: „hangása olaszos”.

⁶² Louis-Jean Calvet: *L'Europe et ses langues*. 1993, Plon, 147.

és pontatlanságát (tehát valójában a fordítások rossz minőségét) gondolná az eszperantó segítségével korrigálni.⁶³

A mesterséges nyelvek – így az eszperantó – esetleges közös nyelvvé válása esetében a legnagyobb kihívás nyelvi jellegű. A mesterséges nyelvet ugyanis folyamatosan fejleszteni kell ahhoz, hogy a megfelelő pontossággal, egyértelműséggel képes legyen az adott kommunikációs közegben rendeltetését betölteni. Ennek alapja az állandó terminológiai fejlesztés. A mesterséges nyelv ugyanis pont azért, mert mesterséges, önmagától nem képes a társadalmi kihívásokhoz alkalmazkodni, tehát hozzájuk kell igazítani. Az európai szintű jogalkotás nyelve esetében a helyzetet bonyolítja vagy talán éppen könnyíti, hogy a jog önmozgó jellege is sokkal kevésbé van jelen, mint a nemzeti jogoknál. Az európai jog egy mindenek előtt mesterségesen alakuló, fejlődő, társadalmi válaszadásaiban kodifikációval konstituálódó jog. Vagyis a mesterséges nyelvnek egy mesterséges jughoz kellene idomulnia.

Bármilyen mesterséges nyelv hivatalos közösségi nyelvvé válása a gyakorlatban azt jelentené, hogy

- minden közösségi, uniós dokumentum egy olyan nyelven kerülne megfogalmazásra, amelyik szókészlete részben a jogszabállyal együtt keletkezik,
- anyanyelvű beszélői nincsenek, ezért könnyen előfordulhat, hogy egyes olvasói, sőt megfogalmazói is mást és mást értenek egyes kifejezései alatt,
- tekintve, hogy az állampolgároktól jogbiztonsági szempontokból nem várható el a kiválasztott mesterséges nyelv ismerete, a jogszabályokat ugyanúgy meg kellene jelentetni nemzeti nyelven, vagyis le kellene fordítani azokat.

A mesterséges nyelv európai szintű térnyerésének egyetlen vitathatatlan előnye a Közösségen belüli, közösségi szintű teljes nyelvi semlegesség lenne. Kérdéses azonban, hogy ez a semlegesség ér-e annyit, hogy aránytalan áldozatokat követeljen.

2.2. Természetes nyelvek mesterségesen kialakított dominanciája

A természetes nyelvek mesterségesen kialakított dominanciája esetében az előkérdés mindenek előtt az, hogy mely nyelv dominanciája lehet elfogadha-

⁶³ Colette Touitou-Benitah, 359.

tó, illetve, hogy ki dönt az adott nyelv mellett. Van-e felsőbb szintű legitimáló hatalom, vagy egy adott nyelv állama saját propagandájának eredménye?

A mesterséges nyelvek közös nyelvvé válásának folyamatával ez a megoldás ott mutat egyezést, hogy ez esetben szintén egy mesterséges beavatkozásról van szó a természetes nyelvi folyamatokba. A mesterséges beavatkozás létjogosultsága itt éppúgy megkérdőjelezhető, mint a mesterséges nyelveknél.

Nemzeti kezdeményezéseknél olyan nyelvek esetében tapasztalható ez a jelenség, amelyek kívül szorultak a természetes nyelvi kiválasztódáson, ám nemzetközi szerepükről (vagy az iránti vágyukról) nem hajlandók lemondani. *Nemzetközi szintű vagy más konszenzusos döntésnél* általában olyan nyelvekre esik a választás, amelyek nem jelentenek veszélyt a nemzeti nyelvekre, de képesek a természetes dominanciába került nyelv visszaszorítására. Ez utóbbi kategóriába tartoznak olyan felvetések, amelyek holt nyelvek közös nyelvként való visszahozatalát helyezik kilátásba. Európa esetében a latin, illetve a görög nyelv jöhetnek szóba, ugyanakkor igen kis esélye van annak, hogy ezek a klasszikus holt nyelvek felváltsák a soknyelvűségi rendszert.

Konszenzusos alapon választhatnak a tagállamok közös nyelvnek olyan hivatalos tagállami nyelvet, amelyiket kevesen használnak, mint például a dán vagy a finn és amelyik súlyánál fogva nem jelentene kulturális veszélyt a többi államra nézve.⁶⁴

Sokkal inkább jelen vannak azonban az európai köztudatban az egy nyelvhez és kultúrához köthető nemzeti kezdeményezések az európai szintű dominancia megszerzésére. Sok esetben ezek a törekvések – a realitásokkal szembenézve – még csak nem is dominanciát kívánnak kialakítani, hanem az adott nyelv súlyának fenntartását, illetve európai jelenlétének biztosítását. Az angol kizárólagosságával szembeni fellépés mindennél előbbre valósága adott esetben az egyes országokat természetellenesnek tetsző kompromisszumokba sodorja: más államokat kívánnak olyan célra megnyerni, hogy együttesen, egymásnak látszólag kölcsönösen engedve formálják nyelvpolitikájukat. Az ilyen kezdeményezések élénjárói a franciák, akik gyakran pont az angol világgal való együttes fellépésben gondolkodva, „az ellenséggel szövetkezve” – más európai nyelvek egyidejű elnyomásával – remélik a francia nyelv európai szintű reprezentációját biztosítani.

Jean-Marie Bressand 1951-ben kidolgozta a kétnyelvű világ (*monde bilingue*) modelljét, amely a frankofón és anglofón országok együttműködésére, egymás nyelveinek kölcsönös tanulására épült volna és burkolt formában idővel

⁶⁴ Olivier Moréteau, 160.

bizonyára francia–angol hegemoniához vezetett volna.⁶⁵ Bressand elképzelése nem valósult meg, ám több mint harminc évvel később, 1988-ban új ötlettel állt elő, amely már a többnyelvűséget elősegítő modellek közé sorolható.

Michel Rocard az első olyan francia politikus volt, aki fel merete vállalni az európai nyelvi problémákat. Elképzelése az oktatásra épülő többnyelvűség alapult, ám valójában a francia–angol nyelvi tengely megerősödéséhez vezetett volna. Felvetése szerint Európában olyan oktatáspolitikát kellene érvényesíteni, ahol az egyes tagállamok diákjai tanulnak egy, nem a saját nyelvük nyelvcsaládjába tartozó nyelvet. Ez a gyakorlatban azt eredményezte volna, hogy a latin nyelvcsaládba tartozók feltehetően inkább az angolt választották volna, mint a németet, a germán nyelvcsaládba tartozók pedig inkább a franciát, mint a kisebb latin nyelveket. A koncepció nagy vesztesei a németek, illetve a többi latin nyelv lett volna.

A német, amelyet a lakosság számarányánál fogva ma Európában a legtöbben beszélnek anyanyelvükként, sokkal nehezebb helyzetben van, mint a francia. A második világháborút követően a német nyelv kiszorult a nemzetközi kommunikációból, nem lehetett az ENSZ hivatalos nyelve sem. Bár az európai kultúra meghatározó nyelve és Közép-Európában sokkal tovább is tartotta ezt a pozícióját, mint a kontinens nyugati felén, a tényleges európai kommunikációban jóval az angol és a francia mögé szorult. A kilencvenes évek elejéig még a német a második helyen állt a francia mögött a közösségi intézményi írásbeli kommunikációban. Nagy-Britannia belépése idején is csak francia és német nyelven küldték meg a nemzeti szakértői csoportoknak a munkadokumentumokat és kérte a Tanács Nagy-Britanniát, hogy ezt a helyzetet, valamint a szakértői munkacsoportokban e két munkanyelv kizárólagos használatát fogadja el. Egy 1991-ben íródott levélben ugyanakkor már a Tanács munkájában résztvevő német nemzeti küldöttség azt nehezményezi, hogy a dokumentumok német nyelvű fordításai nem érhetők el a Tanácsnál és a Tanács a német küldöttséggel angol nyelven levelezik, míg korábban a kapcsolattartás nyelve a német volt.⁶⁶ Képviseltségének megfelelő helyet csupán a német újraegyesítéssel kezdett magának követelni európai szinten,⁶⁷ és a német nyelvért való kulturális harc az azóta elindult – oktatási-kulturális alapú – nyelvi kezdeményezésekben ölt testet, mint például a német

65 Louis-Jean Calvet, 171.

66 Gilberte Leanerts: A failure to comply with the EU language policy. A study of the Council archives. *Multilingua*, 20–3, 2001, 226.

67 Kohl kancellár levelé 1992-ben az Európai Bizottság elnökéhez.

állami költségvetésből finanszírozott, a Goethe Intézetek által a csatlakozó országok tisztviselőinek szervezett európai vonatkozású nyelvtanfolyamok.

Itt érdemes szólni arról, hogy mind a németek, mind a franciák, és különösen ez utóbbiak, uniós nyelvpolitikájuk érvényre juttatása új, meghódítandó és sokat ígérő területének a csatlakozni kívánó országokat tekintik. Komoly kormányzati anyagi támogatottsággal kulturális intézeteiken keresztül ingyenes nyelvtanfolyamokat, „uniós” szaknyelvi képzéseket, illetve „uniós” képzéseket⁶⁸ tartanak a csatlakozó országokban.

Az angol ellenében a kisebb nyelvek képviselői között akadnak olyanok, akik – belátva, hogy saját nemzeti nyelvük általános európai szintű használatának nincs reális esélye – egy, az angol által háttérbe szorított nagyobb nyelv mellé sorakoznak föl. Ilyen megfontolásból támogatják a finnek a németet.⁶⁹

2.3. Természetes folyamat révén domináns helyzetbe került nyelv közös nyelvként való elfogadása

Gilberte Lenaerts fentebb említett tanulmányában idézi Abram Swan-nak 1998-ban egy konferencián elhangzott gondolatait. Ezek szerint az Európai Unió által követhető legbölcsebb nyelvpolitika az lenne, ha egyáltalán nem alakítana ki önálló nyelvpolitikát. Véleménye szerint a természetes nyelvi folyamatok önmaguktól el fogják dönteni az európai szintű nyelvi kérdést. Azt vetíti előre, hogy az angol szinte minden kommunikációs közegeben előre fog törni, ugyanakkor az egyes államok továbbra is minden eszközt meg fognak ragadni saját nyelveik védelmére és a spontán nyelvválasztás következtében valamennyi nyelv meg fogja találni saját, többé vagy kevésbé hangsúlyos helyét a rendszerben.⁷⁰

Az angol nyelv ma a világméretű kommunikáció elsődleges nyelve. Mint ilyen, nyilvánvalóan az európai érintkezésben is elsődleges nyelvvé vált.

Mielőtt végigvennénk az angolnak európai közös nyelvként való elfogadásával kapcsolatos érvek és ellenérvek sorát, az az elsődleges kérdés merül fel, hogy lehet-e egyáltalán valóban európai ez a közös nyelv akkor, amikor a gyakorlatban az egész világ vonatkozásában érintkezési nyelvként használják. Lehet-e Európa sajátja a *Community English*, ha valójában nem különböztetné meg semmi a világméretű és az európai szintű kommunikáció eszközrendszerét? Az angol nyelv érintkezési nyelvvé válása esetében tehát nem az

⁶⁸ Az Ecole Nationale d'Administration kurzusai a Francia Intézeteknél.

⁶⁹ Gilberte Lenaerts, 235.

⁷⁰ Gilberte Lenaerts, 239.

angol nyelvnek az angol kultúrához való kötődése miatti félelemről van szó, hanem mindenekelőtt arról, hogy a kiválasztódott nyelv nem csak és tipikusan Európa lingua francája lenne, így nem is válhatna olyan kulturális értéké, amelyet az európai polgárok magukénak érezve e közös nyelven keresztül azonosulni tudnának az európai egységesedéssel. Mi több, magának Nagy-Britanniának a szerepe is sajátos a Közösségen belül, hiszen a közösségi, uniós fellépésektől való rendszeres távolmaradása (*opting out*), kimaradása okán egyfajta kívülálló szerepébe került.

És bár az angol nyelv jelenlegi helyzete Európában hasonlatos a középkori latinéhoz annyiban, hogy mindkettő meghatározó túlsúlya természetes folyamatoknak köszönhető, van egy alapvető kulturális vonatkozású, jelentős eltérés a kettő között. A latin Európa sajátja volt, az angol viszont nem az.

Az Európai Unió viszonylatában az európai tisztviselők nyelvhasználatáról a '90-es évek elején még elmondható volt,⁷¹ hogy az egymás közötti szóbeli, illetve írásbeli kommunikáció nyelve több mint 60%-ban a francia volt, az 1995-ös bővítés ezt az arányt nagymértékben csökkentette az angol javára a három újonnan csatlakozó ország angol kötődése miatt (különösen a skandináv tagállamok esetében). Ugyanakkor az is megfigyelhető a felmérésekből, hogy már az 1995-ös bővítés előtt a tisztviselők tagállamokkal való érintkezésében a meghatározó szerepet (szóbeli érintkezésnél 30%, írásbeli érintkezésnél 58%) az angol játszotta. A tisztviselők korcsoportok szerinti felmérése pedig azt a tendenciát mutatta, hogy míg az 50 év feletti eurokraták inkább a franciát, az egyre fiatalabb korosztály egyre nagyobb számban inkább az angolt használná.

Carsten Quell 1993-as felmérései a Bizottságnál dolgozó gyakornokok megfigyelései alapján készültek és azt mutatják, hogy a Bizottság egyes részlegeinél a belső szóbeli kommunikáció nyelve 47%-ban az angol volt és a francia csupán 38%-os hasznátsági mutatót ért el. Az írásbeli belső bizottsági kommunikáció kiegyensúlyozottabb képet mutatott. Ott 49%-os értékkel csupán 4%-kal előzte meg az angol a franciát. A kiugró eltolódás az angol javára a fenti felméréshez hasonlóan a külső kommunikációban figyelhető meg, ahol az angol hasznátsága 54%-os, a franciáé 35%.

A '90-es évek elején még maga a szakirodalom is megosztott volt a tekintetben, hogy az angol kiszoríthatja-e a francia nyelvet az intézményi kommunikációból, vagy legalábbis jelentős mértékben csökkentheti annak szerepét.

⁷¹ Marianne Gehnen felmérése: Louis-Jean Calvet, 185.

Még 1993-ban is arról ír Haarmann,⁷² hogy az európai bürokráciában olyan mértékben domináns a francia nyelv, hogy illuzórikus lenne azt gondolni, hogy az angol nyelv kizárólagosságának bármiféle reális esélyei lennének ebben a jól működő francia nyelvű igazgatási rendszerben. Ugyanakkor Coulmas 1991-ben azt a megállapítást teszi, hogy bár a Közösség napi igazgatási munkája során a francia a meghatározó nyelv, az angol erős versenytársként jelenik meg mellette.⁷³

Az figyelhető tehát meg, hogy az angol térnyerése a közösségi kommunikációban rendkívül gyorsan, szinte egy-két év alatt következett be.

Az európai intézményi szintű kommunikáció azonban nem tehető egyenlővé az európai szintű kommunikációval, azaz nem tekinthető feltétlenül mértékadónak az európai közös nyelv meghatározásánál. Az első kommunikációs rendszer ugyanis egy szűkebb csoportot érint, míg a második egy földrésnyi politikai egység valamennyi polgárát. A két rendszerben akár két különböző nyelvi rezsim is érvényesülhet.

Itt érdemes megjegyezni, hogy csatlakozó országokkal folyó kommunikáció, így a társulási intézmények munkája, a Phare és más közösségi segélyprogramok, maguk a csatlakozási tárgyalások angolul zajlanak. A csatlakozni kívánó országok szemében Európa angol nyelvű, mi több a közép-európai országok egymás közötti érintkezési nyelve az angol lett, ami akár egy regionális szegényfoltként is elkönnyelhető.

Az angol nemzetközi érintkezési nyelvvé válását az is segítette, hogy az alapvető kommunikáció szintjén egy viszonylag egyszerűen elsajátítható nyelv. A gyakorlatban azonban ez a nyelv még tovább egyszerűsödött, mind szókincsét, mind alkalmazott nyelvtanát tekintve. Az egyszerűsödött angol – vagy bármelyik másik egyszerűsödött nyelv – akár általános kommunikációs, akár jogi szövegekben való használata könnyen a kommunikáló felek szellemi igényességének rovására mehet: nincs elég mozgástér a rendelkezésre álló szókincsben az árnyalt, így stílusukban is üzenetértékű megfogalmazásokra.

Intellektuális csapda-e a természetes nyelven alapuló egynyelvűség érvényesítése, ha az a gyakorlatban egy létező nyelv szegényedését eredményezi? Szabad-e ugyanakkor egy természetes „fejlődési” folyamattal szembeszállni, és ha igen, milyen értékek mentén és milyen eszközökkel? Az európai kommunikációs, így jogi-nyelvi rendszerben is az egyszerűsödött, viszonylag semleges angol meghatározó és egyértelmű fölénye jellemző. Ez akkor is így

⁷² Carsten Quell, 58.

⁷³ Carsten Quell, 57.

van, ha az európai modell alapvetően ma is a soknyelvűségen alapul és ez a deklarált soknyelvűség olyannyira sajátja, hogy ezen keresztül fejezi ki az Uniót alkotó tagállamok kulturális egyenlőségét. Az angol nyelv gyakorlati túlsúlya tehát az Európai Unióban a soknyelvűség leple alatt valósul meg. A rendszerbe való beavatkozás csak akkor lehet indokolt, ha az a nyelvi egyensúlyt akár gyakorlati szempontból, akár kulturális legitimációs szempontból egy hasznosabb vagy értékesebb megoldás felé, optimális esetben ezek elegye irányába mozdítja el.

3. A SOKNYELVŰSÉG FENNTARTÁSÁNAK LEHETSÉGES MÓDJAI

A kulturális toleranciára épülő soknyelvűségi rendszerrel kapcsolatban mindenekelőtt az a kérdés merül fel, hogy működőképes lehet-e egyáltalán bárhol egy ilyen rendszer, és ha igen, valóban hatékonyan – az elképzelhető lehetőségek közül a leghatékonyabban – szolgálja-e a kulturális sokszínűség megőrzését.

3.1. Soknyelvű nemzeti modellek az európai gyakorlatban – soknyelvűség a soknyelvűségen belül

Ebben a részben a soknyelvűség nem éri el a definíció (ld 1. lábjegyzet) szerinti legalább öt nyelvet, ennél a számnál kevesebb nyelvnek a jogi-kulturális együttélési formáit, ennek megvalósulását fogjuk vizsgálni egy adott államon belül. Ezek az európai viszonylatban mini-modellként megjelenő jelenségek szolgálhatnak azonban olyan tapasztalatokkal, amelyek a definíció szerinti soknyelvűség működését tekintve is hasznosak lehetnek. Olyan európai országok nyelvi rendszereiről lesz szó, ahol több hivatalos nyelv él egymás mellett, ennek a fejezetnek tehát nem célja a kisebbségi (nem hivatalos) nyelvekre kitérni.

Luxemburg az egyetlen olyan ország Európában, amelyik két/háromnyelvűségre tanítja a népet. A három hivatalos nyelv (francia–német–luxemburgi) viszonyát a mindenkori politikai, nagyhatalmi helyzet befolyásolta. Amikor 1843-ben kialakult a hivatalos oktatási rendszer, a német és a luxemburgi dialektus között gyakorlatilag nem tettek különbséget. Ez idő tájt a német és a francia közül az utóbbit preferálták, ma az „öslakosság” között inkább a német kedveltebb, részben azért, mert az áll, az azóta teljes létjogosultságot nyert luxemburgihoz közelebb, ugyanakkor a latin ajkú bevándorlók erősítik

a francia használatát.⁷⁴ A luxemburgi nyelvhez a német megszállás alatt mintegy a német nyelv tagadásaként fordultak, szerepének erősödése azonban csak az utóbbi időkre vezethető vissza (csak 1984-ben vált az ország hivatalos nyelvévé). A 19. század végén, amikor egy parlamenti képviselő a luxemburgi parlamentben a helyi nyelven szólalt fel, felháborodottan megszólták, hogy miért nem a franciát használja.⁷⁵

Mára Luxemburg a nyelvoktatás és a békés többnyelvűség mintapéldája, ahol mindegyik nyelvnek megvan a maga funkciója (a luxemburgi sosem tudta áthatni a társadalmi, politikai, gazdasági élet egészét): a német a politika nyelve, a francia a jogé és a kultúráé, a luxemburgi a helyi események nyelve, a pénzügyeké pedig az angol. Ugyanakkor azt is meg kell jegyezni, hogy a luxemburgi nyelv presztízsének fenntartása, amit valójában csak a született luxemburgiak használnak, igen erőteljes intézményi beavatkozást igényel az állam részéről.

Svájcnak közel hat évszázadot kellett várnia arra, hogy a föderális Európa modellje legyen.⁷⁶ Mire ez bekövetkezett, már csak maguk a svájciak kérdőjelezték meg a Konföderáció és intézményei létjogosultságát, életképességét. Svájc a határain dülő külső konfliktusoknak köszönheti belső nyugalját. Míg a német és a francia nyelv az ország határain kívül megküzdött egymással, az államon belül békében éltek. Sarkosan fogalmazva, a nyelvi feszültségek azóta éledtek fel Svájcban, amióta a két nyelv a határokon kívül megbékélt egymással. 1900 és 1990 között nem volt jelentős változás a német, a francia, az olasz nyelvet beszélők aránya között az országon belül. Az utóbbi időben ez az arány a francia javára tolódott el. Ennek egyik fő oka, hogy a bevándorlók inkább a könnyebben elsajátítható francia nyelv által uralt területekre mennek, mint hogy a nehezen érthető svájci németet megtanulják. Emellett és talán részben ezért is, folyamatosan erősödik a svájci német jelentősége, mintegy negyedik nyelvvé nőtte ki magát (tekintve, hogy az egyetemi oktatás nyelve a klasszikus német). A németajkú svájciak a svájci némethez való új keletű, minden áron való ragaszkodásukban a gyökerekhez való visszatérést keresik. Előkerül a történelmi múlt hangoztatása: a 13. században Svájcot három német kanton alkotta. A francia ajkúak csak sokkal később, a Bécsi kongresszussal, 1815-ben csatlakoztak az országhoz. Az együttélésnek pedig csak 1848 óta van alkotmányos alapja.

⁷⁴ Daniel Baggioni: *Les langues et nations en Europe*. Paris, 1997, Payot et Rivages, 29.

⁷⁵ Jacques Darras, 128.

⁷⁶ Jacques Darras, 130.

Honnan indulnak a mai Svájcban a nyelvi mozgalmak? Tisztán nyelvi alapúak vagy egy gazdasági-politikai irányzat megnyilvánulásai?

A gazdasági élet központja Svájcban egyre inkább a német ajkú Zürichbe tevődik át. Elindult egyfajta centralizáció a decentralizációra épülő rendszerben, városi pólusok alakultak a vidék egyenlőségére mindig is hangsúlyt fektető Svájcban. Drasztikus változást jelentett, amikor 1998-ban a német svájciak bejelentették, hogy az oktatásban (ami a kantonok hatáskörébe tartozó szabályozási kérdés) az angol nyelvet előnyben fogják részesíteni a francia nyelvvel szemben. Ez a bejelentés érthető módon nagy port kavart a francia kantonokban, amelyek a svájci nyelvi egyenlőség komoly veszélyeztetését és a szövetségi szerződés felrúgását látták a döntés mögött. Ezzel Svájcba begyűrűzött az európai szintű nyelvi probléma. Az angol nyelvvel átítatott francia–német nyelvi villongások legnagyobb kárát az olasz nyelvi közösség látja.

A feszültségeket tovább fokozza, hogy Svájc jövőbeli nemzetközi helyzetével, nemzetközi szervezethez viszonyával kapcsolatban is nyelvi alapú megosztottság mutatkozik az országon belül. Míg a német kantonok általában az e kérdésekben tartott népszavazáson (ENSZ tagság, EGT, EU tagság) a *status quo* fenntartása mellett voksolnak, a francia ajkú kantonok inkább szeretnék a csatlakozást.

Mi vezeti Svájcot a nyelvi identitások forradalmában? Lehetséges-e, hogy e lázadás mögött – az angolnak értelemszerűen biztosított preferencia mellett – a nyelvi önkifejezés a Svájcot alapvetően meghatározó és hagyományosan jellemző általános jólét és nyugalmas, már-már unalmas béke elleni felkelés eszköze?

Brüsszelnek az európai egységesedésben betöltött különleges szerepe okán a flamand–vallon szembenállás Európa központjába került. *Belgiumban* nyelvek szembenállásáról és nem együttéléséről beszélhetünk. A két nyelv közötti egyensúly a 18. században borult fel, amikor a brüsszeli és genti (!) arisztokrácia nyelve a francia lett, míg a flamandot az alsóbb néprétegek beszélték. Ez idő tájt éledt fel a flamandok nemzeti érzülete és ettől kezdve harcoltak nyelvi jogaik visszaszerzésért. Mivel az ország gazdasági és demográfiai fejlődése a flamandoknak kedvezett, azok 1898–1921 között fokozatosan kivívták a nyelvi jogegyenlőséget és a kétnyelvűség elismerését, amihez később jött a németajkúak jogainak elismerése. 1898-ban a flamand a királyság második hivatalos nyelve lett. A különválás legjelentősebb lépése ugyanakkor akkorra tehető, amikor 1930-ban a Genti Egyetem az egynyelvű flamand oktatásra állt rá és megnyílt a kapu az egynyelvű közösségek éles kirajzolódása előtt. 1962-ben megjelent a nyelvi határfogalom, 1969-ben a Leuveni

Egyetemet kettéosztották. A hetvenes évekre kialakulnak a flamand és vallon közösségek. A föderális szintű jogalkotás kétnyelvű, ami a közigazgatáson belül komoly fordítási, terminológiai munkát igényel. A belga föderáció nemzeti megosztottsága is a kulturális jogiasulásban csúcsosodott ki és nem látható, hogy merre tart.

Finnország esetében, mint a következőkben ismertetendő Írországnál is, olyan viszonylag „fiatal” államról van szó, ahol a másik hivatalos nyelv (itt a svéd) az elszakadás maradványa.⁷⁷ A finn hivatalos kétnyelvűség valójában csak jogi fikció, mert a svédet csak a finnországi svéd közösségek használják, az ország a gyakorlatban egynyelvű, a finn igazi nemzeti nyelvvé nőtte ki magát.

Emellett érdemes említést tenni arról, hogy bár a finn nyelv teljes értékű nemzeti nyelv, a tudományos életben, illetve bizonyos gazdasági-szakmai körökben az angol nyelv próbálja kiszorítani a helyéről.⁷⁸

Finnországgal szemben *Írországb*an a saját, nemzeti nyelv nem tudott úgy gyökeret verni, hogy az kiszorítsa az angolt. A gyakorlatban az írt csak jól behatárolható érintkezési körben, családi viszonylatban használják. Írországban gyakorlatilag az angol egynyelvűség fenyeget, az ír deklarált hivatalos szerepe csupán a nemzeti öntudat erősítésére szolgál, a hivatalos, tudományos, gyakran kulturális szférában nincs jelen.

A soknyelvű rendszer Európán belül valójában sehol sem érvényesül problémamentesen. Az utóbbi két példát leszámítva – amelyek nem sorolhatók a klasszikus kulturális egyenlőséget megvalósítani kívánó soknyelvű rendszerekhez, hanem bizonyos történelmi események nyomai miatt váltak kétnyelvűvé – azonban azt figyelhetjük meg, hogy a talán természetes módon adódó kulturális feszültségek ellenére sem igény az egynyelvűség irányába való elmozdulás. Luxemburgban a soknyelvűség égisze alatt valójában többnyelvűség alakult ki, ahol valamennyi hivatalos nyelv önálló társadalmi funkcióval bír és a társadalom egészébe való tevékeny bekapcsolódás feltételezi és igényli valamennyi nyelv ismeretét, mindamelllett, hogy az állam őrökdi a nyelvi egyenlőség látszólagos fenntartásán is.

Svájc fenntartja a soknyelvűséget, ellenben az országon belüli nyelvek egymással szemben tanúsított toleranciája csökken, a nyelvtanulás praktikus igényeket követve az angolt részesíti előnyben. A nemzeti önkifejeződés erőteljes megnyilvánulása a hagyományosan és kizárólagosan svájci nyelvek, a svájci német, illetve a rétorómán mindennapi használatának terjesztésében

⁷⁷ Daniel Baggioni 26.

⁷⁸ Daniel Baggioni, 28.

jelentkezik. Belgiumban a soknyelvűség – a német közösség bizonyos mértékű háttérbe szorításával⁷⁹ – a teljes jogi egyenlőségért vívott egalitárius harcban mutatkozik meg.

Európa jövője szempontjából nem csak tanulságos ezeknek a működő „soknyelvű” modelleknek a tanulmányozása, hanem egyúttal felveti annak kérdését is, hogyan tudnak és fognak tudni ezek az önmagukban is összetett modellek a sok- és egyre több nyelvű Európába szervesen illeszkedni.

Az európai szintű nyelvi sokszínűség tényleges megvalósításának alapja csak a minden irányban kölcsönösséget mutató nyelvi tolerancia lehet. Ez értelemszerűen minden nyelv esetében a kizárólagosság, valamint a dominancia-igény egyfajta önfeladását jelenti. Jó példája az európai szintű (regionális) soknyelvűség irányába való elmozdulásnak a skandináv országok nyelvpolitikája, ahol a norvégok és a dánok kölcsönösen tanulják egymás nyelvét, a finnek pedig – tévesztése ellenére – fenntartják oktatási rendszerükben a svéd tanítását.

3.2. Soknyelvűség – kulturális sokszínűség vagy „nyelvi kommunizmus”

Az európai soknyelvűség azt az elvet hirdeti, hogy Európa valamennyi polgára által természetes módon felvállalt európai identitástudat hiányában Európa legitimáló erejét az Európát alkotó nemzetek egyenjogúsága jelenti. Ez az elképzelés, mint fentebb láttuk, a gyakorlatban nem működik a maga teljességében, mert természetesen lesznek a kommunikációnak olyan sikerei, ahol bizonyos nyelvek dominanciába kerülnek (például a közösségi intézmények tisztviselőinek egymással való írásbeli-szöveges kommunikációja, közösségi aktusok szakmai előkészítő munkálatai, az Európai Bíróság sajtóságos tanácskozási nyelvi rendszere stb.). Ezt tarthatjuk akár magától értetődőnek, természetesnek. A kérdés csupán az, hogy hol van az a szint vagy határ, ami felett vagy ami eléérésekor a soknyelvűségi elvnek be kell avatkoznia a kommunikációba és rá kell erőltetnie magát ahhoz, hogy a nyelvi sokszínűség egészségesen tükröződjék a kommunikáció egészében. A soknyelvűség kötelezővé tétele a kommunikáció valamennyi szektorában, ott is, ahol ez egyébként felesleges akadályt jelentene, egyfajta nyelvi egyenlősdihez vezetne a nyelvi egyenlőséggel szemben, olyan irracionális nyelvi kommunizmushoz, ahol adott esetben a kommunikáció meghatározott szegmensében dominánsabb, hagyományai alapján domináns nagy nyelveknek túlzó mértékben kellene

⁷⁹ A föderális szintű jogszabályok németül nem, csak franciául és flamandul jelennek meg.

korlátozniuk magukat azon kis nyelvek javára, amelyek nem is vágnának adott esetben a teljes körű és mindenre kiterjedő egyenlőségre.⁸⁰

Az elméletileg jól megalapozott soknyelvű rendszernek pontosan ismernie kell azokat a kritikus pontokat, illetőleg fel kell ismernie azokat a pillanatoakat, ahol a mesterséges beavatkozás szükséges. Ellenkező esetben nem marad több, mint egyszerű deklaráció, amelynek életre hívó atyjai nem tudnak vagy nem akarnak érvényt szerezni. Egy ilyen hozzáállással magának a soknyelvűség elvének igen sokat lehet ártani, akár végérvényesen le lehet járítani és működésképtelenné lehet tenni.

A beavatkozási pontokat és feltételeket pontosan meghatározó soknyelvűségi modell tértelensége bizonyos kommunikációs viszonylatokban kialakult dominanciával szemben ugyanakkor nem feltétlenül jelenti a modell elégtelenségét, jelentheti azt is – és optimális esetben ezt jelenti –, hogy abban az adott közegben nem kíván a dominanciának elébe menni.

A soknyelvűségi modell mindenkor alkalmazása esetén tisztában kell lenni azzal, hogy annak gyakorlati megvalósítása gyakran *az egész rendszer hatékonyságának rovására mehet*, költségvonzata igen jelentős és a fordítási, kisebb mértékben, de szervezési szempontból nagyobb problémát okozva, tolmácsolási munkák lassítják a rendszer egészének működését. Egyes vélekedések szerint, amelyek a gazdasági és politikai egység és hatékonyság kimondott feltételének tartják a nyelvi homogenitást, minden egyes új nyelv befogadása a rendszerbe korlátozást jelent.⁸¹

Függetlenül attól, hogy elfogadjuk vagy elvetjük ezt a megállapítást, az tény, hogy a soknyelvűség érvényre juttatása mindenképpen lassító hatással van a rendszer mozgására, akadályozza a közösségi intézmények jó működését,⁸² ezért a soknyelvűségi modell melletti végleges elköteleződés előtt mérlegelni és pontosan feltérképezni szükséges az abból fakadó előnyöket és hátrányokat.

80 A Skandináv államok esetében (Svédország, Finnország) figyelhető meg az a jelenség, hogy saját, kis nyelveikkel szemben el tudják fogadni korlátozott számú munkanyelv használatát az európai intézményi érintkezésben. Saját nyelvük használatához csak abban az esetben ragaszkodnak, ha a nyelvhasználat túlterjeszkedne a korlátozott számú, nagy nyelvekre épülő munkanyelvi renden, de saját nyelvüket figyelmen kívül hagyná (Gilberte Lenaerts, 235).

81 „Sprachliche Homogenität ist offenbar Voraussetzung für wirtschaftliche und politische Einheit und Effizienz, gleich ob diese auf demokratischen oder totalitären Strukturen beruht.” Florian Rötzer: *Sprachliche Monokultur oder Sprachenvielfach* (www.heise.de)

82 Alain Fenet, 236.

A soknyelvűségi modellnek a nyelvi egyenlőség egészséges egyensúlyán kell nyugodnia. Kérdés, *hogymennyire lehet ez a modell egy adott történelmi kontextusban teljes körű*, vagyis minden, az adott érvényesülési területen meghatározott számú egyén által használt nyelvre kiterjedő. Az európai nyelvi rendszer jelenlegi formájában arra az elvre épül, hogy minden tagállam legalább egy hivatalos nyelve egyúttal az Unió hivatalos nyelve is. A modell tehát alapvetően kirekesztő már egyrésztől azokkal a tagállami hivatalos nyelvekkel szemben is, amelyek nem válhattak az Unió hivatalos nyelvén (luxemburgi, illetve az ír), másrésztől kirekesztő a kevésbé elterjedt (kisebbségi) nyelvekkel szemben, amelyek ugyan deklaráltak több formában is támogatottak az Unió által, a valóságban nem jelennek meg az egyenjogúság szintjén. Egyértelmű, hogy az így is nehézkesen döcögő rendszert mozgásképtelenné tenné, ha valamennyi közösségi jogszabályt katalán vagy akár wales-i nyelvre is le kellene fordítani, ugyanakkor a korlátozott soknyelvűségi rendszernek komoly terminológiai hatása van a kevésbé elterjedt nyelvekre. A közösségi (jogi) nyelvezet ugyanis nem fog ezeken a nyelveken kialakulni, ezért az Unióhoz fűződő bizonyos tárgykörök kifejezhetetlenné válnak általuk, mert nem fognak létezni a megfelelő kifejezések. Párhuzamosan tehát a következőket figyelhetjük meg. Egyrésztől a Közösség tisztában van a kisebbségi, regionális nyelvek létezésével, azokat a nyelvi sokszínűség keretén belül ugyan támogatja, de gyakorlati okoknál fogva érthető módon nem engedi be a soknyelvűségi rendszerbe, ami egyúttal elzárja ezen nyelvek elől az európai szintű kommunikációhoz, az arról való gondolkodáshoz szükséges nyelvi fejlődés útját.

A teljes körűségről beszélve meg kell említeni a bevándorlók nyelveinek, mint nem hagyományos európai nyelveknek európai szintű egyre markánsabb jelenlétét. Ezek közül némelyiknek a generációs átadása idővel csökkenni fog (pl.: a khmer esetében) és etnikai képviselői alkalmazkodni fognak az adott európai nyelvi környezethez. Más nyelvek ellenben fennmaradnak vagy vallási okok miatt (arab), vagy az eredeti közösséggel fennmaradt szoros kapcsolat miatt, vagy azért, mert a nyelv az identitástudathoz kapcsolódik (kínai). Európa jövője szempontjából az az érdekes, hogy ezek a fennmaradó idegen nyelvek hogyan fognak megjelenni a soknyelvűségi modellben.⁸³

A soknyelvűségi modell nemcsak hogy demokratikus, hanem egy alapvetően helyes, a rendszert alkotó államok nemzeti-nyelvi identitását védő és megtartó rendszer lehet, ha azt átgondolt és pontosan meghatározott szabályok alapján, minden kommunikációs közegegre nézve kiszámítható

⁸³ Louis-Jean Calvet: *L'Europe et ses langues*. 1993, Plon, 197.

feltételekkel, a rendszerben kialakult, illetve abból következő egyéb természetes nyelvi folyamatok becsatornázásával alkalmazzák.

3.3. Soknyelvűség a többnyelvűségen keresztül

Az európai soknyelvűségi rendszernek a fenti tétel szerinti optimalizálásakor mindenekelőtt azt kell meghatározni, hogy milyen igényeket kell kielégítenie a rendszernek, vagyis hol lehetnek a beavatkozási szintek határai.

Az európai soknyelvűség elsősorban az európai polgárokat szolgálja. Célja, hogy a hagyományos állami hatásköröknek egy szupranacionális szervezetre való ruházásával ne fossza meg az állam polgárait attól, hogy a szervezet rá nézve jogokat vagy kötelezettségeket jelentő döntéseit (vagyis a közösségi jogi aktusokat) saját nyelvén megismerhesse, valamint kommunikálni tudjanak az európai szintű intézményekkel. Ez tehát egy olyan *jogbiztonsági igény*, amelynek érvényesítésétől nem lehet eltekinteni.

Ide tartozik az is, hogy valójában magának az Uniónak is érdeke a polgárokkal való érintkezésnek, a polgárok irányába ható kommunikációnak az egyes nemzeti nyelveken való megtartása, tekintve, hogy saját legitimitásának biztosításában a polgárok felé való kommunikáció eszköze a nemzeti nyelv.⁸⁴

A nyelvi sokszínűség a nemzetek kulturális identitásának, önkifejeződé- sének megőrzését is szolgálja. Az elv deklarációján túlmenően az *Uniót alkotó államok kultúráinak megismerése*, megismertetése, megnyilvánulása a soknyelvűségnek nem az a területe, ahol a rendszer hatékonysága sérülésének lehetősége felmerülhet. A Közösség e tekintetben való támogató, kiegészítő programjellegű fellépése – tekintve a szabályozás alapvető tagállami kötöttségét – növelheti az Unión belüli szellemi, kulturális éberséget és érdeklődést,⁸⁵ valamint egyértelműen nagyobb előnnyel, mint hátránnyal jár (na) a rendszer egésze szempontjából.⁸⁶

⁸⁴ Alain Fenet, 257.

⁸⁵ J. Poth, az UNESCO nyelvi részlegének igazgatója nyilatkozta: „Le monolinguisme est toujours tres réducteur. Il ne permet de voir le monde qu'a travers le prisme, forcément limité, d'une seule langue, fut-elle universelle, et il est de surcroit volontiers dominateur: les locuteurs qui peuvent se permettre de rester monolingues sont des ressortissants de pays don't la puissance culturelle, politique, économique et militaire est écrasante.” (Alain Fenet, 248.)

⁸⁶ Az Ariane közösségi program célja az olvasás érdekében olyan anyagi támogatás nyújtása, ami kevésbé ismert nyelveken megjelent irodalmi művek nagyobb nyelvekre való fordítására irányul, beleértve fordítók képzését is.

A nemzeti kulturális identitás szimbolikus megnyilvánulásának tekinthetjük az Unióban, amikor inkább politikai, mint kizárólag szakmai jellegű találkozásokon, és ilyenek az Európai Tanács ülései vagy újabban az Alkotmányozó Gyűlés, a Konvent ülései, a tagállamokat képviselő politikai méltóságok saját országuk nyelvét használják. Ezt a típusú nemzeti önkifejeződést fenn kell tartani, mert jelképes értékű és a kommunikációnak ezen a szintjén nem kívánja meg a hatékonyság a korlátozó beavatkozást.

Ehhez társul a *tagállamok nyelveinek kölcsönös tanulása* (ld. modellpélda a skandináv régióban), akkor is, ha azok ismerete nem jár közvetlen gyakorlati haszonnal. Tehát nem feltétlenül és kizárólag csak nagy nyelvek tanulására lehet és kell ösztönözni. A nyelvtanulás intellektuális értelemben fejlődést hoz a nyelvet elsajátító számára, mert egyúttal magáévá tesz és megismer egy másik kultúrát és gondolkodásmódot, ezáltal saját maga is közelebb kerül az európaiság tudathoz. Az ilyen kezdeményezések indulhatnak a tagállamok oldaláról, de közösségi szinten csak akkor válhatnak általánossá, ha arra kötelező jellegű közösségi előírás van. Egy ilyen fellépés legfőbb akadálya a Közösség önálló hatáskörének hiánya e területen. Az EK-Szerződés oktatással foglalkozó 149. cikke ugyanis csak a tagállamok fellépésének kiegészítésére, támogatására ad lehetőséget, önálló normaalkotásra nem.

A kölcsönös nyelvtanulásnak ugyanakkor nem csak kulturális hozadéka lenne. Egyúttal növelné az európai kommunikáció diverzifikálódását, egyes kommunikációs helyzetekben a kommunikáló felek megnövekedett nyelvi ismeretei nagyobb nyelvi választékot kínálnának a kommunikációs eszköz kiválasztásához. A nyelvtanulás a többnyelvűség keletkeztetője, ha az valóban nem kizárólag a preferált nyelvek tanulását jelenti.⁸⁷

A közösségi szinten támogatott nyelvtanulás gondolata nem új keletű. A Közösségen belül is megjelentek a kezdeményezés csírái, persze erre csak nem kötelező erejű szabályozási eszközök segítségével kerülhetett sor. A közösségi fellépés lehetőségét bonyolítja, hogy a Tanácsban a vonatkozó programokról egyhangúlag kell szavazni, ami nehezíti elfogadásukat.

A Tanács 1995. évi állásfoglalása a nyelvtanítás javításáról és sokrétűbbé tételéről francia elnökség alatt született, valójában a francia nyelv érdekében, de már azzal a felismeréssel, hogy szükség van a többi nyelv mozgósítására is.⁸⁸

87 1997-es adatok szerint a középiskolások körében Európában a legtanítottabb idegen nyelv (a diákok 89%-a) az angol, ezt követi a francia (32%), a német (18%), majd a spanyol (8%).

88 Alan Forrest: The challenge of languages in Europe. *Terminologie et Traduction*, 3. 1998, 111.

Emellett nem elhanyagolható a nyelvtanítást ösztönző Lingua közösségi program, valamint a tagállami felsőoktatásba való kölcsönös bekapcsolódást elősegítő programok (Socrates, Leonardo, Youth for Europe) közösségi szintű hatása sem.

A többnyelvűséget elősegítő közösségi szintű nyelvtanulás-szabályozásra a '80-as évek végétől tagállamok felől is indultak önálló kezdeményezések, javaslatok. A korábban nyelvi hegemónikus nézeteiről ismert Jean-Marie Bressand 1988-ban új ötlettel állt elő a többnyelvűséget szolgáló nyelvtanulás közösségi modelljére nézve.⁸⁹ Már az óvodától kezdve kötelezővé tette volna a nyelvtanulást egy szabadon választott (vagy az egyes államok által alternatív módon megadott) kommunikációs nyelv tekintetében. A kisiskolás korban ennek a kommunikációs nyelvnek az írásos formáját kellene elsajátítani, míg a középkorok évek alatt új EU-s nyelvet kellene idegen nyelvnek választani, a kommunikációs nyelv pedig bizonyos tárgyak tekintetében oktatási nyelvvé válhatna. A középiskola második szakaszában a diák választhatna egy harmadik idegen nyelv tanulása vagy a kommunikációs nyelv elmélyítése között.

Ugyanebben az időben látott napvilágot a már fentebb ismertetett Rocard-modell, ami a Bressand-féle elképzelésekkel szemben burkolt formában a francia nyelv védelmét szolgálta volna. Nézeteit később minisztere, Alain Decaux képviselte, illetve fejlesztette tovább. Decaux szerint két idegen nyelvet kellene mindenkinek tanulnia, amelyek közül az egyiknek egy másik nyelvcsaládba kellene tartoznia, a másik nyelv pedig szabadon választható lenne. E rendszernek megfelelően minden európai polgár három nyelvű lenne.

A nyelvi egyensúly fenntartására törekedve elképzelhető a közösségi oktatáspolitikai kis és nagy nyelvek szerinti felosztása felőli megközelítése. Ez jelenthetné azt, hogy a nagy nyelveket használó tagállamokban a nyelvi oktatás részeként két nyelv lehetne választható, amelyek közül egy kötelező jelleggel az egyik hivatalos uniós kisnyelv lenne. Így nagyobb esély alakulna ki Európa valós sokszínűségének megőrzésére.

A közösségi szintű oktatáspolitikai ésszerű fejlesztése ésszerű választ adhatna a soknyelvűségi modell bizonytalanságaira úgy, hogy egyúttal nem eredményezne erőszakos beavatkozást a természetes nyelvi helyzetekbe. Következetes megvalósítása szellemi fellendülést is hozna az Unióba.

A közösségi soknyelvű modellnek, amellyel, hogy a fenti igényeket kielégíti, egyúttal *hatékonyságra* is kell törekednie. A hatékonyság ebben az

⁸⁹ Louis-Jean Calvet, 170.

összefüggésben elsősorban azt kell, hogy jelentse, hogy a modell működésében a lehető legkevésbé – tehát csak az elkerülhetetlen mértékben – lassítsa a rendszer egészét. A hatékonyság némileg egybeesik azzal az elvárással, hogy a jól működő soknyelvűségi modellnek képesnek kell lenni meghatározni a rendszer természetes működésébe való beavatkozási pontjait. Vagyis azokat a pontokat, kérdésköröket kell behatárolni, ahol a soknyelvűség elengedhetetlen, illetve azokat, ahol el lehet tekinteni erőszakos alkalmazásától. Az európai soknyelvűséggel, egynyelvűséggel foglalkozó gondolkodók közül azok, akik az egynyelvűség általános szabállyá tételét elvetették, általában mind ugyanarra a következtetésre jutottak. Európának egy ésszerű soknyelvűségi,⁹⁰ illetve redukált soknyelvűségi⁹¹ modellre van szüksége, amelyet kulturális és általános kommunikációs szinten az európai polgárok többnyelvűsége egészítene ki (itt kapcsolódik vissza a kérdés az európai szintű nyelvtanításhoz).

Ezek a felvázolt megoldási módok igénylik azoknak a kommunikációs közegeknek a meghatározását, ahol a soknyelvűség redukálható, vagy feladható az egynyelvűség javára. Mindez visszautal arra a már korábban tett megállapításra, hogy az európai intézményi kommunikáció nem hasonlítható az európai szintű kommunikációhoz és nem hozható azzal párhuzamba. Az európai tisztviselők szintjén megvalósuló akár szóbeli, akár írásbeli érintkezés a gyakorlatban nem soknyelvű, hanem jól meghatározható nyelveken, mindenképp először angolul, illetve franciául folyik. Ezt támasztja alá az a már kifejtett megállapítás, hogy a közösségi jogszabályok párhuzamos szövegezése a valóságban fikció, hiszen ténylegesen a szövegezési nyelvről fordítás történik a többi hivatalos nyelvre. A redukált soknyelvűségi modell ezt a gyakorlatban kialakult rendszert erősítené meg hivatalosan is, nem vonva kétségbe azt a jogbiztonsági elvárást, hogy a végleges, hivatalos, publikálendő szövegek minden hivatalos nyelven megismerhetők és autentikusak legyenek. Ugyanakkor a fordítás csak a végleges (elfogadott vagy közvetlenül elfogadás előtti) változatot érintené.⁹² Valószínűbb, hogy inkább az elfogadás előtti dokumentumok kerülnének lefordításra, mert a 11 nyelv azonos hitelessége abból nyerné létjogosultságát, hogy a végső elfogadási aktus ezekre is kiterjedne.

Szükségessé válna tehát az 1. számú rendelet módosítása és ennek alapján a hivatalos, illetve munkanyelvek körének elkülönítése, a munkanyelvek

90 Sabino: Les langues dans l'Union européenne, enjeux, pratiques et perspectives. *Revue trimestrielle du droit européen*, 35 (2) avril-juin, 1999, 260.

91 Alan Forrest, 110.

92 Ld. Prescatore bíró elképzelését. Alan Forrest, 111.

meghatározása lehetőségének elvétele az egyes intézményektől és azoknak rendeleti szintű kötelező erővel való megadása. Ennek hiányában, hallgatólagos megoldás esetén pedig továbbra is az intézmények gyakorlatára kellene bízni a nyelvhasználatot, azzal, hogy a tagállamok részéről maradéktalanul meg legyen az akarat a korlátozott nyelvi rendszer alkalmazására.

Ebben a megközelítésben azonban a fordítás még nagyobb felelősséget és kockázatot jelentene, mint a jelenlegi rendszerben. Kimaradnának ugyan is olyan esetleges félrefordításokat kiküszöbölő szűrők, mint amelyek végül is a mostani rendszerbe beépítésre kerültek. Ilyennek tekinthető különösen az elfogadás előtti utolsó fázisban megjelenő jogász-nyelvészek fellépése, akiknek az a feladata, hogy a különböző nyelvi változatokban létező jogszabály tervezetek szövegeit jogi-nyelvi megközelítés, jogterminológia alapján összehangolják. Ők pedig már eleve olyan dokumentumokból dolgoznak, amelyek átmentek a különböző intézmények fordítói, lektorai kezén, tehát elméletileg volt idejük e hosszabb folyamat alatt kikristályosodni, tökéletesedni. Kérdéses persze, hogy ez az elméletileg számos nyelvi, jogi, tisztán terminológiai szűrővel átitatott rendszer képes-e olyan szinten optimalizálni a fordítási minőséget, ami minden kétséget kizáróan arra vezetne minket, hogy az így keletkezett fordítások nagy eséllyel érezhetően jobb minőségűek lesznek, mint a redukált rendszer végtermékének lefordítása következtében keletkezők. Ezt feltehetően a folyamatosan termelődő közösségi jogszabályok mennyisége teszi elsődlegesen lehetetlenné. A szűrési pontok időhiány okán nem tudnak teljes pontossággal eljárni, akkor sem, ha azok működése és a rendszerbe való elhelyezése jól átgondolt elképzelésen nyugszik.

A Bizottság 1998-ban ugyan próbálkozott olyan elképzeléseket végigvinni, amelyek a hivatalos, illetve munkanyelvek egyértelmű megkülönböztetését tűzték volna ki célul, valamint a több nyelvre fordítandó dokumentumok számát szerették volna csökkenteni. Ezek a próbálkozások azonban a tagállamok éles ellenállásába ütköztek. Ez elsősorban olyan hivatalos nyelveket képviselő országok tiltakozására vezethető vissza, amelyek nyelvi ambíciókkal bírnak a munkanyelvként javasolt nyelvekkel szemben.

A munkanyelvi státuszra esélyes nyelvek államai maguk is éltek ilyen javaslatokkal. A francia külügyminiszternek, Lamassoure-nak 1994-ben a miniszteri székébe került, amikor egy sajtótájékoztatón felvetette, hogy az európai intézmények csupán öt munkanyelvet használjanak. Az Európai Parlament flamand, belga és holland tagjai hatalmas ellenpropagandát indítottak (talán azért is, mert a holland pont az öt leginkább és az öt legkevésbé beszélt nyelv közé esik).

A francia javaslat hatalmas bukását az is okozhatta, hogy öt nyelv már túl széles kört ölelt volna fel ahhoz, hogy redukált rendszer legyen.⁹³

Alan Forrest a csökkentett soknyelvűséget a belső, intézményi nyelvi rendszernek a két vagy három nyelvre való szűkítésében képzelet megvalósulni. Ezt az intézményközi, intézményen belüli szóbeli érintkezés terén abból a tapasztalatból kiindulva lehetne megvalósítani, hogy az intézményi üléseken résztvevő delegáltak, vagy szakemberek egyébként is több nyelvet beszélnek. Az ülések előtt tájékozódni kellene, hogy a többség mely nyelvet választaná szívesen és azt azon a nyelven, azokon a nyelveken kellene tartani vagy más, előre meghatározott feltételek alapján kerülne sor a kódválasztásra. Ez a felvetés mindenekelőtt a tagállami szakértők részvételével megrendezett ülésekre nézve jelentene újítást, mivel az intézményeken belüli, illetve az egyes intézmények tisztviselői közötti ülések már ma is a redukált rendszerben működnek. Egyedül az európai parlamenti képviselők (és nem a Parlament által alkalmazott tisztviselők) szempontjából lehet aggályos ez a rendszer. Ők ugyanis az egyes tagállamok polgárai által megválasztott képviselők, és ezáltal az egyes nemzetek nevében lépnek fel. Így érthető módon a leginkább ragaszkodnak a nemzeti nyelv használatához. Ehhez társul az is, hogy a tisztviselőként alkalmazott eurokratákkal szemben eleve elvárás a két idegen nyelv ismerete, míg a parlamenti képviselőkkel szemben nem. Ugyanakkor, ha az európai polgárok többnyelvűségre neveléséből indulunk ki, ez akár idővel természetes elvárás is lehet a képviselőkkel szemben. Nem kellene azonban az új rendszerben elhagyni az anyanyelven való megszólalás lehetőségét és gyakorlatát a Tanács miniszteri szintű (valódi tanácsi) ülésein, ahol az anyanyelv használatának szimbolikus jelentősége van (csakúgy, mint az Európai Tanács ülései esetében), hiszen ténylegesen az egyes tagállamok nemzeti megnyilvánulásait tükrözi a legmagasabb kormányzati szinten.

A nyelvi egyenlőségen alapuló szóbeli érintkezésbe történő beavatkozás leginkább az Európai Parlament működését érintené. Itt biztosított valamennyi nyelven és valamennyi ülésen a szinkrontolmácsolás. A rendszer már a jelenlegi nyelvek számát tekintve is fenntarthatatlan, további bővítésekkel pedig bizonyára működésképtelen lesz. A tolmácsolásnak a többnyelvűség jegyében való optimalizálására két elképzelés is született.⁹⁴ Az aszimmetrikus tolmácsolás rendszerében mindenki a saját nyelvén fejezhetné ki magát felszólalásai során, de a tolmácsolás csak korlátozott számú nyelven lenne

⁹³ Alan Forrest, 109.

⁹⁴ Alain Fenet, 243.

elérhető. A korlátozás alapja az, hogy mindenki könnyebben ért egy másik nyelvet, mint beszél, ezért a korlátozásra az értés szintjén kell, hogy sor kerüljön. A tengelynyelv közvetítésével való tolmácsolás azt segítené elő, hogy ne kelljen valamennyi létező nyelvkombinációra nézve tolmácsoknak készenlétben állnia. A felszólalásokat egy előre meghatározott tengelynyelvre kellene tolmácsolni és erről a nyelvről történne a többi nyelvre a továbbtolmácsolás. A rendszer veszélye – egyértelmű előnyei mellett –, hogy a közvetítő nyelv megjelenésével nagyobb az esély a tartalom sérülésére.

Az Európai Parlament eddig elvetette a korlátozott tolmácsolásra vonatkozó javaslatokat. A hivatalos nyelvek számának növekedésével azonban feltehetően ezt már nem teheti meg.

Míg a szóbeli belső érintkezésben megjelenő soknyelvűséget érintő korlátozások elsősorban a Parlamentnél jelentenek a legdrasztikusabb beavatkozást, addig az írásbeli kommunikáció – itt: jogszabály-szövegezés – változásai mind a három intézménynél alapvetően újat hoznának. Függetlenül attól, hogy a szövegezés eddig is meghatározó mértékben angolul folyt, a munkadokumentumok a döntéshozatali eljárás egyes szakaszaiban lefordításra kerültek a hivatalos nyelvekre. A redukált soknyelvűségben a hivatalos nyelvi változatok csak a dokumentum elfogadása után, vagy közvetlenül azt megelőzően jelennének meg. Ez azt jelentené, hogy a szövegezési nyelv/ek még nagyobb súllyal bírnának a közösségi munka során, mint eddig. A kérdés csupán az, hogy egy, vagy korlátozott számú, de több ilyen nyelvet érdemes szövegezési munkanyelvvé tenni. A gyakorlatiasság és terminológiai következetesség azt követeli, hogy egy ilyen nyelv legyen.⁹⁵ Olivier Moréteau a már semleges, az angol–amerikai kulturális modellektől és a common law rendszerétől elszakadt angolt tartja erre a célra megfelelőnek. Ez valójában a jelenlegi rendszer fenntartását eredményezné a szövegezés tekintetében azzal a különbséggel, hogy nem követnék az egyes szövegezési fázisokat a fordítások.

A korlátozott soknyelvűségnek egy még korlátozottabb változata lenne az a megoldás, ahol valójában csak a közvetlenül alkalmazandó jogforrások (alapszerződések, rendeletek) és az egyedi, illetve általános érvényű, átültetést nem igénylő határozatok jelennének meg hiteles változatban a hivatalos nyelveken, míg az irányelvek, átültetést igénylő határozatok és a lágy jog forrá-

⁹⁵ Edward Seymour szerint a többnyelvűség táptalaja a félreértéseknek (Seymour: Democratic accountability: a case study on the political legal impact of translation. *Terminologie et Traduction*, 3. 1999).

sai a közös munkanyelven jelelnének meg, azoknak a fordításait a tagállamok tájékoztató jelleggel, de minden hitelesség nélkül, elkészíthetnék.⁹⁶

Az ésszerűen redukált munkanyelvi rendszer már régóta élő példa az európai intézményrendszerben, hiszen az Európai Bíróság munkanyelve a francia, függetlenül attól, hogy az eset minden nyelvre lefordításra kerül és autentikus nyelve az eljárás nyelve lesz. Az egy nyelv használatának praktikus és jogi okai voltak: az ítéletek jogi pontosságát és terminológiai egyértelműségét hivatott biztosítani.⁹⁷

A jelenlegi soknyelvűségi rendszer hatékonyságát nem csak a bővítések lassíthatják, hanem a közösségi hatáskörök folyamatos kiszélesedése is.⁹⁸ Egyre szélesebb körben, egyre több területen és egyre nagyobb mennyiségben kellene egyre több nyelven eleget tenni a nyelvi jogegyenlőségnek. Ez idővel a rendszer ellehetetlenüléséhez vezethet.

A soknyelvű Európának azonban úgy kell továbbfejlődnie, hogy ne kérdőjelezze meg azt az elvet, amin nyugszik. Ez a soknyelvűség fenntartását, de egyúttal megújítását is jelenti.⁹⁹

IRODALOM

- Baggioni, Daniel: *Langues et nations en Europe*. Paris, 1997, Payot & Rivages.
- Brague, Rémi: *Europe, la voie romaine*. 1992, Gallimard.
- Calvet, Louis-Jean: *L'Europe et ses langues*. 1993, Plon.
- Chiti, Eduardo: The emergence of Community administration. The case of European agencies. *Common Market Law Review*, 37, 2000, 309–343.
- Clark, Archie: EU enlargement and its implications for the Translation Service. *Language Matters*, iss. 2. September 2002.
- Cunningham, Kristina: Translating for a Larger Union—Can We Cope with More than 11 Languages. *Terminologie et Traduction*, 2. 2001, 22–34.
- Darras, Jacques: *Qui parle européen?* Bruxelles, 1999, Le Cri.
- Fenet, Alain: Diversité linguistique et construction européenne. *Revue trimestrielle du droit européen*, 37 (2) avril-juin 2001, 235–269.
- Forrest, Alan: The challenge of languages in Europe. *Terminologie & Traduction*, 3. 1998, 101–120.

⁹⁶ Olivier Moréteau, 159.

⁹⁷ Alain Fenet, 247.

⁹⁸ Christian Heynold, 7.

⁹⁹ Colette Touitou-Benitah, 362.

- Gundel, Jörg: Zur Sprachenregelung bei den EG-Agenturen-Abschied auf Raten von der Regel der Allsprachigkeit der Gemeinschaft-Urteil des EuGH 12.0.2001. *Europarecht*, Vol 36, No. 5, 2001, 776–783.
- Heynold, Christian: L'Union européenne: jardin d'Eden ou tour de Babel. *Terminologie & Traduction*, 3. 1998, 5–14.
- Jones, John Walter: The Welsh Language Act and the Welsh Language Board. ERA Seminar: *Lesser used languages and the law in Europe*. Trier, 7
- Leanerts, Gilberte: A failure to comply with the EU language policy. A study of the Council archives. *Multilingua*, 20–3, 2001
- McArthur, Thomas (ed): *The Oxford Companion of the English Language*. Oxford-New York, 1992, Oxford University Press.
- McCluskey, Brian: Respecting Multilingualism in the Enlargement of the European Union – the Organisational Challenge. *Terminologie et Traduction*, 2. 2001, 7–22.
- Moréteau, Olivier: L'anglais pourrait-il devenir la langue juridique commune en Europe? In R.Sacco, L.Castellani (ed.): *Les multiples langues du droit européen uniforme*. Torino, 1999, Harmattan Italia, 143–162.
- Morgen, Joseph F: Multilingual legal drafting in the EEC and the work of Jurist/Linguists. *Multilingua*, 1–2, 1982, 109–117.
- Morris, Denis: Multilingualism and Legislation: Dominance or Equality? *Statute Law Review*, Vol. 20, No 1, 1999, 74–80.
- Müller-Funk, Wolfgang: Wie Bitte spricht man „Europäisch“? *Die Presse*, Spectrum Beilage, 16/17.11.1996.
- Quell, Carsten: Language choice in multilingual institutions: A case study at the European Commission with particular reference to the role of English, French, and German as working languages. *Multilingua*, 16–1, 1997, 57–76.
- O'Riagáin, Dónall: Lesser Used Languages and the Law. ERA Seminar: *Lesser used languages and the law in Europe*. Trier, 7–8.09.2000.
- Sabino, Lopes: Les langues dans l'Union européenne, enjeux, pratiques et perspectives. *Revue trimestrielle du droit européen*, 35 (2), avril-juin 1999, 159–266.
- Seymour, Edward: Democratic accountability: a case study on the political legal impact of translation. *Terminologie et Traduction*, 3.1999.
- Stuknabb-Kangas, Tove: *Nyelvi sokféleség, emberi jogok és szabad piac*. Ford.: Bartha Csilla, Magyar Elektronikus Könyvtár.
- Touitou-Benitah, Colette: Le modèle de la traduction en Europe: réalités et potentialités. In Michel Ballard (ed.): *Europe et traduction*. Ottawa, 1998, Artois Pres-ses Université.
- Vos, Ellen: Reforming the European Commission. What role to play for EU agencies? *Common Market Law Review*, 37, 2000, 1113–1134.
- Europeans and languages. *Eurobarometer Report* 54, 15 February 2001.

Forum for language rights and cultural diversity on „Language options in the EU,” position paper of the working group: the communication and language problem in the EU

www.europa.eu.int/futurum/forum_convention/documents/contrib/other/0176_c.en.pdf
(2002.07.15.)

Discussion on the Future of Europe: EU citizenship and language rights and obligations of the citizen www.europa.eu.int/futurum/forum_convention/documents/contrib/other/0175_c.en.pdf (2002.07.15.)

Translating for a multilingual Community

www.europa.eu.int/comm/dgs/translation/bookshelf/booklet/2002en (2002.07.15.)

RÉKA SOMSSICH

The question of language in the practice of EU institutions (identifying and raising problems)

This work is part of a comprehensive study dealing with a larger and wider range of issues. It examines, within the context of efficiency in language equality and the function of the regulatory system, to what extent national languages can appear equally in European-level regulation, how much and to what extent the Union's legal measures can be available in all the languages and how far these languages can enjoy equal status in every-day work. Thus it reviews the possible alternatives of communication on a European level from everyday and professional communication to binding legal regulations. It also outlines the possible uni-lingual, multi-lingual and limited multi-lingual models. In addition, it examines the functioning of the present EU language system, the origins of its formation and continuity, and also the critical points in its functioning. Concerning these critical points, the problem of the model's comprehensiveness and limitations arises with reference to the role of minority languages within the system and the new challenges which cannot be neglected, either in their quantity or their quality, in relation to EU enlargement.

SZEMLE

OLÁH SÁNDOR

Egyoldalú történelemszemlélet a Korunk sztálinizmus-számában

A *Korunk* 2003. februári száma összeállítást közölt – Sztálin halálának ötvenedik évfordulója apropóján – a romániai sztálinizmus korszakáról. A folyóirat igen szűk látószögből, felületesen közelít ehhez az izgalmas, következményeiben az ország mai társadalmi berendezkedésére is jelentős hatással bíró történeti korszakhoz. Kritikámban álláspontomat igyekszem alátámasztani.

A román és magyar társadalomkutatók, történészek 1990 utáni eredményei felől nézve hosszú hiánylistát állíthatnánk össze azokról a szempontokról, kérdésekről, tematikákról, amelyeknek helye lehetett volna egy olyan kiadványban, amelynek a történeti önismeretünk gyarapítása is célja, legalábbis az eddigi évek súlypontos lapszámai alapján ezt joggal gondolhatjuk.

Nem törekszem a lap alapos szemlézése, az írások egy része rövid reflexió, amely kevés ismeretet közvetít a tárgyalt időszakról, mások nem a tárgyalt korszakról szólnak. Inkább néhány társadalomtörténeti problémát felvető munka ürügyén konkretizálom hiányérzetemet.

Elsőként Belényi Gyula *A sztálinizmus Magyarországon: a Rákosi rendszer c. kitűnő tanulmánya* kapcsán feltehető kérdés, hogy miért hiányzik a lapból ennek romániai megfelelője? Egy olyan, hasonló tematikájú, eligazító tanulmány, amely bevezetné a Dej- korszakot, elmondaná, hogy mikor is kezdődött, meddig tartott (jóval túlélte Sztálint), milyen belső dinamikával, intenzív és lanyhább időszakokkal működött nálunk ez a rendszer, milyen társadalmi változásokat hozott, vagy indított el. Sajnos nélkülöznünk kell egy ilyen tanulmányt a szóban forgó *Korunkban*, pedig a legfrissebb román társadalomtörténeti irodalomnak vannak számunkra is megismerésre érdemes – és ránk, romániai magyarokra is vonatkozó – eredményei. Gondolunk itt az *Arhivele Totalitarismului* folyóirat kilenc évfolyamában közölt tanulmányokra, vagy akár Stelian Tănase *Elite și societate. Guvernarea Gheorghiu-Dej 1948–1965*

c. könyvére, illetve más szerzőknek (Denis Delletant, Vladimir Tismăneanu, Ghiță Ionescu, Ioan Chiper, a sor folytatható) a romániai kommunizmussal foglalkozó munkáira.

A fő laptestben két fordítás olvasható: részletek Robert Levy amerikai történész *Gloria și decăderea Anei Pauker* c. politikai biográfiája egy fejezetéből és Michael Shafir recenziója Levy könyvéről. Nem látom indokoltnak, miért került az alig 9 oldal könyvrészlet mellé a közel kétszer akkora terjedelmű recenzió. Talán érdekesebb lett volna Levy könyvéből is olyan fejezet fordítását választani, amelyből nem az RMP belső frakcióharcairól, hanem a sztálinista elnyomás társadalmi folyamatairól tudunk meg többet: a terrorról, deportálásokról, kivégzésekről, az erőszakos kollektivizálással szembeni paraszti ellenállásról (lásd az említett könyv *Colectivizarea* és *Chiaburi și colectări* fejezeteit). Véleményem szerint a hatalomnak kiszolgáltatott társadalmi csoportok sorsában bekövetkezett változások jelzése legalább olyan fontos lett volna, mint a politikai vezetés felsőbb szintjén zajló ádáz frakcióharcok ismeretése. És itt elérkeztünk a bírált folyóiratszám legsúlyosabb hiányosságáig: az összeállításból egyszerűen kimaradt a lakosság közel háromnegyedének, a társadalmi talpat, a tulajdonfosztásra ítélt parasztság problémájának tárgyalása. Annak a drámának jelzése amelynek ez a társadalmi csoport részese volt. Pedig az utóbbi években közölt levéltári dokumentumokban jócskán akad romániai magyar – közelebbről székelyföldi vonatkozású – adalék is a sztálinista politikával szembeszálló parasztságról és a hatósági erőszak formáiról. (lásd pl. a Dan Cățanuș és Octavian Roske szerkesztette *Colectivizarea agriculturii în România. Dimensiunea politică. Vol. I. 1949–1953.* kötetet.) A *Dokumentum* rovatba ezekből is lehetett volna válogatni, hogy ne csak a politikai és kulturális elit sztálinizmussal szembeni viszonyulásaival, hanem a paraszti társadalom felszámolásának emberi tragédiáival, a falusi lakosság ellenállási formáival is ismerkedhessen a korszak iránt érdeklődő olvasó. A közölt dokumentumok elé nem ártott volna egy alaposabb eligazító ismertető, amiből például kiderülhetett volna, hogy mi is volt annak a sokat emlegetett „Pándi-cikk”-nek a tartalma, miért kavart politikai vihart.

Nemcsak a parasztság, mint magántulajdonon alapuló, ebből következően bizonyos autonómiával rendelkező és a politikai célok érdekében nehezen mozgósítható társadalmi osztály felszámolásának folyamatát nem követhetjük még érintőlegesen sem, más társadalmi csoportokat – kisiparosokat, értelmiségieket, politikai üldözötteket – ért retorziókról, a társadalmi diszkrimináció változatos formáiról (vagyonelkobzások, nyugdíjelvonások, munkahelyi és iskolai diszkrimináció) sem tudósít a *Korunk* sztálinizmus-száma.

Bár a sztálinizmus a Román Népköztársaságban is importált társadalom-irányítási modell volt, a megvalósuló elnyomó gépezet bürokratikus felépítménye, ideológiai terrorja romániai, s minket közelebből érintően, a magyar többségű vidékeken magyar cselekvőkkel történt: magyar pártaktivisták, bürokraták, értelmiségiek, munkások, szegényparasztok és más társadalmi szereplők aktív részvételével valósulhatott meg. Jó néhányan élnek még a sztálinista korszakban közéleti, politikai szerepet vállalók, vagy az értelmiségi pályán akkor indulók közül. Ez utóbbiakból igen kevesek azok, akik életútjuk e szakaszáról számvetést, memoárt tettek az asztalra. Pedig igen hasznos volna a romániai magyarság reális önismerete szempontjából a korszakra vonatkozó emlékezetanyag gyarapodása: nem az ítélezés, hanem a közelmúltunk megértése érdekében. Talán érthetővé lehetne tenni az újabb nemzedékek előtt, hogy miféle függőségi viszonyok, korlátozások, diszkriminációk, vagy ambíciók és életérzések működtek a társadalmi mikrovilágok szintjén, amikor olyan furcsaságok történhettek meg, hogy a földműves apa kitagadta a kollektivizálás mellett agitáló IMSZ-tag fiát, vagy amikor parasztok tízezreit hurcolták börtönbe, kényszermunkára az állami erőszakszervezetek segédletével, miközben az írók szelíd, kékszemű milicistákról, tolvajkodó papokról, álnok kulákokról írtak (volt novellista, aki „főkulák”-ká nyilvánította a római pápát).

Demeter Szilárd versmontázsa az *Utunk* 1949-es és 1953-as évfolyamából ötletes kísérlet, talán majd akad az irodalom és hatalom viszonyának monografikus feldolgozására vállalkozó irodalomtörténészünk is – a román esszéirodalomnak nemrég született egy hasonló tematikájú teljesítménye Eugen Negrici tollából –, aki majd dokumentálja és értelmezi hogyan, milyen társadalmi, politikai, morális feltételrendszerben válhatott az erdélyi magyar vers- és prózairodalom a politikai szándékok silány szócsövévé, a társadalom valóságos viszonyainak ábrázolásától messze-messze elrugaskodott produkcióvá. Aki túlzottan elfogultnak gondolja előbbi kijelentésemet – hogy ti. az irodalom nem a korabeli valóságot, hanem a politikai ideológia követelményeinek megfelelő valóságot konstruálta – annak elmondanám személyes tapasztalatomat. Miután átböngésztem több folyómeter levéltári iratanyagot – zömében székelyföldi falusi néptanácsokon készülteket – a sztálinista korszak első szakaszáról (nagyjából 1949 eleje–1953 vége) és átolvastam több tucat – nem csak értelmiségiektől származó – emlékeztetést a kuláksorsról, és interjúkat készítettem idős falusi emberekkel, összegyűlt némi (természetesen további kiegészítésekre szoruló) ismeretem a korszak falusi társadalmi viszonyairól. Ekkor arra gondoltam, lássuk mit mondott ugyanebben az időben az

irodalom e korszak életviszonyairól? Néhány elbeszéléskötet és egy antológia (*Hazánk magyar elbeszélői*. Állami, irodalmi és művészeti kiadó, Bukarest, 1954) elolvasása után arra a megállapításra jutottam, hogy bizony íróink igen szelektíven ábrázolták a korabeli valóság tényeit, sőt egyesek, a hivatalos ideológia elvárásainak megfelelően, példátlan módon hamisították azt.

Mértékadó történészek, politológusok 1948–49-re teszik a sztálinizmus romániai berendezkedését – ebből következik, hogy a lapban Lakatos István és Benkő Levente egyébként fontos és újat hozó írásai nem a sztálinista időket idézik.

László-Herbert Márk tanulmánya a Sztálinvárossá keresztelt 1950–1960 közötti Brassóról jelzi tulajdonképpen azt az irányt, amely felé tágítani lehetett volna a folyóirat tematikáját: a korszak társadalmi szférájának jelenségei felé. Hogy az olvasói hiányérzetnek alapos okai vannak és nem valamiféle extra kívánságban gyökerezik, azt elsősorban a magyar történeti irodalom e korszakra vonatkozó eredményei indokolják. Meg kell említenünk, hogy a sztálini korszakról már jó másfél évtizeddel ezelőtt olyan kutatói szempontok alapján tettek fel kérdéseket, és adtak válaszokat – magyar nyelvterületen –, amely szempontok a *Korunk* lapjain még ma sem jelennek meg. (Például 1988-ban a *Századvég* hasábjain Litván György és Szabó Miklós a sztálinizmus lélektanáról és a hétköznapi sztálinizmusról cikkezett.)

Ma már Erdélyben is vannak a sztálinista időszak társadalmi jelenségeivel (kollektivizálás, államosítás, magyar szövetkezeti tulajdon kisajátítása) foglalkozó, pályájuk elején álló fiatal magyar történészek, akik bizonyára szívesen vették volna, ha a szerkesztők által megszólíttatnak egy-egy rövidebb dolgozat erejéig.

Valójában az a történelemfelfogás vitára ingerlő, amelynek jegyében ez a *Korunk* számot szerkesztették. Az a koncepció, amely a múlt eseményeinek, folyamatainak rekonstruálásában a politikai, kulturális, gazdasági stb. eliteken kívül nemigen lát meg más társadalmi csoportokat, szereplőket, a hatalmi szférán kívüliek problémáira társadalmi súlyukhoz fogható jelentőségükre meg egyáltalán nem figyel. Nem törődik a szubkulturális hátterekkel, a történelmet csináló emberek és csoportok közötti függőségi kapcsolatokkal, a hatalom tagolódásának folyamatával. Hogyan épült ki a pártállam egy faluban, vagy városban, hogyan sikerült az ideológiának megosztani a helyi társadalmakat, átrendezni a lokális szerepvizonyokat? A hasonló kérdések, melyek a fenti történeti paradigmában fel sem merülnek, tovább sorolhatók.

Nemrég egy magyarországi – az erdélyi viszonyainkat alaposan ismerő – történész a jelenkortörténet kapcsán a romániai magyarság önismereti

analfabetizmusát emlegette. Nem ez az a hely, ahol részleteiben kifejthető lehetne, miért adhatunk igazat neki. Sajnos a közelmúltunk eseményeire, folyamataira boruló homály oszlatásához a *Korunk* ez alkalommal – véleményem szerint – nem sokban járult hozzá.

Manapság már nem is érdemes „a nyomda ördöge” bekezdéshez bőségesen kínálkozó példákat csokorba gyűjteni: betűhibák, a sorok közepén elválasztójelek a bírált lapszámokban is előfordulnak. Az azonban, hogy egyik dokumentum utolsó mondata belelóg a következő rovat írásába (ld. 119–120.), gondolom az edzettebb olvasók hibatűrési határait is meghaladja.

KISS TAMÁS

Jegyzetek egy vitáról

Több szempontból rendhagyó kerekasztal-beszélgetésre került sor Kolozsváron, május 26-án. A beszélgetés témája a „*Kárpát-medence kutatás*”¹, lebonyolítója pedig a Jakabffy Elemér Alapítvány volt. A beszélgetés meghívott előadója Örkény Antal, a kutatás egyik vezetője és az eredményeket összegző kötet² társszerzője. Örkény Antal mellett meghívást kaptak a kolozsvári Babeş-Bolyai társadalomtudományi tanszékei, valamint a csíkszeredai KAM. A meghívást elfogadta a magyar nyelv (Péntek János, Szilágyi N. Sándor), a politológia (Salat Levente, Szász Alpár Zoltán) és a szociológia (Horváth István, Kiss Dénes Magyarai Tivadar, Veres Valér) tanszék. A kerekasztal-beszélgetés apropóját adó vizsgálattal a résztvevők egy része (így vagy úgy) kapcsolatba került, írásaiban hivatkozott a vizsgálatra.³ Az alábbiakban az elhangzottakat próbálom rekonstruálni, vitapontokba rendezni,

¹ A „*Kárpát-medence kutatás*” a budapesti ELTE -UNESCO Kisebbségsszociológiai Tanszék, valamint a pozsonyi Márai Sándor Alapítvány koordinálta. Az erdélyi vizsgálat kivitelezésében részt vett a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudománygyetem Szociológiai Tanszéke. A kutatást támogatta a Magyar Köztársaság Művelődésügyi Minisztériuma, valamint a PHARE. A kutatás eredetileg a teljes Kárpát medencét célozta meg. Azonban „*Kárpátalján az árvizek, a Vajdaságban pedig a háborús állapotok*” (miatt a kutatás Erdélyre, Dél-Szlovákiára és Magyarországra szűkült. A vizsgálatban külön mintát vettek az erdélyi magyarok illetve románok, a dél-szlovákiai magyarok, illetve szlovákok. Magyarországot egy standard ezer fős, valamint egy a magyarországi szlovák kisebbségre reprezentatív minta képviselte.

² Csepeli-Örkény-Székelyi: *Nemzetek egymás tükrében. Interetnikus viszonyok a Kárpát-medencében*. Balassi, 2002, Budapest

³ Péntek János a szerzők *Kisebbségkutatás*ban megjelent cikkére, amely az említett vizsgálatból született könyv egy fejezete éles hangú bírálatot írt. Lásd. Péntek János: A kisebbségi identitás dinamikája – más megközelítésben. *Kisebbségkutatás* 2001

Horváth István egy nyelvészociológiai írásában úgy a Csepeli-Örkény-Székely, mint a Péntek féle tanulmányt elemzi. Lásd Horváth István: Az erdélyi magyarok kétnyelvűsége: nyelvmentés és integráció közt? *Erdélyi Társadalom* 2003. 1. sz.

Veres Valér a vizsgálatot felhasználva önálló tanulmányt jelentetett meg. Lásd. Veres Valér: Az erdélyi magyarok és románok közösségi identitása a társadalmi struktúra tükrében. *Szociológiai Szemle* 2000. 4. sz.

majd ezeket megkísérlem kibontani. A beszélgetés mellett a részt vevők által jegyzett tanulmányokra hagyatkozom, már csak azért is, mert a részt vevők szóbeli álláspontja kikristályosodott, jól artikulált és a szövegekkel nagymértékben megegyező volt. A témájául szolgáló vizsgálat apropóján elkezdett beszélgetés kapcsán a résztvevők (szociológusok, nyelvészek és politológusok) a szociológia lehetséges szerepére vonatkozó álláspontokat fogalmaztak meg. A vita így értelmezhető olyan álláspontok ütközéseként is, amelyek a szociológia számára az erdélyi értelmiség diskurzustermelésében más-más helyet jelölnek ki.

A beszélgetést követve a következő pontokat járhatjuk körül.

1. A vizsgálat módszertana
2. Etnikumközi viszonyok: az integráció fogalma
3. A szociológia lehetséges definíciói (az erdélyi „eszmepiacon”)

1. A vizsgálat módszertana: a nemzetközi szociológiai vizsgálat és a helyi kontextusok.

A tárgyalást célszerű az előzményeknél kezdeni, ezek ugyanis nagymértékben meghatározták a vizsgálat módszertanát és a belőle készült elemzés szerkezetét. A vizsgálat során ugyanis a szerzők az etnikumközi viszonyrendszer és a nemzeti identitás elemeit egy nemzetközi összehasonlító vizsgálatból átvett kérdőív segítségével operacionalizálták. Az elképzelés kulcsfogalma az összehasonlíthatóság. A „*multinational design módszer ugyanis a kérdőív kialakításától a kérdezésen át az adatok gépre viteléig egységes kutatási standardok kialakítására törekszik*”⁴ Ennek az elvnek a nemzeti identitás és a etnikai csoportok közti viszony (konfliktus) vizsgálatában való érvényre juttatása gyakorlatilag arra a kijelentésre vezet, hogy ezek a jelenségek vizsgálhatók egy univerzális fogalmi hálón keresztül, úgy hogy az őket körülvevő történelmi és kulturális viszonyrendszerrel mit sem tudunk. Az álláspont önmagában igen nehezen védhető, amivel szerzők is tisztában vannak. „*A mérni kívánt fogalmak és jelenségek ugyanis nem egyszerűen egy nyelvi közegbe ágyazottak, hanem aktuális és aktuális és konkrét értelmezésük egyaránt szorosan függ a történelmi időben és térben meghatáro-*

Az erdélyi vizsgálat lebonyolításában a jelenlévők közül Horváth, Magyarai és Veres, rajtuk kívül pedig Magyarai Nándor, Irina Culic és Marius Lazár vettek részt.

4 Csepeli-Örkény: Nemzetközi összehasonlító vizsgálat a nemzeti identitásról. *Szociológiai Szemle* 1998. 3. sz. 3–37.

zott társadalmi viselkedések szélesebb körétől és a szimbolikus reprezentációk és viselkedések bonyolult világától”.⁵ Válaszuk az, hogy egy ilyen döntés helyességét egyfajta veszteség-nyereség mérleg alapján lehet megítélni, ebben pedig az összehasonlíthatóság kétségtelenül fajsúlyos érv. A vita alapvetően abba az irányba éleződött ki, hogy amennyiben az összehasonlíthatóság érdekében háttérbe tesszük a vizsgált valóság árnyalatait és sajátosságait, lehetséges-e a modell alapján más diskurzusokhoz képest új és legfőképpen releváns állításokat tenni. Örkény Antal szerint az általuk használt fogalmi háló segítségével, ami két elemből: szociálpszichológiai fogalmakból és az empirikus szociológia módszertanából áll a csoportközi viszonyok és a nemzeti identitás egyfajta vázlatát lehet megadni. Ez a vázlat feltölthető a helyi-történeti kontextusokra vonatkozó tudásokkal narratívákkal. Vagyis a partikularitás árnyalja a vizsgálat által szolgáltatott modellt.

Ezzel szemben vitában részt vevő Szilágyi N. Sándor a szövegben a helyi kontextusok és „standard” módszertan feszültségére hívta fel a figyelmet ami meglátása szerint helyenként igen groteszk kijelentésekhez vezetett: *„Az integráltak, asszimilálódottak aránya értelemszerűen a magyar kisebbségű településeken a legmagasabb, adatainkból nem sejtethetjük, vajon az integrálódási szándék s a remélt státuselőny vezérelte-e ezeket a magyarokat a román többségű településekre, vagy a román túlsúly terelte őket az integrálódás fele”*⁶. Véleménye szerint a kutatók által használt modell – mivel nem tekinti relevánsnak a történelmi beágyazottságban rejlő elemzés lehetőségeit nem pusztán egyszerűsít, hanem helyenként álkérdésekhez vezet.

Maga ez a fogalmi építkezés, ahol a kutatók tudatosan vállalják, hogy fogalmi rendszerüket tekintve a nemzetközi (univerzális) diskurzusokból indulnak ki, figyelmen kívül hagyva a „helyi” diskurzusokat arra sarkall, hogy sajátos szemszögből vessük fel az univerzalitás-partikularitás kérdéskörét nevezetesen a centrum-periféria, ha úgy tetszik a hatalom szemszögéből. Ez a gondolat korábban a Kárpát-projektet vezető Örkény Antal és Csepeli György Kim Lane Scheppele-vel közösen jegyzett tanulmányában jelenik meg, amikor arról írnak, hogy a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok *„mögött meghúzódó ideológiai cél demokráciaprojektként jellemezhető, amelyről úgy vélték, hogy a nyugati modellt követve és másolva, felülről bevezethető a poszt szocialista társadalmakba”*⁷. Részben Saád József-re hagyatkozva még egy aspektust kiemelhetünk. Saád szerint a szociológiában a problematizálás mozzanata a lokalitás-

⁵ Uo.

⁶ Csepeli-Örkény-Székelyi 2002:41

⁷ Csepeli-Örkény-Scheppele: Kelet és Nyugat között. *Replika* 1998. 33–34. sz.

hoz, pontosabban szólva a problémafelvető életvilágához (ahhoz a valóság-hoz, amivel kapcsolatba kerül) kötődik. Saád szerint ez így van a centrumban is és a periférián is. A különbség csupán annyi, hogy a centrum a maga problémafelvetését univerzálisként tudja elfogadtatni. E mögött természetesen hatalmi asszimetria van, amit azonban nem feltétlenül kell valamiféle céltudatos agresszióknak felfogni. A társadalomtudományban a centrum azért centrum, mert olyan mértékű tökéletet halmozott fel, ami képessé teszi arra, hogy észrevételeit, problematizálásait paradigmákká, elméletekké kristályosítsa. Miután ezek a megfigyelések a paradigmákban, elméletekben „intézményesedtek” nemzetközileg megkerülhetetlenné válnak. Saád József szerint a centrumot a perifériától (szociológiában) az különbözteti meg, hogy probléma és paradigma között nem tételeződik feszültség. A periférián viszont elkerülhetetlenül igen: hisz egyrészt a szociológus nem tekinthet el (nyilván nem a periférián kialakult) az egyes megközelítésmódok fogalmi rendszerétől, módszertanától, másrészt, ha saját társadalmáról releváns módon akar beszélni, akkor a „lokális” problematizálástól sem. Ezt a két dolgot a szociológusnak, ha ehhez intellektuálisan kellőképpen felkészült és tisztességes valamilyen módon szintetizálnia kell. Könnyen belátható, hogy két hiba lehetséges, amibe a periféria szociológusa könnyen bele eshet: a „paradigma” mechanikus átvétele és a paradigma figyelmen kívül hagyása. Saád értelmezésében a periféria kultúrtörténetének szerencsésebb periódusai a sikeres szintézisről (szervítés, súlyegyen keresése) szóltak.⁸

2. Etnikumközi viszonyok: az integráció fogalma

A legfontosabb vita azonban nem a vizsgálat módszertani előfeltevései, hanem az eredmények körül bontakozott ki. Mindez természetes, hisz a többség-kisebbség viszonyról, a kisebbségi identitásról volt szó, ami az erdélyi értelmiség egyik legfontosabb neuralgikus pontja. Anélkül, hogy ezeket kiemeltően elemeznénk jelzünk néhányat közülük, majd pár bekezdésben az integráció fogalmára térünk ki, ami a vitában kulcsszerepet kapott.

A legtöbb vitapontot Péntek János jelezte. Ezek nagyjából megegyeznek azokkal, amelyeket a *Kisebbségkutatás*ban olvashatunk. Péntek szerint a *Kárpát-projekt* és az abból született könyv ideológikus előfeltevésekre épül. A megfogalmazást talán túl élesnek találta, de egyfajta az elemzések mögötti meta-narratíva

⁸ Saád József: Tíz széljegyzet Némedi Dénes tanulmányához és recenziójához. *Szociológiai Szemle* 2001. 2. sz. 63–75.

meglétét Örkény Antal is elismerte. Nevezetesen: Közép-Európában az állampolgári alapú nemzeti identitásnak van jövője, vagy ha normatívan fogalmazzunk sok problémának venné elejét, ha a kisebbségek integrálódna az államnemzetbe. A nemzeti identitás alakulásáról szóló meta-narratíva végtelenül egyszerű. Abból a feltevésből indul ki, hogy a nemzetté válás folyamatában a Rajnától nyugatra és Keletre tulajdonképpen nem különbözik. A mégis meglévő szinkronikus különbségeket (leegyszerűsítve, hogy Nyugaton az állampolgári alapú nemzeteszme, míg keleten a kulturális nemzet koncepciója dominiáns) az időbeli eltolódásnak, a kelet-közép-európai területek fáziskésésének tulajdoníthatjuk, „*a keleti régióhoz képest a nyugati régióban az államoknak több idő állt rendelkezésére, hogy végrehajtsák a nemzeti homogenizáció programját.*”⁹

Integráció alatt Örkény elsősorban egyéni nyelvi-kulturális integrációt ért. Horváth István kiemelte, hogy a fogalmat a szerzők nem tisztázzák explicite: arra, hogy a nyelvi-kulturális integrációt tartanak kívánatosnak csak kiszólásokból válik világossá, másrészt hogy az integráció mikéntjéről a jelenlegi román politikai mezőben sincs konszenzus. Horváth úgy véli, hogy az integráció mikéntjének tisztázatlansága mellett a fogalom analitikus használata félrevezető lehet. Ebből a meta-narratívából erednek Péntek szerint az olyan megfogalmazások, mint „*az etnikai nemzeti hovatartozás nem kedvez a gyermekek szabad identitásválasztásának*”¹⁰, „*igen magas az etnikailag homogén házasságban élők aránya.*”¹¹ Péntek a kisebbségi identitásvesztés (identitás-megőrzés) narratíváját állítja ezzel szembe, amely szerinte kompatibilisebb a vizsgált közösség értékrendjével. Ebben a narratívában a „*vegyes családok aránya igen magas és egyre növekvő*”, a „*homogén család pedig kedvez az identitás megőrzésének*”¹²

Péntek másik alapvető ellenvetése azt a kijelentést támadta, miszerint az „Erdélyben élő magyarok státusa az erdélyi románok státusához képest átlagosan magasabb”¹³ Az a tény, hogy erről hosszas vita alakulhatott ki azt jelzi, hogy Erdélyben a rétegződésvizsgálatok csak nyomelemeikben találhatók meg. Természetesen sem a Kárpát-projekt irányítói sem Péntek János nem törekedett semmiféle szisztematikus rétegződésvizsgálatra. Péntek egy alárendelt nyelvi helyzetet vetít ki a társadalomszerkezetre, feltételezve, hogy a nyelvi asszimetria státus-asszimetriát generál. Ezzel szemben a Kárpát-projektből egy alapvetően szimmetriára alapuló etnikumközi viszonyrendszer képe

⁹ Csepeli-Örkény-Székelyi 2002: 81

¹⁰ Cseli-Örkény-Székelyi 2001, idézi Péntek

¹¹ Csepeli-Örkény-Székelyi 2001, idézi Péntek

¹² Péntek 2001

¹³ Örkény-Csepeli-Székelyi 2001, idézi Péntek

bontakozik ki, és a szerzők ezt vetítik az erdélyi társadalomszerkezetre. Rendszeres struktúravizsgálat nélkül a vitázók különböző, egymásnak ellenmondó aspektusokra hagyatkoztak.

Horváth István arra is felhívta a figyelmet, hogy az integráció fogalmának tisztázatlansága a statisztikai modellekben is visszaköszön. Ilyen például, amikor az integráltak csoportját egy klaszter-kategória címkéjeként látjuk viszont. Az említett klaszter-struktúra öt változó mentén jött létre. Ezek a társadalmi távolságskála;¹⁴ a személyes kapcsolatháló etnikai összetétele; a román magyar konfliktusban a román, magyar illetve a nemzetközi ágenseknek tulajdonított szerep (súlyosbítja, enyhíti). Az „integrálódott”-nak nevezett klaszter-kategóriába kerülőkre az jellemző, hogy „román kapcsolati hálózatuk van, s nem érznek társadalmi távolságot a románoktól – a konfliktusokat szerintük csak a magyarok érzik, a románok és a nemzetközi ágensek mérséklék.” Egy másik, Péntek János által is idézett szövegrészletből az derül ki, hogy a szerzők által használt integráció gyakorlatilag egyoldalú és tökéletes bilingvizmust (vagy románnyelvűséget) jelent. Péntek ezzel kapcsolatos álláspontját már ismertettük.

Horváth István az Örkény–Csepeli–Székelyi cikkről írt nyelvészológiai tanulmányában kritizálja az „integáltságot” középpontba helyező diskurzust, ami szerinte nyelvileg és erkölcsileg egyfajta aszimmetrikus viszonyt határoz meg. Ebben az integráltság eszménye jelenik meg univerzálisként és az egyén identitás-megőrzése partikulárisként. Ez az álláspont, pedig, amellet, hogy az integráció teljes kulturális terhet a kisebbségekre hárítja,¹⁵ individualista értelmezésben is problematikus lehet. „Integráltságnak a publikus kultúra azon megnyilvánulási formái minősülnek, amelyeket a többség egyfajta természetes, magától értetődő rend részének tart.”¹⁶ Azt emeli ki, hogy Romániában ráadásul a nyelvi integráció sürgetésében nem az állampolgári jogok pozitív programja volt domináns, hanem az állam(nemzet)hez való lojalitás helyenként türelmetlen követelése. Ilyen szempontból Péntek kritikája Horváth szerint jogos, azonban azt is figyelembe kell venni, hogy egyben egy normatív elitdiskurzus. Az, ahogyan Péntek állítja a magyar kisebbség tagjainak nyelvhez való viszonyában valóban az identitás-megőrzés motívuma

¹⁴ A társadalmi távolságskála arra kérdez rá, hogy a kérdezett milyen legközelebbi viszonyt (családtag, lakótárs, barát, szomszéd, munkatárs, egy településen élő, az országba látogató turista, vagy lehetőleg egyik sem) fogad el különböző csoportok tagjaival, ezáltal a románokkal.

¹⁵ Stutnabb-Kangas 2000:59, Idézi Horváth

¹⁶ Horváth 2003:8

dominál megvizsgálendő, könnyen lehet, hogy alternatív modellként a Bourdieu féle egységesített nyelvpiaci modell analitikus szempontból hasznosnak bizonyulhat. Ez azt hangsúlyozza, hogy „a szimbolikus elnyomásnak az a jellegzetes mozzanata, hogy a nyelvi dominanciával párhuzamosan kitermeli a dominanciának az alárendeltek által elfogadott formáit is.”¹⁷ Ebben a rendszerben pedig elsősorban sajátos kulturális tőke, identitásmegőrző funkciója háttérbe szorul.

3. A szociológia definíciói

Külön érdekessége a vitának, hogy az elhangzottakat értelmezhetjük a szociológia öndefiníciós kísérletének. Ez a vonulat Magyarai Tivadar hozzájárulásával vált nyilvánvalóvá. Magyarai annak a véleményének adott hangot, hogy a vita szociológus és nem szociológus résztvevői között igen nagy a távolság és ezt nehéz áthidalni. A szociológiában ugyanis a hitelesség feltétele, a valósággal való megfelelés biztosítéka a mérés pontossága, a módszertani alapelvek minél pontosabb figyelembe vétele. Ezen feltételek teljesülése pedig alapvetően szakmai kritériumok alapján, a szociológiára, mint diszciplínára jellemző ismeretek birtokában dönthető el. Mindebben a (kolozsvári) szociológia sok szempontból jogos autonómia és az erdélyi értelmiség különböző csoportjai által képviselt diskurzusokkal szembeni emancipációs igénye fejeződik ki. Az erdélyi szociológia kolozsvári képviselői szeretnék, ha látás- és beszédmódjuk öntörvényűségét tényként kezelné az erdélyi magyar értelmiség viszonyrendszere által körvonalazott eszmei piac.

Horváth István ezzel kapcsolatban Wolf Lепенiesre hivatkozott. Lепенies a szociológia történetét egyfajta ingamozgásként látja: az irodalom (humaniórák) és a tudományosság között. A tudományként elképzelt szociológia sajátja az, amit Magyarai megfogalmazott, vagyis, hogy önálló, paradigmaként jellemezhető diskurzív formáció kialakítására törekszik. Ebben a másfajta tudásformáktól emancipálódott (al)rendszerben a kijelentések igazságtartalmát valóban belső szelekciós kritériumok határozzák meg. A szociológia másik fajtája inkább a humaniórákhoz közelít. Ebben az esetben nem törekszik arra, hogy önmagát más diskurzusoktól elhatárolja, célja, hogy ezeket a diskurzusokat tovább mondja, árnyalja, javítgassa, kiegészítse. Ennek a fajta szociológiának az ősképe Lепенis szerint a realista és a naturalista irodalom. A realista írók (Balzac, Flaubert, Zola) és a Comte-iánus szociológusok között

¹⁷ Bourdieu 1982, 1994, idézi Horváth

egy ideig versenyfutás volt a társadalomról való legitim beszédért. A versenyt a szociológusok nyerték, de a szociológia történetében az irodalomhoz (vagyis e másik fajta szociológiához) való visszatérés igénye minduntalan fel-fel bukkan, már csak azért is, mert nem sikerült egységes paradigmát teremteni.

E második fajta, az irodalomhoz közelítő beszédmód erdélyi előképe a szociográfia. Horváth szerint a szociológia iránt Kolozsváron megnyilvánuló nagyfokú érdeklődés nem annyira a tudománynak, mint egyfajta szociográfának szól. Vagyis míg a kolozsvári szociológusok (többségének) szakmai ön-affirmációja az egyéb beszédmódoktól való elhatárolódáshoz, egyfajta emancipatórikus diskurzushoz kötődik,¹⁸ addig a szociológia felé megfogalmazódó igények épp arról szólnak, hogy a társadalomról való meglévő tudást (diskurzusokat) árnyalja. A Csepeli-Örkény-Székelyi féle szöveggel a megszólalók legnagyobb problémája épp az volt, hogy ezt a meglévő tudást nem vette figyelembe.

¹⁸ A szociológiát és végső soron az erdélyi társadalmat fel kell szabadítani a historicizáló és átpolitizált diskurzusok alól: „Ne a politikai-történeti beszéd legyen a diskurzus kerete (...) hanem a szociológia, amihez képest a politika nyelvezetei csupán (...) episztemológiai alarendelt és részdiskurzusai legyenek a szociológiának” (Magyar Nándor László: Közéltételek a romániai magyar szociológia mai helyzetéhez. *Erdélyi Társadalom* 2003. 1. sz. 143.)

KÖNYVISMERTETÉSEK

A roma kisebbségi lét problematikája

Majtényi Balázs (szerk.): *Merre visz az út? A romák politikai és emberi jogai a változó világban.* Budapest, Lucidus Kiadó, 2003. 259 p.

A Lucidus Kiadó gondozásában megjelent könyv a romák politikai és emberi jogainak változását mutatja be tárgyilagosan és lényegre törően. A kérdésként megfogalmazott cím is jól érzékelteti a bizonytalanságot, tanácstalanságot a roma kisebbség jövőjét illetően. Szükséges lenne a gyors rendezés, mert a problémák megoldatlansága ezek halmozódását eredményezi. A könyv maga azért is aktuális, mert uniós csatlakozás kapcsán felvetődik az is, hogy a csatlakozás milyen következményekkel lesz a magyarországi kisebbségekre, és ezen belül is a legnagyobb lélekszámmal rendelkező hazai kisebbség, a cigányság helyzetére. A szerkesztő körültekintően járt el, mivel több tanulmánnyal több oldalról közelíti meg a témát. A cigányságot érintő szabályozás alapjainak bemutatása mellett kimerítő részletességgel tájékoztat minden felvetődő kérdésről, problémáról. Az újdonság az, hogy többféle megoldási lehetőséget mutat be.

A könyv tematikus felépítése is követi azt a szándékot, hogy a lehetséges legtöbb információt logikusan, a legmélyebb részletekig megismerje az olvasó. A Majtényi Balázs, Vizi Balázs, Simon Zoltán, Kovács András György, Császár Ivett, Halász Iván, Majtényi György által írt tanulmányok az általános nemzetközi szabályozás mellett kitérnek a közép-kelet-európai volt szocialista országokban jelenlévő roma kisebbségi politikákra, valamint a magyarországi megoldásra. A hazánkkal szomszédos, szintén nagyszámú cigány kisebbséggel bíró országok konkrét szabályozási módját, a roma kisebbség érvényesülését, társadalmi-politikai-szociális helyzetét bemutatva kiváló viszonyítási pontot kínálnak.

Bár a kötetben három tanulmány foglalkozik az Európában alkalmazott, kisebbségekre vonatkozó, és így a romákra is kiterjedő szabályozással, hasznos lett volna még konkrétan olyan uniós ország további bemutatása is, mely rendelkezik nagyobb számú roma kisebbséggel. Ez további lehetőséget teremtett volna a magyarországi helyzet megítéléséhez. A továbbiakban az egyes tanulmányokról adok áttekintést.

Mit ér a nemzetközi szabályozás?

A nemzetközi szabályozást bemutató tanulmány – szerzője Majtényi Balázs – rámutat arra, hogy a korábban létező nemzetiségi problémák mellett – függetlenül attól, hogy Nyugat- vagy Kelet-Európát tekintjük –, újult erővel jelentkeznek újabb és újabb konfliktushelyzetek. A romák helyzete a többi kisebbséghez képest egyedi, mivel nincs anyaországuk, amely nemzetközi szinten felléphetne, amely képviselhetné érdekeiket. A szerző megemlíti, a kisebbségek, így a romák helyzetét súlyosbítja a napjainkban Európa-szerte tapasztalható erőszakos fellépés az etnikai kisebbségekkel szemben, illetve faji indíttatású támadásokról is egyre több hír érkezik. Itt azonban megjegyzendő, hogy nemcsak Európában, hanem világszerte érzékelhető ez a jelenség, valamint a feszültségforrások ilyen okból történő növekedése. A szerző szükségesnek tartja leszögezni, hogy alapvető változtatásokra van szükség. Ugyanakkor a változások igénye egy sor olyan kérdést vet fel, mint például azt, hogy nemzeti kisebbségként illetik-e meg bizonyos jogok a romákat, esetleg asszimilálódnak, vagy integrálatlan részei maradnak az európai társadalmaknak.

A tanulmányból megismerjük a kisebbségeket érintő nemzetközi szabályozás részét képező szervezeteket, illetve dokumentumokat, kronologikus rendben. A különböző nemzetközi dokumentumok nemzetiségek helyett általában etnikai, nyelvi, vallási vagy nemzeti kisebbségekről beszélnek, anélkül, hogy a nemzeti kisebbségek fogalmát meghatároznák. A szerző ezzel felhívja az olvasó figyelmét arra, hogy így e dokumentumok megkerülik az állásfoglalást arra nézve, mi is vonatkozzon egy adott kisebbségre, valamint megtudjuk, hogy számos ország igyekezett azon, hogy a „nemzeti”, „nemzetiségi” kitéltet kihagyják a nemzetközi szabályozásból, mivel az nagyon közel áll a nemzet fogalmához. A szerző rámutat arra, hogy a népeket és nemzeteket a nemzetközi jog alapján megilleti az önrendelkezés joga és éppen ezért a nemzeti kisebbségek szerepeltetése helyett veszélytelenebbnek tűnt az etnikai, vallási vagy nyelvi kisebbségek megjelölés. A roma kisebbség esetében a nemzetközi szabályozás ennél még kevésbé egyértelmű.

A jogi dokumentumok ismertetésénél a szerző a kisebbségekre vonatkozó szabályok két típusát mutatja be: a kisebbségek megkülönböztetését tiltó nemzetközi dokumentumok és a védelmüket támogató nemzetközi okmányok. Ezáltal a tartalmi különbségek még szembetűnőbbek. A védelmüket támogató jogszabályok a „soft law” kategóriába tartoznak, vagyis nem rendelkeznek kötelező erővel. Megjegyzi, hogy egyes nemzeti jogrendszerek is előszeretettel alkalmaznak hasonló puha jogi megfogalmazásokat. A szerző ismerteti a kisebbségeket érintő közösségi jogi szabályozást is. Ezzel aktuálpolitikai érzékenységről tesz bizonyosságot, hiszen Magyarországnak, mint a csatlakozási szerződést aláíró országok egyikének, figyelemmel kell lennie az uniós iránymutatásra. Ezzel kapcsolatban rendkívül találó az a gondolat, miszerint, ha lehet is uniós kisebbségi politikáról beszélni, az inkább a csatlakozni szándékozó, illetve csatlakozó államokkal, mintsem a tagállamokkal szemben támaszt elvárásokat.

A világ vigyázó tekintete...

Az előző tanulmányhoz hasonlóan ez az írás is a kisebbségvédelem nemzetközi szabályozásával foglalkozik. A szerző, Vizi Balázs azokat a nemzetközi ellenőrző és monitoring intézményeket mutatja be, amelyek a nemzetközileg elfogadott kisebbségi jogok érvényre juttatásának legfontosabb eszközei. Az EBESZ Nemzeti Kisebbségi Főbiztosának intézménye, az ET Keretegyezmény végrehajtását ellenőrző mechanizmusa, valamint az ENSZ Kisebbségi Munkacsoportja bemutatásának fontosságát az indokolja, hogy ezek egyfajta „kommunikációs csatornaként” működnek. Vagyis ezen intézményeken és mechanizmusokon keresztül a kisebbségeknek lehetőségük van arra, hogy a nemzetközi közösség képviselőivel kapcsolatba lépjenek, illetve problémáik, az őket érintő ügyek a nemzetközi közvélemény, a nemzetközi szervezetek, a nemzetközi közösség számára ismertté váljanak. A szerző szükségesnek tartja rámutatni, hogy bár ezen ellenőrző és megfigyelési mechanizmusok politikai súlyához nem férhet kétség, azonban ez csak egyes államok vonatkozásában jelenik meg, és a cselekvés is az egyes államok kompetenciájába tartozik. Ez vezet oda, hogy a nemzetközi összefogást igénylő problémák – így a romák helyzete – esetében lassabban és nehezebben történik az ezen mechanizmusok által kifejtett befolyás érvényesülése.

A kisebbségek autonómiája és a regisztráció

A kisebbségi kérdés számos országban Achilles-saroknak tekinthető kényes téma, főképpen Közép- és Kelet-Európa országaiban. Miért is van ez így? E tanulmányban Majtényi Balázs leírja, hogy ezen országok eltérően reagálnak valamely országuk területén élő kisebbség felmerülő autonómia törekvéseire, mint a nyugat-európai országok. A kisebbségek autonómia törekvése a történelem folyamán számos alkalommal megjelent a jogi és politikai gondolkodásban. A modern korban akkor beszélhetünk autonómiájuk megvalósulásáról, ha szervezeteik, amelyeket a tagok demokratikus úton választottak meg, az államtól közhatalmi jogosítványokat kapnak. Ez megvalósulhat területi és személyi autonómia révén. A területi autonómia akkor valósulhat meg, ha a nemzeti kisebbség egy területen többségben van, a személyi autonómia pedig akkor, ha a kisebbséghez tartozó állampolgárok szétszórtan élnek adott területen. Mivel mindkét eset jellemzője, hogy egyaránt találhatunk elméleti megalapozásokat, a szerző szükségesnek látja, hogy ezeket röviden ismertesse.

A területi autonómia esetében utal a nemzetközi jog azon alapelvére, mely szerint a népeket és nemzeteket megilleti az önrendelkezési jog. Éppen ezért a gondolatmenetet folytatva rámutat arra, hogy a kisebbségeket szintén megillettehné ezek alapján az önrendelkezési jog egy szűkített változata. A kisebbségeket megillető autonómia elméleti támogatói szerint az önrendelkezési jog lehet egyrészt külső önrendelkezési jog, amely szerint minden népnek joga van a saját államához, másrészt lehet belső önrendelkezési jog, mely bizonyos esetekben az autonómiához való jogot jelentheti. A szerző fontosnak tartja megjegyezni, hogy a kisebbséget az autonómiához való jog akkor illeti meg, ha ez nem sérti az adott állam szuverenitását, nem kívánja a határok megváltoztatását. A nemzetközi jog egy másik alapelve szerint minden állam területi épsége és politikai függetlensége sérthetetlen és minden állam szabadon választhatja meg politikai, társadalmi és kulturális rendszerét. A szerző számos, a területi autonómia megvalósulását mutató példát hoz fel. Dél-Tirolban például három nyelvi csoport területi autonómiája valósult meg, melynek következtében a tartomány közszolgálatában, köztestületekben, bírósági igazgatásban, illetve a kulturális és szociális célokra fordított költségvetési eszközök elosztásánál figyelembe veszik a számarányuknak megfelelő részvételt, illetve juttatást.

Magyarországon az autonómiának csak a személyi elvű modellje képzelhető el helyi szinten, területi elvvel ötvözve. A roma kisebbség területi elhelyezkedéséből adódóan ez lenne a lehetséges gyakorlati megoldás.

Mit is jelent a személyi elvű autonómia modell? Ennek lényege, hogy az egyes személyek szabad választását veszik figyelembe, elkülönítve egymástól területet és lakosságot. E formára sokan kételkedéssel tekintenek, a szerző azonban megjegyzi, hogy egy biztos előnye van ennek a formának, éspedig az, hogy az egyén választásától függ, hiszen autonóm módon dönthet. Kézenfekvő példaként az egyházak felépítését hozza fel és utal a 19. század magyar liberális gondolkodóinál is megjelent azon elképzelésre, miszerint a vallás szabad megválasztásához hasonlóan a valamely kisebbséghez tartozás megválasztása is az egyén döntésén múlik. Azonban szükségesnek látszik megjegyezni, hogy a 19. századi történelmi körülmények között felvetődött gondolat az akkori nemzetiségek száma és helyzete miatt nem vetíthető ki a napjainkban megoldandó nemzetiségi kérdésre.

Nagyon fontos az a gondolatmenet, amelyet a szerző az egyesülési jog kapcsán fejteget. Eszerint a nemzetiségüket szabadon megválasztó állampolgároknak joguk van civil szervezetekbe tömörülni nemzetiségi céljaik elérésére, amennyiben az állam garantálja polgárai számára az egyesülési jogot. Így a kisebbségekhez tartozó személyek érdekeiket e szervezeteken keresztül érvényesíthetik. A 20. században ezek a civil szerveződések külön jogosítványokat is kaptak az államtól. Manapság egyes államok még jogi és anyagi segítséget is nyújtanak a létrejöttükhöz; például a magyar kisebbségi törvény az országos kisebbségi önkormányzatoknak a működéshez szükséges induló vagyont és ingatlanokat juttatott, mert ezek civil szerveződésként gyakran meg sem alakulnának. A szerző rámutat arra, hogy a kisebbségek magánjogi szerveződéseik mellett létrehozhatják az előzőekhez hasonlóan közjogi szervezeteiket is.

Érdekes és fontos az a megállapítás, mely szerint a közjogi szervezetek legfontosabb tényezője, hogy a kisebbségek ezek keretében beépülhetnek az állami apparátusba. Ez pedig elvezet oda, hogy a közhatalmi politikában érdekeik érvényesítésére módjuk nyílik.

A szerző a két lehetséges autonómia modell bemutatását követően boncolgatja a kisebbséghez tartozás regisztrációjának kérdését. Rámutat arra a fontos tényre, hogy az autonómia személyi modelljének megvalósításához szükséges egy olyan regiszter létrehozása, amelynek alapján ténylegesen az adott kisebbséghez tartozók választhatják meg képviselőiket. Körbejárva a témát rámutat arra, hogy minden kisebbség esetében legyen kritérium a jog a regisztrációhoz, ugyanakkor nem valószínű, hogy találunk az összes kisebbségre vonatkozó egységes kritériumrendszert. Ahogy megjegyzi, a romák esetében ez azért is így van, mert nem alkotnak egyértelműen körülhatárolható csoportot, nem határolható körül

közös cigány kultúra, életmód, identitás. Másrészt a konkrét regisztrációs rendszernél felvetődik, hogy ki is kezelje a kisebbségekhez tartozást megvalló adatokat, hiszen ezek olyan személyes adatok, amelyek kezelését szigorú szabályozás keretében lehetne csak megvalósítani.

A szerző tehát a személyi elvű autonómia modellt tartja megvalósíthatónak a szétszórtan élő kisebbségek esetében, bár a nagyobb területen koncentráltan élő kisebbségek ezzel nem békélnek meg. Mivel Magyarországon nem beszélhetünk a kisebbségek nagy mértékű területi koncentrálódásáról, osztjuk ezt a véleményt a roma kisebbség kérdésének megoldásában. Majtényi Balázs ugyanakkor a tárgyilagos tájékoztatás keretében szükségesnek tartja megjegyezni, hogy a személyi autonómia nagyobb lélekszámú kisebbség esetében történő megvalósulására és működésére nem sok példát találni.

Romák a politika világában

Simon Zoltán az Európai Tanács, Európai Unió és Magyarország által közzétett jelentésekből, dokumentumokból, könyvekből szerzett információk alapján átfogó képet fest a romák politikában betöltött szerepéről, súlyáról az európai államokban. Fontosnak tartja rámutatni, hogy európai szinten ismételten napirenden van a romák ügye, és ismerteti az ezzel kapcsolatban felmerülő javaslatokat és fenntartásokat. Kitér a jelenlegi magyarországi szabályozásra, hiszen a cigánypolitika és cigánypolitizálás jelentős változásokon megy át hazánkban. Ezzel kapcsolatban leszögezi, hogy a magyarországi roma kisebbség problémájának megoldása cigány szervezetek és politikusok aktív szerepvállalását igényli. A feltételek kedvezőek, mivel több roma képviselő is helyet foglal a magyar törvényhozásban, akik aktívan részt vesznek az őket érintő ügyekben.

A romák Nagy-Britanniában, Szlovákiában és Csehországban

A Kovács András György, Császár Ivett és Halász Iván által írt külön tanulmányok a roma kisebbség helyzetét mutatják be különböző országokban. Írásaikban közös, hogy az olvasókat szembesíti a roma kisebbség mindennapjaival Nagy-Britanniában, Romániában, Szlovéniában, Szlovákiában és Csehországban. Nemcsak az aktuális helyzetet mutatják be, hanem a teljes körű tájékoztatás céljából utalnak az elmúlt évek során bekövetkezett változásokra is. A Közép-Kelet-Európa országaiiban élő roma kisebbségek gazdasági-szociális-társadalmi körülményeinek bemutatása kellő útmutatót ad mindenki számára a tennivalók tekintetében, hi-

szen ezen országok területén él az európai roma kisebbség közel 70%-a. Nagy-Britanniában a Faji kapcsolatokról szóló törvényen keresztül védeni kívánt kisebbségek, így a romák esetében is elmondható, hogy ügyük elsődlegesen szociális kérdés, és csak másodlagosan, az antidiszkriminációs politika végrehajtása, az intézkedések meghatározása során van szükség „faji specifikumok” – mint kultúra, hagyomány, életmód – messzemenő figyelembevételére, és erre tekintettel kell lenniük Közép-Kelet-Európa országainak is. Hatékony eszköz a faji megkülönböztetések ellen, többek között a társadalom szemléletmódjának megváltoztatása, a faji sokszínűség elfogadása. Ugyanakkor az Egyesült Királyság, ahol ezen törvény eredményei megfoghatók a faji megkülönböztetés kiküszöbölését propagáló intézményrendszerben, ellentmondásba kerül a tudatosan diszkriminatív bevándorlási politikájával, ami a probléma komplex voltát tükrözi.

Jelen és múlt között

Majtényi Balázs és Majtényi György tanulmánya a jelenlegi magyarországi roma kisebbség helyzetéről teljes körűen tájékoztat. Felvillantja az 1960 utáni jogi szabályozás egyes állomásait, majd pedig ezt követően ismerteti a hatályos szabályozást. Ez megvilágítja, hogy a magyarországi rendszerváltás milyen hatással volt a roma kisebbségre. Kiderül, hogy „tüneti kezelésekkel” nem lehet javulást előidézni, sőt, adott esetben negatív következményeket is produkálhat. Az előítéletektől nem mentes politika a nemzetiségi jelzöt nem adta meg a roma kisebbség számára.

A szocializmusban úgy gondolták, hogy a cigány ügyet szociálpolitikai intézkedésekkel meg lehet oldani. A romáknak nyújtott kedvezmények azonban tovább erősítették az előítéleteket. A cigányság társadalmi beilleszkedését szorgalmazó politika az erőszakos asszimilációt takarta. A kulturális asszimiláció nem vezetett eredményre.

A kérdéskör neves szociológus kutatói rámutattak arra, hogy romának azt az egyént tartották, akit a környezete annak tartott. Vagyis a romák „különállását” a többségi társadalom kirekesztő magatartása határozza meg. Ez egy nagyon fontos megállapítás, hiszen a környezetnek, tágabb értelemben a társadalomnak, meghatározó szerepe van az egyén, illetve a csoport boldogulása tekintetben. A cigánypolitikában 1980-as évek hoztak változást. A pártállami szervezeteken belül ismét cigány szervezeteket hoztak létre, amelyek látszólag lehetőséget kínáltak az érdekérvényesítésre, ám a probléma továbbra is megmaradt társadalompolitikai kérdésnek.

A hatályos jogi szabályozásról szólva pozitívumként értékelik, hogy az etnikai kisebbségként ismeri el a cigányságot, és negatívumként, hogy csupán látszólag biztosítja az érdekérvényesítés jogát, a kisebbségi önkormányzatok megalakítását, mivel a cigányság képviselőinek megválasztásához fűződő jog nemcsak a cigány kisebbséghez tartozó személyeket illeti meg, hanem a „többséget” is. A kisebbségeket megillető különjogok kapcsán csak egyet lehet érteni a szerzőkkel abban a kérdésben, hogy egy regisztrációs rendszer felállításával radikálisan le lehetne csökkenteni a visszaéléseket. Példaként hozzák, hogy többek között megszűnne az „etnobiznisz”, illetve a kisebbségeknek juttatott támogatásoknál figyelembe lehetne venni az egyes kisebbségek lélekszámát. A szerzőpáros bár tisztában van a jelenlegi törvény visszásságaival, mégis fontosnak tartják megjegyezni, hogy a törvény elvi síkon meghaladja a nemzetközi szabályozást, amikor deklarálja a kisebbségi közösség identitáshoz való jogát, illetve az ezekből levezethető kollektív jogokat. Véleményük szerint a törvény elhúzódó módosítása következtében elmentmondásos rendszer van ma Magyarországon és az új szabályozás egyre sürgetőbbé válik.

A könyvet olvasva joggal vetődik fel a kérdés: milyen irányba történjen az előrelépés? A közelmúlt eseményei egyértelművé tették, hogy a roma kérdés nem csak egy periodikusan visszatérő probléma, hanem egy permanensen jelenlévő aktuálpolitikai téma. Szükséges, hogy tudatosodjon mindenkiben, a megoldáshoz vezető útra már pedig rá kell lépni. Ehhez nyújt segítséget a bemutatott tanulmánykötet.

Friedery Réka

Magyar kérdés a szlovák politikában (2001–2002)

Slovensko 2002. Súhrnná správa o stave spoločnosti. I-II.
Institút pre verejnú otázk. Bratislava, 2002. 1012 p.

Az egyik legjelentősebb szlovák belpolitikával és belpolitikát is befolyásoló külpolitikai kérdésekkel foglalkozó intézet, a korábbi Martin Bútora, majd Grigorij Meseznikov vezetésével működő Közügyi Intézet (IVO) gondozásában immár hetedik alkalommal jelent meg a *szlovák társadalom helyzetéről szóló átfogó jelentés*, amely kiadvány folyamatosan (1995-től) rögzíti, és kritikai szemmel értékeli a szlovák társadalomban végbemenő folyamatokat és változásokat. A legújabb, 2002. évi, két kötetes évfolyam több mint ezer oldal terjedelemben ad áttekintést az elmúlt év fejleményeiről, mintegy száz, többnyire független és minden bizonnyal a demokrácia és az európai közös jövő iránt elkötelezett szakember, politológus kollektív munkája révén. E kiadványok nélkülözhetetlen forrást jelentenek abból a szempontból, hogy a szlovák civil tudományos szféra, a realitásokra törekedve, hogyan ítéli meg a szlovák társadalom élete legfontosabb területének helyzetét és kérdéseit.

Az alábbiakban néhány fontosabb kérdésekről szólunk, amelyek közvetlenül érintik a magyar–szlovák kapcsolatok kérdéseit, azok szlovák interpretációit: nevezetesen a szlovákiai magyar nemzetiség helyzetének megítélését, továbbá az elmúlt egy-két évben kialakult magyar–szlovák vitás kérdéseket.

Ami a szlovákiai magyarság helyzetét, a szlovák nemzetiségi politikát illeti, kiemelendő a kritikus és reális szemléletet tükröző hangvétel. A témával a kötet több fejezetben foglalkozik, átfogó módon *A nemzetiségi kisebbségek* című részben, Ondrej Dostál szerkesztésében. Az MKP kormány szerepét és politizálását a kötet külön alfejezetben taglalja a politikai pártokról szóló részben. A szlovákiai magyarság és az MKP kérdéseit, vélekedéseit több fejezet is

érinti (pl. a választások, a közvélemény kutatási eredmények ismertetése kapcsán).

O. Dostal a szlovák kormány nemzetiségi politikáját értékelve visszatekint az első Dzurinda-kormány (1998–2002) egész időszakára s kemény kritikái megállapításokat tesz. A kormány programnyilatkozatában – állapítja meg – elkötelezte magát, hogy összeveti a szlovákiai emberi és kisebbségi jogokat a nemzetközi jogok által meghatározott követelményekkel, s ennek alapján *törvényt fogad el* a kisebbségi jogokról. E törvény megalkotásával azonban adós maradt, az említett választási ciklusban egyáltalán nem foglalkozott e kérdéssel. Nem oldotta meg az első Dzurinda-kormány a magyar *pedagógusképzés* terén vállalt kötelezettségét sem. Pozitívan értékelhető viszont, hogy a *kultúra finanszírozásának* olyan új rendszerét alakította ki, amelyet a kisebbségek is korrektebbnek tekintettek a korábbiaknál. Elfogadta a kormány a nemzetiségi kisebbségek és etnikai csoportok *nyelvhasználatáról szóló törvényt*, de azt leeredukálta a hivatali nyelvhasználatra. Az MKP nyomásának engedve foglalkozott csak az ún. *Regionális és Kisebbségi Nyelvek Chartájának* elfogadásával. Végezetül a szerző úgy összegzi a kormány teljesítményét, hogy a nyelvtörvényen kívül *nem került sor olyan átfogó, jelentősebb jogi forma megalkotására, amely a nemzetiségi kisebbségek helyzetét rendezte volna.*

Elismerően szól a szerző az MKP kormány szerepéről. Az MKP annak ellenére, hogy nem volt megelégedve a nyelvtörvénnyel, az ugyancsak deformált formában elfogadott közigazgatási törvénnyel, sérelmezte a magyar pedagógiai kar létrehozásának elmulasztását, a nem nevesített földek kérdésének megoldatlanságát, végig kitartott a kormányban maradás mellett. Sőt aktív szerepet töltött be a kormány programnyilatkozata egészének végrehatásában. Ennek következtében jelentős társadalmi elismertséget és tekintélyt szerzett. Míg 1994-ben a J. Moravcik kormánya nem vállalkozott arra, hogy az MKP-t a kormányba hívja, s aggodalmak 1998-ban is felmerültek a MKP kormányba vételével kapcsolatban, 2002-ben viszont erre már nem került sor. Az MKP-val való együttműködési szándékot a választások előtt még a DSZM sem zárta ki. (Ahogy másutt G. Meseznikov is megállapítja, az MKP végig a szlovák politikai szintér egyik legstabilabb kormánytényezője maradt, stabilizáló szerepet töltött be a társadalomban.)

O. Dostal rámutat arra, hogy a 2002 szeptemberében megtartott választásokon szereplő pártok a választási programjaikban „alig szenteltek figyelmet” a nemzetiségi kérdésnek, sőt mondható, hogy többnyire azt teljesen figyelmen kívül hagyták (így pl. az SDKU, a KDH, a DS, az SDL). A nemzetiségi programnak bizonyos alapelemei az MKP-n kívül csak az ANO és az OKS

programjában található. Az MKP programjában viszont az ismert *konkrét igények* megfogalmazódtak: a *kisebbségi öngazgatási intézmények, a magyar egyetem, a magyar püspökség létrehozása, a közigazgatási és területi átszervezés korrekciói, a kisebbségekről szóló törvény elfogadása, a nyelvhasználati törvény bővítése.*

A második Dzurinda-kormány elfogadott programnyilatkozatában több konkrét kötelezettséget vállalt, melyek teljesítése – megítélések szerint – a nemzetiségi kisebbségek helyzetét javíthatják. *A kormány vállalta,* hogy törvényt fogad el a kisebbségekről, beleértve a kultúra finanszírozásának szabályait is. Hiányzik azonban a programból – állapítja meg Dostal – annak konkretizálása, hogy mit kell tartalmaznia a törvénynek, beleérthető-e ebbe, pl. a kisebbségi önkormányzat valamiféle formája. Pozitívan értékeli a szerző, hogy az oktatás és kultúra terén a programnyilatkozat *konkrét és jól ellenőrizhető pontokat fogalmazott meg* (a Regionális és Kisebbségi Nyelvi Charta realizálása, még a ciklus első évében a döntés meghozatala a magyar egyetemről, törvényalkotás a TV-ről és a Rádióról (amely tartalmazza az önálló magyar szerkesztőségek létét és sugárzás időtartamát is), az eddig nem nevesített földek községi tulajdonba helyezése. *Nem került be* a programba viszont a nemzetiséget is érintő két igény: a területi és közigazgatási átszervezés módosítása és a kollektív bűnösség alapján a második világháború után kárvallottak kártalanításának a kérdése. (Az első esetben a pártok egymás közt sem tudtak megállapodni, a második kérdésben az MKP engedett az ellenállásnak.)

O. Dostal úgy értékeli, hogy az MKP részvétele Dzurinda második kormányában hozzájárulhat az MKP pozíciójának további erősödéséhez, s ez garanciát nyújthat ahhoz, hogy a nemzetiségi kisebbségek jogi helyzetének javítását szolgáló lépések realizálódjanak. Megítélése szerint a második Dzurinda-kormány programja egyértelműbb a korábbi programnál, s hangsúlyozza: nem kívánatos, hogy újra értelmezési viták zavarják meg a program megvalósítását.

A magyar–szlovák kapcsolatok aktuális kérdései ugyancsak több helyen kerülnek említésre és kifejtésre a kiadványban, de leginkább Szlovákia *bilaterális kapcsolatainak* tárgyalása keretében. A szerzők (Juraj Marusiak, Alexander Duleba, Zuzana Bates-Melisova) megállapítják, hogy 2001-ben a magyar–szlovák kapcsolatokban *az 1998-at követő pozitív tendencia komplikálódott,* miután (első sorban) magyar részről „megnyitották” a két ország kapcsolatainak „érzékeny” kérdéseit. A szerzők lényegében válaszvonalat húznak az Orbán- és Dzurinda-kormány első évei és az utána következő egy-másfél év kapcsolatai között s lényegében csak ezt az utóbbi időszakot értékelik. Feltételezik csupán, hogy a változást több tényező motiválta: az utóbbi években úgy látszott, hogy Magyarország az EU tagságra a legjobban felkészült ország. 2001-ben az EU-hoz

való „individuális közeledés elve” került előtérbe a magyar politikában. A szerzők ezt Orbán Viktor egyes megnyilatkozásaival igyekeznek alátámasztani (mint amelyek pl. a V-4-ek és a Benelux államok találkozáján hangoztak el 2001 decemberében: „azt akarjuk, hogy az összes jelölt ország mielőbb bekerüljön az EU-ba. Azonban nem fogunk senkire sem várni”). Ezek után – az említett szerzők véleménye szerint – gyengült Magyarország érdeklődése a többi szomszédos országgal való együttműködés iránt, s úgy látták a magyar politika részéről, hogy a V-4-ek keretében történő együttműködés gátolja Magyarország integrációs ambícióit és sikereit. A Szlovákiával szembeni „magyar kurzus” változásának további okát a „konzervatív- nacionalista” Orbán-kormány azon törekvésében látják, amely arra irányult, hogy a választások előtti belpolitikai harcba bevonják a határon kívül élő magyar kisebbségeket. A „nacionalista retorika”, amely a külföldön élő magyarokról szóló törvény kapcsán és a történelmi sérelmekkel összefüggésben (Beneš-i dekrétumok) előtérbe került Magyarországon, közvetlen a választások előtt, olyan méreteket öltött, hogy az veszélybe sodorta a V-4-ek együttműködését is.

A szerzők szlovák szemszögből vizsgálva részletesen taglalják a *kedvezménytörvénnyel* kapcsolatos „huzavonát” (a Velencei Bizottság állásfoglalása, az Európai Bizottság véleménye stb.), majd részletesen szólnak a kérdés megoldására irányuló magyar–szlovák kontaktusokról. Megállapítják, hogy J. Chlebo és Németh Zsolt 2001. november 22-i pozsonyi találkozáján a szlovák fél deklarálta, hogy a törvény *alapvető célját elfogadja*, amennyiben annak érvényesítése Magyarország területére vonatkozik és javasolta, hogy a törvény vitás kitételeivel kapcsolatosan *egyezményt írjanak alá*, ahogy ezt az EU is szorgalmazta.

A szlovák vezetés a szerzők véleménye szerint tartott attól, hogy a magyar–szlovák viszonyban a feszültség elmélyülése esetén Szlovákiában a nacionalista hangulatok elszabadulnak, és ez az integráció elleni erők pozícióját erősíti az országban. A törvény életbe léptetése után ténylegesen radikalizálódott a helyzet: szlovák részről éles bírálókat érte a törvény egyes kitételeit, beleértve a tervezett igazolvány formai kivitelezését is. Ugyanakkor az eset belső vitákat is kiváltott. Schuster köztársasági elnök a külügyminisztert vádolta tételességgel. Majd ezek után Dzurinda szlovák részről radikális intézkedés fogantatásának lehetőségét prognosztizálta. A szerzők megállapítják, hogy kezdetben a szlovák legfelsőbb vezetés szintjén e kérdésben nem volt egység, de az Schuster és Dzurinda 2002. január 17-i találkozója után kialakult. Döntés született, hogy Kukan külügyminiszter addig nem látogat Magyarországra, amíg a megállapodás esélyei nincsenek meg.

O. Dostal említett írásában utal arra, hogy 2001. január 23-án, államtitkári szinten olyan *egyezménytervezetben állapodtak meg*, mely szerint a magyar fél tudomásul veszi, hogy a törvénynek nincs területen kívüli hatása. Megállapodás történt, hogy vegyes bizottság fogja a törvény érvényesítését felügyelni. Február elején azonban a szlovák fél ezt a szövegtervezetet *egyoldalúan megváltoztatta*, aminek következtében a megállapodás aláírására nem került sor.

Közben a szlovák parlament február 7-én elfogadta a külügyi bizottság korábbi (decemberi) állásfoglalását, amely nacionalizmussal vádolta meg a magyar kormányt és határozottan elvetette a kedvezménytörvény érvényesítését Szlovákiában. A KDM pedig *külön törvény* jóváhagyására tett előterjesztést, amelyet végül is a szlovák parlament nem hagyott jóvá.

Orbán Viktor a szlovák parlament állásfoglalására úgy reagált, ami – a fent említett szerzők állítása szerint – szlovák félben azt a benyomást keltette, hogy magyar részről „kétségbe vonják azt az eddig hangoztatott állásfoglalást, hogy Magyarország feltétel nélkül támogatja Szlovákia NATO tagságát”. A szlovák fél aggódott, hogy a kedvezménytörvénnyel kapcsolatos magyar–szlovák vitás kérdés a V–4-ek napirenden lévő keszthelyi csúcstalálkozóján is felmerül. J. Fiegel szlovák külügyi államtitkár Martonyi János külügyminiszterrel történt tárgyalása során tolmácsolta azt a szlovák álláspontot, miszerint Szlovákia érdekelt abban, hogy a kedvezménytörvény ne legyen vitakérdés a V–4-ek csúcstalálkozóján, ahol a legfőbb feladat az EU csatlakozással összefüggő több fontos kérdés megvitatása. Orbán Viktor ennek ellenére „konfrontációs hangnemet váltott Szlovákiával és Csehországgal szemben”, amit a Beneš-i dekrétumokkal kapcsolatos február 20-i kijelentése prezentált, s amire a partnerek ismert módon, a keszthelyi tanácskozás bojkottálásával reagáltak, s melynek következtében a visegrádi csoport további együttműködése veszélybe került.

A szerzők rámutatnak arra, hogy a visegrádi együttműködés a Beneš-i dekrétumok kérdésének megnyitása miatt 1998 óta az első legmélyebb válságát élte át, amely a feleket a jövő átgondolására készítette. Orbán Viktor felvetésében geopolitikai, stratégiai irányváltást is feltételeztek. A visegrádi együttműködés válságával összefüggésben utalnak a szerzők a 2002. márciusi ún. „kis-dunai csúcs” megrendezésére Esztergomban Magyarország, Ausztria, Bajorország, Baden-Württemberg részvételével, ahol „feltételezeten” más kontextusban tárgyaltak együttműködési kérdésekről, számítva arra, hogy Stoibergék megnyerik a választásokat.

A Beneš-i dekrétumok kérdésének a felvetése – mutatnak rá a szerzők – az EU részéről is élénk visszhangot váltott ki, regisztrálva a visegrádi 4-ek

együttműködésének válságát. Orbán kijelentése az EP német és osztrák képviselői körében támogatásra talált. Ursula Stenzel osztrák, és H. Nassauer német képviselő is üdvözölte Orbán felvetését. Martin Graf (FPÖ) egészen addig elment, hogy a szudétánemek tulajdonainak teljes visszaadását szorgalmazta. E. Brok az EP Külügyi Bizottságának elnöke ennek alapján a vitatott Beneš-i dekrétumok hatása megalapozottságának kivizsgálását szorgalmazta, az e célból létrehozandó bizottság felállítását azonban J. M. Wiersma (aki egyébként Orbán kijelentését „szerencsétlennek” minősítette) nem támogatta.

A szerzők rámutatnak arra, hogy az Orbán-kormány leváltása után sikerült a V-4-ek válságát áthidalni. „A szlovák képviselők üdvözölték a magyar választási eredményeket”, a magyarországi választások után enyhülés következett be a kapcsolatokban. A Beneš-i dekrétumok kérdése az új kormány politikájából kikerült (míg nemzetközi szinten a felkavart vita folytatódott), ugyanakkor a kedvezménytörvény kérdése továbbra is napirenden maradt a bilaterális kapcsolatokban.

Május 22-én az EP jogi szakértői nyilatkozatban leszögezték, hogy a Beneš-i dekrétumok a múlt termékét alkotják, nem képezik részét az EU jogrendjének. Brok ennek ellenére úgy fogalmazott, hogy amennyiben e törvényeknek a szlovák jogrend keretében ma is van diszkrimináló hatása, úgy ezt Szlovákiának az EU-ba lépése előtt meg kell szüntetnie.

A szlovák vélemény az volt, hogy a Beneš-i dekrétumok ügyének megnyitása elfogadhatatlan Szlovákia számára. „Lezárt ügyről” van szó, „a Beneš-i dekrétumok érvényben vannak, de hatásuk ma már nincs”. A Beneš-i dekrétumokra szlovák jogi formák nem épülnek. Ugyanakkor úgy ítélték meg, hogy a dekrétumok ügyében *kialakult helyzetet nem kell dramatizálni*, s kormányzati szinten erre törekedtek is, amit bizonyít, hogy nem fogadtak el egy hasonló állásfoglalást, amelyet a csehek megtettek április 22-én.

Szlovák vélemények szerint J. M. Wierma érdeme, hogy 2002 júniusában az EU bővítéséről szóló határozata szlovák viszonylatban – eltérően a cseh szövegrésztől – a dekrétumok ügyét nem érintette (cseh vonatkozásban szerepel a szövegben egy ajánlás a Beneš-i dekrétumok törléséről, ha azok diszkrimináló hatása bizonyítható).

Utalnak a szerzők arra, hogy szeptemberben az EB még visszatért a kérdésre az EP Külügyi Bizottságának jogi szakvéleménye alapján, amely megállapította, hogy a dekrétum-ügy Csehország EU tagságát nem akadályozza. Ezt támasztotta alá az EB által elvégzett elemzés is. Szlovákiáról ez alkalommal sem esett szó.

Ettől függetlenül a szlovák elemzők úgy vélik, hogy a szlovák diplomáciának fel kell készülnie arra, hogy ha nem is az EU részéről, de a nemzeti parlamentek szintjén a kérdés a ratifikálási folyamatban ismét felvetődhet, és fontosnak tartják, hogy ez esetben a két ország (Csehország és Szlovákia) e kérdésben koordináltan lépjen fel.

A Beneš-i dekrétumok kérdése a kedvezménytörvénnyel ellentétben kevésbé vált a MKP politikájának aktuális kérdésévé – olvashatjuk a kiadványban –, lényegében megmaradt a két, ill. három ország bilaterális kapcsolatainak körében. Az MKP 1998-ban elkötelezte magát, hogy a Beneš-i dekrétumok kérdését az adott kormányzati ciklus során nem nyitja meg, de nem zárta ki ezt a későbbiekre nézve, mondván, hogy egyes dekrétumok a magyarok állampolgári és tulajdonjogait ma is érintik. Az Orbán-nyilatkozatot az MKP nem tette a napi politika elemévé, nem sorakozott fel a kérdés megnyitása mellett, ezt nem kapcsolta össze Szlovákia EU-s tagságának kérdésével. Ugyancsak nem sorakozott fel Duray Miklós 2002 áprilisában a Kossuth-téri nagygyűlésen elhangzott fellépése mögé, sőt attól elhatárolta magát, hasonlóan, mint az értelmiségiek jelentős csoportja. Ugyanakkor az MKP rendkívül határozottan foglalt állást a különböző szélsőséges szlovák politikai törekvésekkel szemben, amelyek a kedvezménytörvény érvényesítésének korlátozására törekedtek és mintegy nemzeti „védelmi pozíciót” foglaltak el a törvénnyel szemben.

A magyar–szlovák kapcsolatok perspektívájáról szólva a kiadvány szerzői úgy vélekednek, hogy az elmúlt évek nagy lehetőségeket nyújtottak a magyar–szlovák kétoldalú és többoldalú kapcsolatok elmélyítéséhez, beleértve a regionális, eurorégiós kapcsolatokat is. E lehetőségek kihasználása a jövőben szükségessé teszi, hogy a negatív sztereotípiákat mindkét oldalon leküzdjék. Magyarországnak el kell oszlatni a szomszédok félelmét, hogy nem táplálnak a kisebbségek körében olyan tendenciákat, amelyek hosszabb távon szeparatizmushoz vezethetnek. A nemzetiségi probléma túlexponálása a kapcsolatokban a feszültségek forrása lehet a jövőben is, és a kölcsönös bizalmatlanságot mélyítheti el. A nemzetiségi jogok érvényesítése a nemzetközi normák szerint mindkét ország számára csak hasznos lehet.

Szükségesnek tartják a V–4-ek további együttműködését azért is, mert az egyes tagországok nem képesek saját érdekeiket az EU keretében megvédeni és érvényesíteni. Kockázatot jelenthet a későbbiekben is, ha az egyes V–4-tagok „szóló-játékosok” akarnak lenni, ahogy ez a '90-es évek első felében leginkább a csehek, 2001–2002-ben a magyarok részéről mutatkozott meg. Veszélyt jelent az együttműködésre, ha az egyes országok alternatív

együttműködési, regionális formák felé fordulnak. A szlovák szerzők véleménye szerint a visegrádi együttműködés átértékelése a régió destabilizációjához vezethet, a visegrádi partnerek kölcsönös elszigetelődését, a múltbeli elmentetek ismételt felszínre kerülését, a nacionalizmus és a tekintélyuralmi tendenciáknak a felerősödését eredményezheti.

A fentieket összegezve megállapítható, hogy az IVO 2002. évi „országértékelésében” a magyar–szlovák viszony és kapcsolatok kérdései jelentős és kiemelt helyet foglalnak el. A megállapítások és értékelések ismerete és figyelembe vétele hasznos lehet kapcsolataink további építése során. A szlovák nemzetiségi politikát érintő kritikai megállapítások, valamint az MKP kormány szerepben folytatott politizálását és a párt stabilitását elismeréssel nyugtázó értékelések, úgy vélem, pozitív fogadtatásra találnak a magyar közvéleményben, konszenzust megalapozó és erősítő elemei lehetnek a magyar–szlovák együttélésnek és kapcsolatainknak, különösen akkor, ha az új kormányprogramban foglalt vállalások megvalósulnak, s a jelenleg még lezáratlan vita az ún. magyar „kedvezménytörvény” kérdésében mindkét fél számára elfogadható módon rendeződik.

A magyar–szlovák kapcsolatokkal foglalkozó részek lényegében két kérdésre összpontosítják figyelmüket: az ún. „kedvezménytörvényt” érintő nézeteltérésekre, továbbá a Beneš-i dekrétumok „megnyitása” miatti keletkezett feszültségekre.

A kedvezménytörvénnyel kapcsolatosan a szerzők nem a minősítésekre, állásfoglalásokra törekedtek elsősorban, hanem inkább a vita bilaterális és nemzetközi vonatkozásait, ütközéseit vázolták fel, nem hagyva kétséget afelől, hogy itt alapvetően bonyolult értelmezési kérdésről van szó. A szerzők érzékeltetik, hogy a szlovák kormányzati tényezők körében is bizonytalanságok merültek fel a kérdés megoldását illetően, s valójában ma sem világos, hogy mennyiben tartalmi, formai, vagy presztízs-jellegű az a többi szomszédos országétól jelentősen elkülönült vélemény és magatartás, amely a szlovák kormányzati politikában a kérdés körüli vita folyamatában erősödött fel. Ennek tükrében a törvény módosításai ellenére is bizonytalan a kérdés, hogy vajon lehet-e mindenki számára elfogadható megoldást, közös nevezőt találni, van-e esélye e kérdésben a kompromisszumnak.

A Beneš-i dekrétumok ügyét illetően a kép ma már világosabb, miután lényegében a kérdés abban a formában, ahogy az felvetődött, lekerült a napirendről. Egyértelművé vált, hogy a kérdés felvetése 2002 elején, tavaszán a választási kampány időszakában, nemzetközi összefüggéseket sem nélkülöző, pártpolitikai megfontolásokból történt, miközben a dramatizált fogadtatást,

reagálást az érintett visegrádi országok és szélesebb nemzetközi körök részéről ugyancsak áthatották a belpolitikai számítások és választási kampánycélok. Mindez együttvéve átmenetileg veszélybe sodorta a visegrádi együttműködést és ezen belül a magyar–szlovák kapcsolatokban is komoly feszültségeket eredményezett. Viszont – ahogy a kiadvány vonatkozó részei is mutatják – *a szlovák politikai vezetésben nagyon rövid időn belül tudatosodott*, hogy a kérdés dramatizálása nem célszerű és nem kívánatos. A magyarországi kormányváltás után a visegrádi országok keretében és ezen belül magyar–szlovák bilaterális kapcsolatok terén megszűnt a kérdés, míg nemzetközileg egy ideig még napirenden maradt. A kérdés egyik alapvető tanulsága arra mutat rá, hogy az együttműködés a visegrádi országok keretében milyen könnyen sebezhető és ez a jövőre nézve is figyelmeztető.

Boros Ferenc

Románia, Európa határországa

Lucian Boia: *România: țară de frontieră a Europei*.
[Románia: Európa határországa] Humanitas,
București, 2002. 296 p.

Amit Guizot már másfél évszázaddal ezelőtt tudott, nevezetesen, hogy „a történetírásnak százféle módja van” az a román kultúrában még egyáltalán nem látszik nyilvánvalónak, írja Lucian Boia a *Történelem és mítosz a román köztudatban* című munkája előszavában. A könyv megjelenése óta eltelt közel hat esztendő sem hozott komolyabb változásokat ezen a területen. A történelem demitizálása igencsak gyerekcipőben jár még a román történetírásban. E folyamat elindítója Lucian Boia történész, a Bukaresti Egyetemen 1993-ban létesült *Centrul de Istorie a Imaginarului* alapítója és igazgatója. Kutatásainak egyik irányát jelentik az egyetemes és a román történetírás, valamint a történelem egyes elméleti, módszertani kérdéseinek vizsgálata. A már idézett munkájában Boia a román történetírás által eddig szinte tabuként kezelt kérdéseket boncolgat, pl. azt, hogy az állandóan meg-megújuló történeti diskurzus milyen módon hangolódott rá a román társadalomfejlődésre.

A *Románia, Európa határországa* című munkájában Boia ezt a kritikai irányvonalat viszi tovább. Ha a *Történelem és mítosz a román köztudatban* című munka egyfajta kritikai elemzése volt a román történetírásnak, a *Románia, Európa határországa* egy saját Románia-kép megkonstruálása, egyfajta kiegészítése az előző munkának, írja az Előszóban. Boia célja ebben az írásban, egyéni választ adni arra a kérdésre, hogy mi is tulajdonképpen Románia. Az előző írásában Boia egy mitikus történeti képet megkérdőjelezve dekonstruált, felvetve azt a kérdést, hogy egy más szemléletű történetírásra van szüksége Romániának. Ebben az írásban, a mi is tulajdonképpen Románia kérdésre keresve a választ Boia megpróbál egy újszerű Románia-képet konstruálni. Ezt a könyvet,

hiányosságai ellenére egyfajta első kísérletként is felfoghatjuk A románok történetét bemutatva betartja a kronologikus sorrendet, viszont más megvilágítás alá helyezi a hagyományos kérdésköröket. A választ nyolc nagyobb fejezetben foglalja össze. A mű keletkezéstörténetéhez tartozik, hogy tulajdonképpen szélesebb, angolszász közönség számára íródott, mellőzve a „túlzott tudományosságot”. Emiatt a szerző szabadkozik. Az alkotás értékét tehát nem a „tudományosan” megfogalmazott és alátámasztott elméletek adják, hanem a román történelem, kultúra sajátos szemlélete. Lucian Boia a tőle immár megszokott kritikai szemlélettel tárgyalja a román történetírásnak a román népről és kultúráról alkotott, dogmákká sulykolt elméleteit. Minden fejezet tartalmaz legalább egy-egy ilyen kritikai hangvételű kérdésfeltevést.

Az első fejezet az *Egy pillantás a térképre* (O privire spre hartă) a románság által lakott térség földrajzi behatárolása és annak bemutatása. A szerző a földrajzi és geostratégiai behatárolásnál a kelet-európai történetírásokra oly jellemző Kelet-Nyugat kapujaként, két civilizáció határvidékeként, védőbástyájaként mutatja be a románok által lakott térséget megjegyezve, lehet, hogy mindezt a románok nagyon eltúlozzák (13.). Romániát egyaránt nevezi balkáni, keleti- és közép-európai országnak. A közép-európai vonások állítólag Erdélynek köszönhetőek, de nem tudjuk meg, hogy ez konkrétan miben nyilvánul meg. Románia történelmi tartományai, földrajzi tájegységei is ebben a fejezetben kerülnek bemutatásra (sajátosságok, a lakosság etnikai összetétele).

A következő fejezet az *Egy latin sziget* (O insulă latină) címet viseli és a román nyelv, illetve a román nép eredetéhez kapcsolódó fontosabb kérdéseket, elméleteket mutatja be. Végigkövethetjük az Erdélyi Iskolával kezdődően a „latinosok” és „dákcentrikus” elméletek közötti vitákat. A kontinuitás elméletével kapcsolatban mindkét nézőpontot ismerteti, anélkül, hogy valamelyik mellett állást foglalna. Megemlíti a román régészet erőltetett bizonyításvágya által szült visszaélések, csalások létezését is, de nem mutat be példákat.

A *Hogyan született Románia* (Cum s-a făcut România) című fejezet a románok rövid politikatörténetét ismerteti kronologikus sorrendben. Itt több olyan kérdésfeltevéssel is találkozhatunk, amelyre a hagyományos román történetírásban eddig nem igen volt példa. Boianak van bátorsága kimondani a középkori török háborúkkal kapcsolatosan azt, ami a román tankönyvekben egy-egy fejezet végén, néhány sorban jelenik meg burkoltan megfogalmazva, hogy a románok a törökökkel szemben ugyan nyertek meg ütközeteket, de a háborúban mindig a törökök győztek. Azzal a kijelentésével sem találkozunk gyakran a román történetírásban, hogy az Erdélyi fejedelemség nem nevezhető román országnak még annak ellenére sem, hogy már a

középkorban nagy számban éltek itt románok. Érdemes még megemlíteni a szerzőnek a román modernizációhoz kapcsolódó véleményét. Boia jogosnak és aktuálisnak tartja a „tartalom nélküli formák” kérdésének egy újabb, immár mérsékeltebb felvetését. Boia azt is elismeri ebben a fejezetben, hogy Románia 1918 után legalább annyira volt soknemzetiségű ország, mint nemzetállam. Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásának említésekor talán egy kis sajnálkozást is érzékelhetünk.

A román kommunizmus (Comunismul românesc) című fejezet a romániai kommunizmus – más korszakokhoz mérve aránytalanul hosszú – bemutatása. A kommunizmus romániai kiépülését Boia a nemzetközi politika kontextusában tárgyalja. Újszerű viszont azon megállapítása, hogy a diktatúra nem csak a terror révén maradt fenn. A társadalom nagy része elfogadta a kommunizmust. Nyílt ellenállás csupán a kezdeti időszakban létezett. A fejezet egy igen érdekes kérdéssel fejeződik be. Románia a kommunizmus alatt sokkal homogénebb lett, mint volt valaha. Boia egy kérdéssel zárja a fejezetet, a homogenizációt vajon nyereség vagy veszteségként kell elkönyvelni?

A múlt és jövő között (Între trecut și viitor) című fejezet a románok 1989 utáni történetét, az előttük álló lehetőségeket mutatja be. Érdemes odafigyelni az ortodox egyház magatartásának bemutatására, amely a szerző szerint semmiképpen nem nevezhető demokratikusnak.

A szerző végkövetkeztetése az, hogy a romániai kommunizmus egy beteg, zaklatott társadalmat hagyott maga mögött. A jelenkori román társadalom összes hiányosságát a kommunizmus létezésének tulajdonítja. Ehhez a témakörhöz tartozik lényegében a következő fejezet is. *A románok és az idegének* (Românii și străinii) című fejezetben a románoknak az európai népekhez, valamint az országban élő népcsoportokhoz való viszonyulását mutatja be a szerző. A francia és német kultúrához való szorosabb kapcsolatot a második világháború után felváltotta az erőltetett román-szovjet-orosz barátság. A kilencvenes évektől ismét a Nyugat került a románok érdeklődésének középpontjába, valamint az Amerikai Egyesült Államok. A Romániában élő népcsoportok és a románok azokhoz való viszonyulása is bemutatásra kerül. Ez a fejezet sem mentes az olyan állításoktól, amelyeket a román közvélemény nagy többsége még a mai napig sem hajlandó elfogadni. Ide sorolható az a tény is, miszerint a kisebbségeket nem tekintik egyenragú állampolgárnak Romániában. Sorolhatnánk tovább is mint pl. a holokauszthoz, a Romániában élő magyarokhoz, cigányokhoz való viszonyulás.

A kalandozás a román panteonban (Incursiune în Pantheon) című fejezet a „román Panteon” bemutatása. A nevezetesebb román származású személyi-

ségek történeti portréját adja, akik népszerűségnek örvendenek itthon vagy a nagyvilágban: Dracula, Maria királyné, Eminescu, Caragiale és még sorolhatnánk. Újszerű a szerző kérdésfeltevése. Az itthon világhírességnek tartott személyiségek közül vajon hányat ismernek, pl. Angliában? Azt a Henri Coandát hozza fel példának, akit itthon a repülés nagy úttörőjének tartanak, világviszonylatban pedig kevesen ismernek. A szerző végkövetkeztetése alapján nagyon kevés azoknak a román tudósoknak, művészeknek a száma, akiket világszinten elismert tekintélyként tartanak számon.

Az utolsó fejezet: *Séta Bukarestben* (O plimbare prin București) egy bukaresti sétára hívja az olvasót. Megismerjük, hogyan lett a középkori kis településből „kis Párizs”, majd „nagy munkásváros”. Legalább ennyire fontos lett volna egy-egy regionális szempontból is fontos szerepet játszó nagyváros bemutatása is.

A könyv nem a teljesség igényével íródott – ezt az Utószóban is kihangsúlyozza Boia – nem is íródhatott azzal. A könyvben felvetett, megválaszolatlan kérdések száma rendkívül nagy. A szerző végkövetkeztetése, a román nép egy nagyon sajátos történelmi utat járt be, ez az oka annak a sajátos állapotnak, helyzetnek, amelyben a román népet, Romániát találjuk a jelen pillanatban. Egyszóval, minden sajátos. A szerző szerint e sajátos állapot legfőbb okozója a kommunizmus, ugyanis a kommunizmus szinte teljes mértékben eltüntetete a régi Romániát, egy mély űrt hagyva maga mögött.

A könyvet olvasva egy mitizált nemzetkép megkérdőjelezésének lehetünk tanúi. A procedúra neheze azonban még hátravan. A Boia által okozott űrt ki kell tölteni egy, a szélesebb társadalom által is elfogadott, „tudományos” állásponttal. Az út megismeréstől a felismerésig nagyon hosszú. A román közvélemény egy jelentős része Boiat még mindig a nemzetárulók közé sorolja.

A könyv nem hoz új tényeket, Boia nem bizonyít, csak megkérdőjelez, más megvilágításban mutat be eddig tényként kezelt dolgokat és ez a könyv legnagyobb érdeme, ebben újszerű. Dogmákká meredt, mitikus állítások kerülnek más reflektorfénybe, más megvilágítás alá. Olyan állítások, melyeknek megkérdőjelezése nyugtalanságot fog kiváltani a román közvéleményből. Az eddigiektől eltérő nézőpont megrázkódtatást jelent majd úgy a történettudománynak, mint a nemzeti mitológiának. A Boia által felvetett kérdések jogosak, de nem merítik ki a maga teljességében a román történetírás problémáit. Egy új Románia-történet megírásához egy, a demitizáláson is túlmutató, komplex történetírói munka szükségeltetik. A különböző eseményeket, jelenségeket politikai, ideológiai szempontból megközelítő történetírói munkák mellé elengedhetetlenül szükséges lenne a társadalomtörténet,

a társadalmi valóság módszeres feltárása is. A monográfiák, a „mikrotörténelem” (amelyek nélkül nem lehet nagyobb szintézist írni) hiányának pótlása legalább olyan fontos, mint a demitizálás. A Boia által felvetett kérdések egy részének megválaszolására (holokauszt, kommunizmus, jobboldali mozgalmak) történtek kísérletek, azonban a szerző nem törekedett ezek összegzésére. Nagyon kevés, a kilencvenes években megjelent tudományos munkára találhatóunk utalást a könyvészetben. Talán magyarázatként szolgálhat, hogy Boia a könyvet nem a „céhbelieknek” szánta, hanem egy szélesebb olvasótábornak. Ezért az általa megkonstruált Románia-kép valahogy könnyen emészthetőnek tűnik, de ez nem csökkenti a szerző érdemeit. Boia mindenképp új vizeken jár, sajnos egyelőre magányosan.

Novák Csaba Zoltán

A különbség, ami számít

Magyari-Vincze Enikő: *Diferența care contează. Diversitatea social-culturală prin lentila antropologiei feministe.* [A különbség, ami számít. A szocio-kulturális különbözőség a feminista antropológia lencséjén keresztül.] Desire, Kolozsvár, 2002.

Cosma Ghizela – Magyari-Vincze Enikő – Pecican Ovidiu (szerk.): *Prezențe feminine. Studii despre femei în România.* [Nők jelenléte. Tanulmányok romániai nőkről.] Desire, Kolozsvár, 2002.

Kell-e Romániának a feminizmus?

A Kelet-Európában is lassan intézményesült formában tetten érhető feminista politika főleg az akadémiai keretek közt talált otthonra Romániában a '90-es években.¹ A feminista ideológiák sajátos módon történő alkalmazása és átültetése – a romániai vagy más poszt-szocialista régió politikai, társadalmi és kulturális helyzetére vonatkoztatva – helyspecifikus célkitűzé-

¹ Itt elsősorban a Bukaresti Egyetem Politika-Tudományok Karán belül működő Gender Studies magiszteri képzésre kell gondolnunk, illetve a BBTE Európai Tanulmányok Karának Antropológia Tanszéke keretén belül működő Gender Studies Programra, amelyet a 2003/2004-es tanévtől önálló magiszteri képzésként is akkreditáltak. Természetesen az akadémiai kereteken kívül olyan nem-kormányzati szervek vállalták a feminista eszmék akadémiai szintű továbbvitelét a romániai kutatásokban, kutatás-támogatási projektjeikkel és kiadványaikkal, mint a bukaresti ANA, a kolozsvári Desire Alapítvány, a bukaresti FILIA Curriculum-fejlesztő és Gender-Studies központ. (Ezek az NGO-k és az említett az oktatási programok közt átjárás van, a civil szervezetek nagymértékben hozzájárultak ezeknek a programoknak a működéséhez, legtöbb esetben ők indítványozták ezeket, pl. a Desire Alapítvány a kolozsvári Gender Studies Program háttérintézménye, ez támogatja mindmáig a keretén belül oktatókat, illetve szervezi a program tudományos üléseit és vitáestjeit).

sek megfogalmazását kérte. Magyari-Vincze Enikő 2001-ben így foglalta össze ezeket a célokat: 1. empirikus tudás létrehozása a nők helyzetéről, a nemi kapcsolatokról a kulturális és társadalmi elemzés számos módszerével; 2. a szocializmus előtti, a szocializmusbeli és a posztzocialista valóságok nemi konstrukcióinak értelmezéséhez megfelelő elméleti diskurzus kialakítása; 3. interdiszciplináris viták kezdeményezése a társadalomtudományok különböző ágai között a téma komplexitásának tágabb értelemben történő körüljárása érdekében és egyben a „transz-diszciplináris csoportmunka” hasznosságának kiemeléséért; 4. tudományos és politikai legitimációért történő harc (egy olyan társadalomban, amely nem nézi jó szemmel a feminizmus semmilyen megnyilvánulását); 5. hidak építése nők között és nők által a tudományos-ságban, a nők nem-kormányzati szervekben, politikai pártokban, állami szervekben való aktív részvétele révén.² Ugyanez az írás arra is figyelmeztet, hogy Romániában a helyzet egyedi, viszont azok a problémák, amelyek a rendszer-váltás után is fennmaradtak vagy éppen keletkeztek, a feminista diskurzus segítségével másként írhatók le, mint a „mainstream” kulturális és társadalmi elemzésekkel.

A posztzocialista környezet³ egy teljesen más hozzáállást és más feminista „retorikát” követel, mint a sokszor annyira csodált és követett nyugat-európai környezet a maga feministáitól. Tehát a romániai nemi rendszerek kutatása nem hunyhat szemet azok fölött a problémák fölött (pl. a családon belüli erőszak, a gazdasági és politikai diszkrimináció, a média által forgalmazott túlszexualizált képek), amelyeket valójában a nyugati társadalom megoldottnak tekint, vagy legalábbis lényeges lépéseket tett ezek megoldásának érdekében. Emiatt észlelhető térségünkben a feminista diskurzus erőteljesebb jelenléte a nemi kérdések tisztázását célzó kutatásokban.

2 Magyari-Vincze Enikő: The importance of feminist studies in Romania. *Newsletter of the Interdisciplinary Group for Gender Studies at the Institute for Cultural Anthropology*, BBTE, Kolozsvár, 2/2001. 6–7.

3 Ez kétségtelenül jelentősen befolyásolja az elvek mögött kialakuló intézményi hálózatot, illetve annak a civil szervezetek szférájának a kialakulását, amely felvállalhatná a mozgalom kibontakozását, és egyben lehetővé tenné a mozgalom leválását az akadémiai értelemben gyakorolt feminizmusról.

A nemi rendszer feminista értelmezése a kelet-európai antropológus szemével

Ez lenne a témája Magyar-Vincze Enikő nemrégiben megjelent, a feminista, de főként a romániai feminista antropológia és nemiségkutatások számára igen jelentős munkájának. Célja nem elsődlegesen a romániai feminizmus tárgyalása, hanem a feminista antropológia eddigi eredményeinek, kételeyeinek, sikereinek és gondjainak értelmezése, mindezen belül egy olyan elemzési mód megtalálása, amely a romániai nemiségkutatásokban alkalmazható lenne.⁴ A romániai nemiségkutatásokról nem mint lezárt folyamatról és kikristályosodott módszereket birtokló irányzatról beszél, hanem folyamatosan szembeállítja azzal az irányvonallal, amit általában véve az angolszász feminista elméletek képviselnek. Ebben a kelet-nyugat diskurzusban a kulcsszó a *különbözőség/ek*, amely a feminista antropológia általánosabb értelemben vett fókuszát is jelzi: ez az irányzat a *különbözőség* hangsúlyozását vállalja fel – jelzi a szerző többször is az írás során, de ez az ismételtetés nem válik céltalan önisméltléssé, mivel rendszerint más kérdés kapcsán erősíti meg azokat az elméleti feltevéseket, amelyek a probléma köré szerveződnek, kulcsfontosságúvá avatva ezt a fogalmat.

A nemi *különbözőség* (újra)tárgyalása fontos fejezete a kötetnek, mindez szükséges ahhoz, hogy később megértjük, hogyan konstruálódik a másfajta *különbözőség*. A szerző nagyon tudatosan vezeti végig ezt a gondolatot, és így jutunk el az olvasás során az etnikai, majd a nacionalista (szándékos) *különbözőség*tételhez, az identitáspolitikák alapján álló *különbség*hez, és végül ahhoz a „speciális” helyzethez, amelyet egy „posztoszocialista” állambeli „multietnikus” város problémái jelentenek.

A kötet *első fejezete* a feminista antropológia tudománytörténeti bemutatására vállalkozik, a feminista diskurzusnak és a feminista elméleti paradigmának a tágabb értelemben vett antropológiai diskurzusba való beépülését elemzi, tulajdonképpen három alapkoncepció köré építkezve: a női tapasztalatok, a társadalmi nem tapasztalatai és a többszintű *különbözőség* problémája köré. Elméleti példákon igazolja azt, hogy a feminizmus a nemi tudatosítás (gender-awareness) felvállalását és egy új episztemológiai terület kialakulását is jelenti. A feminizmus mint új tudományág felmutatásával természetesen

⁴ Ugyanez a cél követhető a szerző ugyancsak közelmúltban megjelent *Talking feminist Institutions* c. könyvében is, amely általa készített interjúkat tartalmaz számos olyan hollandiai és angliai feminista kutatóval, elméletíróval, mint Rosi Braiotti, Ineke Klinge, Gerry Holloway stb.

igyekszik megszüntetni azt az értelmezést, amely szerint a feminista kutatók nem lennének tudományos jellegűek. Ugyanennek az „önlegitimációs” tételnek a része az a mód is, ahogyan ezt az új tudományágat a más tudományágakhoz való viszonyában kezeli: a fejezet az antropológia és feminizmus közti, sokszor korántsem konfliktusmentes találkozásokat is tárgyalja, egyenként értelmezve a nőkutatásokkal kapcsolatos antropológia, a társadalmi nem antropológiája és a feminista antropológia közti kapcsolatot, a köztük lévő lényeges vagy kevésbé lényeges különbségeket.

A *második fejezet* arra keresi a választ, hogy a feminizmus mint elméleti paradigma és társadalmi mozgalom milyen szerepet játszik a többszörös identitások felismerésében. Az egyének és közösségek ön- és beazonosítását az etnicitás és nemiség kereszttüzeiben szemlélve a szocio-kulturális *különbözőségekről* rendkívül széleskörű magyarázatot kapunk. A nacionalista identitáspolitikákat elemezve a szerző megállapítja, hogy ezek nemcsak az etnicitást és a nemzeti identitást termelik ki, hanem a nemet és a szexualitást is alakítják: a nacionalizmus tehát a nemet nacionalizálja (115., 120.), kitermelve így egyfajta *különbséget*, (a *különbséget*, ami számít...), diszharmonikus viszonyba állítva a társadalmi nemeket.

A könyv *utolsó fejezete* azt taglalja, miként alakul Romániában a nemi és etnikai különbség, hogyan konstruálódik a másság, és ez milyen szinten nyilvánul meg a szocialista és a posztszocialista környezetben. Ez a fejezet az etnikai és nemi rend helybeli alakulását fejt ki, elsősorban kolozsvári példán illusztrálva a helyzetet.⁵ A szerző a „multikulturális Kolozsvár” közhelyet szakszerűen bontja fel, azokat az identitáskategóriákat és az ezekhez rendelt társadalmi szerepeket vetve össze, amelyeket a hatalom tett egyértelműen kötelezővé és viselendővé a társadalmi szereplők számára. A három etnikum (román, magyar és cigány) különböző nemi csoportok, foglalkozások és korosztályok szerint történő vizsgálata arról ad képet, hogy az emberek mit gondolnak magukról és a másikról, illetve hogyan érzik magukat ezekben a megteremtett kategóriákban. A széles körű és változatos módszerekkel történő kutatás⁶ során a nemi rend feltérképezésében közrejátszó szempontok (

5 A nagyobb lélegzetvételű, 2001-ben a Desire Kiadó által megjelentetett, Magyar-Vincze Enikő által szerkesztett három-kötetes *Femei și bărbați în Clujul Multiethnic* (Nők és férfiak a multietnikus Kolozsváron) c. munka alapkövetkeztetéseit összegzi.

6 A kvantitatív és kvalitatív módszerek együttes használata, a fél-strukturált interjúk, szociológiai felmérés, fókusz-csoport, talk show, és sajtófigyelés módszerek az etnikai és a nemi konstrukciók összefüggésére keresték a választ, illetve ezeknek az együtteseknek a nő-férfi viszonyokra, valamint az interetnikus kapcsolatokra való hatását figyelték. A szociológiai felmérést egy 1120 fős mintán végezték el, 847 román, 480 magyar, illetve 200 roma

indikátorok) a következők voltak: a nemi alapon történő munkamegosztás, a nők családban és családon kívül elfoglalt helyével és szerepével kapcsolatos koncepciók, ezen belül is olyan részletkérdésekre figyelt, mint a nemeknek megfelelő munkahelyek, a döntéshozó szerep, az erőszak, a nőiséghez és a férfiséghez rendelt értékek megvizsgálása.⁷

Magyari-Vincze Enikő – a romániai/kolozsvári problémák elemzésével – nemcsak hogy megfelelő példán igazolja a feminista antropológia módszereinek hasznosíthatóságát, hanem egyben a kötet elején összefoglalt elmélet gyakorlatban való alkalmazását is bemutatja, hangsúlyozva, hogy ez a módszer több a férfi-nő bináris kapcsolatrendszerének tanulmányozásánál. Jelzi ugyanakkor, hogy több hasonló módon konstruálódó identitás érhető tetten ugyanannak a problémának a kapcsán, amely problémák elsősorban a feminista elméletek segítségével dekonstruálhatóak és értelmezhetőek.

A szerző tudatosan vállalja a feminista antropológus szerepét, és nemcsak a feminista antropológia mint (lehetséges) társadalomtudomány-ág romániai meghonosításának szükségessége mellett érvel, hanem a nőtudomány publikus szférában való harcát is hangsúlyozza. Nem elvakult feminizmus ez, és nem is lejárt dallam újraéneklése akar lenni, hanem egy tulajdonképpeni szükséglet megteremtésére történő vállalkozás – jelzi folyamatosan a szerző, arra a hallgatásra történő válasz, amely a nőmozgalmakat és a nőkutatókat egyaránt kíséri.

A feminista elmélet, mint látjuk, a domináns társadalomtudományi eljárások és elméletek kritikája, az ezekkel való szembehelyezkedés és ezáltal új értelmezési modellek kitermelője kíván lenni, legalábbis így határozza meg önmagát. Magyari-Vincze Enikő könyve nem a „tudományos maszkulinizmus” direkt módon történő lemeztelenítését tekinti elsőrendűnek, ahogyan ezt a feminista diskurzus tagadhatatlanul ismételtlen megtette (és sajnos éppen ezért legtöbbször nem szült mást, mint ellenségeskedést és repressziót a társadalomtudományok berkeiben, gyakran agresszív hangneme miatt).

nemzetiségű kolozsvári lakoson, a mélyinterjúkat ugyancsak különböző korú, nemű és foglalkozású egyénekkal készítették (24 román, 20 magyar, 21 roma).

⁷ A kutatás eredményeiről nem szándékozom beszélni, ugyanis ezek összegezve megtalálhatóak az elemzett kötetben, másrészt a kutatás részletes eredményeit a tulajdonképpeni háromkötetes *Femei și bărbați în Clujul Multiethnic* is taglalja.

Ez a kötet éppen azt bizonyítja, hogy a „the personal is political”⁸ elv és a „gender-awareness”-ként megnevezett új tudás nem ellenséges szembefordulás a meglévővel, a létező elméleti irányvonalakkal vagy a nemi rendszer helyi gyakorlataival, hanem *tudatosítás*: egy másfajta látásmód tudatosítása ez, valamint hasznosságának, komplexitásának felismerése kíván lenni.

A feminista antropológia – jelzi a szerző – segít abban, hogy meglássuk, miként oszlik meg a hatalom férfiak és nők között etnikus, vallási téren, illetve korosztály szerint. Ez azt is jelenti, hogy a „feminista” kutató a nőiség és férfiség szubjektív tapasztalataival összefüggő nemiség diszkurzív és intézményi konstrukcióit vizsgálva (141.) azt mutatja meg, hogy egy bizonyos társadalmi és kulturális rendszeren belül hogyan alakulnak azok az eljárások, amelyek, bizonyos szimbolikus és materiális okoknak köszönhetően a *különbözöttséget* egyenlőtlenséggé varázsolják.

Tulajdonképpen nem arról van szó, hogy valami megmentő, csodákra és béketeremtésre képes jelenségről kell beszélünk a feminizmus kapcsán, hanem egy teljesen egyszerű felismerés hangoztatásáról (amelyet természetesen a feministák a nők egyenrangúságáért való harcukban nemcsak magukénak mondtak és mondanak, hanem sokszor egyúttal a maguk hasznára is próbáltak alkalmazni). Ennek a felismerésnek a háttérében az az egyszerű (az antropológiában régóta hangoztatott, de ezúttal többszörösen hangsúlyozott) elképzelés áll, miszerint a másikat nem az éntől *különbözőnek* kell látni, hanem *különbözöttségét* természetesnek kell felfogni. (16.) Ez a természetesség-látás pedig nem engedi a kiközösítést, a valamilyen alapon történő megkülönböztetést. És minden biztonnyal természetellenessé teszi például azt a szociológiai felmérés következtében objektív ténynek minősülő arányrendszert is, amely szerint: „a 3 millió lejes havi keresleten felüliek számát nézve a román férfiak 13,1%-a, a román nők 6,8%-a, a magyar férfiak 2,5%-a, a magyar nők 2,1%-a, a cigány férfiak 3,3%-a, a roma nők 0%-a tartozik ebbe a kategóriába”.⁹

8 Ez a kifejezés a feminista antropológiának azt a felismerést jelzi, hogy a nők problémái nem csupán a magánélethez kötődő gondok, és nem csupán egyéni történések: az anyaság, az abortusz, a családi erőszak, a szexualitás, de a pornográfia és a prostitúció egyaránt újraértelmezésre szorulnak, ezeket a nyilvános és a tudományos diskurzusba be kell vonni, ugyanis általánosabb problémákat sejtetnek. (38.) Eszerint a politikai is új értelmezési kertetek nyer: nem csak politikai intézményeket, megnyilvánulást és diskurzusokat jelent, hanem minden olyan jelenséget magába foglal, amely hatalmi viszonyokat implicál. (39.)

9 A már említett kolozsvári felmérés alapján összegzi Magyar-Vincze Enikő az általam elemzett kötetben. (157.)

Hiányoznak nálunk a nemi rendszerek vizsgálatát megcélzó romániai kutatások, keveset tudunk magunkról, jelzi a szerző.

Feminizmus, nők, történelem

Valamelyest a fent jelzett szükségletre válaszolnak a Cosma Ghizela – Magyar-Vincze Enikő – Pecican Ovidiu által szerkesztett *Prezențe feminine. Studii despre femei în România* c. kötet tanulmányai is (amely időben korábban látott napvilágot, mint az előbb említett kötet). Ezeknek a szerzői többnyire a kolozsvári BBTE Európai Tanulmányok Karának Antropológia Tanszéke keretén belül működő Gender Studies Interdiszciplináris Csoporthoz (Grupul Interdisciplinar pentru Studii de Gen) tartozó kutatók és oktatók. Akárcsak nagyon sok más kelet-európai munka, ennek a kötetnek a tanulmányai is arra vállalkoznak, hogy elsősorban a szocialista, illetve poszt-szocialista állam keretei között létrejött (létrejöhetett), nemi alapon strukturálódó rendszereket tanulmányozzák, továbbá azokat a módozatokat, ahogyan ezek a rendszerek a patriarchális rendszert reprodukálják.¹⁰ De mindezen túllépve tágabb, történelmi perspektívákban is vizsgálják a romániai nő, nőiesség, nemi kapcsolatok és rendszerek világát.

A könyv csak a szó szoros értelmében hullt szét lapjaira az olvasás során. A tanulmányok azonban olyan tudatos és sokoldalú nőkutatásokról tanúskodnak, amelyek kétségtelenül alig egy évtizede szerveződő kolozsvári „genderesek” kemény munkáját teszik megkérdőjelezhetetlenné.

A kötet nem kimondottan feminista jellegű tanulmányok közlésére vállalkozik¹¹ (legalábbis nem ezt jelzi a címválasztás), az egyes írások módszereikben

¹⁰ Ezt a tendenciát követhetjük az 1996-os *Women and Men in East European Transition* c. nyári egyetem, majd az előadások anyagából született kötet kapcsán is (Feischmidt Margit, Magyar-Vincze Enikő, Zentai Violetta (szerk.), Kolozsvár, EFES, 1997), amely, mondhatni az elsők közt foglalkozott ilyen részletesen a kelet-európai, és ezen belül a romániai feminizmus és feminista antropológia kérdéseivel. Ugyancsak ezt a szükségletet igyekeznek kielégíteni újabban a kolozsvári Desire Alapítvány kiadványai (Magyar-Vincze szerk. 2001; Cosma–Magyar-Vincze–Pecican i. m. 2002; Magyar-Vincze i. m. 2002; Kőnczei Csilla: *Ilonka néni*. 2003.), illetve a bukaresti ANA gender-kiadványai. Erre adnak választ ugyanakkor azok a Kolozsváron évente megrendezett nemzetközi gender-konferenciák és workshopok is, amelyek más-más problémáit tárgyalják a nemi rendszereknek, ilyen pl. az 1999-ben megrendezett *Women in Civil Society és a Fighting Against Racism* c. workshopok, a 2000 óta kerekasztal-beszélgetésekkel „megünnepelt” március 8, amelynek témái voltak: 2000-ben: *Feminist movements from an East European perspective*, 2001-ben *Representations of Female Bodies*, 2003-ban: *Women's work*.

¹¹ A tanulmányok számbavételekor nem szándékozom a kötet felosztását követni, amelyet az egyes fejezetcímekkel érvényre is juttat (*Nők, nőiesség, feminizmus; A családi környezet;*

és témaválasztásukban is igen gyakran eltérőek (nem is beszélve arról, hogy a szerzők közt több férfi is van). Magyar-Vincze Enikő előszava azonban egyértelműen jelzi, hogy milyen irányba mutatnak ezek az elemzések, és ez nem más, mint a Romániában eddig nem kutatott, legalábbis nem a megfelelő igényességgel kutatott nemi viszonyok feltérképezése a gender-studies,¹² illetve a feminista elemzések segítségével. A kötet szerzői közül jónéhányan valóban alkalmazzák a feminista nyelvezetet, és feminista öntudatosságuknak adnak hangot olyan problémák tárgyalása során, mint az állampolgárság és a nemi rendszerek viszonya, a nőiség és férfiség társadalmi megkonstruálásának módjai a romániai intézményi gyakorlatban, illetve a magánszférában, értékelve a nők részvételét a rendszerváltás utáni romániai civil szervezetek működésében. (Magyar-Vincze Enikő, Demény Enikő, Adriana Băban). Mások a feminista és multikulturális oktatáspolitikákat (Mihaela Frunză), majd a nemi rendszerek romániai változásainak olyan elemeit vizsgálják, mint a diszkrimináció, a családon belüli erőszak, a háztartás és gyereknevelés problémái (Livia Popescu és Roth Mária). A feminista(bb) értelmezésekkel szemben egy olyan tanulmányköteget találunk, amely ugyancsak hiánypótló a romániai kutatásokban, olyan társadalomtörténeti tanulmányokat, amelyeknek a témája a *nő, a történelemben*, (az uralkodó felesége, az intellektuel szeretője, a századeleji aktivista nő, a prostituált, a koncentrációs táborban élő nő), a *nemi kapcsolatok változásai a történelemben*, a *nő a román történetírásban*. Ezek a jobbra mikrotörténeti tanulmányok azokat a nemi rendszereket szemléltetik, amelyek (elsősorban a 18. századtól) meghatározóak voltak a román társadalom számára. A tanulmányok nem törekszenek teljességre, és nem igyekeznek egymást kiegészíteni sem, hogy egy „egységes képet adjanak” a valamikori román társadalom nemi viszonyairól, csupán egy-egy szeletét vizsgálják a kiválasztott társadalomnak.

A feminista és a társadalomtörténeti írásokat két, témájában és hangvételében az előzőektől eltérő írás egészíti ki. Az egyik Könczei Csilla személyes hangvételű (etnográfiai) emlékezése és ezen belül Ilonka néni cigányasszony

A nyilvános szférában való szereplés; Többszintű identitások, majd a Róluk szólva..., amely többé-kevésbé tematikusan csoportosítja az egyes dolgozatokat. Az én szempontrendszerem nem tematikus, hanem módszertani és diszciplináris lépéseket követ. Eszerint a feminista vagy elméleti társadalomtudományi szövegek mellett egy jelentős társadalomtörténeti szövegegyüttest találunk, valamint két szubjektív hangvételű írást.

¹² Magyar-Vincze Enikő a gender-studies kifejezés gyakoribb és kedveltebb használatára hívja fel a figyelmet, amely legtöbb esetben a „feminista kutatások” helyett szerepel, jelezvén, hogy ez a megnevezés-politika annak az önlegitimációs stratégiának a része, amelyben a „gender” kifejezés, tisztább magyarázatokat hordozó, ideológiától mentes kifejezés lévén, enyhítené az akadémiai patriarchátus fele irányuló kritika életét. (21.)

narratívája.¹³ Montázszerű képekből tevődik össze az emlékezés az emlékezésben, és olyan egyszerűen és közvetlenül szólal meg, akárcsak egy terepnapló egy bemásolt interjúrészzel, a szöveg azonban egyebet kínál: a cigányasszony másságát a kutató másságával szemben, mindezt az egymásra helyezett (kutatói – adatközlői) narratívák szemszögéből. A másik írás Aurel Codoban filozófiai értekezése a másságról, a másik nemről, a másíkról, amely az énnel szemben helyezkedik el, tulajdonképpen abból az elvből indul ki, hogy a szexről szóló biológiai és kulturális elméletek nem lényegesek a másság megértésében.

Ezúttal nem fogom rendre értékelni mindegyik tanulmányt, csupán néhányat emelnék ki közülük, valamint néhány olyan gondolatot, amelyek ezt a kötetet egyedülállóvá teszik, megfogalmazva egyúttal néhány, ezek kapcsán felmerülő kérdésemet is.

A kötet egyik legmarkánsabb és legtöbb kérdést felvető tanulmánya a Magyar-Vincze Enikőé, aki a szocializmus előtti, szocializmusbeli, majd a változások utáni állam-egyén viszonyt értelmezve azt az elképzelést, feltevést igyekszik igazolni, miszerint az állam mindenkoron meghatározta a keretén belül konstruálódó nemi rendszert, illetve a nemi identitásokat. Az állampolgárság az állam és az állampolgár közti viszonyt feltételezi – jelzi. (82.) A szocializmusban annyit emlegetett emancipált nőt mint egy tudatosan konstruált állampolgár-típust mutatja be, határozottan utalva arra, hogy az említett folyamat megközelítőleg sem volt emancipációnak nevezhető: a nők továbbra is alárendelődtek, ezúttal (a férfiakkal egyenlő módon rendelődtek alá) az államnak, tehát a maskulin egyéni patriarchátust az állami patriarchátus váltotta fel. A romániai nőkérdés a rendszerváltás után sem tekinthető megoldottnak, mint ahogyan korábban sem volt az, jelzi a tanulmány szerzője: a nemiség problémája csökkentettebb mértékű érdeklődést mutat, a nők eltűntek a posztszocialista politika színpadáról.¹⁴

¹³ A teljes szöveg már könyv formájában is megjelent. (Könczei 2003.) A könyv egy háromnyelvű (román, magyar és roma nyelvű) elbeszélés-gyűjtemény, amely Ilonka néni élet-történetének töredékeit tartalmazza. Érdekessége az is, hogy a három nyelven lejegyzett történetek nem egymás fordításai, hanem a különböző beszédhelyzetekben lejegyzett, különböző nyelvű szövegek montázként egészítik ki egymást. A tanulmánykötetben megjelent részletek ebből adnak ízelítőt.

¹⁴ Ezt „Elena Ceaușescu szindrómának” nevezi.

A nők publikus szférából való hiányára keresi Demény Enikő is a választ a tanulmányában, a romániai nők civil szférában való jelenlétét értékelve.¹⁵ Demény Enikő a feminizmussal szembeni passzivitást vagy ellenségeskedést a patriarchális rendszerből öröklött csoporttudattal magyarázza, a romániai (és egyáltalán a legtöbb kelet-európai) társadalmakat jobbra tradicionális, kollektív szemlélettel rendelkező társadalomnak véli, amely kollektív szemlélet lényegét tekintve szemben áll a feminista mozgalmaknak otthont adó individualisztikus társadalomszemlélettel. „Romániában [...] nem beszélhetünk feminista mozgalomról” – állapítja meg a szerző. (268.) A romániai nők részvételét a civil szervezeti hálózatban akkor is fontosnak tartja, ha az illető szervezet nem feminista jellegű, mivel elképzelése szerint ez a részvétel nagymértékben hozzájárulhat a helyi nemi rendszerek megváltozásához (és a nemi szerepek alkujára is sor kerülhet), amely azt eredményezi, hogy a nők újraértékelhessék saját identitásaikat, és levetkőzzék azokat a tulajdonságokat, amelyeket kényszerből mások rájuk aggattak – mondja. (289.)

Kevésbé aktivista hangú, inkább elméletibb jellegű Adriana Băban tanulmánya. A szerző egyrészt annak felismerését közvetíti, hogy a nemi problémák nem oldódnak meg a „nők a férfiaknak alárendeltjei” axióma állandó hangoztatásával (56.), tehát a nemiségkutatásnak nem kell kimondottan a nő–férfi közötti alapellentétre reflektálnia, másrészt azt hangsúlyozza, hogy a nemi rendszerek tanulmányozása során különbséget kell tenni az elméleti koncepciók és az egyes nemekkel kapcsolatos attitűdök, viszonyulási módok között. Ezek a következtetések a módszertanilag még korántsem egységes, tudományosságban csak „tapogatózó” romániai gender-studies lényeges kérdéseit tisztázzák.

Ami a társadalomtörténeti írásokat illeti, ezek a tanulmányok valójában arra a szükségletre hozták a választ, amelyet Ovidiu Pecican a román történetírás nőalakja kapcsán megfogalmazott a kötetben, amikor az elsősorban Nicolae Iorga, Constantin Gane, Sultana Craia és Lucian Boia szemszögéből látott, főként középkori nő alakjait veti össze. A román mitológia „marginális helyzetben van”, kiaknázatlan, alig kutatott – jelzi a szerző. Ez a felismerés ugyanakkor rejtetten előreutal azokra a (főleg a jelen kötetben található)

¹⁵ A kérdést feltette már korábban Mihaela Miroiu is, aki a romániai antifeminista attitűdöt közvetlenül összekapcsolja a konzervatorizmussal, amely többek közt a nacionalisták, a vallásos fundamentalisták, a sajtó szövegeiből táplálkozik. A romániai társadalom szerint az, aki ezeket a „forradalmi” eszméket vállalja a nemiség kapcsán, kétségtelenül „a morális degeneráció és a társadalmi rendezetlenség szimptomááját hordozza”, és a kommunista egalitárius ideológiához tér vissza (Mihaela Miroiu: *Antifeminism și conservatorism. Caietele Tranziției 1998–1999*: 58.)

történelmi tematikájú tanulmányokra, jelezvén ezek értékét, amelyek a román történetírásban keletkezett úrt pótolnák a történelmi nőalakok megelevenítésével.

Florin Valeriu Mureșan – illeszkedve a Pecican által felvázolt diszciplináris keretbe – a 18. század közepén élt beszercei nők alakját rajzolja meg, elsősorban ezek családban betöltött szerepét értékelve. Ezek a nők, jegyzi meg a szerző, a gyerekgondozáson és a háztartáson kívül mezei munkát végeztek, viszont semmilyen módon nem vehettek részt a családfő elvi döntéseiben, maximálisan kívül kerültek a határozathozatalon. A teljesen a férfi hatalma alatt álló nők sorsa kegyetlen, írja, és bár objektív tényezők felsorakoztatására és értelmezésére törekszik, nemegyszer kiérződik az a szubjektív empatikus hang, amely kíséri az események elbeszélését. A leírás a maga nemében szinte semmi új következtetéssel nem járul hozzá ahhoz az erdélyi, tradicionális család-kép megrajzolásához, amelyet korábbi társadalomtörténeti írások adtak. A tanulmány módszerei és elméleti feltevései révén válik egyedivé, attól, hogy egyedi példákön szemlélteti a női életutak és kapcsolathálók alakulását a leánykortól az özvegyességig, egy mikrorégió társadalmi atmoszféráját keltve életre.

Hasonló problémát értelmeznek Adriana Florica Muntean és Sorina Paula Bolovan is tanulmányaikban, akik a 19. század eleji erdélyi asszonyt illetve a modern kori erdélyi román falusi nő helyzetét vizsgálják történeti adatok segítségével. Az erdélyi közösségekben tapasztalható nemek közötti egyenlőtlenség (legalábbis mai szemmel egyenlőtlenségnek látott viszony) mindkét tanulmány központi témáját képezi, és ezt egyaránt tettenérik az öröklési szokásokban, különféle rítusok, szokások értelmezése során, de olyan köznapi események kapcsán is, mint a feleség ütlegelése vagy a házastársak elválása körül keletkező bonyodalmak. Ezek a szövegek, akárcsak a korábban említett Mureșan tanulmánya, valóban újítást jelentenek a román történetírásban, hiszen olyan témákat dolgoznak fel, amelyek eddig szinte szóba sem kerültek: családon belüli viszonyokat, a család és a közösség viszonyát, a közösségeken belüli nemi pozíciókat értékeli újra, ezáltal természetesen a modern történetnyszemlélet mindennapiság-kutatásaiba illeszkednek. A leírások azonban sokszor az állandó nyugat-kelet párhuzammal az összehasonlítás során belesznek az általánosítás csapdájába (a nyugatot egy stabil, azonos tulajdonságokkal rendelkező tömbnek írják le): „... bár a keleti modell szigorúan szétválasztja a nemeket, Nyugaton a nő – ha nem is ő a tulajdonképpeni ura, de – aktív része a nyilvános térnek.” (Muntean, 160.) Ugyanígy általánosítanak mindketten az „erdélyiség” kategóriáján belül is. Ennek kapcsán Muntean szinte egyértelműen csupán román közösségekről beszél, a következtetést pe-

dig nem az erdélyi román, hanem „az erdélyi” közösségekre vonja le, Bolo-
van pedig úgy ír az erdélyi román falvakról, mintha nem is venne tudomást ar-
ról, hogy Erdélyen belül nem beszélhetünk egy egységes társadalomról, sem
kultúráról.

A „tradicionális társadalom” nemi viszonyait tárgyaló tanulmányokon kí-
vül négy rendkívül izgalmas történelmi tematikájú írást is tartalmaz a kötet:
Lucian Năstasă, Ghizela Cosma, Simona Stiger és Ruxandra Cesereanu ta-
nulmányairól van szó, akik nemcsak témaválasztásukban, hanem módszertani
kérdéseikkel egyaránt hozzájárultak a történelmi alapozottságú nemiségkuta-
tás romániai körvonalainak erőteljesebbé tételéhez. Lucian Năstasă tanulmá-
nya történelmi „pletykákat” gyűjt össze: azt kísérhetjük végig, hogy a –
főként a 19–20. században elő – román irodalom és a román tudományosság
nagyjai (Mihai Eminescu, Dimitrie Anghel, Brătescu-Voinești, G. Ibrăileanu,
Alexandru Philippide, Ion Luca Caragiale, Bogdan P. Hașdeu, Tudor Via-
nu stb.) milyen nőideálok formáltak maguknak, és ez az ideál, illetve ennek
az intellektuel rétegnek a nőkhöz való viszonya miben különbözött a közem-
berétől. A kérdéseket a lencsevégre kapott „nagy emberek” házasság előtti, há-
zasságon belüli és azon kívüli kapcsolatainak részletes elemzésével válaszolja
meg. Mindezt a frappáns, de ugyanakkor szakmailag gondosan előkészített
szöveget személyes levelezések, (kevésbé nyilvános) irodalmi alkotások és
a történetírás által eddig (többnyire foghíjasan) regisztrált adatok segítségével
állítja össze.

Simona Stiger ugyancsak egy eddig kevésbé vizsgált területére lépett
a történelemnek, amikor azokat a 19. század végi és 20. század eleji erdélyi fe-
minista mozgalmakat írja le, melyeket nemcsak a történetírás, hanem a femi-
nista irodalom is rendszerint elhallgat. A nemzeti egységet és szabadságot
szolgáló ideológiát és a nemzeti érdekeket szolgáló női emancipáció kérdését
sajtóelemzéssel és a gyűlések jegyzőkönyveinek levéltári tanulmányozásával
mutatja be, a többnyire a *Telegraful Român, Familia, Femeia și familia* c. erdélyi
román lapok hasábjain megjelent, elsősorban a nők oktatását célzó, „emanci-
pációs” jellegű írások és a korabeli női összefüggések (brassói, kolozsvári, ba-
lázsfalvi) értelmezésén keresztül.

Ruxandra Cesereanu tanulmányának a témája nem a falusi nő, nem is
a feminista nő, még csak nem is a fejedelmek asszonyai, bár kétségtelenül az
eddig szemponatok vagy munkamódszerek valamilyen szinten kapcsolód-
nak ehhez a kérdéshez is. A tanulmány a 20. század közepén román koncent-
rációs táborban élő politikai női foglyok narratíváit elemzi. Más perspektívát
hoz ez az elemzés, mint a korábbi szövegértelmezések, a narratívákat tartja

elsőrendűnek és nem az eseményt, és nem eszközként olvassa ezeket a történelem értelmezési folyamatában. Az elbeszéléseken keresztül pedig a személyeket és az egyes életutakat figyeli meg, közös vagy egyéni mechanizmusokat, a kínzások és kegyetlenségek túlvészelésére, elkerülésére kidolgozott számtalan technikát és az ezekhez való viszonyulási módokat taglalja.

Ghizela Cosma tanulmánya az erdélyi prostitúcióról nem a jellegzetes várostörténeti tanulmányok sorába illeszkedik, mivel a vizsgálat során lemerészkedik a legalsóbb, a deviánsnak tekintett (ha a maga kontextusában nem is ilyen élesen elítélt, de ma kétségtelenül annak tartott) társadalmi rétegek mélyére. A korabeli dokumentáció és értelmezések rendkívül változatos irodalmát ismerteti, mindebből egy élénk képét festi a 20. század elején még többé-kevésbé legitim foglalkozásnak, a prostitúciónak. A prostitúciós intézmények minden formáját megvizsgálja: az utcai (szabad) és bordélyházi prostitúáltat egyaránt, azonban ezt a társadalmi (foglalkozási?) réteget nem szakítja ki a maga társadalmából, folyamatosan utalás történik azokra a társadalmi reakciókra is, amelyek ezt az életmódot/foglalkozást övezik.

A kötet egyik hiányossága, hogy egyetlen tanulmány sem hivatkozik azokra a „tradicionális módszerekkel” vagy a „mainstream” tudományterületekhez tartozó szociológiai, antropológiai vagy etnográfiai munkákra, amelyekkel tulajdonképpen szembefordul, és amelyek (a maguk módján ugyan, de) foglalkoztak a romániai nők társadalomban elfoglalt helyével, a nemi kapcsolatokkal, illetve több nekifutással is próbálkoztak annak a meghatározásával, amit a nemi viszonyok jelentenek egy közösségben. Amennyiben szó is esik pl. a falusi társadalom nőalakjáról, ez csupán a román közösségek vizsgálatán keresztül történik egy alkalommal (Anamaria Iuga máramarosi nőkről szóló tanulmányában). Pedig ami az erdélyi magyar etnográfiai kutatásokat illeti, igenis létezik a nemi kapcsolatok vizsgálatának szakirodalma, ha nem is kapott a téma elsődleges szerepet a néprajzi kutatásokban.¹⁶

Tehát itt a hiány kettős, ha nem többes: nincs utalás a mainstreamre és nincs utalás a más etnikumok által feltárt eredményekre. Mindez egyrészt azért lett volna szükséges, mert a gender-studies korábbi módszerekkel való szembehelyezkedését vagy az ezek kiegészítésére való törekvését nem látom

¹⁶ Lásd: Balázs Lajos: *Az én első tisztességes napom. Párválasztás és lakodalom Csíkszentdomokoson*. Bukarest, 1995. Nagy Olga több kötete (pl. *Asszonyok könyve*, Budapest, 1988; *Népi változatok szerelemre és házasságra*. Székelyudvarhely, 1994), illetve több tanulmánya (pl. *A nők szerepe és helyzete a paraszti társadalomban*. In: Pozsony Ferenc szerk.: *KJNT Évkönyve 1998*. 52–66.), Zakariás Erzsébet: *Asszonyélet Erdélyvidéken*. Marosvásárhely, 2000., Barabás László több tanulmánya, és talán még folytathatnánk a sort az erdélyi társadalomnéprajzi munkák sorával, amelyek ha nem is központi témaként, de *kérdésként* kezelik a nemi kapcsolatokat.

másként elképzelhetőnek, csak ha a korábbi eredményeket is folyamatosan idézik az új példák hozatala során. Másrészt pedig ez a tudományos tradíció, amellyel rendelkezünk, akkor is, ha újraértelmezésekre vagy szembefordulásra késztet, tagadhatatlanul az alapját képezi annak a(z új) tudományos szemléletnek, amely vele – adott esetben – szembefordul.

*

Mint látjuk, a romániai feminizmusnak, nemiségkutatásnak még számos kérdést meg kell válaszolnia, még nagyon sok módszertani kérdést kell letisztáznia. A kötetek – változatos szempontrendszerek egységesítésével – ebből a munkából vállalnak részt. Ebben a folyamatban talán az a legizgatóbb, hogy tanúi lehetünk egy új tudományág/módszer interdiszciplináris önszerveződésének,¹⁷ amelyet elsősorban a változtatás szükségessége mozgat – a különbözőségek felismerésének és a különbségtétel megszüntetésének szükségessége. Azé a különbözőségé, ami számít...

Bokor Zsuzsa

17 Pszichológusok, szociológusok, antropológusok, történészek, filozófusok együttműködését figyelhetjük meg, és ez nem csak egy közös módszerrel, a gender-studies-zel való munkát jelenti, hanem különböző tudományterületek módszereinek egy közös kutatásban való alkalmazását is.

Európa arcai

Losonczi Alpár: *Európa-dimenziók. Kultúra, kontextus, kisebbség – fenomenológiai távlatok*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2002. 285 p.

Mondják, hogy amikor Zeusz elrabolta, majd elhagyta Európét, a királylány öngyilkos akart lenni. Aphrodité vigasztalta meg azal, hogy felfedte előtte: az istenek ura az, aki elrabolta, s a földrész, ahová került, az ő nevét fogja viselni. S talán az sem mellékes, hogy Európé Zeusztól született két fia az a Minósz és az a Rhadamanthüsz, akik az alvilág bírójaként ismeretese a görög mitológiában.

Sokan mondják azt is (Jan Patočka, például), hogy az európai filozófia, illetve az európai „szellem” akkor született, amikor az istenek kiköltöztek a világból, azaz ráébresztették az embert, hogy magának kell boldogulnia az igazsággal – ahogy Patočka mondja, a sakktábla mindkét oldalán kell játszania, a saját, korlátozott emberi térfelén, illetve ezzel egyszerre azon az oldalon is, amely mindenképpen meghaladja. Ugyanez az európai filozófia, nyomában pedig az európai ember (ideiglenesen ne vessük el ezt a fellengzős megnevezést) alig egy évezred múltán már abban hitt, hogy a játszma sikerült, meghódította a másik térfelet, s a maga és a világ maradék részének Minószaként és Rhadamanthüszaként nincs más dolga ezen a világon, csak az, hogy a maga igazságát, melyet Egyetemes Igazságnak hitt, terjessze. Csalódott, persze. Így hát újra ott áll, ahol, mint Heidegger szerette mondogatni, valójában mindig is állt, a kezdeteknél, jó esetben rákérdezve arra, hogy „ki is vagyok én”.

Losonczi Alpár legújabb kötete, az *Európa-dimenziók*, ennek a kérdésnek a monumentális feltérképezésére vállalkozik. Azért mondom, hogy a vállalkozás monumentális, mert a „ki vagyok én” kérdés tárgya nem valamely jól meghatározható, egyszer s mindenkorra körülhatárolható (filozófiailag szólva: szubsztanciális) identitás, hanem sokféle kontextus, sokféle identitásré-

teg határozza meg. Ezeknek a rétegeknek a kibontására vállalkozik Losoncz, méghozzá hamisítatlan filozófusi alapállással: kevésbé konkrét válaszokat, mint a lehetséges válaszok *lehetőségfeltételeit* dolgozza ki, ami Kant óta nem másnak számít, mint egyáltalában a filozófia dolgának. Ez a munka persze igénybe veszi nemcsak a filozófust, hanem a szerzőben lakozó társadalomkutatót is, ezért a kötet látszólagos heterogenitása (filozófiai-filozófiatörténeti eszmefuttatások, diskurzuselemzések, kisebbségelméleti megközelítések egymás mellé kerülése) voltaképpen természetes és – mint a későbbiekből, remélem, kiderül –, rendkívül termékeny. Valóban dimenziókat tár fel tehát ez a könyv, az Európának nevezett eszme és az Európának nevezett jelenség különböző dimenzióit – ezen a ponton pedig fel kell hívnunk rá a figyelmet, hogy a szerző maga is gyakorló fenomenológus, aki azzal indokolja a fenomenológiai módszer választását, hogy a fenomenológia „alulról építkező gondolkodás, mert észlelni fontosabb, mint konstruálni, a megjelenés megragadása, a történetis tisztelete, műhelymunka, amely a tapasztalat forgácsain munkálkodik.” Márpedig nincs tapasztalat képzet nélkül, így az Európa-tapasztalat sem létezhet Európa-eszme, illetve európai eszmék nélkül. Ez az egyik út, amelyen a szerző nyomán el kell indulnunk.

A kötet első része (*Az „európai emberiség” – egy korszak vége*) a klasszikus német történetfilozófia mérföldköveit (Kant, Herder, Hegel) elemezve nem pusztán nyomon követi a későújkori Európa-eszme megszilárdulását, hanem eközben olyan meggyőződések (előítéletek? mítoszok? hitek?) eredetét hozza felszínre, amelyek, ha a kortárs európai (illetőleg amerikai, de Amerika a jelzett korszak fényében mintegy Európa „meghosszabbítása”) elméletírók munkásságát nem is, de a társadalmi-politikai gyakorlatot – nyomaikban legalábbis – mindenképpen meghatározzák (a gyarmatbirodalmak utódállamainak sorsát, például). Losoncz értelmezésében ugyanis Kant és Herder (de alighanem érvényes ez Hegelre is) okfejtéseiben „elénk tárul az *önállító*, öneszmélő Európa, amely önmagával együtt mindig a földkerekség egészét óhajtja láthatóvá tenni.” Hegel Európa-értelmezésével részletesebben foglalkozik a szerző, s úgy vélem, avatott elemzésének egyik legfigyelemreméltóbb vonatkozása az az érzékenység, amellyel Hegel ellentmondásos (dialektikus?) esetlegesség-fogalmához viszonyul. Hegel ugyanis az a filozófus, aki ráirányította a figyelmet a történelmi cselekvések nem szándékolt következményeire és egyes (például természeti) adottságok meghatározó szerepére, ugyanakkor egyenesen szükségszerűnek tartotta ezeknek az esetlegességeknek a célszerűségét – *nota bene*, egy olyan észhit nevében, amelyet nem lehet azzal vádolni, hogy nincs tisztában saját legitimációjának ellentmondásaival:

az ész azért tekint ésszerűen a történelemre, mert *nem tehet mást*. És pontosan ez az ésszerűség az, amely Hegel számára Európa privilégiumának bizonyul. Az európai emberiség ugyanis – némileg leegyszerűsítve – szerinte azért „természeténél fogva szabadabb”, mert sajátja az önmagára és szabadságára irányuló reflexió. Ezzel azonban, öntudatlanul bár, de megkérdőjelezi mások szabadságát – Losonczi megfogalmazásában: „az európai kultúra az uralom elvét vallja [...]. Úgy hagyja a világon kézjegyét, hogy a »végtelen tudásvágy« által ösztönzötteen az idegenben az idegenség megszüntetésének lehetőségét valószínűsíti meg.”

Ennek a kulturális magasabbrendűségi komplexussal terhelt Európa-képnek az egyik alternatívája Max Scheler javaslata Európának kultúrkörként való értelmezésére (erről lásd bővebben a kötet Schelerrel foglalkozó fejezetét). A másik út az, ha az európai önértelmezési kereteket belülről, világfogalmának átalakításával kíséreljük meg módosítani – nagyjából ezt az utat próbálják bejárni a huszadik századi filozófiák. Nem véletlen, mutat rá Losonczi, hogy a világ fogalmának tematizálása voltaképpen *minden* huszadik századi filozófiára jellemző. Ezek a filozófiák olyan világfogalmat keresnek, amely megfelel „a közvetlenség restitúciójára” vonatkozó igénynek, vagyis képes egy olyan világ képének megalkotására, amely valóban a „mienk” lehet anélkül, hogy az egyetemessé tágtított európai észhit (ejtsd: az európai észbe vetett hit) kizárólagosságát hirdetné. A fenomenológia „nagy öregjei” (Edmund Husserl, Eugen Fink, Martin Heidegger) által megalkotott világfogalmak kapcsán viszont Losonczi elemzésében lényegében arra vetül fény, amire mindezek a „világfilozófiák”, minden jelentőségük ellenére, *nem* adtak választ. Ez pedig nem más, mint *a közös élet értelme*. Márpedig mi a közös élet? „Az együvé tartozás azokkal, akikkel az együttlét kockázatot, nehézséget, folytonos erőfeszítést jelent.” Vagyis, miután szemügyre vettük Európa önképét, illetve azt, ahogyan más kultúrkörökkel szemben definiálja magát, Európa „dimenzióinak” belső konfliktusaival, Európa belső megosztottságával szembesülünk: Nyugat és Kelet konfliktusával, a nemzetállamok Európája és a kisebbségiség konfliktusával, az etnikai uszítás és a háborúk valóságával. Mindez pedig *nem* idegen elem Európa testében: ez az Európa-tapasztalat. Amely egyúttal krízis-tapasztalat.

Losonczi nem kevés meggyőző erővel mutatja ki, hogy a „krízisben való állás” *a kezdetektől* beleivódik az európai azonosság önértelmezésébe, amennyiben a válsággal való számvetés eleve fellelhető már az európai igazságfogalom parmenidészi eredeténél is. A könyv azon részének, amely az európai válságtapasztalatot elemzi (*Európa mint válsághagyomány: Válságtapasztalat*

mint Európa-elbeszélés), kétségkívül a Jan Patočkával foglalkozó fejezet a súlypontja. A szerteágazó értelmezésből hadd ragadjunk itt ki mindössze két momentumot: az értelemadás és a válságtapasztalat szoros összefüggését, illetve a gondolkodás és a politikum egymásra-utaltságát. Az értelemadással kapcsolatban Patočka arra mutat rá, hogy az nem akarati cselekvés, hanem történés, s így az értelemvesztés tapasztalata egész egyszerűen kijátszhatatlan. Az értelemmódosulások pedig kockázattal terhesek, márpedig, mondja Losonc, „*a kockázatból ránk háruló veszélyeknek a folytonosan módosuló kontextusa a történelem.*” Mindezek fényében a történelmet Patočka nyomán nem adottságként, hanem teljesítményként kell értelmeznünk, hiszen a történelem feltétele Patočka szerint „az önfenntartásba való beszűkülésen túlmutató, szabadságra való eltökéltség.” Ily módon viszont a *lélekkel való törődés* Patočka-i kulcsfogalmának megfelelő magatartás is csak akkor nyer értelmet, ha kilép a láthatóság szférájába, azaz akkor, ha átjárás valósul meg a filozófia művelése és a politikum között. Óhatatlanul bekerülnek tehát a játékba „a közös élet szimbolikus dimenziói”, amelyek tárgyalásánál a fenomenológiai elemzés a politikai tapasztalattal érintkezik.

Ilyen elemzést nyújt *A mitopolitika elevensége* című fejezet, amely azt vizsgálja, milyen eszközökkel és milyen mitopolitikai stratégiákkal valósították meg a nyolcvanas-kilencvenes évek Szerbiájában az etnopolitikai mozgósítást. Losonc először is azt a diskurzust elemzi, amely egyáltalán lehetővé tette a leplezetlen mitopolitikai beszédmód eluralkodását, s amely a szerb népet a huszadik század történelmének (egyúttal a szocializmusnak) áldozataként látatja, eközben pedig azt sugallja, hogy a nép „autentikus léte” csak „a kommunizmus előtti korra vonatkozó »identitásgeneráló« emlékezet” révén szerzhető vissza. Ezután két mitopolitikai stratégiát vizsgál részletesen, amelyek voltaképpen „a háború mitológiáját” készítik elő: az „etnifikált nekrofilliát” (melynek lényege, hogy „szerb föld az, ahol szerb sírok domborulnak”, de, mint a szerző rámutat, a nekrofilikus tendencia – pl. holtak újratemetése – általánosan jellemző jegye a kelet-európai posztkommunista társadalmak identitásgeneráló stratégiáinak), illetve a mitopolitika térnyerését a tömeg- és magaskultúra keretei között. Mindeközben nyomon követi a mitopolitikai diskurzus leplezetlen eluralkodásának stációit, továbbá megkísérli feltárni a jelenség társadalmi hátterét is (pl. a második világháború utáni szerbiai „negatív urbanizációt”). A háború mitológiájának elemzésekor pedig olyan mitológéákat tárgyal, mint a „visszatérő harcos” vagy a kosovói csata mitológémája, mely utóbbi kapcsán részletesen elemzi a szerb elnök 1989-es, a csata évfordulója alkalmából elhangzott beszédének szimbolikus tartalmát.

Losonczi egyébként azon az állásponton van, hogy a politika és a mitikus értelemhorizontok összefüggése nem véletlenszerű, hanem „az európai történelem mélyszerkezetét bevilágító mozzanat”. Ezt azért fontos megjegyeznünk, mert az európai önértelmezés sokáig igen kevésbé tematizált vetületére mutat rá. Továbbá hangsúlyozza azt is, hogy a közösségi mitológiának a politikai ideológiákkal, esetenként pedig az erőszakgyakorlattal való összekapcsolódása nem jelenti azt, hogy a közösségi mítoszok funkciója ezek legitimitációjában merülne ki. Hisz minden nemzet vonatkozásában számolhatunk „az elkötelező érvényű megalapozó történetek”, a mitopolitika iránti vággyal, amely „párosul a történetiség elrejtésével.” Igazából az itt a kérdés, hogy milyen történelmi körülmények teremtenek lehetőséget arra, hogy „egy etnikum vállalja az erőszakgyakorlás kockázatát”, illetve „mikor válik elfogadottá a meggyőződés, hogy az etnikai önformálás *egyetlen* megfelelő eszköze az erőszak.” Minderre csak a mitopolitika történelmi dinamikájának elemzése adhat választ.

A háború mitológiája mindenképpen érzékeny pontja az európai önértelmezésnek, hisz nem tagadható, hogy a késő-újkorból örökölt fogalmi keretek igenis lehetővé teszik a háború legitímálását, sőt, adott esetben apológiáját (itt nyilván nem Kantra gondolunk) – a leggyakrabban olyan alapon, hogy a háború lehetőséget nyújt szubjektivitásunk korlátainak meghaladására valamilyen magasabb eszme (állam, nemzet vagy közösség) nevében. Nos, ezt az illúziót leplezte le némileg a totális háborúk huszadik századi tapasztalata, s ennek a tapasztalatnak a filozófiai feldolgozását tárgyalja a *Miért is válik az I. világháború meghatározó jelentőségűvé számunkra? Háború-diskurzus a fenomenológia kereteiben* című alfejezet, elsősorban pedig Jan Patočka háború-értelmezését. Az első világháború ebben az interpretációban úgy mutatkozik, mint „az energiakomplexummá változott Európa háborúja”. „Az erőparalelogrammában, amely a 20. században nyer szilárd alakzatokat, a háború az eredő. Az erő jegyében formálódó emberi állapotban valójában mind a háború, mind a béke az *instrumentum* szerepét töltik be. Az erő szolgálatába állított háború, a demobilizációra irányuló törekvés ellenére, elemészt minden jelenséget, az erőfölény elve úrrá lesz Európán.” Ha mindehhez netán hozzáolvassuk Gérard Granel *Előttünk a harmincas évek* című tanulmányát,¹ úgy elgondolkodhatunk azon, hogy voltaképpen nem az európai modernitás (matematikai-)filozófiai alapelvei vezetnek-e a totalitás megnyilvánulásának szükségletéhez.

¹ *Les années trente sont devant nous.* Magyarul: *Korunk* 2002. július, 3–22.

A háború mitológiáját tehát fölöttébb kétséges vállalkozás „Európa-idegenként” értelmezni. Többek között pedig azért is, mert az erőszakot *kívülről* értelmező perspektíváknak is meglehetnek a maguk mítoszai. Ezzel kapcsolatban Losonczi Slavoj Žižek kritikájára hivatkozik, amellyel a szlovén gondolkodó a nyugat-európai „Balkán-percepciót” illetve, s amely szerint „a Nyugat percepció készletében a Balkán a Nyugat *Másikja*, amely szembeállítható az autentikus nyugati értékek képviselőjével.” Ezen a ponton viszont az a kérdés merül fel, hogy nem ugyanazon európai mitológmák különböző variációit ragozzuk-e. Hiszen a másik oldal, Közép-Kelet-Európa társadalmi – pro vagy kontra – szintén évszázadok óta a Nyugat-központú Európa-értelmezés mentén határozzák meg önnön identitásukat, s ennek kapcsán az a gyanú is felmerülhet, hogy „az »Európa utáni vágy« forrásvidékét voltaképpen a kontinens peremvidékein találhatjuk, amelynek lakói számára Európa a menedéket és az önnön történelmüktől való megszabadulás kereteit hivatott megjeleníteni”.

Végül pedig itt van a krízis Európájának egyik legsebezhetőbb pontja: a nemzetállamok Európája és a kisebbségiség konfliktusa. A kisebbségiség alighanem a hatványozott krízisben-állás közege, amennyiben örökli a nemzeti identitás önállításának szükségletét, de az önállítási hatalmi kereteitől való megfosztottságot is. Losonczi szerint ugyanis a kisebbségiség értelmezhetetlen a konkrét hatalmi viszonyok mérlegelése nélkül. Ennek a szempontnak az érvényesítésére viszont vajmi kevés esélyt adnak a politikaelméleteknek a modernitástól örökölt fogalmi keretei, lévén annak társadalomképe nagyjából a homogén nemzetállam társadalmával megegyező. Will Kymlicka és Christine Straehle megfogalmazásában: „az a feltevés, mely szerint a politikai normák érvényességi köre az egyetlen integrált társadalomként felfogott nemzetállamra szorítkozik, annyira átható, hogy sok teoretikus már nem tartotta érdemesnek ezt kimondani.”² A nemzetállam pedig szelektíven viszonyul a területén élő kultúrák iránt. Hiszen az állampolgárok nyilvános terekbe kényszerülnek, ahol felismerhető a nemzetállam kötődése egy meghatározó kulturális azonossághoz, s így a kisebbségek a legitimációkényszer többletével szembesülnek. Összegezve tehát az lesz a kérdés, hogyan hozható létre „azok politikai közössége, akik nem osztoznak ugyanazon kulturális jelentésekben”. A válaszadás lehetőségeinek körvonalazására részben a *Szempontok a nemzeti kisebbség értelmezésének vázlatához* című fejezetben kerül sor.

2 Will Kymlicka – Christine Straehle: Kozmopolitanizmus, nemzetállamok, kisebbségi nacionalizmus: a legújabb irodalom kritikái áttekintése. *Kellék* 17 (2001), 28.

Losonczi a nemzeti kisebbségek „relacionális valóságát” a kisebbségi identitást meghatározó két, a nemzetállam elve mentén szerveződő politikai-kulturális alakzat, és pedig a „nemzetiesülő állam” és a „külsődleges anyanemzet” kereteiben, illetve kölcsönhatásában igyekszik vizsgálni, számot vetve egyúttal a kisebbséghez tartozó egyének konkrét lehetőségeivel is. Aki azonban ebben a fejezetben keresné Losonczi kisebbségiség-értelmezésének kulcsát, alighanem hiányérzettel marad. A kisebbségi „hatványozott krízis” gyökerének, az identitás kommunikálására irányuló szükséglet szükségszerű és egyben lehetetlen voltának megértésére tett kísérletet egy másik fejezetben találjuk, és pedig *A nyelv és kultúra összefüggései Lévinasnál: kisebbségi ellenvetések* címűben. Lévinas mint kiindulási pont azért bizonyul termékenynek Losonczi számára, mert filozófiájában az önmagunkhoz való visszatérés klasszikus európai motívuma helyett az a felfogás jelenik meg, hogy az alanyiség nem az azonoságra támaszkodva teremti meg önmagát, hanem a Másik felől. Mivel pedig Lévinas etikai filozófiájának kulcspontja „a Másik megszüntethetetlen idegensége”, eme idegenség tapasztalata válik a szabadság alapjává, az idegenség eltüntetésének tendenciája pedig az erőszak gyakorlatát feltételezi. Lévinas tehát rámutat arra, hogy minden abszolutizált kontextusfüggőség, kontextusra való maradéktalan ráutaltság erőszakot rejt magában. Ha tehát valakire *kizárólag* mint egy csoport tagjára tekintek, úgy megfosztom identitásának további számtalan rétegétől, leegyszerűsítem, a magam képére és hasonlatosságára formálom, azaz erőszakot követek el vele szemben. Ez nyilván mind a többségi, mind a kisebbségi viszonyulásra igaz. Lévinas válaszai akkor bizonyulnak elégtelennek, ha figyelembe vesszük, hogy mindennek ellenére a Másik azonosága nem méríthető ki a kontextualizálás teljes hiányában – lévinasi terminológiával: a „formától eltávolodott arc” látványában, „az arc önjelentésű voltában” – sem. „Mert a 20. század erőszakhulláma, totalitáriánus programjai azt bizonyítják, hogy az az ember, aki a szimbolikus meztelenségben létezik, a leginkább kiszolgáltatott az önkénynek, az, aki tehetetlenségre van kárhóztatva az őt fenyegető hatalmakkal szemben.” A kisebbségi léthelyzet vonatkozásában tehát, összegez Losonczi, kiváltképpen elengedhetetlen a „látható forma”, a „kultúra”, „kontextus”, másfelől pedig a „láthatatlan arc” feszültségének figyelembevétel. A hovatartozáshoz kapcsolódó elkötelezettség, illetve közömbösség hiány értelmezése ily módon a közösségi identitás és a társadalmi igazságosság viszonyának átértelmezését követeli, vagyis a lévinasi „gyökértelenek közösségével” szemben „a meggyökerezettség másfajta értelmezését”.

Mindazok a konfliktusok tehát, amelyek Európát a krízis terepeként látatják, egyazon csomópontban találkoznak: az önazonosság értelmezésében, annak kommunikálásában és ezzel együtt a másság észlelésében. Mi vezet oda, hogy a kulturális identitás állításának egyedüli esélyeként a másság megszüntetése mutatkozik? Mi a közös továbbá az ezt sugalló mitopolitikai diskurzusokban? Nos, alighanem az a meggyőződés, hogy létezik nemzeti szubsztancia, amely az egy igazság (amely viszont a nemzet igazsága) létémenyese.

De van-e olyan identitás-értelmezés, amely lehetővé tehetné a szubsztanciális és így voltaképp kommunikálhatatlan azonosság délibábjának megkerülését, esélyt adva ezáltal a kultúrák közötti kommunikációnak? Az erre irányuló reflexióra elméleti síkon A „*vad tartomány*”, *avagy mit kezdjünk a kultúrák köziséggel?* című fejezetben kerül sor. Az identitás-kérdés bonyolultsága fényében egyáltalán nem meglepő, hogy a szerző a kulturális idegenség, még hozzá a *saját* kultúránkkal szemben is megnyilvánulni képes idegenség felől közelíti meg a problémát, s Aleš Debeljak nyomán a *kontextusidegenséget* nem a származás, hanem az adott közösség hagyományának értelmezése alapján határozza meg. Ekkor viszont a közösségtől való eltávolodás nem jelent föltétlenül „kizakadást”, hiszen adott esetben az idegennel való szembesülés lehet „saját közegünk” új, termékeny szemléletének záloga: „Az idegen révén »kinyílt szem« önmagát másképpen látja.” További, mondhatni, „provokatívabb” szempont az, hogy Losonczi szerint a más kultúrákkal szembeni idegenség igen gyakran *nem jelent elégséges magyarázatot* bizonyos konfliktusok kirombanására: „szokványos tapasztalat, hogy a különbségek kiéleződésének forrása alkalomadtán nem a különbség-, hanem a hasonlóságészlelés. [...] *Vájon nem azt tanultuk-e meg mi is az ún. jugoszláv háborúban a kilencvenes években, hogy az egymáshoz »túltságosan is« hasonló csoportok közötti relációk erőszakgyakorlatokban nyilvánultak meg?*”

Minekutána pedig az azonosság és a különbözőség szűk keretein belül mozgó kulturális önértelmezések hiányosságai a huszadik században egyre inkább napvilágra kerülnek, nincs mit csodálkozni azon, hogy a kortárs gondolkodás fényében „az önmagával egybeeső saját szféra gondolata tarthatatlanná vált”. Ha viszont azonosságom „nem esik egybe önmagával”, azaz nem szubsztanciális, nem tudom pozitív jegyekkel maradéktalanul meghatározni, akkor a másik, az idegen értelmezésében sem hagyatkozhatom az ő „önmagával egybeeső”, egyszer s mindenkorra meghatározott azonosságára. Ha tehát kommunikációt akarunk megvalósítani a kettő között, úgy figyelembe kell vennünk, hogy a kommunikációban szereplő jelek eltérő értelmezésé-

nek alapja a felek másképpen artikulálódó tapasztalatvilága. Losonc ezéért a „közöttiséget”, a „közöttvilágot” olyan jelcsereként határozza meg, amelyben a jelek eltérő tapasztalatkereteken belül érvényesülnek, ugyanakkor „a saját és az idegen közti cserék megváltoztatják a saját tapasztalatot, s ez a saját mindig mozgásban lévő értelmezését előlegezi.”

A kultúrák közöttiség értelmezéséhez ezért Losonc olyan fogalmi keretet választ, amely leírhatóvá teszi a mind a saját, mind a másik kultúrában tetten érhető „érintheletlenséget”, elsajátíthatatlanságot. Ezt a fogalmi keretet Maurice Merleau-Ponty filozófiájában találja meg, közelebről pedig a „vad tartomány” fogalmában, amelyet úgy jellemez, mint „a domesztikálásnak ellenálló régiót”, amely „minden kultúra hasadásait, repedéseit tárja fel”. Ha pedig S. Brown „szelektív vakságról” beszélt a kultúrák közti találkozásokban, akkor „[...] mi arra célunk, hogy »valamilyen« *vakfolt*, szelektív vakság jellemzi az önmagunkhoz, pontosabban a saját kultúránkhoz való viszonyulást is. A saját kultúránkhoz való kötődésnek a vakfoltja ez, amelybe nem nyerhetünk betekintést, amely nem világlik meg számunkra. [...] Merleau-Ponty: »Amit nem lát, az az, ami előkészíti benne a többi dolog látását (ahogyan a retina vak azon a ponton, ahol a látást lehetővé tevő rostok találkoznak).« A kötődésünkre mindig ez a »vakfolt« a jellemző, amelyet nem lehetséges *uralmi pillantással* meghódítani. [...] az általunk uralhatatlannak minősített kulturális kötődésben jelen van valami, ami egyaránt *érintheletlen* önmagunk és mások számára.”

Mindezek alapján elmondható, hogy a kulturális identitás éppen akkor van válságban, akkor támad indíttatása arra, hogy megfossa magát az értelmezések sokaságának lehetőségétől, amikor *nem* számol e „vad tartománnyal”, illetve, Losonc megfogalmazásában, e minden kultúrában jelenlévő „konstitutív erejű lehetetlenséggel”. „A különféle fundamentalizmusok, etnonacionalizmusok akkor kelnek életre, ha figyelmen kívül marad ez az uralhatatlanság, mert értelmezési előjogokat élvező csoportok a kulturális kötődés *birtoklására* irányulnak.”

A „vad tartomány” tiszteletben tartása így a kisebbségi helyzet értelmezésében is termékenynek bizonyul. A „geopolitikai kötődés”, annak felvállalása, hogy „tartozunk” egy helynek, s hogy ez valamiféle adósság, addig marad hiteles, amíg megtartja ennek a tartozásnak a meghatározatlanságát. Amint ugyanis előírt tartalmakkal igyekszik megtölteni azt, azaz „ismerni véli a csoport *lényegiségét*, hiánytalan *szubsztanciáját*, az identitás *tartalmi telítettségét*” (mely szerint „létezik végérvényes válasz arra a kérdésre, hogy *mi* az igazi hit, faj, nemzet, *mi* az igazi kisebbségi stb.”), maga is erőszakot teremt. Az

azonosságok kommunikációjának közege így nem a pusztá önállítás, hanem a *fordítás* társadalmi-politikai gyakorlatában azonosítható.

A bevezetőben említettem, hogy Losonczi Alpár vállalkozása lehetőség-feltételek végiggondolásaként értelmezhető. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy ebben a kötetben egy olyan utat követhetünk végig, amely a filozófiai – közelebbről: fenomenológiai – megközelítés felől halad a politikai tapasztalat értelmezése felé. Nem tulajdonképpeni értelemben vett politikai filozófiáról van szó tehát, hanem egy olyan fogalmi keret megteremtéséről, amely „a megjelenés megragadásaként” értett fenomenológia művelésének eredményeit alkalmassá teszi arra, hogy termékenynek bizonyuljanak a közösségről való gondolkodás számára, s mint ilyen, élő fenomenológiai hagyományt folytat. A kötet ott végződik, ahol a voltaképpeni konkrét kérdések vizsgálatának kezdődnie kell (jóllehet, mint a fentiekből kiderült, tartalmaz ilyen elemzéseket is, de ezek túlmutatnak a kötet gerincét képező elméleti megfontolásokon). Ezzel együtt pedig – részben épp az identitás-kérdés sokrétű megragadása által – egyedülálló módon képes közvetíteni a közösségi kérdések egzisztenciális relevanciáját. Ennek kapcsán pedig – ha már a bevezetőben szóba került az Európé-mítosz és az „európai” alvilág –, hadd utaljunk itt ezúttal egy *konstruált* mítoszra, Platón és vele az európai történelem egyik legszebb alvilág-mítoszára, amely szerint azok a lelkek, akik életükben bűnt követtek el mások ellen, túlvilági büntetésük lejárta után gyakran olyan életformát választanak újjászületéskor, mint amelyet előző életükben megsértettek. Efféle tapasztalatgyűjtés lehetősége nélkül viszont marad számunkra a „műhelymunka, amely a tapasztalat forgácsain munkálkodik”.³

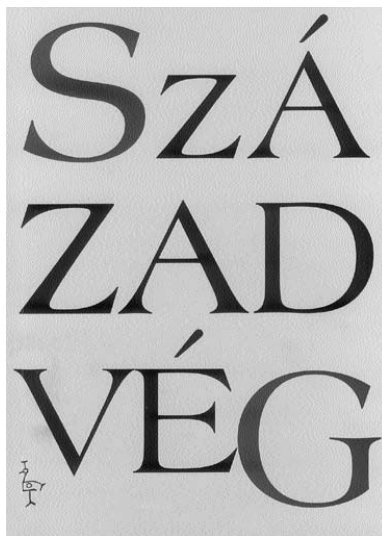
Balogh Brigitta

³ Ezúton szeretném kifejezni köszönetemet Mester Bélának azért a segítségért, amit a kötet értelmezésében érvényesíthető szempontok számbavételében nyújtott.

SZÁMUNK SZERZŐI

- BAIESI, NADIA, LANDIS, Országos Történelmi Didaktikai Műhely,
Bologna
- BALOGH BRIGITTA, filozófus,
Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
- BOKOR ZSUZSA, néprajzkutató,
Kolozsvár
- BOROS FERENC, történész,
Szokolya
- FRIEDERY RÉKA, tudományos segédmunkatárs,
MTA Jogtudományi Intézet, Budapest
- HAYES, BERNADETTE C., szociológus,
Queen's University of Belfast, Belfast
- KOVÁCS MÓNIKA, pszichológus,
ELTE Pszichológia Intézet, Budapest
- MCALLISTER, IAN, politológus, Research School of Social Sciences,
Australian National University, Sydney
- NOVÁK CSABA ZOLTÁN, történész,
Bolyai Gimnázium, Marosvásárhely
- OLÁH SÁNDOR, antropológus,
Kommunikációs Antropológiai Munkacsoport, Csíkszereda
- O'LEARY, BRENDAN, politológus,
London School of Economics and Political Science, London
- PÁL MONIKA, doktorandusz,
BKE, Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék, Budapest
- PODOLSKY, ANATOLY, történész, a Holokauszt Történetét Tanulmányozó
Ukrán Központ igazgatója, Kijev
- SALNEROVA, EVA, politológus,
Pozsony
- SALNER, PETER, etnológus, Comenius Egyetem, Zsidó Tanulmányok
Intézete, Pozsony
- SOMSSICH RÉKA, jogász,
Igazságügyi Minisztérium, Budapest
- WALDMAN, Felicia, Bukaresti Egyetem, Héber Tanulmányok
„Goldstein Goren” Központja, Bukarest

SZÁZADVÉG
ÚJ FOLYAM 27. SZÁM

Átalakulás

Váluch Tibor: A történeti parasztság változásai az 1960-as években

Gondolkodók

Bauer Tamás Péter: Nyugati büntudat és a harmadik világbeli szegénység

Bauer Tamás Péter: Népeségrobbanás: mítosz és valóság

Szándék-ok

Letenyei László–Takács Károly: Önpusztító jóslat. Miért veszítheti el a közvélemény-kutatások szerint népszerűbb párt a demokratikus választásokat?

Lát-lelet

Tóth Olga: A családon belüli, partner elleni erőszak

Századvég-szövegelő

Kerekasztal-beszélgetés a megbocsátásról

(Balázs Zoltán, Czeglédi András, Losonczi Péter, Mezei Balázs, Trencsényi Balázs)

REGIO

ALAPÍTOTTA 1990-BEN
Írók Szakszervezete Széphalom Könyvműhely
Tóth László

ELŐFIZETHETŐ

Magyarországon a szerkesztőségben fizethető elő a folyóirat.
Magyarországról külföldre megrendelhető a Kultúra Kül-
kereskedelmi Vállalatnál: 1389 Budapest, Pf. 49 Lapexport.

ÁRA: 420 Ft

Előfizetési díj egy évre: 1680 Ft
(Az árak a postaköltséggel együtt értendők)

Megjelenik: évente négyszer

ISSN 0865-557X

Megrendelem a

REGIO

– Kisebbség, Politika, Társadalom –
című negyedévenként megjelenő folyóirat
..... számait példányban

Előfizetési díj:

420 Ft/db vagy 1680 Ft/egy évre
postaköltséggel együtt.

Valamint kérem a prémiumkínálat keretében a számokat hozzácsatolni.
Az előfizetési díjat átutalással, csekken, utánvétellel egyenlítem ki. (A választott mód aláhúzandó).

Név

Pontos cím

DátumAlíráás

Információ: Teleki László Intézet, tel.: 391-5764, fax: 391-5759, e-mail: regio@tla.hu

REGIO

A review of studies on minorities, politics and society

Volume 14, 2003, No. 2

MONIKA PÁL	
E pluribus unum? – The 1998 Good Friday Agreement	3
BRENDAN O'LEARY	
The Nature of the British-Irish Agreement	25
BERNADETTE C. HAYES – IAN McALLISTER	
Sowing Dragon's Teeth: Public Support for Political Violence and Paramilitarism in Northern Ireland.	62
MÓNIKA KOVÁCS	
Holocaust Education in Hungary	88
PETER SALNER – EVA SALNEROVA	
The Jewish problem as a subject in the education in Slovakia	106
ANATOLY PODOLSKY	
Questions of Holocaust studies and teaching in present-day Ukraine	140
FELICIA WALDMAN	
Reflection of the “Jewish Problem” and the Holocaust in Romanian school textbooks (1998-2002)	150
NADIA BAIESI	
Death camps between memory and historic knowledge	166
SOMSSICH RÉKA	
The question of language in the practice of EU institutions	181
REVIEWS	237